

श्रीसांख्यप्रवचन.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૮૦૬ દર્શક

પુસ્તકનું નામ સાંખ્યત્રયચંદ્ર

વિષય ક ૬૩૩.૩ : ૩૩૩

॥ श्रीकपिलभगवत्प्रणीत श्रीसांख्यप्रवचन ॥

શ્રીમદ્અનિરુદ્ધભટ્ટકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની સંસ્કૃતટીકા
તથા

પૂજ્ય મહારાજ શ્રીમત્તથુરામશર્મા પ્રણીત
શ્રીસાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુજરાતીટીકાસહિત.

જિજ્ઞાસુઓના હિતાર્થે પ્રકટ કરનાર

શેઠ ભીમજી રામજી દત્તાણી. પારખંદર. કાઠિયાવાડ.

“ નાસ્તિ સાંખ્યસમં જ્ઞાનં, નાસ્તિ યોગસમં બલમ્ ।

અત્ર ઘઃ સંશયો મા ભૂજ્ઞાનં સાંખ્યં પરં મતમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્રના જેવું ખીજું જ્ઞાન નથી, ને
યોગના જેવું અન્ય સામર્થ્ય નથી. સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાને
શ્રેષ્ઠ માનેલું છે, માટે આ વિષયમાં તમને સંશય ન થાઓ.

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રતિ ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૩.

શાકે ૧૮૩૮.

ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧ નિવાસસ્થલ આનંદાશ્રમ, ખીલખા. કાઠિયાવાડ.

॥ શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

યોગમાધ્યાત્મિકઃ પુંસાં, મતો નિઃશ્રેયસાય મે ।

અતઃકાલ્યાણત્યંતપરતિર્યંક, દુઃસ્વસ્ય ચ સુસ્વસ્ય ચ ॥ ૧૩ ॥ ”

ચેતઃ સ્વસ્વસ્ય બંધાય, મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ ।

ગુણેષુ સક્તં બંધાય, રતં વા પુંસિ મુક્તયે ॥ ૧૪ ॥ ”

શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંધ ૩, અ° ૨૫.

ભાવાર્થઃ--શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ જોડ્યાઃ--“આત્મસંબંધી યોગ પુરુષોના કલ્યાણને માટે થાય છે એમ મારો અભિ-
પ્રાય છે. જે યોગની પ્રાપ્તિ થયે સર્વ દુઃખોનો અને વિષયસુખોનો અત્યંતવિનાશ થાય છે, અર્થાત્ તે બંને આત્મામાં પ્રતીત થતાં નથી. ૧૩.

ચિત્તજ આ પુરુષને બંધને માટે તથા મુક્તિને માટે થાય છે એમ શાસ્ત્રો માને છે. ગુણોમાં ને તેનાં કર્મોમાં આસક્તિવાળું ચિત્ત પુરુષના બંધને માટે થાય છે, અને આત્મા માં પ્રીતિવાળું ચિત્ત પુરુષની મુક્તિને માટે થાય છે. ૧૪. ”

ગ્રંથસ્વામિત્વની સર્વ સત્તા લેખકશ્રીને સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—પીરમશા રોડ ઉપર નિર્મળ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
લલિતભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

ૐ

ભૂમિકા.

સાંખ્યપ્રવચનની (સાંખ્યશાસ્ત્રની) ભરતખંડમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા સમર્થ આચાર્યો શ્રીકપિલભગવાન, શ્રીઆસુરિ, શ્રીપંચશિખાચાર્ય, શ્રીસનંદનાચાર્ય, શ્રીવાર્ધગણ્ય ને શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણાદિ થયા છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્ર આપણાં વેદાનુકૂલ ષડ્દર્શનોમાંનું એક દર્શન છે. આપણાં વેદાનુકૂલ દર્શનોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય બહુ ઉત્તમપદ્ધતિથી સમગ્રવેશો હોય છે, તેથી તે દર્શનો વિચારશીલ સજ્જનોને મનન કરવામાં બહુ ઉપયોગી થાય છે. પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વોની ને પુરુષરૂપ ચેતનની સમ્યક્ પ્રકારે ગણના કરી તેમના સ્વરૂપાદિને સમજાવનારું શાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્ર કહેવાય છે. આ દર્શનના વા પ્રવચનના પ્રણેતા મહામુનિ કપિલભગવાન મનાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ શ્રીકર્દમઋષિથી અને તેમનાં ધર્મપત્ની દેવહુતિથી થયેલી પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધ-સાત્ત્વિકી યુદ્ધિમાં સ્થિરભાવે રહેનારાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય એ ચારે તેમનામાં જન્મથીજ હતાં એમ ધૈત્યાશ્વતરશ્રુતિ^૧ ને પુરાણો^૨ કહે છે. આ લોકપ્રસિદ્ધ ભયંકર ભવાટવિમાં આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોથી નિરંતર તપતા લોકસમૂહને જોઈને તેમણે પરમકારુણ્યથી, તેમના આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોની અવશ્યંભાવિ ને આત્યંતિક

૧ “ ઋષિ પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમર્તિં ॥ ”

(જે પ્રથમ ઉપજેલા તે કપિલઋષિને જ્ઞાનોવડે શોભાવે છે.)

૨ શ્રીમદ્ભાગવતાદિમાં તેમને જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિથી ભરેલા વર્ણવ્યા છે.

નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્ર રચી, તેની પોતાના શિષ્યાદિદ્વારા આ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી છે.

સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો જેનું સ્વરૂપ છે એવી પ્રકૃતિજ આ દૃશ્ય ને અદૃશ્ય વિશ્વને પરિણામ પામીને ઉપજાવનારી છે, પુરુષનું ભોગ-મોક્ષરૂપ પ્રયોજન તેની જગદાકાર થવારૂપ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, પુરુષના ભોગની તથા મોક્ષની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રકૃતિનું કર્તવ્ય છે, પુરુષ વસ્તુતાએ ઉદાસીન છતાં પણ પ્રકૃતિની સાથે અભેદ માની ભોક્તાપણાના અભિમાનવડે બંધાય છે, અને તે પુરુષ પ્રકૃતિના ને પોતાના બિન્ન-પણાના સાક્ષાત્કારવડે તથા પોતાના અસંગપણાના અનુભવવડે દુઃખરૂપ બંધમાંથી મુક્ત થાય છે, આ સંક્ષેપમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિષય છે.

આ ગ્રંથપર ૧ શ્રીઅનિરુદ્ધભટ્ટકૃત, ૨ શ્રીમહાદેવવેદાંતિકૃત, ૩ શ્રીનાગેશભટ્ટકૃત ને ૪ શ્રીમાધવપરિવાજકૃત એમ ચાર સંસ્કૃત-ટીકાઓ છે, અને શ્રીવિગ્નાનભિક્ષુકૃત ભાષ્ય છે. તેમાંની પહેલી બે ને છેલ્લી એ ત્રણ ટીકાઓ તથા ભાષ્ય કલકત્તા તથા કાશીમાં મુદ્રાંકિત થયાં છે, ને ત્રીજી ટીકા અધ્યપર્યંત મુદ્રાંકિત થયેલી જોવામાં આવી નથી. આ ગ્રંથમાં એ ચાર ટીકાઓમાંની પહેલી પ્રાચીન ટીકા આપવામાં આવી છે. એ ટીકામાં જે ઉત્થાનિકાનો ભાગ છે તે માત્ર સૂત્રાર્થ વિચારનારને ઉપયોગી ન હોવાથી મુદ્રી દેવામાં આવ્યો છે.

જેમ વૈદકશાસ્ત્રમાં રોમ, રોગની નિવૃત્તિ, રોગનું કારણ, ને રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થોનું પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તેમ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ હેય, હાન, હેયનું કારણ, ને હાનના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થો પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાજ કરવાયોગ્ય જે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે તે હેય કહેવાય છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની જે અત્યંત-

નિવૃત્તિ તે હૃદય કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષના કલ્પિત સંયોગદ્વારા તે ખંતેનો અવિવેક એ હૃદયનું કારણ છે, અને વિવેકવ્યાપ્તિ એ હૃદયનો (દુઃખનિવૃત્તિનો) મુખ્ય ઉપાય છે. એ પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આ ગ્રંથ વાંચવાથી આ વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર વાંચનારને સમજાશે.

આ શાસ્ત્રમાં કેટલાંક સ્ત્રોતોએ નિત્યજ્ઞાનવાળા તથા અખંડ-શ્ર્વવાળા ઇશ્વરનો નિષેધ કરેલો જેવામાં આવે છે તે નિષેધ, નિત્ય-જ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઇશ્વર જે નૈયાયિકોએ માન્યા છે તેનો, પ્રૌઢિવાદથી છે એમ જાણવું. જે નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઇશ્વરને માનીએ તો નિરંતર સૃષ્ટિ આદિ થતાં જેમજે, પણ તેમ થતું નથી, માટે આ શાસ્ત્રમાં તેનું ખંડન જેવામાં આવે છે. વળી જે આ શાસ્ત્રમાં નિત્ય-શ્ર્વવાળા ઇશ્વરનો નિષેધ ન કરત તો તે ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય પરિપૂર્ણ, નિત્ય ને નિર્દોષ છે એવું શ્રવણ કર્યા પછી તેના ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો મોહ મુમુક્ષુ શિષ્યોના ચિત્તમાં ઉપજત; માટે નિત્યશ્ર્વવાળા ઇશ્વરના ખંડનનું તાત્પર્ય ઐશ્વર્યથી વૈરાગ્યના પ્રતિપાદનમાત્રમાં છે; કેમકે ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન કરવું એ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને વિવેકજ્ઞાન સંપાદન કરાવવું એજ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરણા કરનાર નિત્યનિરતિશય-શ્ર્વવાળા ઇશ્વર છે એવું શ્રવણ કરીને મુમુક્ષુ શિષ્યોને એવી પ્રતીતિ પણ થઈ જત કે ઇશ્વરજી અમારા પ્રેરક છે, તેઓ અમને જેની પ્રેરણા કરે છે તેવીજ રીતે અમે સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ; તે ઇશ્વર જ્યારે અમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં પ્રેરણા કરશે ત્યારે અમારી તેમાં પ્રવૃત્તિ થશે; અમારા પુરુષાર્થથી કંઈ થવાનું નથી. આમ પુરુષાર્થને નિર્બળ કરનારી સમજ પ્રાપ્ત થવાને લીધે કોઈ પણ પુરુષ વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકત નહિ, માટે પરમાર્થમાં

પુરુષાર્થનું અધિકપણું જણાવવામાટે પણ જાણપણે ઇશ્વરનું ખંડન આ અંધ-
માં કર્યું છે. માયાવિશિષ્ટ ચેતનરૂપ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુમાન, આગમ
અને યોગીઓના અનુભવથી સિદ્ધ હોવાથી શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં
તેનું અસ્તિત્વ નીચેના આશયોવડે સાંખ્યશાસ્ત્રનાજ ધોરણથી
સિદ્ધ કર્યું છે:—

અવિદ્યાદિ ક્લેશોવડે નિરંતર પીડાતા અને અવિવેકરૂપ અંધ-
કારમાં સતત ભટકતા પુરુષોને સન્માર્ગે ચઢાવી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ
કરાવનાર ને પ્રકૃતિનો પ્રેરક જે ભાવિપુરુષાર્થ તેની વ્યવસ્થા કરનાર
તથા પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર કોઇ પુરુષવિશેષ હોવા જોઇએ, જેની
ભક્તિથી નિર્વિઘ્ને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી, અવિદ્યાદિ સર્વક્લેશોને
નિર્મૂલ્ય કરી, મુમુક્ષુપુરુષથી કૈવલ્ય મેળવી શકાય. વળી કેવલ
જડ દ્રવ્ય પોતાનીમેજે વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થઇ શકતું નથી, પણ
તેની પ્રવૃત્તિ ચેતનને અધીન જોવામાં આવે છે. આમ છે, માટે જડ
પ્રકૃતિના પણ કોઇ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન નિયામક હોવા જોઇએ.
અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ બદ્ધ પુરુષ બધી પ્રકૃતિનો અધિકાતા કે પ્રેરક
સંભવી શકે નહિ. આ કલ્પમાં જન્મથીજ સિદ્ધ હોય એવા પુરુષને
પ્રેરક માનવા તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અનાદિ ને અનંત જે પ્રકૃતિ
છે તેના પ્રેરક પણ તેવાજ એટલે અનાદિ ને અનંત મુક્તપુરુષ જોઇએ.
બદ્ધની પેઠે વિઢેહ કે પ્રકૃતિલીન પુરુષો પણ અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ
હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રેરક સંભવતા નથી. પરિશેષથી નિત્યમુક્ત ઇશ્વરજ
એ પ્રકૃતિના પ્રેરક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જોકે ચિન્માત્રમાં ઐશ્વર્યકૃત
કાંઈ તારતમ્ય નથી, છતાં તેમના ચિત્તના ત્રણે કાલમાં ક્લેશ, કર્મ,
વિપાક ને આશયથી રહિતપણાને લીધે તે નિત્યમુક્ત પુરુષવિશેષ
ઇશ્વર કહેવાય છે. કર્મ જડ છે, માટે તેનાથી યથાયોગ્ય ફલ આપવાનું

કામ થઇ શકે નહિ, તેથી તેના કોઇ પણ ચેતનરૂપ નિયંત્રા હોવા જોઈએ. જીવોનાં કર્મોનાં ફલોની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા સર્વજ્ઞ ઈશ્વર વિના ખીજા કોઇ અસર્વજ્ઞ જીવથી થઇ શકે નહિ, માટેજ કર્મફલ-પ્રદાતા ઈશ્વર છે એમ માનવામાં આવે છે. આના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે “ તત્ર નિરાતિશયં સર્વજ્ઞર્વાજમ્ ” એ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનના સૂત્રની રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકા જુઓ. ત્યાં અનુમાનની વડત્ત યુક્તિથી તેમનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રને સાંખ્યપ્રવચન, સાંખ્યદર્શન, કપિલસૂત્રો કે સાંખ્યસૂત્રો પણ કહેવામાં આવે છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો વિષય પ્રાચીન છે, પણ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થતું આ સાંખ્યશાસ્ત્ર વા સાંખ્યપ્રવચન કેટલું પ્રાચીન હશે તે નક્કી કહી શકાય એમ નથી. આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આપેલાં સર્વ સૂત્રો શ્રીકપિલભગવાનનાં હો, વા તેમાંનાં અમુક સૂત્રો શ્રીકપિલભગવાનનાં હો, અને ખીજાં સૂત્રો કોઇ સાંખ્યાનુયાયી પંડિતોનાં હો, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ ક્વિચ્છી મુમુક્ષુનું નથી, ને તેમ કરવાથી તેને કશો લાભ થવાનો સંભવ પણ નથી. શ્રીકપિલભગવાનનાં આ સૂત્રો, શ્રીપંચશિખા-ચાર્યનાં કેટલાંક વચનો, અને શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણની ઊંર શ્લોકની શ્રીસાંખ્ય-કારિકા એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિષય સમજાવનારાં પ્રાચીન વચનો હમણાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં શ્રીસાંખ્યકારિકા વિદ્વાનોમાં વધારે આદર પામેલી છે, તેથી તેના ઉપર સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રીવાચસ્પતિમિત્રે સાંખ્યતત્ત્વ-કૌમુદીનામની સુંદર સંસ્કૃતટીકા લખી છે. આ ગ્રંથમાં તે સાંખ્ય-કારિકાના સર્વ વિષયો આવી જાય છે.

આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો, તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો, ભૂતો, પાંચ વિપર્યયો, નવ.

તુષ્ટિઓ, અઠવાવીશ પ્રકારનું કરણોનું અસામર્થ્ય, ને આઠ સિદ્ધિઓ મળીને કુલ સાઠ પદાર્થોનું નિરૂપણ હોવાથી આ સાંખ્યશાસ્ત્રને પશ્ચિ-
તંત્ર પણ કહી શકાય. શ્રીપંચશિખાચાર્યનો પશ્ચિતંત્રનામનો નિબંધ
પૂર્વે પ્રચલિત હતો, પણ હમણાં તે મળી શકતો નથી. એ પશ્ચિતંત્ર-
માંથી આખ્યાયિકાઓ અને પરપક્ષનિર્ણય (પરવાદનું ખંડન) એ
એ વિષયો મૂકી દધને બાકીના સર્વ વિષયોનું નિરૂપણ મેં આ સાંખ્ય-
કારિકામાં કર્યું છે એમ સાંખ્યાચાર્ય શ્રીઇશ્વરકૃષ્ણ પોતાની શ્રીસાંખ્ય-
કારિકાની ૭૨ મી કારિકામાં કહે છે, તેથી જણાય છે કે આ
સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે વિષયો હમણાં છે તેજ વિષયો પશ્ચિતંત્રનામના
ગ્રંથમાં હશે.

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનના લેખોમાં ને શ્રીવાચરખતિમિશ્રના લેખો-
માં આ દર્શનમાંનું કોઇ સૂત્ર આવતું નથી, તેથી કેટલાક વિદ્વાનો ધારે
છે કે આ સાંખ્યદર્શનમાં જે વિષયો છે તે વિષયોનો ઉપદેશ પ્રથમ
ભગવાન કપિલે શ્રીઆસુરિને મોઢેથી કરેલો હશે. શ્રીઆસુરિએ પણ
તે ઉપદેશ શ્રીપંચશિખને મોઢેથી કરેલો હશે. પછી શ્રીપંચશિખે
પશ્ચિતંત્રનામનો ગ્રંથ રચી પોતાના તે ગ્રંથમાં તે સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ
કર્યો હશે, અને પરંપરાવદે તે સર્વ વિષયોનો ઉપદેશ શ્રીઇશ્વરકૃષ્ણને
પ્રાપ્ત થયો હશે. તેમણે પોતાની સાંખ્યકારિકામાંની ૭૦ આર્યાઓમાં,
મૂલમાંથી આખ્યાયિકાઓનો અને પરમતખંડનનો ભાગ મૂકી દધ, બાકીનો
સર્વ ભાગ ગ્રહણ કર્યો હશે. પછી સમય જતાં પશ્ચિતંત્રમાંના સર્વ
વિષયોનો આ સૂત્રોમાં લોકોપકારમાટે કોઇ વિદ્વાને કપિલજીના નામથી
સંગ્રહ કર્યો હશે. તે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયને આપણે સર્વાંશે સત્ય માનીએ
તોપણ તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. લેખના પ્રાચીનપણાથી કે
વેના અર્વાચીનપણાથી તે લેખનું વાસ્તવિક શ્રેષ્ઠપણું કે જીતરતાપણું

સિદ્ધ થતાં નથી, પણ તે લેખમાંના વિષયથી તે લેખનું શ્રેષ્ઠપણું કે ગિતરતાપણું સિદ્ધ થાય છે. આ લેખમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના મર્વ વિષયો સુસ્પષ્ટરીતે વર્ણવેલા હોવાથી મુમુક્ષુને સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ સમજવું સુલભ થઈ શકે એમ છે, તેથી મુમુક્ષુએ આ ગ્રંથ આદરપૂર્વક વિચારવાયોગ્ય છે એમ કહેવામાં કોઈ પ્રકારનું અનુચિતપણું થતું હોય એમ જણાતું નથી.

સાંખ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે મુમુક્ષુએ પોતાના ચેતનસ્વરૂપને પ્રકૃતિથી ને તેના કાર્ય બુદ્ધિ આદિથી પૃથક્ સમજવું જોઈએ, અને અનુભવવું જોઈએ. જે પુરુષ પ્રકૃતિથી તથા બુદ્ધિથી ને તેમના ધર્મોથી પોતાના વ્યાપકસ્વરૂપને ભિન્ન અનુભવવા બાગ્યશાલી થાય છે તે પુરુષ ત્રિવિધતાપત્તી ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી દૈવત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

છ વેદાનુકૂલ દર્શનો જે હમણાં પ્રસિદ્ધિમાં છે તે દર્શનોને પ્રાદુર્ભાવ આ ભરતખંડમાં કેવા ક્રમથી ગ્યારે થયો હશે તે સંદેહ-રહિતપણે નક્કી નહિ થઈ શકે એવો વિષય હોવાથી તેના સંબંધનો વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ અહિં યોગ્ય ગણી નથી.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું ને શૂન્યવાદનું ખંડન કરનારાં જે સૂત્રો આ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે તે પાછળથી કોઈ સાંખ્યાનુયાયી વિદ્વાને વધાર્યા હશે, કે જ્યારે અન્ય સૂત્રોની રચના થઈ હશે ત્યારેજ તે સૂત્રો રચાયાં હશે, તે પણ સંતોષકારકરીતે નક્કી ન થઈ શકે એવો વિષય છે.

જે સૂત્રોપર શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટની સંસ્કૃતટીકા નથી તેમાંના જે સૂત્રપર ટીકા લખવાની અગત્ય જણાઈ છે ત્યાં તે ટીકા આવા [] કોંસમાં લખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલી સંસ્કૃતટીકામાં ને ગુજરાતી વિવેચનમાં કોઈ સ્થલે મળતાપણું ન જણાય ત્યાં તે ગુજરાતી વિવેચન અન્ય યોગ્ય સંસ્કૃતટીકાઓને અવલંબીને પ્રસંગને વધારે અનુસરતું જાણી લખાયું છે એમ સમજવું. ઇતિ શં.

શ્રીસાંખ્યપ્રવચન.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.	સૂત્રાંક.
૧. વિષયાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૧ થી પૃષ્ઠ ૧૪૭.		
ત્રીકાની પ્રતિષ્ઠા ને મોક્ષનું સ્વરૂપ. ...	૧-૪	૧
મનુષ્યે આધિભૌતિક આદિ દુઃખો મટાડવાના સહેલા લૌકિક ઉપાયો મૂકી દઈ પ્રયત્નથી સાધ્ય વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયો શામાટે પ્રાપ્ત કરવા એ શંકાનું સમાધાન.	૫	૨
જો ઔપધાદિ લૌકિક ઉપાયોવડે દુઃખોની અત્યંતિક નિવૃત્તિ થતી નથી તો લોકો તેમાં કેમ પ્રવર્તે છે એ શંકાનું ઉત્તર. ...	૬	૩
દૃષ્ટસાધનવાળો મંદ પુરુષાર્થ દુઃખની નિવૃત્તિનો વાસ્તવિક ઉપાય ન હોવાથી તેના ત્યજવાયોગ્યપણાનું કથન.	૧૭	૪
એમાં ખીજી યુક્તિનું કથન...	૮	૫
વૈદિકકર્મોથી પણ દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ ન થવામાં કારણ. ...	૯	૬
આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, માટે તેનાં કલ્પિત દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનો		

ઉપદેશ થાય છે.	૯-૧૦	૭-૮
શ્રુતિરૂપ પ્રબલપ્રમાણના બલવડેજ પુરુષ મોક્ષસાધનનું અનુક્રાન કરતો નથી.	૧૧	૯
ધર્મીના નાશવિના તેના સ્વાભાવિકધર્મનો નાશ થઇ શકે છે એવી શંકા.	૧૨	૧૦
ઉપર કહેલી શંકાનું સમાધાન.	૧૨-૧૩	૧૧
પુરુષને કાલથી બંધ નથી.	૧૪	૧૨
,, દેશના મંબંધથી બંધ નથી.	૧૫	૧૩
,, શરીરની અવસ્થાથી બંધ નથી.	૧૫-૧૬	૧૪
શરીરની અવસ્થા પુરુષનો ધર્મ છે એવી શંકાનું સમાધાન.	૧૬-૧૭	૧૫
કર્મથી પુરુષને બંધ થતો નથી.	૧૭-૧૮	૧૬
કર્મના સંસ્કારો ચિત્તનો ધર્મ હોવાથી સંસ્કારવાળા ચિત્તનેજ બંધ છે એમ માનવું જોઈએ એ શંકાનું સમાધાન.	૧૯	૧૭
એકલી પ્રકૃતિથી પુરુષને બંધ થતો નથી. પુરુષને બંધ થવામાં પ્રકૃતિના સંયોગનું હેતુપાણું.	૧૯-૨૦ ૨૦ ૨૩	૧૮ ૧૯
મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિ એ અવિદ્યા ને તેનાથી પુરુષને બંધ છે એવા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું ખંડન.	૨૪-૨૫	૨૦-૨૨
અવિદ્યાના સ્વરૂપનું ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી ખીજી રીતે નિરૂપણ કરે છે.	૨૬	૨૩

તેનું સમાધાન.	૨૬	૨૪
પુનઃ વાદીની શંકા.	૨૭	૨૫
તેનું સમાધાન.	૨૭-૨૯	૨૬
ખાલ્યપદાર્થો ક્ષણિક છે, ને તેની વાસના- થી પુરુષને બંધ થાય છે એવા મતનું ખંડન.	૨૯-૩૦	૨૭-૨૮
વ્યાપક આત્મામાં બહારના એકદેશથી વસ્તુનો સંબંધ થવાથી તેમાં વાસના સંભવે છે એવી વાદીની શંકાનું સમાધાન.... ..	૩૧	૨૯
અદૃશ્ય પણુ એમ થઈ શકે એવી વાદીની શંકા.	૩૨-૩૩	૩૦
એ શંકામાં દૂષણનું કથન.	૩૨	૩૧
ગર્ભાધાનસંસ્કારથી જન્મ અવિદ્યમાન પુત્રને ફલ મળે છે તેમ એક પુરુષ- ના કર્મથી બીજા પુરુષને ભોગ સંભવે છે એવી શંકા.	૩૩	૩૨
ક્ષણિકવાદીના મતમાં એ શંકા સંભવી શકતી નથી એવું સમાધાન.	૩૪	૩૩
દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ ક્ષણિક હોવાથી બંધને કારણની અપેક્ષા નથી એવી શંકા... ..	૩૪-૩૫	૩૪
પ્રત્યભિગાના વાસ્તવપણાથી આત્માનું ને બંધનું ક્ષણિકપણું નથી.	૩૫-૩૬	૩૫

શ્રુતિયુક્તિથી ક્ષણિકવાદનું ખંડન. ...	૩૬-૩૭	૩૬
દષ્ટાંત ન હોવાથી પણ ક્ષણિકવાદનું મિથ્યાપણું.	૩૭	૩૭
ક્ષણિકમતમાં કાર્યકારણભાવના અસંભવ- નું કથન.	૩૮-૪૦	૩૮-૪૦
કાર્યના પૂર્વક્ષણમાં નિમિત્તકારણની સ્થિતિ- માત્રથીજ તેની કારણતા થાય છે તેમ ઉપાદાનકારણમાં પણ વાદી માને તો તેનું સમાધાન. ...	૪૦-૪૧	૪૧
આ જગતમાં વિજ્ઞાનથી કાંઈ બિન્ન નથી, બંધ પણ સ્વપ્નની પેઠે વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે, તે બંધનું કાંઈ કારણ નથી, એવી વિજ્ઞાનવાદીની શંકાનું સમાધાન...	૪૧-૪૩	૪૨
સ્વપ્નની પેઠે જાગૃત મિથ્યા છે એવી વિજ્ઞાનવાદીની શંકાનું સમાધાન.	૪૩-૪૪	૪૩
સર્વ શૂન્ય હોવાથી બંધના કારણનો નિયમ કરવો અયોગ્ય છે એવી શૂન્યવાદીની શંકા.	૪૪-૪૫	૪૪
એ શંકાનું સમાધાન.	૪૫-૪૭	૪૫
શૂન્યવાદમાં રહેલા અન્ય દૂષણનું કથન.	૪૭	૪૬
શૂન્યપણું પ્રાપ્ત કરવું એજ પુરુષાર્થ છે એ ઉક્તિની અસંગતિનું કથન.	૪૮	૪૭
આત્માને ગતિવિશેષથી બંધ નથી. ...	૪૯	૪૮-૪૯નું

આત્મા પગિન્નિહન હોવાથી તેમાં		
ગતિનો સંભવ છે એ શંકાનું		
સમાધાન....	૫૦	૫૦
આત્માનું પરલોકમાં ગમન કહેનારી		
શ્રુતિનું તાત્પર્ય....	૫૧	૫૧
કર્મજન્ય સંસ્કારોથી પુરુષને અંધ થતો નથી.	૫૨	૫૨
અન્યના ધર્મથી અન્યને અંધ થાય છે		
એ મતનું ખંડન....	૫૨-૫૩	૫૩
સ્વભાવથી કે કર્માદિ કોઈ નિમિત્તથી		
પુરુષને અંધ સંભવતો નથી....	૫૪	૫૪
પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ એ પુરુષના અંધનો		
હેતુ છે, ને તે સંયોગનો હેતુ અ-		
વિવેક છે....	૫૪	૫૫
અવિવેકના ત્યાગના ઉપાયનું નિરૂપણ....	૫૪-૫૬	૫૬
ને પ્રકૃતિપુરુષનો અવિવેકવાળો સંયોગ		
અંધનો હેતુ છે તો અવિવેકથી		
ભિન્ન દેહાદિમાં આત્માનું અભિમાન		
રહેવા છતાં મોક્ષ થવો જોઈએ		
એ શંકાનું સમાધાન....	૫૬-૫૭	૫૭
પુરુષમાં અંધમોક્ષના અવાસ્તવપણાનું કથન.	૫૭	૫૮
વિવેકશાનના માત્ર શ્રવણમનનથીજ મોક્ષ		
થઈ શકે નહિ....	૫૮	૫૯
પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન....	૫૯	૬૦
પદાર્થોની સંખ્યાનું કથન....	૫૯-૬૧	૬૧

કાર્યથી કારણનું અનુમાન. ...	૬૨-૬૪	૬૨-૬૫
વિવેકશાનમાટે પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષની સિદ્ધિ. ...	૬૪	૬૬
પ્રકૃતિનું કોઈ કારણ નથી, તેજ સર્વ દશ્યનું કારણ છે. ...	૬૫	૬૭
એમ માનવામાં યુક્તિનું કથન. ...	૬૫-૬૬	૬૮
અદશ્ય પ્રકૃતિના જગતના કારણપણાનું કથન. ...	૬૬-૬૯	૬૮
અધિકારીઓના બેદને લીધે માત્ર શાસ્ત્ર-શ્રવણથી બધાને મુક્તિનો લાભ થઈ શકે નહિ. ...	૬૯	૭૦
મહત્તત્વનું અને અહંકારનું સ્વરૂપ. ...	૬૮	૭૧-૭૨
ખીજનું બધાં કાર્યો અહંકારમાંથી થાય છે એવું કથન. ...	૬૮	૭૩
પ્રકૃતિમાં જગતની કારણતાનું દલીલકરણ. ...	૬૮-૭૦	૭૪
પ્રકૃતિપુરુષ નિત્ય છતાં પણ જગતની કારણતા પ્રકૃતિમાં છે. ...	૭૦	૭૫
પરમાણુઓ પરિચ્છિન્ન હોવાથી તથા તેઓ ઉત્પત્તિવાળાં હોવાથી તેઓ જગતનું કારણ નથી. ...	૭૧-૭૨	૭૬-૭૭
અભાવ આ જગતનું કારણ નથી... જગત મિથ્યા નથી, પણ પરિણામી સત્ય છે. ...	૭૨-૭૩	૭૮
અભાવરૂપ અવસ્તુથી ભાવરૂપ જગત ઉપજે નહિ. ...	૭૩-૭૪	૭૮
	૭૪-૭૫	૮૦

કર્મથી જગતની ઉત્પત્તિ નથી,—મીમાંસકો-

ના મતનું ખંડન.	૭૫	૮૧
વૈદિકકર્મથી મોક્ષ થતો નથી. ...	૭૬	૮૨
કેવલ ઉપાસનાથી પણ મોક્ષ થતો નથી. ૭૭-૭૮	૮૩	
કામ્યકર્મનું ફલ	૭૮	૮૪
નિષ્કામકર્મથી મોક્ષનો અભાવ. ...	૭૯	૮૫
મોક્ષના નિત્યપણાનું કથન....	૮૦	૮૬
વિવેકજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણનાં સાક્ષાત્કારણોરૂપ		
પ્રમાણોનું કથન.	૮૧-૮૨	૮૭
ત્રણ પ્રમાણોથી વધારે પ્રમાણો માનવા-		
ની અગત્ય નથી.	૮૨-૮૩	૮૮
પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ.	૮૩-૮૪	૮૯
યોગીને થતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આ લક્ષણથી		
બહાર છે.	૮૫	૯૦
પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બીજા લક્ષણમાં યોગીના		
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. ૮૬	૯૧	
નિત્યજ્ઞાનવાળા ઇશ્વરની અસિદ્ધિથી પ્રત્ય-		
ક્ષજ્ઞાનની અવ્યાપ્તિનું પ્રૌઢિવાદથી		
સમાધાન.	૮૭-૮૮	૯૨
ઇશ્વરની અસિદ્ધિમાં બીજી યુક્તિનું કથન. ૮૮	૯૩	
મુક્તને કે બદ્ધને ઇશ્વરપણાનો અમંભવ. ૮૯	૯૪	
ઇશ્વરનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની		
વ્યવસ્થા.	૯૯-૧૦૦	૯૫
ચેતનધર્મવાળા અધિષ્ઠાતા ઇશ્વરવિના જડ		

પ્રકૃતિ કાર્ય શી રીતે કરી શકે		
એવી શંકાનું સમાધાન. ...	૯૧	૯૬
જો ચેતનનું અધિષ્ઠાતાપણું નથી તો		
મૃત શરીરો આહારાદિ કેમ કરી		
શકતાં નથી એવી શંકાનું સમાધાન. ...	૯૧-૯૨	૯૧
જો પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તો		
તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ શામાટે કરવો		
જોઈએ એવી શંકાનું સમાધાન. ...	૯૨-૯૩	૯૮
અંતઃકરણની સમીપતામાત્રથીજ પુરુષને		
અધિષ્ઠાતાપણું છે તો તે બંનેમાં		
મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું કોનું માનવું ? ...	૯૩-૯૪	૯૮
અનુમાનપ્રમાણનું લક્ષણ. ...	૯૪-૯૫	૧૦૦
શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ. ...	૯૫-૯૬	૧૦૧
પ્રમાણોના પ્રતિપાદનનું ફલ... ..	૯૬	૧૦૨
પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિ અનુમાનપ્રમાણવડે છે. ...	૯૭-૯૮	૧૦૩
પ્રમાનું સ્વરૂપ.	૯૮-૯૯	૧૦૪
કર્તા બુદ્ધિ છે તોપણ સુખદુઃખરૂપી ભોગો-		
નો અનુભવ પુરુષને છે. ...	૯૯-૧૦૦	૧૦૫
પુરુષમાં ભોક્તાપણું આરોપિત છે. ...	૧૦૦	૧૦૬
પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક થતાં બુદ્ધિમાંનું કર્તા-		
પણું અને પુરુષમાંનું ભોક્તાપણું		
એ બંને નિવૃત્ત થાય છે. ...	૧૦૧	૧૦૭
પદ્યોર્થોનું જ્ઞાન થવાનાં અને નહિ થવાનાં		
કારણો.	૧૦૧-૧૦૩	૧૦૮

મનુષ્યને પ્રકૃતિની પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ.	૧૦૩	૧૦૯
પ્રકૃતિનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રતીતિ		
થતી નથી એવી વાદીની શંકાનું		
સમાધાન.	૧૦૪	૧૧૦
અસત્કાર્યવાદીની સત્કાર્યવાદમાં શંકા. ...	૧૦૪-૧૦૫	૧૧૧
તે શંકાનું સમાધાન.	૧૦૫-૧૦૬	૧૧૨
જગદ્ગ્રપ કાર્યને લઘુને તેના કારણનું બંધે		
અનુમાનપ્રમાણવડે ગ્વાન થાઓ,		
પણ પ્રકૃતિજ જગતનું કારણ છે		
એમ કેમ કહેવાય એવી શંકાનું		
સમાધાન.	૧૦૬	૧૧૩
સત્કાર્યવાદમાં હેતુ... ..	૧૦૭	૧૧૪
અસત્ત્વી અનુત્પત્તિમાં હેતુ... ..	૧૦૭-૧૦૮	૧૧૫
અસત્કાર્યવાદનું ખંડન ને સત્કાર્યવાદનું મંડન.	૧૦૮-૧૧૦	૧૧૬-૧૧૮
સત્કાર્યવાદમાં પૂર્વપક્ષીની શંકા. ...	૧૧૦-૧૧૧	૧૧૯
તે શંકાનું સમાધાન.	૧૧૧-૧૧૨	૧૨૦
જો કાર્ય સત્ હોય તો તેનો નાશ ન		
થવો જોઈએ એ શંકાના ઉત્તરરૂપે		
નાશનો અર્થ.	૧૧૨-૧૧૩	૧૨૧
કાર્યની અભિવ્યક્તિના ક્રમની પરંપરામાં		
અનવસ્થાદોષના અભાવનું પ્રતિપાદન.	૧૧૪-૧૧૫	૧૨૨-૧૨૩
પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોનું સાધર્મ્ય. (સમાન-		
ધર્મવાળાપણું.)	૧૧૫-૧૧૬	૧૨૪
તમે માનેલાં પચીશ તરવોમાં ગ્વાન,		

મુખ્ય અને ક્રિયા આવતાં નથી. બે		
તેનો તમે અભાવ માન્યો હોય તો		
તમારા સિદ્ધાંતમાં દૃષ્ટપરિત્યાગનો		
દોષ આવશે, આ શંકાનો પરિહાર.	૧૧૭-૧૧૮	૧૨૫
પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સાધર્મ્ય. ...	૧૧૮	૧૨૬
સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્યોન્ય વિરુદ્ધ		
ધર્મો.	૧૧૮-૧૧૯	૧૨૭
તે ગુણોનું સમ્પત્તીય અન્યથી સાધર્મ્ય		
અને વિમ્પત્તીય અન્યથી વૈધર્મ્ય છે.	૧૧૯-૧૨૦	૧૨૮
મહદાદિના કાર્યપણાની સિદ્ધિ.	૧૨૦-૧૨૩	૧૨૯-૧૩૩
મહત્તત્ત્વના નિત્યપણાનું ખંડન. ...	૧૨૩	૧૩૪
મહત્તત્ત્વાદિ કાર્યના હોવાથી પ્રકૃતિના		
સહભાવમાં વિશેષ કથન. ...	૧૨૪	૧૩૫
મહત્તત્ત્વનું સ્વરૂપ.... ..	૧૨૫	૧૩૬
પ્રકૃતિની સિદ્ધિ તેનાં કાર્યોથી છે.	૧૨૬	૧૩૭
પુરુષના કાર્યના અભાવથી તેની સિદ્ધિ		
કેવી રીતે માનવી એ શંકાનું સમા-		
ધાન.	૧૨૬-૧૨૭	૧૩૮
પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન છે... ..	૧૨૭-૧૨૮	૧૩૯
તેમાં હેતુ ખતાવે છે.	૧૨૮	૧૪૦
તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે.	૧૨૯	૧૪૧
તેમાં ખીજે હેતુ ખતાવે છે... ..	૧૨૯-૧૩૦	૧૪૨
એ હેતુમાં સહકારી યુક્તિ.	૧૩૦	૧૪૩
પુરુષના કૈવલ્યમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છે.	૧૩૦-૧૩૧	૧૪૪

પુરુષ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એવું કથન...	૧૩૧-૧૩૨	૧૪૫
જ્ઞાન આત્માનો ગુણ નથી, પણ સ્વભાવ છે, એવું નિરૂપણ. ...	૧૩૨-૧૩૩	૧૪૬
તેમાં શ્રુતિનું સખલ પ્રમાણ છે. પુરુષને ૪૬ માનતાં ધણા દોષો આવે છે.	૧૩૩-૧૩૫	૧૪૭-૧૪૮
વિચિત્ર સ્થિતિઓની વ્યવસ્થામાટે પુરુષના અનેકપણાનું પ્રતિપાદન. ...	૧૩૫	૧૪૯
ઉપાધિના ભેદથી પુરુષોનો ભેદ છે, વસ્તુતાએ તેમનો ભેદ નથી, એમ માનનાર પૂર્વપક્ષીનું સમાધાન. ...	૧૩૬	૧૫૦
ઉપાધિવિશિષ્ટ ચેતનને કેવલચેતનથી ભિન્ન માનવામાં પણ બંધમોક્ષની યોગ્ય વ્યવસ્થા થતી નથી....	૧૩૭	૧૫૧
એક આત્મામાં વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ થઈ શકે નહિ એવું પ્રતિપાદન...	૧૩૮	૧૫૨
આત્માના એકપણામાં સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી.	૧૩૮-૧૩૯	૧૫૩
અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા. ...	૧૩૯-૧૪૦	૧૫૪
પુરુષોનું સન્નતીયપણું પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તે કથન અયોગ્ય છે એવી શંકાનું સમાધાન. ...	૧૪૦	૧૫૫
પુરુષોના સન્નતીયપણાનું પ્રતિપાદન. ...	૧૪૧	૧૫૬
અદ્વૈતમતમાં દ્વય-એક પુરુષની મુક્તિથી		

અધા પુરુષોની મુક્તિ થવી જોઈએ.	૧૪૧-૧૪૨	૧૫૭
વામદેવાદિને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ નથી		
એવી શંકાનું સમાધાન....	૧૪૨	૧૫૮
જ્ઞાનવડે ક્રમથી અધા પુરુષોની મુક્તિ થતાં		
સંસારનો ઉચ્છેદ થશે એ શંકાનું		
સમાધાન. ...	૧૪૩	૧૫૯
આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે તેના સંબંધમાં		
વિચાર. ...	૧૪૪	૧૬૦
આત્માના સાક્ષીપણાની પર્યાલોચના. ...	૧૪૫	૧૬૧
પુરુષ નિત્યમુક્ત તથા ઉદાસીન છે એવું		
કથન. ...	૧૪૫-૧૪૬	૧૬૨-૧૬૩
પુરુષના કર્તાપણાની પ્રતીતિનું કારણ....	૧૪૬-૧૪૭	૧૬૪

૨. પ્રધાનકાર્યાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી ૧૮૪.

જગતની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન...	૧૪૮-૧૫૧	૧
મોક્ષાધિકારીનાં લક્ષણો. ...	૧૫૧-૧૫૨	૨
વૈરાગ્ય તથા મોક્ષ અધા પુરુષોને પ્રાપ્ત		
થતાં નથી તેનું કારણ ...	૧૫૨-૧૫૪	૩-૪
જગતની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી થતી નથી.	૧૫૪	૫
સ્વપ્નના જેવા મિથ્યા જગતનું કારણ		
પ્રકૃતિ ન હોઈ શકે એ શંકાનું		
સમાધાન....	૧૫૫	૬
ચેતનાના દુઃખની નિવૃત્તિમાંટે પ્રકૃતિની		
પ્રવૃત્તિ છે તો મુક્તપુરુષપ્રતિ પંચ		
વે પ્રવૃત્ત થવી જોઈએ એ શંકાનું		

સમાધાન.	૧૫૬	૧૭
આત્મામાં વાસ્તવિક બંધના અભાવનું કથન.	૧૫૬-૧૫૭	૮
પુરુષમાં બંધમેક્ષ શાવડે પ્રતીત થાય છે તેનું કથન.	૧૫૭-૧૫૮	૯
જગત્તલી ઉત્પત્તિનો ક્રમ.	૧૫૮	૧૦
જગત્તલી ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાટે છે કે પુરુષને માટે છે તેનો વિચાર ન્યાયમાં માનેલાં નવ દ્રવ્યોમાંનાં કાલ અને દિશા એ બેનો આ (સાંખ્ય) શાસ્ત્રમાં શામાં સમાવેશ થાય છે તેનું કથન... ..	૧૫૮	૧૧
મહત્તત્ત્વનું સ્વરૂપ... ..	૧૬૦	૧૨
મહત્તત્ત્વનાં કાર્યોનું—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્યનું—પ્રતિષ્ઠાદન.	૧૬૧	૧૩
બુદ્ધિમાં અધર્માદિ શાથી દેખાય છે તેનું કથન.	૧૬૨	૧૪
અહંકારનું લક્ષણ... ..	૧૬૩	૧૫
અહંકારનાં સોળ કાર્યો.	૧૬૪	૧૬
તેઓ એકજ અહંકારમાંથી શી રીતે ઉપજે છે તેની સમજ.	૧૬૪-૧૬૫	૧૭
એકાદશ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.	૧૬૪-૧૬૫	૧૮
ઇન્દ્રિયો પાંચ મહાબૂતોનું કાર્ય છે એ મતનું ખંડન.	૧૬૫-૧૬૬	૧૯

ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ તેના દેવો છે, કેમકે મરણકાલે તેઓનો લય તે તે દેવોમાં થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, એ શંકાનું સમાધાન. ...	૧૬૬-૧૬૭	૨૧
મનની નિત્યતા માનનાર તાર્કિકોના મતનું ખંડન.	૧૬૭	૨૨
બાહ્યગોલકોને ઇંદ્રિયો માનનારના મતનું ખંડન.	૧૬૮	૨૩
ઇંદ્રિય એક છે એ મતનું ખંડન. ઇંદ્રિ- યોના બહુપણામાં ગૌરવદોષ નથી.	૧૬૮-૧૭૦	૨૪-૨૫
મનનું લક્ષણ.	૧૭૦	૨૬
એક અહંકારમાંથી બિન્ન બિન્ન ઇંદ્રિયો ઉપજવાનું કારણ.	૧૭૦-૧૭૧	૨૭
જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અને કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોનું નિરૂપણ.	૧૭૧	૨૮
આત્માના અને ઇંદ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મોનું કથન.	૧૭૨	૨૯
બુદ્ધિ, અહંકાર અને મનના વિરુદ્ધધર્મો- નું પ્રતિપાદન.	૧૭૨-૧૭૩	૩૦
બુદ્ધિ, અહંકાર ને મનોરૂપ ત્રણ અંતઃ- કરણોની સામાન્ય વૃત્તિરૂપ પાંચ પ્રાણો છે એવું વર્ણન.	"	૩૧
ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓનું ક્રમથી ને અક્રમથી ઉપજન થવું.	૧૭૪-૧૭૫	૩૨

અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સંખ્યા અને			
તેમના વિભાગો.	૧૭૫-૧૭૬	૩૩	
વૃત્તિનિરોધથી પુરુષનું સ્વરૂપાવસ્થાન			
થાય છે.	૧૭૬-૧૭૭	૩૪-૩૫	
કરણોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરકનું કથન. ...	૧૭૭-૧૭૮	૩૬	
પુરુષમાટે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત. ...	૧૭૮	૩૭	
ઇન્દ્રિયસમૂહની સંખ્યા.	૧૭૮-૧૭૯	૩૮	
ઇન્દ્રિયોને કરણ કહેવાનું કારણ. ...	૧૭૯	૩૯.	
જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો ને મન એમાં કોની			
શ્રેષ્ઠતા છે તેનું કથન... ..	૧૭૯-૧૮૧	૪૦-૪૩	
જ્ઞાનના અને કર્મના સંસ્કારોનો પુરુષમાં			
અસંભવ.	૧૮૧-૧૮૨	૪૪	
ઇન્દ્રિયોમાં મનના પ્રધાનપણાનું કારણ. ...	૧૮૨	૪૫	
પુરુષમાટે કરણોની પ્રવૃત્તિનું કારણ. ...	૧૮૨-૧૮૩	૪૬	
તેર કરણોમાં બુદ્ધિના પ્રધાનપણાનું કથન. ...	૧૮૩-૧૮૪	૪૭	

૩. વૈરાગ્યાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૧૮૫ થી ૨૪૭.

સ્પૃહભૂતોની ઉત્પત્તિ.	૧૮૫-૧૮૬	૧	
સ્પૃહશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિ. ...	૧૮૬	૨	
પુરુષને સંસારપ્રાપ્તિનું કારણ.	૧૮૬-૧૮૭	૩	
પુરુષના સંસારનો અવધિ.	૧૮૭-૧૮૮	૪	
વિવેકીને ફરી જન્માદિનો અભાવ.	૧૮૮	૫	
અવિવેકી પુરુષને સ્પૃહસૂક્ષ્મશરીરની સાથે			
જોડાઈ રહેવાનું કારણ.	૧૮૮-૧૮૯	૬	

સ્થૂલશરીરોની અને સૂક્ષ્મશરીરોની		
વિલક્ષણતા.	૧૮૯	૭
અંતે શરીરોમાં ભોગ કોને થાય છે. ...	૧૯૦	૮
સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ.	૧૯૦-૧૯૧	૯
ને સૂક્ષ્મદેહનું સર્વત્ર તુલ્યપણું છે તો		
પુરુષોનો ભોગ ભિન્ન કેમ છે એવી		
શંકાનું સમાધાન.	૧૯૧	૧૦
સ્થૂલશરીરથી આત્મા ભિન્ન હતાં તેમાં		
હૂંપણું કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે ?	૧૯૨-૧૯૩	૧૧-૧૨
સૂક્ષ્મશરીરના અનાત્મપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૯૩	૧૩
મનના જડપણાનું પ્રતિપાદન. ...	૧૯૪-૧૯૫	૧૪-૧૫
જડ લિંગદેહના ગમનાગમનનું કારણ. ...	૧૯૫-૧૯૬	૧૬
સ્થૂલશરીરનું સ્વરૂપ અને તેના સંબંધમાં		
ભિન્ન ભિન્ન મતો.	૧૯૬-૧૯૭	૧૭-૧૮
ચૈતન્ય સ્થૂલશરીરનો ધર્મ નથી, પણ તે		
તેનાથી સ્વતંત્ર છે.	૧૯૭-૧૯૮	૨૦-૨૧
ચારે ભૂતોના સંયોગથી પણ ચૈતન		
ઉત્પન્ન થતું નથી.	૧૯૮-૨૦૦	૨૨
મુક્તિના સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાનનું નિરૂપણ.	૨૦૦	૨૩
બંધના હેતુનું નિરૂપણ.	૨૦૧	૨૪
શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી, તથા જ્ઞાન ને કર્મના		
સમુચ્ચયથી, અને તેમના વિકલ્પથી		
મુક્તિના અભાવનું પ્રતિપાદન.	૨૦૧-૨૦૩	૨૫-૨૬
જ્ઞાનપણાથી, સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે, જા-		

અતના જ્ઞાનના વાસ્તવપણાનું કથન.	૨૦૩	૨૭
યોગીના સંકલ્પની વસ્તુ સત્ય હોય છે.	૨૦૪-૨૦૫	૨૮-૨૯
જ્ઞાનના સાધન ધ્યાનનું સ્વરૂપ, તેમાંથી		
ભાવનાશક્તિનું ઉત્પન્ન થવું. ...	૨૦૫-૨૦૬	૩૦
ધ્યાનસિદ્ધિનો ઉપાય. ...	૨૦૬	૩૧
વૃત્તિના નિરોધના ઉપાયોનું કથન. ...	૨૦૬-૨૦૭	૩૨
ધારણાનું લક્ષણ. ...	૨૦૭-૨૦૮	૩૩
આસનનું લક્ષણ. ...	૨૦૮	૩૪
સ્વર્કર્મનું લક્ષણ... ...	૨૦૯	૩૫
વૃત્તિના નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય. ...	૨૦૯-૨૧૦	૩૬
વિપર્યયવૃત્તિના ભેદોની સંખ્યા. ...	૨૧૦	૩૭
વિપર્યયના કારણરૂપ અશક્તિના પ્રકાર.	૨૧૧	૩૮
તુષ્ટિના (સંતોષના) નવ પ્રકાર. ...	”	૩૯
સિદ્ધિઓના પ્રકાર. ...	૨૧૨	૪૦
વિપર્યયના અવાંતરભેદો. ...	૨૧૨-૨૧૩	૪૧
અશક્તિના ભેદોનું પુનઃ કથન. ...	૨૧૩-૨૧૪	૪૨
આધ્યાત્મિકાદિ ભેદથી નવ પ્રકારની		
તુષ્ટિ. ...	૨૧૪-૨૧૬	૪૩
આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી સિદ્ધિઓના ભેદો-		
નું કથન... ...	૨૧૭-૨૧૮	૪૪
વિપર્યય, અશક્તિ ને તુષ્ટિના પરિત્યાગથી		
પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓનું વર્ણન....	૨૧૯-૨૨૦	૪૫
પ્રાણીઓના ભેદોનું કથન. ...	૨૨૦-૨૨૧	૪૬
કેવા પુરુષબળી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ વિરામ		

પામે છે તેનું કથન...	...	૨૨૧	૪૭
સત્વપ્રધાન જીવોનું સ્થાન....	..	૨૨૨	૪૮
તમઃપ્રધાન જીવોનું સ્થાન...	...	,,	૪૯
રજસૂપ્રધાન જીવોનું સ્થાન	૨૨૨-૨૨૩	૫૦
એક પ્રકૃતિથી સૃષ્ટિની વિચિત્રતાનો હેતુ.		૨૨૩	૫૧
કર્મબલથી ઉત્તમલોક મળતાં કૃતકૃત્ય થવાય છે તો પછી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં			
કહેલા મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે			
એ શંકાનું સમાધાન...	...	૨૨૪	૫૨-૫૩
પ્રકૃતિમાં લીન થનારાઓને મોક્ષનો અભાવ.	૨૨૫	૫૪
પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રેરક ન છતાં તેના ઉપાસકને દુઃખના કારણરૂપ ઉત્થાન			
શી રીતે થાય છે તેનું ઉત્તર...		૨૨૬	૫૫
પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પુરુષની ઉત્થાનમાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું વર્ણન.		૨૨૬-૨૨૭	૫૬
જન્માદિવાળા ધ્વિરને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર્યા છે તેનું કથન.	૨૨૭-૨૨૮	૫૭
પ્રધાનની પુરુષોભાવેની પ્રવૃત્તિનું કથન...		૨૨૮	૫૮
અચેતન પ્રધાનની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંતાદિ.	૨૨૮-૨૩૧	૫૯-૬૨
પ્રધાનની નિવૃત્તિથી પુરુષના મોક્ષનું કથન.	૨૩૧	૬૩
વિવેકરહિત પુરુષની મુક્તિ થતી નથી,			

તે સંસારી રહે છે.	૨૩૨	૬૪
મોક્ષનું સ્વરૂપ.	૨૩૨-૨૩૩	૬૫
મુક્તપુરુષપ્રતિજ્ઞ પ્રકૃતિના ઉદાસીનપણાથી			
અન્ય પુરુષોના મોક્ષના અભાવનું			
કથન.	૨૩૩-૨૩૪	૬૬
કર્મરૂપ નિમિત્તથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ. ...		૨૩૪	૬૭
પ્રકૃતિના સૃષ્ટિરૂપ કાર્યમાં ધર્માધર્મના			
સંસ્કારોના સહકારીપણાનું પ્રતિ-			
પાદન.	૨૩૫	૬૮
પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજનવવાની નિષ્ક્રિયામાં			
દૃષ્ટાંત.	૨૩૫-૨૩૬	૬૯-૭૦
બંધમોક્ષ પુરુષમાં વાસ્તવિક નથી. ...		૨૩૭	૭૧
યથાર્થ બંધમોક્ષ પ્રકૃતિમાં છે. ...		૨૩૭-૨૩૮	૭૨
પ્રકૃતિના બંધમોક્ષનાં કારણોનું કથન...		૨૩૮	૭૩
પુરુષને કર્મવડે ભોગમોક્ષ થાય છે એમ			
કહેનારી શ્રુતિના તાત્પર્યનું કથન,			
તે કર્મના ત્યાગથી શ્રુતિની મર્યાદા-			
નોનાશ થવાની શંકાનું સમાધાન.		૨૩૯	૭૪
વિવેકની પ્રાપ્તિના મુખ્ય ઉપાયનું કથન.		૨૪૦	૭૫
વિવેકની ત્રિધિમાં સમયનો નિયમ નથી.		૨૪૦-૨૪૧	૭૬
શાનીને ભોગના અસંભવની શંકાનું			
સમાધાન.	૨૪૧-૨૪૨	૭૭
મધ્યમ વિવેકીનું સ્વરૂપ. ...		૨૪૨	૭૮
જીવ-મુક્તના સદ્ભાવમાં પ્રમાણો. ...		૨૪૩-૨૪૪	૭૯-૮૦

મંદવિવેકી ઉપદેશ ન થઇ શકે તેનું

કારણ. ... ૨૪૪-૨૪૫ ૮૧

જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીનું શરીર રહેવાનું

કારણ. ... ૨૪૫-૨૪૬ ૮૨-૮૩

પુરુષને પરમમુક્તિ વિવેકજ્ઞાનથી

થાય છે. ... ૨૪૬-૨૪૭ ૮૪

૪. આખ્યાયિકાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી ૨૭૫.

તત્ત્વોપદેશથી સ્વરૂપનો બોધ થવામાં

રાજપુત્રની આખ્યાયિકા. ... ૨૪૮-૨૪૯ ૧

અન્યને કરેલો ઉપદેશ અન્ય અધિકારી

સાંભળે તો તેને મુક્તિ મળે છે.

તેમાં પિશાચની કથા. ... ૨૪૯-૨૫૦ ૨

વારંવારના ઉપદેશથી આશ્ચર્ય કરવી

બેધએ. ... ૨૫૦-૨૫૧ ૩

સુહૃદના ઉપદેશથી પણ તત્ત્વબોધ થાય

છે. તેમાં પિતાપુત્રની કથા. ... ૨૫૧-૨૫૨ ૪

અણુસમન્વુતે સંસારસાગથી સુખ અને

દુઃખ બંને થાય છે. ... ૨૫૨-૨૫૩ ૫

મોક્ષસાધકે કોઇ પણ અનિત્ય વસ્તુમાં

મમતા રાખવી નહિ... ૨૫૩-૨૫૪ ૬-૭

મોક્ષસાધકે મોક્ષવિધાતક અનિષ્ઠ પદાર્થનું

ચિંતન ત્યજવું બેધએ. તેમાં રાજ-

ર્ષિ ભરતનું દર્શાવેલું... ૨૫૫ ૮

મોક્ષેચ્છુએ સંગનો ત્યાગ કરવો. ...	૨૫૬-૨૫૭	૯-૧૦
નિરાશા સુખનું કારણ છે. તેમાં પિં- ગલાનું દષ્ટાંત. ...	૨૫૭-૨૫૮	૧૧
મુમુક્ષુને ધરતો આરંભ દુઃખ આપે છે. તેમાં સાપનું દષ્ટાંત... ..	૨૫૮	૧૨
બહુ શાસ્ત્ર અને બહુ ગુરુઓથી પણ મુમુક્ષુએ સાર લેવો. તેમાં બમ- રાનું દષ્ટાંત.	૨૬૦-૨૬૧	૧૩
સમાધિની સિદ્ધિનો ઉપાય... ..	૨૬૧	૧૪
સાધકને નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી દુઃખ થાય છે.	૨૬૨	૧૫
નિયમોના વિસ્મરણથી પણ દુઃખપ્રાપ્તિનું કથન. તેમાં દેડકાના રાજાની પુત્રી- નું દષ્ટાંત.	૨૬૨-૨૬૪	૧૬
સર્વ મુમુક્ષુને શ્રવણમાત્રથી મુક્તિ થતી નથી. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું વર્ણન.	૨૬૪-૨૬૫	૧૭-૧૮
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમયનો નિયમ નથી. ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનનો અભાવ...	૨૬૬	૧૯
અલ્પલોકની પ્રાપ્તિથી આત્મજ્ઞાન થાય એવો નિયમ નથી.	૨૬૬-૨૬૭	૨૦
વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિરક્તનોજ અધિ- કાર છે.	૨૬૭-૨૬૮	૨૧
વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિરક્તનોજ અધિ- કાર છે.	૨૬૮-૨૬૯	૨૨
વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિરક્તનોજ અધિ- કાર છે.	૨૬૯-૨૭૦	૨૩-૨૪
વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિરક્તનોજ અધિ- કાર છે.	૨૭૧	૨૫
પુરુષને બંધન થવાનું કારણ. ...	,,	૨૬

ભોગથી રાગની શાંતિ થતી નથી. ...	૨૭૨	૨૭
શબ્દાદિ વિષયોમાં વૈરાગ્ય થવાનો ઉપાય. ૨૭૨-૨૭૩		૨૮
મલિનચિત્તવાળા જ્ઞાનોપદેશના અધિકારી નથી. તેમાં અજરાગ્નનું દર્શાવે. ૨૭૩		૨૯
મલિનચિત્તમાં જ્ઞાનનો આભાસ પણ ન પડે. તેમાં મલિનદર્પણનું દર્શાવે. ૨૭૪		૩૦
અંતઃકરણની અગોચરતાથી ઉપદ્રિષ્ટ જ્ઞાન- માં ફેરફાર થાય છે. તેમાં કમલ- નું દર્શાવે.	૨૭૫	૩૧
અણિમાદિ સિદ્ધિથી પુરુષને કૃતાર્થતા થતી નથી... ..	૨૭૫	૩૨

૫. પરપક્ષનિર્જયાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૨૭૬ થી ૩૮૦.

અંતરબાહ્યમાં મંગલાચરણની અગત્યનાં કારણો.	૨૭૬-૨૭૭	૧
ધ્વિરવિના પણ જીવોને કર્મથી તેનું ફલ મળી શકે છે.	૨૭૭-૨૭૮	૨
ધ્વિરમાં કર્મફલદાતૃત્વ સંભવતું નથી... ૨૭૮		૩
પ્રયોજનની અપેક્ષાવાળા ધ્વિરમાં ધ્વિર- પાણું સંભવે નહિ.	૨૭૮-૨૭૯	૪
તેવા ધ્વિરમાં નિત્યપાણું ને સ્વતંત્રપાણું સંભવે નહિ.	૨૭૯	૫
રાગી ધ્વિરનું ધ્વિરપાણું પણ યોગ્ય ન ગણાય... ..	૨૭૯-૨૮૦	૬

રામી ઇશ્વર નિત્યમુક્ત હોઇ શકે નહિ.	૨૮૦	૧૭
પ્રધાનશક્તિના સંબંધથી પણ સંગીપણા- ૩૫ દોષને લીધે ઇશ્વરમાં કર્તા- પણાનો અસંભવ છે.	૨૮૧	૮
પ્રધાનની સત્તામાત્રથી પણ તે કર્તા થઇ શકે નહિ.... ..	૨૮૧-૨૮૨	૧૮
પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઇશ્વરની અસિદ્ધિ. ...	૨૮૨	૧૦
અનુમાન " " " 	૨૮૩	૧૧
શ્રુતિથી પણ " " 	૨૮૩-૨૮૪	૧૨
અવિદ્યાના સંબંધથી પણ આત્માનું કર્તાપણું નથી.	૨૮૪	૧૩
આત્મા ને અવિદ્યાના કલ્પિતસંબંધથી પણુ આત્મા કર્તા નથી.	૨૮૫	૧૪
બીજાંકુરન્યાયથી પણ અન્યોન્યાશ્રયદોષ- નો સંભવ છે.	૨૮૫-૨૮૬	૧૫
અવિદ્યાનું સ્વરૂપ. તેને વિદ્યાથી ભિન્ન કહેતાં બ્રહ્મનો પણ બાધ થાય છે.	૨૮૬-૨૮૭	૧૬-૧૧૭
એવા લક્ષણને સત્ય માનતાં જગતનો પણુ બાધ થશે.	૨૮૭-૨૮૮	૧૮
જગતને અવિદ્યારૂપ કહેતાં અવિદ્યા કૃત્તિ- વાળી ઠરશે.	૨૮૮	૧૯
સ્વભાવને જગતનું કારણ માનનારાના મતનું ખંડન.	૨૮૯	૨૦
ધર્માધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ. ...	૨૮૯-૨૯૦	૨૧

વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં અદૃષ્ટિના ખીજાં		
ગૌણ કારણો પણ હોય છે. ...	૨૯૦	૨૨
ગતતા દુઃખમહુલપણથી અધર્મના		
કારણપણની શંકાનું સમાધાન...	૨૯૧-૨૯૨	૨૩-૨૪
ધર્માધર્મ આત્માના ધર્મ નથી, પણ અંતઃ-		
કરણના ધર્મ છે.	૨૯૨	૨૫
અંતઃકરણના ત્રણ ગુણોનો તથા તેના		
સુખાદિ ધર્મોનો પણ અત્યંત		
બાધ નથી.	૨૯૩	૨૬
સુખ એ દુઃખાભાવરૂપ નથી. ...	૨૯૪-૨૯૫	૨૭
વ્યાપ્તિજ્ઞાન જે પદાર્થોને એકજ વાર સાથે		
જ્ઞેયાથી થતું નથી.	૨૯૫-૨૯૬	૨૮
વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ.	૨૯૬	૨૯
વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી ખીજાં તત્ત્વ		
નથી.	૨૯૭	૩૦
વ્યાપ્તિના સંબંધમાં સાંખ્યાચાર્યોના મતો.	૨૯૭	૩૧
તેમાં પંચશિખાચાર્યનો મત. ...	૨૯૮	૩૨
સ્વરૂપમૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનવામાં દોષ.	૨૯૮	૩૩
તેમાં પુનરુક્તિદોષનું દર્શન...	...	૩૪
એમાં ખીજા દૂષણનું કથન...	૩૦૦	૩૫
૩૧ મા ને ૩૨ મા સૂત્રમાં બતાવેલા બંને		
મતોનું સમાધાન.	૩૦૧	૩૬
શબ્દનો તથા અર્થનો વાચ્યવાચકભાવસંબંધ.	૩૦૨	૩૭
વાચ્યવાચકભાવમાં ત્રણ સંબંધનું કથન...	૩૦૩	૩૮
શબ્દશક્તિ કેવલ કાર્યમાંજ નથી હોતી,		

સિદ્ધ અર્થમાં પશ્યુ તે હોય છે. આથી		
ક્રિયામાં શબ્દની શક્તિ માનનારા		
મીમાંસકોનું માનવું ખોટું છે. ...	૩૦૪-૩૦૫	૩૯
વેદમાં સિદ્ધ અર્થના જ્ઞાનનું વ્યર્થપણું		
હોવાથી ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દ-		
શક્તિ માનવી યોગ્ય છે એ શંકાનું		
સમાધાન.	૩૦૫	૪૦
વેદનું અપૌરુષેયપણું અને તેમાં કહેલા		
પદાર્થોનું અતીન્દ્રિયપણું હોવાથી		
આગળ કહેલા ત્રણ સંબંધથી વેદ-		
ના અર્થનો ખોધ થાય નહિ એ		
શંકાનું સમાધાન, તથા વેદમાં		
કહેલા પદાર્થોના અતીન્દ્રિયપણાના		
નિયમનો નિષેધ.	૩૦૬-૩૦૭	૪૧-૪૨
વેદના શબ્દોનો અર્થ કરવામાં વ્યુત્પત્તિ-		
નો ઉપયોગ.	૩૦૭-૩૦૮	૪૩
શબ્દોના અર્થના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે		
જાણવામાં આવે છે ? ...	૩૦૮-૩૦૯	૪૪
વેદના નિત્યપણાનું નિરાકરણ. ...	૩૦૯	૪૫
વેદોનું અપૌરુષેયપણું.	૩૧૦	૪૬
વેદોના કર્તા મુક્ત કે અમુક્ત ન સંભવે.	૩૧૦-૩૧૧	૪૭
વેદો અપૌરુષેય છતાં નિત્ય નથી. ...	૩૧૧	૪૮
કાર્યરૂપ અંકુરાદિ પણ અપૌરુષેય છે....	૩૧૧-૩૧૨	૪૯
વેદો આદિપુરુષના નિઃશ્વાસરૂપ છતાં પણ		
તેનું અપૌરુષેયપણું છે. પૌરુષેયશબ્દ-		

નો અર્થ.	૩૧૨-૩૧૩	૫૦
વેદો સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ છે.	૩૧૩-૩૧૪	૫૧
અસત્પ્ર્યાતિનું ખંડન.	૩૧૪-૩૧૫	૫૨
સત્પ્ર્યાતિનું „	૩૧૫-૩૧૬	૫૩
અનિર્વચનીયપ્ર્યાતિનું ખંડન.	૩૧૬-૩૧૭	૫૪
અન્યથાપ્ર્યાતિનું ખંડન.	૩૧૭-૩૧૮	૫૫
સદસત્પ્ર્યાતિનું-પોતાના મતનું-મંડન....	૩૧૮-૩૧૯	૫૬
વૈદ્યકરણોએ માનેલા સ્ફોટનું નિરાકરણ.	૩૧૯-૩૨૦	૫૭
શબ્દના નિત્યપણાનું ખંડન....	૩૨૦	૫૮
તેમાં પૂર્વપક્ષ.	૩૨૧	૫૯
તે પૂર્વપક્ષનું સમાધાન.	૩૨૧-૩૨૨	૬૦
અદ્વૈતવાદનું ખંડન.	૩૨૨-૩૨૩	૬૧
આત્માના અનાત્માની સાથેના અભેદમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ બાધક છે.	૩૨૩-૩૨૪	૬૨-૬૩
અદ્વૈતનો બોધ કરનારી શ્રુતિઓની બ્યવસ્થા.	૩૨૪	૬૪
એક આત્મા માનવામાં જગતના ઉપાદાન- કારણનો અસંભવ થાય છે.	૩૨૫	૬૫
આત્મા આનંદરૂપ નથી, માનરૂપ છે....	૩૨૬-૩૨૮	૬૬
આત્માના આનંદરૂપનું પ્રતિપાદન કર- નારી શ્રુતિઓની બ્યવસ્થા.	૩૨૮	૬૭
આત્માના આનંદસ્વરૂપની બોધક શ્રુતિ- ઓના ગૌણ પ્રયોગનો હેતુ.	૩૨૯	૬૮
મનના વ્યાપકપણાનું ખંડન....	૩૨૯	૬૯
મનના પરિચ્છિન્નપણામાં હેતુ.	૩૩૦-૩૩૧	૭૦

મનના નિરવયવપણાનું ખંડન. ...	૩૩૧	૭૧
નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોના વિભાગ. ૩૩૧-૩૩૨		૭૨
પુરુષ અને પ્રકૃતિના નિરવયવપણાનું કથન. ૩૩૨		૭૩
આત્માના આનંદની અભિવ્યક્તિ એ મોક્ષ નથી. ૩૩૩		૭૪
આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ તે મોક્ષ નથી. ૩૩૩-૩૩૪		૭૫
આત્માની ઉપરના લોકમાં ગતિ તે મોક્ષ નથી. ૩૩૪		૭૬
ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ માનેલી મુક્તિમાં દૂષણ. ૩૩૮-૩૩૫		૭૭
અભાવવાદીએ માનેલા મોક્ષનું ખંડન. ૩૩૫-૩૩૬		૭૮
શૂન્યની પ્રાપ્તિ પણ મુક્તિ નથી. ,,		૭૯
ઉત્તમ દેશાદિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી... ૩૩૭		૮૦
જીવનો ઈશ્વરમાં લય એ પણ મુક્તિ નથી. ૩૩૭-૩૩૮		૮૧
અણિમાદિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી.... ૩૩૮-૩૩૯		૮૨
ઈંદ્રાદિ પદ્ધતિ પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ નથી... ૩૩૯		૮૩
ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકપણું નથી.... ... ૩૩૯-૩૪૦		૮૪
છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી મુક્તિ થતી નથી. ૩૪૦-૩૪૨		૮૫
સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી મુક્તિ થતી નથી. ૩૪૨-૩૪૬		૮૬
પરમાણુઓના નિત્યપણાનું ખંડન. ... ૩૪૭		૮૭
પરમાણુઓના નિરવયવપણાનું ખંડન... ૩૪૭-૩૪૮		૮૮
રૂપરહિત પ્રકૃતિપુરુષનો પણ સાક્ષાત્કાર		

સંભવે છે....	૩૪૮	૮૯
પરિમાણની સંખ્યાનો નિર્ણય.	૩૪૮-૩૪૯	૯૦
પદાર્થોમાં રહેલી જાતિના અભાવનું ખંડન.	૩૪૯-૩૫૦	૯૧-૯૨
અન્યનું પૃથક્પણ કરવામાટે પ્રત્યક્ષિતા છે, તેથી વ્યક્તિથી ભિન્ન જાતિ નથી એવી શંકાનું સમાધાન.	૩૫૦-૩૫૧	૯૩
સાદૃશ્ય એ પદાર્થથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી.	૩૫૧	૯૪
તેનું અન્ય પ્રકારે પ્રતિપાદન.	૩૫૧-૩૫૨	૯૫
વાચ્યવાચકનો સંબંધ એ સાદૃશ્ય નથી.	૩૫૨-૩૫૩	૯૬
શબ્દનો અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય નથી.	૩૫૩	૯૭
એ સંબંધ ઉત્પત્તિવાળો છે....	૩૫૩-૩૫૪	૯૮
પ્રમાણના અભાવથી શબ્દ અને તેના અર્થનો સમવાયસંબંધ પણ નથી.	૩૫૪-૩૫૫	૯૯
અનુમાનપ્રમાણથી સમવાયસંબંધ સિદ્ધ થતો નથી....	૩૫૫	૧૦૦
સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક હોવાથી પ્રકૃતિમાં ક્રિયા સંભવતી નથી એવી ક્ષણિકવાદીની શંકાનું સમાધાન.	૩૫૬-૩૫૭	૧૦૧
સ્થૂલશરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ ભૂતનું કથન.	૩૫૭-૩૫૮	૧૦૨
લિંગશરીર નથી એમ કહેનારના મતનું ખંડન.	૩૫૮	૧૦૩
ત્રેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સંબંધવાળા પદાર્થોનિજ પ્રકારે છે...	૩૫૯-૩૬૦	૧૦૪

અક્ષુ તેજસ્તત્ત્વનું કાર્ય નથી એવું કથન.	૩૬૦	૧૦૫
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ.	૩૬૧	૧૦૬
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું સ્વરૂપ. ...	૩૬૧-૩૬૨	૧૦૭
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પ્રસરી વિષયોની સાથે જોડાય છે. ...	૩૬૨-૩૬૩	૧૦૮
લોકાંતરમાં પણ ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકપણું નથી. ...	૩૬૪	૧૦૯
ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકપણું કહેનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા. ...	૩૬૩-૩૬૪	૧૧૦
સ્થૂલશરીરોના ભેદો. ...	૩૬૪-૩૬૫	૧૧૧
પૃથિવીભૂતના કાર્યરૂપ સ્થૂલશરીર છે એવું નિરૂપણ. ...	૩૬૫-૩૬૬	૧૧૨
પ્રાણ એ સ્થૂલદેહનો આરંભક નથી....	૩૬૬-૩૬૭	૧૧૩
પ્રાણવિના સ્થૂલશરીર ઉપજી શકતું નથી, માટે પ્રાણ સ્થૂલશરીરનું ઉપાદાન-કારણ છે એવી શંકાનું સમાધાન.	૩૬૭-૩૬૮	૧૧૪
આત્મા પ્રાણદ્વારા સ્થૂલશરીરનો અધિ-ષ્ટાતા છે. ...	૩૬૮	૧૧૫
પુરુષની નિત્યમુક્તતાનું વધારે નિરૂપણ.	૩૬૯	૧૧૬
સુષુપ્તિ તથા સમાધિથી મોક્ષના વિશેષ-પણાનું કથન. ...	૩૭૦	૧૧૭
સુષુપ્તિ અને સમાધિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અનુ-ભવાય છે, અને મોક્ષ શબ્દપ્રમાણ-થી અને અનુમાનપ્રમાણથી સમજાય છે. ...	૩૭૦-૩૭૧	૧૧૮

રાગાદિની પેઠે તેની વાસના પણ બંધનો		
હેતુ છે.	૩૭૧-૩૭૨	૧૧૯
એક મુખ્ય સંસ્કાર સર્વ ક્રિયાઓને સિદ્ધ		
કરે છે.	૩૭૨-૩૭૩	૧૨૦
આલ્પદાર્થોના માનથી રહિત ઉદ્દભિજ્જ		
પણ શરીર છે.	૩૭૩-૩૭૫	૧૨૧-૧૨૨
સર્વ શરીરોને કર્મનો અધિકાર નથી...	૩૭૫	૧૨૩
ત્રણ પ્રકારના સ્થૂલદેહોની ત્રણ પ્રકારે		
વ્યવસ્થા.	૩૭૬	૧૨૪
સર્વ અધિકારથી રહિત ચોથા દેહનું		
કથન.	૩૭૭	૧૨૫
બુદ્ધિ આદિનું અનિત્યપણું....	૩૭૭-૩૭૮	૧૨૬-૧૨૭
મણિ, મંત્ર અને ઔષધાદિની સિદ્ધિઓની		
પેઠે યોગની સિદ્ધિઓ પણ જોવામાં		
આવે છે તેનું કથન...	૩૭૯	૧૨૮
પાંચ જૂતોને ચૈતન્ય માનનારાના મતનું		
ખંડન.	૩૭૯-૩૮૦	૧૨૯

—:૦:—

૬. તંત્રાર્થસંક્ષેપાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૩૮૧ થી ૪૩૨.

આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ. ...	૩૮૧	૧
આત્માનું શરીરાદિથી ભિન્નપણું. ...	૩૮૨-૩૮૪	૨-૪
પોતાના માનેલા મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૩૮૪-૩૮૯	૫-૧૦
પુરુષને અવિવેકથી સ્વર્ગનરકની પ્રાપ્તિ.	,,	૧૧
અવિવેકના અનાદિપણાનું કથન. ...	૩૯૦	૧૨
અવિવેકનું અનાદિપણું છતાં તેનું નિત્ય-		

પણું નથી...	૩૯૧	૧૩
વિવેકવડે અવિવેકના નાશનું પ્રતિપાદન.	૩૯૧-૩૯૨			૧૪-૧૫
અંધનું મૂલ અવિવેક છે એવું કથન...	૩૯૩			૧૬
મુક્તને પુનરાવૃત્તિનો અભાવ...	...	૩૯૩-૩૯૪		૧૭
મુક્તિના પુરુષાર્થપણાનું પ્રતિપાદન...	૩૯૪			૧૮-૧૯
અધ્ધમોક્ષના વ્યાવહારિકપણાનું વર્ણન...	૩૯૫-૩૯૬			૨૦-૨૧
અધિકારીના ત્રિવિધપણાથી સર્વને શ્રવણ- માત્રથી મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી.	૩૯૬-૩૯૭			૨૨
વિવેકજ્ઞાનની દૃઢતામાટે મનનનિદ્ધિયાસનનું મોક્ષમાં નિયમરૂપે હેતુપણું.	...	૩૯૭		૨૩
આસનનું સ્વરૂપ...	...	૩૯૮		૨૪
ધ્યાનનું સ્વરૂપ.	૨૫
સુપ્રભિમાં અને સમાધિમાં ભેદ.	...	૩૯૯		૨૬
અવિવેકથી સંગરહિત પુરુષમાં પ્રકૃતિ આદિના સંબંધની પ્રાપ્તિ.	...	૩૯૯-૪૦૦		૨૭-૨૮
અવિવેકવડે થયેલા તે સંબંધની નિવૃત્તિના ઉપાયરૂપ ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ને વૈરાગ્યનું કથન.	...	૪૦૧-૪૦૨		૨૯-૩૦
ધ્યાનાદિના અભ્યાસમાં સ્થાનનો અનિયમ.	૪૦૨			૩૧
આત્મા આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી. પુરુષના ઉપાદાનકારણપણાની શંકાના પરિ- હારસહિત શ્રુતિયુક્તિથી પ્રકૃતિના ઉપાદાનકારણપણાની સિદ્ધિ.	...	૪૦૩		૩૨
...	...	૪૦૪-૪૦૭		૩૩-૩૭
પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ ને તેનું સ્વરૂપ.	...	૪૦૭-૪૦૮		૩૮-૩૯
૪૬ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિમાં હેતુનું કથન...	...	૪૦૮		૪૦

સૃષ્ટિના વિચિત્રપણાનું કારણ. ...	૪૦૮-૪૦૯	૪૧
પ્રકૃતિના સમપણાથી જગતનો પ્રલય અને તેના વિષમપણાથી જગતની ઉત્પત્તિ.	૪૦૯	૪૨
પ્રધાનનો જગત રચવાનો સ્વભાવ હોવા- થી તે મુક્તપ્રતિ પણ પ્રવૃત્ત થશે એ શંકાનું સમાધાન. ...	૪૦૯-૪૧૦	૪૩-૪૪
પુરુષના બહુપણાનું પ્રતિપાદન. ...	૪૧૦-૪૧૧	૪૫
કિપાધિના ભેદથી અંધમોક્ષની વ્યવસ્થા સંભવે છે તો પુરુષના બહુપણાનો સ્વીકાર શામાટે કરવો જોઈએ એ શંકાનું સમાધાન.	૪૧૧-૪૧૩	૪૬-૪૮
આત્માના સ્વપ્રકાશપણાથી પણ અદ્વૈત આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. ...	૪૧૩-૪૧૬	૪૯-૫૦
દ્વૈતની સિદ્ધિમાં પણ અદ્વૈતશ્રુતિની વ્ય- વસ્થા થઈ શકે છે.	૪૧૬	૫૧
જગતનું વ્યાવહારિક સત્યપણું. ...	૪૧૬-૪૧૮	૫૨
સતનીજ અભિવ્યક્તિ થાય છે. ...	૪૧૮	૫૩
અહંકાર કર્તા છે, પુરુષ કર્તા નથી, પણ ભોગ પુરુષને થાય છે. ...	૪૧૮-૪૨૦	૫૪-૫૫
ચંદ્રાદિલોકમાં ગયેલાની પણ પુનરાવૃત્તિ થાય છે.	૪૨૦-૪૨૧	૫૬
સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેમના ઉપદેશમાત્રથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો નિ- યમ નથી... ..	૪૨૧	૫૭

સદ્ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી મોક્ષ કહેનારી		
શ્રુતિનું તાત્પર્ય.	૪૨૧-૪૨૨	૫૮
વ્યાપક આત્માને ઉપાધિના યોગથી ભોગા-		
દિનો લાભ થાય છે.	૪૨૨-૪૨૪	૫૯
ભોક્તાના અધિષ્ઠાનપણાથી શરીરની ઉત્પ-		
ત્તિની સિદ્ધિ.	૪૨૪-૪૨૫	૬૦
અધિષ્ઠાનવિના માત્ર ભોક્તાના અદૃષ્ટથી		
શરીર ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. ૪૨૫-૪૨૬	૪૨૫-૪૨૬	૬૧
આત્મામાં અદૃષ્ટરૂપ ધર્માદિનો અભાવ છે. ૪૨૬	૪૨૬	૬૨
અહંકારવિશિષ્ટ ચેતનના જીવપણાનું કથન. ૪૨૭	૪૨૭	૬૩
કાર્યસિદ્ધિના અહંકારાધીનપણાનું નિરૂપણ. ૪૨૭-૪૨૮	૪૨૭-૪૨૮	૬૪
તે અહંકારની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત. ... ૪૨૮	૪૨૮	૬૫
સૃષ્ટિનું પાલનાદિ કરનારની મહત્તાત્વથી		
ઉત્પત્તિ થાય છે.	૪૨૯	૬૬
પ્રકૃતિપુરુષનો સ્વસ્વાભિભાવસંબંધ (ભોગ્ય-		
ભોક્તૃભાવસંબંધ) કર્મવડે છે. ... ૪૨૯-૪૩૦	૪૨૯-૪૩૦	૬૭
તે અવિવેકને લીધે છે એવો શ્રીપંચશિખા-		
ચાર્યનો મત.	૪૩૦-૪૩૧	૬૮
તે લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તવાળો છે એવો		
શ્રીસનંદનાચાર્યનો મત.	૪૩૧	૬૯
અવિવેક ગમે. તે નિમિત્તવાળો હોય		
તોપણ કોઇ પણ રીતે તેની નિ-		
વૃત્તિ કરવી એજ પુરુષાર્થ છે		
એવું પ્રતિપાદન.	૪૩૧-૪૩૨	૭૦

॥ श्रीसांख्यप्रवचननां सूत्रोनी वर्णानुक्रमणिका ॥

सूत्र.

पृष्ठ. अध्याय. सूत्र.

अ.

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्.	...	९९	१	१०५
अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात्.	...	२२६	३	५५
अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव				
वह्नेः...	...	५९	१	६०
अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चोष्टितं प्रधानस्य.		२२८	३	५९
अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः	...	१९४	३	१४
अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे.	...	५२	१	५३
अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने.	...	१६८	२	२३
अत्यंतदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता.	...	३८४	६	५
अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्.	...	३९२	६	१५
अथ त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः		२	१	१
अदृष्टद्वारा चेदसंबद्धस्य तदसंभवात्तदादे-				
वर्दकुरे.	...	४२२	६	६१
अदृष्टवशाच्चे.	...	३२	१	३०
अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वः.	...	४२८	६	६५

अधिकारित्रैविध्यान् नियमः	६७-३९६	१-६	७०-२२
अधिकारिप्रभेदान्न नियमः	२४० ३ ७६
अधिष्ठानाच्चेति.	१२९ १ १४२
अध्यवसायो बुद्धिः...	१६१ २ १३
अध्यस्तरूपोपासनात्पारंपर्येण यज्ञोपासका-			
नामिव.	२६७ ४ २१
अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसंगान्न तत्तिसद्धिः	४२४	६	६०
अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम्.	१४२	१	१५८
अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः	३८९	६	१२
अनारंभेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्.	...	२५९ ४	१२
अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं			
सामान्यस्य.	३४९ ५ ९१
अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा			
बालोन्मत्तादिसमत्वम्.	२७ १ २६
अमुपभोगेऽपि पुमर्थे सृष्टिः प्रधानस्योष्-			
कुंकुमवहनवत्....	४०८ ६ ४०
अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम्.	२९२ ५ २५
अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृ-			
त्वम्.	९३ १ ९९

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकेत्वात्.	१३८	१	१५३
अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र. ...	३२४	५	६४
अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाजस्येनायोदाहवत्.	१५६	२	८
अन्यमृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते मबुद्धरज्जु- तत्त्वस्यैवोरगः...	२३३	३	६६
अपवादमात्रमबुद्धानाम्.	४५	१	४५
अपुरुषार्थत्वमन्यथा...	३९४	६	१८
अपुरुषार्थत्वमुभयथा...	४८	१	४७
अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्.	७३	१	७९
अवाधे नैष्फल्यम्. ...	२८७	५	१७
अभिमानोऽहंकारः ...	१६३	२	१६
अर्थात्सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ...	२९१	५	२४
अवान्तरभेदाः पूर्ववत्.	२१२	३	४१
अविवेकनिमित्तको वा पंचशिखः ...	४३०	६	६८
अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ...	१००	१	१०६
अविशेषश्चोभयोः ...	९	१	६
अविशेषाद्विशेषारंभः ...	१८५	३	१
अविशेषापत्तिरुभयोः...	३९४	६	१९
अव्यक्तं त्रिगुणापल्लिगात्.	१२५	१	१३६

अव्यभिचारात्.	१८०	२	४१
अशक्तिरविंशतिधा तु.	२११	३	३८
असंगोऽयं पुरुष इति.	१६	१	१५
असाधनानुचितनं बंधाय भरतवत्.	२५५	४	८
अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्.	३८१	६	१
अहंकारः कर्ता न पुरुषः	४१९	६	५४
अहंकारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेचराधीना प्र- माणाभावात्.	४२७	६	६४
अहिनिर्व्वयिनीवत्.	२५३	४	६

आ.

आंजस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्त-

तिसिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा. ... ११७ १ १२५

आत्मार्थत्वात्स्मृष्टेर्नैवामात्मार्थ आरंभः ... १५९ २ ११

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारंपर्येऽप्यणुवत्. ... ६९ १ ७४

आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः ... २९८ ५ ३२

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-

न्यायात्. ... ३०१ ५ ३६

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ... २१४ ३ ४३

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः द्विजाविशेषात्... १८२ २ ४१

अस्तौपदसः शब्दः	९५	१	१०१
आब्रह्मस्तंबपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात्...	२२१	३	४७
आविवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्.	१८७	३	४
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्.	२५०	४	३
आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः	२२४	३	५२
आश्रयासिद्धेश्च.	३७८	५	१२७
आहंकारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि.	१६५	२	२०

इ.

इतर इतरवत्तदोषात्....	२३२	३	६४
इतरथांधपरंपरा.	२४४	३	८१
इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पंचाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः	२६८	४	२२
इतरस्यापि नात्यन्तिकम्.	२०३	३	२७
इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः	१४३	१	१५९
इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत्....	१७९	२	३९
इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः	२६१	४	१४

ई.

ईदृशेश्वरासिद्धिः सिद्धा.	२२७	३	५७
ईश्वरासिद्धेः	८७	१	९२

उ.

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः	...	८	१	५
उत्पत्तिबद्धाऽदोषः	११४	१	१२३
उपदेशोपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः	२४३	३	७९
उपभोगादितरस्य.	१८८	३	५
उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्.	१४६	१	१६४	
उपादाननियमात्.	१०७	१	११५
उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव				
घटादिभिः	१३६	१	१५०
उपाधिभिर्घटते न तु तद्वान्.	१३७	१	१५१
उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम्.	४११	६	४६
उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा.	३५५	५	१००
उभयत्राप्येवम्.	२९१	५	२३
उभयथाप्यविशेषश्चैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः	३९९	६	२६	
उभयथाप्यसत्करत्वम्.	८९	१	९४
उभयपक्षसमानक्षेपत्वादयमपि.	४७	१	४६
उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः	९६	१	१०२
उभयात्मकं मनः	१७०	२	२६
उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादर्घटादिवत्.	१२०	१	१२९

ऊ.

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला.	२२२ ३ ४८
ऊष्मजांढजरायुजोद्भिज्जसां गलिकसांसिद्धिकं			
चेति न नियमः	३६४ ५ १११
ऊहादिभिः सिद्धिः	२१७ ३ ४४

ए.

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिद्वेष्ट			
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः	३७२ ५ १२०
एकादशं पंचतन्मात्रं तत्कार्यम्.	१६३ २ १७
एवमितरस्याः...	२१३ ३ ४२
एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः	१३८ १ १५२		
एवं शून्यमपि...	३३६ ५ ७९

ऐ.

ऐकभौतिकमित्यपरे.	१९७ ३ १९
----------------------	-----	-----	----------

औ.

औदासीन्यं चेति.	१४६ १ १६३
---------------------	-----	-----	-----------

क.

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात्.	१७८ २ ३८
-----------------------------------	-----	-----	----------

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-

बीजांकुरवत्.	४२९	६	६७
कर्मनिमित्तायोगाच्च.	२३४	३	६७
कर्मवदृष्टेर्वा कालादेः	२२९	३	६०
कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत्.	२२३	३	५१
कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम्.	४०८	६	४१
कर्माकृष्टेर्वाऽनादितः	२३०	३	६२
कर्मेन्द्रियबुद्धिर्द्रव्यैरान्तरमेकादशकम्.	१६४	२	१९
काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्.	७९	१	८५
कारणभावाच्च.	१०९	१	११८
कार्यतस्तत्सिद्धेः	१५५	२	६
कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः...	१०४	१	११०
कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात्.	१२४	१	१३५
कुत्रापि कोऽपि सुखीति.	३८६	६	७
कुसुमवच्च मणिः	१७७	२	३५
कृतनियमलंघनादानर्थक्यं लोकवत्.	२६२	४	१५
केवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च.	१३०	१	१४४
क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः	१७४	२	३२

ग.

मतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत्.	४०६	६	३७
--------------------------------------	-----	-----	-----	---	----

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्.	...	५१	१	५१
गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेश- काललाभो व्योमवत्.	४२२	६ ५९
गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत्.	...	१७०	२	२७
गुणयोगाद्बद्धः शुक्लवत्.	...	२७१	४	२६
गुणादीनां च नात्यन्तबाधः	...	२९३	५	२६

च.

चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः	२४५	३ ८२
चंद्रदिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात्.	...	४२०	६	५६
चरमोऽहंकारः	६८	१ ७२
चातुर्भौतिकमित्येके.	१९६	३ १८
चिदवसाना भुक्तिः तत्कर्मार्जितत्वात्.	...	४१९	६	५५
चिदवसानो भोगः	९८	१ १०४
चेतनोद्देशान्नियमः कंटकमोक्षवत्...	...	१५६	२	७

छ.

छिन्नहस्तवद्वा.	२५४	४ ७
-----------------	-----	-----	-----	-----

ज.

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधका-

भावात्.	४१६	६	५२
जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः	१३१	१	१४५
जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः	४१४	६	५०
जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्.	१३५	१	१४९
जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किंत्वभिमानः	४००	६	२८
जीवन्मुक्तश्च.	२४२	३	७८

ज्ञ.

ज्ञानान्मुक्तिः	२००	३	२३
-----------------	-----	-----	-----	-----	---	----

त.

ततः प्रकृतेः...	६३	१	६५
तत्कर्माजितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत्.	१८२	२	४६
तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः	१२६	१	१३७
तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम्.	६९	१	७३
तत्कार्यं धर्मादिः	१६१	२	१४
तच्चाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकासिद्धिः	२४०	३	७५
तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः...	७७	१	८३
तत्राप्यविरोधः	३९६	६	२१
तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्...	९१	१	९६
तात्तद्वै सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः...	८२	१	८८

तथाप्येकतरदृष्ट्यान्यतरसिद्धेर्नापलापः	...	१०५	१	११२
तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात्.	...	१८०	२	४२
तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः	...	१९२	३	११
तदक्षमयत्वश्रुतेश्च.	...	१९५	३	१५
तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ते				
• विवेचकाः	...	३८६	६	८
तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि.	...	४३	१	४३
तदुत्पत्तिश्रुतेश्च.	...	७२	१	७७
तदुत्पत्तिः श्रूयते विनाशदर्शनाच्च.	...	१६७	२	२२
तद्धीजात्संमृतिः	...	१८६	३	३
तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा.	...	१२२	१	१३३
तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न.	...	३९	१	४०
तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम्.	...	२८५	५	१४
तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः	...	२८०	५	७
तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम्.	...	५४	१	५५
तद्रूपत्वे सादित्वम्.	...	२८८	५	१९
तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत्.	...	२६२	४	१६
तन्निवृत्तावुपशांतोपरागः स्वस्थः	...	१७६	२	३४
तमोविशाला मूलतः	...	२२२	३	४९

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम्.	१२३	१	१३४
तस्मात् शरीरस्य.	१८६	३	२
सृष्टिर्नवधा.	२११	३	३९
तेनान्तःकरणस्य.	६३	१	६४
तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः	३११	५	४९
त्रयाणां स्वालक्षण्यम्.	१७२	२	३०
त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः	११८	१	१२६
त्रिगुणादिविपर्ययात्.	१२९	१	१४१
त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-					
भयदेहाः	३७६	५	१२४
त्रिभिः संबंधसिद्धिः	३०२	५	३८
त्रिविधैर्विरोधापत्तेश्च.	१०६	१	११३

द.

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम्.	३९७	६	२३
दिक्कालावाकाशादिभ्यः	१६०	२	१२
दुःखानिवृत्तेर्गौणः	३२८	५	६७
दुःखादुःखं जलाभिषेकवन्न जाडयन्निमोकः	७८	१	८४
दृष्टस्तयोर्द्विष्य.	२६५	४	१८
दृष्टान्तासिद्धेश्च.	३७	१	३७

देवतालयश्रुतेनरिभकस्य.	१६६	२	२१
देहादिव्यतिरेक्तोऽसौ वैचित्र्यात्.	३८२	६	२
दैवादिप्रभेदा.	२२०	३	४६
दोषदर्शनादुभयोः	२७२	४	२८
दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलबधूवत्.	२३६	३	७०
द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्.	१७२	२	२९
द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु.	१७९	२	४०
द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वात् न तु द्वौ.	३७०	५	११८
द्वयोरेकतरस्य चाऽप्यसंनिकृष्टार्थवारेच्छित्तिः
प्रमा तत्साधकतमं यत्तन्निविधं प्रमाणम्.	८१	१	८७
द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्गः	२३२	३	६५
द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था.	३१	१	२९
द्वयोः सवीजत्वमन्यत्र तद्धातिः	३६९	५	११७
द्वाभ्यामपि तथैव.	२५७	४	१०
द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः	४१२	६	४७
द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-
भावात्.	४१२	६	४८
ध.
धाणाऽऽवकर्मणा तत्सिद्धिः	२०६	३	३२

धेनुवद्वत्साय.	१७८	२	३७
ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तान्निरोधः...	४०१	६	२९
ध्यानं निर्विषयं मनः	३९८	६	२५

न.

न कर्मण उपादानत्वायोगात्.	७५	१	८१
न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च...	१७	१	१६
न कर्मणाऽप्यतद्धर्मत्वात्.	५२	१	५२
न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य...	१६९	२	२५
न कारणलयात्कतकृत्यता मग्नवदुत्थानात्.	२२५	३	५४
न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात्.	३०४	५	३९
न कालनियमो वामदेवत्.	२६६	४	२०
न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्व- संबंधात्.	१४	१	१२
न किंचिदप्यनुशयिनः...	३७७	५	१२५
न गतिविशेषात्.	४९	१	४८
न तज्जस्यापि तद्रूपता पंकजवत्.	२७४	४	३१
न तत्त्वांतरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः	२९७	५	३०
न तत्त्वांतरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः	३५१	५	९४
न तदपलापस्तस्मात्.	३५०	५	९२

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः...	२६	१	२४
न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः	३६०	५	१०५		
न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देहस्य तदर्थस्यातीन्द्रिय-					
त्वात्...	३०६	५	४१
न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात्.	५	१	२
न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः	३६३	५	१०९		
न देशयोगतोऽप्यस्मात्.	१५	१	१३
न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः	३७५	५	१२३		
न देहारंभकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्तत्सिद्धेः	३६६	५	११३		
न द्रव्यनियमस्तद्योगात्.	३६२	५	१०८
न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः	३२	१	३१		
न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात्.	२८८	५	२०
न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः	३०९	५	४५
न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगा-					
हते.	२०	१	१९
न नित्यः स्यादात्मवदन्पथानुच्छित्तिः	३९१	५	१३
न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात्...	२९०	५	२२
न निर्भागत्वं कार्यत्वात्.	३४७	५	८८
न निर्भागत्वं तद्योगाद् यद्वत्.	३३१	५	७१

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्. ...	३४८	५	९८
न पांचभौतिकं शरीरं बहुनामुपादानायोगात्. ...	३५७	५	१०२
न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्. ...	३१०	५	४६
न प्रत्यभिज्ञाबाधात्. ...	३५	१	३५
न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पति- तृणवीरुधादिनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्. ...	३७३	५	१२१
न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरंज्योपरंजकभावोऽपि देशव्यवधानात्सुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयो- रिव. ...	३०	१	२८
न बीजांकुरवत्सादिसंसारश्रुतेः ...	२८५	५	१५
न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि बह्विवत्. ...	१७७	५	१२६
न भागियोगो भागस्य. ...	३३७	५	८१
न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ...	३३२	५	७३
न भावे भावयोगश्चेत्. ...	११०	१	११९
न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सां- हत्येऽपि च. ...	३७९	५	१२९
न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वश्रुतेः ...	३३९	५	८४
न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदु-			

पास्यसिद्धिवत्.	२७५	४	३२
न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत्.	२७२	४	२७
न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत्.	२७३	४	२९
न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः	३९३	६	१७
न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्.	३०७	५	४२
न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्. २७९	५	६			
न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः	३४८	५	८९
नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारेताध्यात्. २३५	३	६९			
न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्.	२७	१	२५
न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः	४१	१	४२
न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य.	३३४	५	७६
न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत्.	३३३	५	७५
न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्व द्वा...	३२९	५	६९
न शब्दानित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः	३२०	५	५८
न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात्.	३८३	६	४
न शुकवत्कामचारित्वं रागोपहृतेः	२७१	४	२५
न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाया बल-					
वत्त्वान्.	१५२	२	३
न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ४१६	६	५१			

न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिः	...	३४०	५	८५
न सकृद्ग्रहणात्संबंधसिद्धिः	...	२९५	५	२८
न संज्ञातंशितं संबोधये...	...	३५२	५	९६
न सतो बाधदर्शनात्....	...	३१५	५	५३
न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्.	...	३५४	५	९९
न संबंधनित्यतोभयनित्यत्वात्.	३५३	५	९७
न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात्.	...	३३५	५	७८
न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः	...	१९७	३	२०
न स्थाननियमः चित्तप्रसादात्.	४०२	६	३१
न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्.	३०८	५	१०३
न स्वभावतो वद्धस्य मोक्षमाधनोपदेशविधिः	...	९	१	७
न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः	...	२९९	५	३३
न स्वातंत्र्यात्तद्वत्ते छायावच्चित्रवच्च.	...	१९२	३	१२
नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात्...	...	३३४	५	७७
नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकमानवाधात्.	...	३५३	५	९८
नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदुच्छित्ते.
रितरत्रियोगवत्.	...	३३८	५	८२
नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः	...	३४७	५	८७

नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसंगत्वात्. ... ३२५ ५ ६५

नाद्वैतमात्मनो लिंगात्तद्भेदप्रतीतिः ... ३२२ ५ ६१

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्. ... १३९ १ १५४

नानंदाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात्. ... ३३३ ५ ७४

नानात्मनाऽपि प्रत्यक्षवाधात्. ... ३२३ ५ ६२

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य. ... २९ १ २७

नानिर्वचनीयस्य तदभावात्. ... ३१६ ५ ५४

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नोद्वेष्टस्य तत्तद्वतोरेवा-

परोक्षप्रतीतिः ... ३५६ ५ १०१

नानुश्राविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्ति-

योगादपुरुषार्थत्वम्. ... ७६ १ ८२

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ... १४१ १ १५६

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात्. ... ३१७ ५ ५५

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतिः ... ३५० ५ ९३

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात्. ४१० ६ ४४

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमंकुरादिवत्. ... ३११ ५ ४८

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा. ३५९ ५ १०४

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत्. ... २७४ ४ ३०

नाभिव्यक्तिनिर्बन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ. ...	१११	१	१२०
नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः... ...	७२	१	७८
नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ...	१५	१	१४
नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बंधायोगात्. ...	२४	१	२०
नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य. ...	२८४	५	१३
नाशः कारणलयः	११२	१	१२१
नाशक्योपदेशविधिरूपादिष्टेऽप्यनुपदेशः ...	११	१	९
नासतः ख्यानं नृशृंगवत्. ...	३१४	५	५२
नासदुत्सादो नृशृंगवत्. ...	१०७	१	११४
नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भा-			
धानादिना संस्कियते. ...	३४	१	३३
निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ३५१	५	९५	
निजमुक्तस्य बंधध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्. ८०	१	८६	
निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते. ...	३०७	५	४३
निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम्. ...	३१३	५	५१
निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ...	२९७	५	३१
नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात्. ...	४०३	६	३३
नित्यमुक्तत्वम्. ...	१४५	१	१६२
निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ...	२३९	३	७४

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः	३६३	५	११०
नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पो.	२०१	३	२५
नियतकारणात्तदुच्छित्तिध्वान्तवत्.	५४	१	५६
नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः	२९६	५	२९		
निराशः सुखी पिङ्गलावत्.	२५७	४	११
निरोधच्छर्दिविधारणाभ्याम्.	२०७	३	३३
निर्गुणत्वमात्मनोऽसंगत्वादिश्रुतेः	३८८	६	१०
निर्गुणत्वाच्चदसंभवादहंकारधर्मा ह्येते.	४२६	६	६२
निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा.	१३२	१	१४६
निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति.	५३	१	५४
ऽऽजिह्वस्य तदसंभवात्.	४९	१	४९
निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात्.	३९९	६	२७
नेतरादितरहानेन विना.	२१९	३	४५
नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्.	३३९	५	८३
नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पात्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः	२७७	५	२		
नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्.	३२५	५	६६
नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकाद्वेते.	२१७	३	७१
नैरपक्षेऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्ताम्.	२३५	३	६८		
नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वेते					

विरोचनवत्.	२६४	४	१७
नोभयं च तत्त्वाख्याने...	१०१	१	१०७
नोभाभ्यां तेनैव.	३२४	५	६३

प.

पंचात्रययोगात्सुखसंवित्तिः	२९३	५	२७
परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात्....	३८९	६	११
परिच्छिन्नत्वान्न तत्सर्वोपादानम्.	७१	१	७६
परिमाणात्...	१२१	१	१३०
पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च.	३००	५	३५
पांचभौतिको देहः	१९६	३	१७
पारंपर्यतोऽन्वेषणा बीजांकुरवत्....	११४	१	१२२
पारंपर्येण तत्सिद्धौ त्रिमुक्तिश्रुतिः	४२१	६	५८
पारंपर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्.	६५	१	६८
पारंपर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत्....	४०५	६	३५
पारिभाषिको वा.	२७९	५	५
पितापुत्रवदुभयोदृष्टत्वात्.	२५१	४	४
पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि.	२४९	४	२
पुत्रकर्मवदिति चेत्.	३३	१	३२
पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः	४१०	६	४५

पुरुषार्थ करणोद्भवोऽप्यदृष्टोऽस्मात्.	...	१७७	२	३६
पुरुषार्थ संसृतिर्लिंगानां सूपकारवद्वाराः	...	१९५	३	१६
पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः	...	७०	१	७५
पूर्वभावमात्रे न नियमः	...	४०	१	४१
पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्याक्तिर्दीपेनेव घटस्य.	...	३२१	५	५९
पूर्वापाये उत्तरायोगात्.	...	३९	१	३९
पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य.	...	१९०	३	८
प्रकारांतरासंभवात्सदुत्पत्तिः	...	४१८	६	५३
प्रकारांतरासंभवादविवेक एव बन्धः	...	३९३	६	१६
प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः	...	४१३	६	४९
प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्.	...	१९	१	१८
प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमानित्यम्.	...	३३१	५	७२
प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः	...	१५४	२	५
प्रकृतेराजस्यात्संसंगत्वात्पशुवत्.	...	२३७	३	७२
प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां कार्यत्वश्रुतेः	...	४०३	६	३२
प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहु-				
कालात्तद्वत्.	...	२६६	४	१९
प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत्.	...	३९१	६	१४
प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्.	...	९४	१	१००

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ... ३१९ ५ ५७
 प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगावृत्तिः ... २८१ ५ ८
 प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्टकुकुम-

वहनवत्. ... २२८ ३ ५८

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम्. ५६ १ ५७

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च. ... १९८ ३ २१

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ... २८२ ५ १०

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ... ४०७ ६ ३८

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषा-

र्थत्वम्. ... ६ १ ३

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ... ३६१ ५ १०६

प्रीत्यप्रीतिविपादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम्. ११८ १ १२७

ब.

बन्धो विपर्ययात्. ... २०१ ३ २४

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशंखवत्. २५६ ४ ९

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम्. ... १५३ २ ४

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत्. ... २६० ४ १३

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ... २४१ ३ ७७

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहंकारस्य. ... ६२ १ १३

भ.

भागगुणाभ्यां तत्त्वांतरं वृत्तिः संबंधार्थं

सर्पतीति. ... ३६१ ५ १०७

भावनोपचयात् शुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत्. ... २०४ ३ २९

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तत्रां

तत्सिद्धिः ... ७४ १ ८०

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्. ... ३६८ ५ ११५

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूति-

भावप्रसंगात्. ... ३६७ ५ ११४

भोक्तृभावात्. ... १३० १ १४३

म.

मंगलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुति-

तश्चेति. ... २७६ ५ १

मदशक्तिवधेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सौक्ष्म्यात्साहित्ये

तदुद्भवः ... १९९ ३ २२

मध्ये रजोविशाला. ... २२२ ३ ५०

महतोऽन्यत्. ... ४२९ ६ ६६

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ... ६८ १ ७१

महदादिक्रमेण पंचभूतानाम्. ... १५८ २ १७

महदुपरागाद्विपरीतम्.	१६२	२	१५
मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा.	१८९	३	७
मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः	८८	१	९३
मुक्तात्मनः प्रशंसोपासा सिद्धस्य वा.	८९	१	९५
मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्.	३१०	५	४७
मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः	३९५	६	२०
मूर्तत्वादघटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः	५०	१	५०
मूर्तत्वेऽपि न संघातयोः पञ्चमिवत्.	१९३	३	१३
मूले मूलाभावादमूलं मूलम्.	६५	१	६७

य.

यत्संबंधसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्. ८३	१	८९
यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखाद-		
भिलाषः	३८५ ६ ६
यद्वा तद्वा तदुच्छिष्टिः पुरुषार्थस्तदुच्छिष्टिः		
पुरुषार्थः	४३१ ६ ७०
यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम्. ३१२	५	५०
कुक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते.	५८ १	५९
सुम्पज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ...	३८ १	३८
योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ३७९	५	१२८

योगिनामब्राह्मप्रत्यक्षत्वान्न दोषः	...	८५	१	९०
योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्व तत्सिद्धिः	...	३०८	५	४४

र.

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः	१५७	२	९
रागोपवृत्तिध्यानम्.	२०५	३	३०
राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात्.	२४८	४	१
रूपादिरसमलान्त उभयोः	१७१	२	२८

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकार-

वदाविमोचयत्येकरूपेण.	२३८	३	७३
----------------------	-----	-----	-----	---	----

ल.

लब्धादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं चगुणा-

नाम्.	११९	१	१२८
-------	-----	-----	-----	-----	---	-----

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत्.	२७०	४	२४
---------------------------	-----	-----	-----	-----	---	----

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः	४०१	६	३०
--------------------------------------	-----	-----	-----	-----	---	----

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः	४३१	६	६९
-------------------------------------	-----	-----	-----	-----	---	----

लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वा न दोषः	८६	१	९१
-------------------------------------	-----	-----	-----	----	---	----

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः	३०५	५	४०
------------------------------------	-----	-----	-----	-----	---	----

लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत्.	४२२	६	५७
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	---	----

लौकिकेष्व दार्शनिकेष्व.	२७८	५	४
-------------------------	-----	-----	-----	-----	---	---

व.

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः	२४	१	२१
वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः	५७	१	५८
वाच्यवाचकभावः संबंधः शब्दार्थयोः	३०२	५	३७
वादिविप्रतिपत्तेः तदसिद्धिरिति चेत्.	१०४	१	१११
वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम्.	१४१	१	१५७
वासनयाऽनर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य					
प्रधानबाधकत्वम्.	३७१	५	११९
विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे.	१९	१	१७
विजातीयद्वैतापत्तिश्च.	२५	१	२२
विदितबंधकारणस्य दृष्ट्याऽतद्रूपम्.	१४०	१	१५५
विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः	२८६	५	१६
विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम्.	२८७	५	१८
विपर्ययभेदाः पंच.	२१०	३	३७
विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्.	४०९	६	४३
विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य.	१४८	२	१
विमुक्तिप्रशंसा मंदानाम्.	३२९	५	६८
विरक्तस्य तत्सिद्धेः	१५१	२	२
विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत्.	२६९	४	२३

विरुद्धोभयरूपा चेत्.	२६	१	२३
विविक्तबोधात्मृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य मूद-					
वत्पाके.	२३१	३	६३
विवेकान्निःशेषदुःखानिवृत्तौ कृतकृत्यता					
नेतरान्नेतरात्.	२४६	३	८४
विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यातिरेकात्.	४२७	६	६३
विशेषकार्येष्वपि जीवानाम्.	९२	१	९७
विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः	२९९	५	३४
विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-					
मिन्द्रियस्य.	१०१	१	१८८
वृत्तयः पंचतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः	१७५	२	३३
वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः...	२०६	३	३१
वैराग्यादभ्यासाच्च.	२०९	३	३६
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्.	१९१	३	१०
व्यावृत्तोभयरूपः	१४४	१	१६०

श.

शक्तस्य शक्यकरणात्...	१०९	१	११७
शक्तितश्चेति.	१२२	१	१३२
शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम्.	१६८	२	२४

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः	...	१२	१	११
शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्.	...	१२७	१	१३९
शुक्लपटवद्बीजवच्चेत्.	...	१२	१	१०
शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्धि-				
नाशस्य.	...	४४	१	४४
श्येनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्.	...	२५२	४	५
श्रुतिन्यायविरोधाच्च.	...	३६	१	३६
श्रुतिरापि प्रधानकार्यत्वस्य.	...	२८३	५	१२
श्रुतिलिंगादिभिस्तत्सिद्धिः	...	२९०	५	२१
श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः	...	४०४	६	३४
श्रुतिश्च.	...	२४३	३	८०
श्रुत्या सिद्धस्य नापलापः तत्प्रत्यक्षबाधात्.	...	१३३	१	१४७

ष.

पृष्ठीव्यपदेशादपि.	...	३८२	६	३
षोडशादिष्वप्येवम्.	...	३४२	५	८६

स.

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि.	३३७	५	८०
संस्कारलेशतः तत्सिद्धिः	...	२४६	३ ८३
संहतपरार्थत्वात्.	...	१२८	१ १४०

संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य.	६४	१	६६
सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः	३३०	५	७०
संकल्पितेऽप्येवम्.	२०४	३	२८
सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्सद्वसाधनम्...	३२१	५	६०
सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यम्.	२८१	५	९
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्म-					
हान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंचतन्मात्राण्यु-					
भयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष					
इति पंचविंशतिर्गणः	५९	१	६१
सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्.	४०७	६	३९
सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात्.	३१८	५	५६
सप्तदशैकं लिङ्गम्.	१९०	३	९
समन्वयात्.	१२१	१	१३१
समाधिसृष्टिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता.	३६९	५	११६
समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत्.	१८३	२	४७		
समानं जरामरणादिजं दुःखम्.	२२४	३	५३
समानः प्रकृतेर्द्वयोः	६६	१	६९
संप्रति परिवृक्तो द्वाभ्याम्.	१८८	३	६
संबन्धाभावान्नानुमानम्...	२८३	५	११

संभवेन्न स्वतः	१८१	२	४४
सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम्.	४०५	६	३६
सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवात्.	१०८	१	११६
सर्वासंभवात्संभवेऽपि सत्त्वासंभवाद्धेयं प्रमाण-						
कुशलैः	७	१	४
सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः						
पूर्ववत्.	३६५	५	११२
स हि सर्ववित् सर्वकर्ता.	२२६	३	५६
साक्षात्संबंधात्साक्षित्वम्.	१४५	१	१६१
सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्.	१६४	२	१८
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंच...	१७३	२	३१
सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः	९६	१	१०३
सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम्.	१२६	१	१३८
साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्.	४०९	६	४२
सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः	९२	१	९८
सिद्धिरष्टधा.	२१२	३	४०
सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं						
वैचित्र्यात्.	१८७	६	९
सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम्.	१३४	१	१४८

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः...	१०३	१	१०९
स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्.	३४	१	३४
स्थिरसुखमासनम्.	२०८	३	३४
स्थिरसुखमासनमिति न नियमः	३९७	६	२४
स्थूलात्पंचतन्मात्रस्य.	६२	१	६२
स्मृतेश्च.	३७४	५	१२२
स्मृत्याऽनुमानाच्च.	१८१	२	४३
स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्.	२०९	३	३२
स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां					
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य.	२०२	३	२६
स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्.	१०	१	८		
स्वभावाच्चेष्टितमनभिसंधानाद्भृत्यवत्.	...	२३०	३	६१	
स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत्.	...	२७८	५	३	

ह.

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्. ११५ १ १२४

ૐ

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૫	સાધ્ય	સિદ્ધ
૧૨	૧૫	સત્રમાં	સૂત્રમાં
૫૩	„	આપાધિક	ઔપાધિક
૭૧/૨	૨૧	૫૮	૮૫
૮૭	૧૪	અવ્યાપ્ત	અવ્યાપ્તિ
૯૨	૧૫	ષજનીયમ્	પંજનીયમ્
૧૦૭	૯	પૂર્વવત	પૂર્વવત્
૧૨૮	૮	સંહત્પ	સંહતપ
૧૩૩	૧૨	શકા	શંકા
„	૧૩	શ્રતિવડે	શ્રુતિવડે
૧૩૮	૬	વિરુદ્ધધર્મનો	વિરુદ્ધધર્મનો
૧૬૬	„	વ	વૈ
૧૭૭	„	રૂપમ	રૂપમાં
૧૮૫	„	યેનિઓમાં	યોનિઓમાં
૧૯૩	૧૯	આત્મ	આત્મા
૧૯૫	૯	અન્નમયં	અન્નમયં
૧૯૭	૧૫	ભૂતેષ	ભૂતેષુ

૨૨૪	૧૦	ચતસ્રાઃ	ચતસ્રઃ
૨૮૮	૩	કરીએ આ	કરીએ તો આ
૨૯૩	૬	ગુણાદીના	ગુણાદીનાં
૩૨૪	૧૭	અર્થાત	અર્થાત
૩૪૨ ટિ૦	૫	વશેષકો	વૈશેષિકો
૩૪૬	૧	કિંતાકોએ	તાકિંકોએ
૩૪૯	૧૬	જ્ઞા	ભિજ્ઞા
”	૧૭	ષુ	વિષુ
૩૬૩	૧૦	દ્રિયાણ	દ્રિયાણિ
૩૬૬	૫	પ્રાણુ એનાં	પ્રાણીએનાં
૩૭૫	૧૦	સંકનું	શંકાનું

બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામ- શર્માકૃત પુસ્તકો.

શ્રાઉપનિષદો. (ઈશોપનિષદ્થી કૈવલ્યોપનિષદ્સુધાની બાર ઉપનિષદો તથા માંડૂક્યોપનિષદ્ઉપરની ભગવાન્ ગૌડપાદની કારિકા મૂલ તથા ગુજરાતી ટીકા અને ૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં સાર.) બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૫-૦-૦ વેદાંતદર્શન. પાકા પુઠાનું. રૂ. ૩-૮-૦ વેદાંતદર્શન. કાચા પુઠાનું. રૂ. ૩-૦-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા; પદ્મચેદ, અન્યય, પદાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાટીકાસહિત. ચોથી આવૃત્તિ. રૂ. ૨-૨-૦ પાતંજલયોગદર્શન, પદ્મોદિનીનામની સંસ્કૃતભાષાની તથા રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની આધ્યાત્મિકી ટીકાસહિત. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૨-૪-૦ સાંખ્યપ્રવચન, સાંખ્યસૂત્રવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત તથા સાંખ્યનાત્પર્ય બોધિની નામની ગુજરાતી ટીકાસહિત. રૂ. ૧-૦-૦

યોગકૌસ્તુભ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૪-૦ પરમપદ્મોદિની. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૦-૦ સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૦-૬ નાથસ્વરોદય. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ બિલ્લી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧-૦ સનાતનધર્મનું નિરૂપણ. રૂ. ૦-૧-૦

મનુષ્યમિત્ર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૪-૦ સ્વાભાવિકધર્મ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ સુમોધકલ્પલતા. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૫-૦ સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ ઉપદેશમંથાવલિના અંક ૧ થી ૧૦. રૂ. ૦-૪-૦ ઉપદેશ-

અંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશ-
અંથાવલિના અંક ૨૬ થી ૩૫. રૂ. ૦-૮-૦ અંતર્યામીના આદેશો.
સોનેરી નામવાળા કપડાના પુંકાના. રૂ. ૦-૧૦-૦ અંતર્યામીના આદેશો.
રેશમી પુંકાના. રૂ. ૦-૮-૦ યોગપ્રભાકર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સરલાટીકાસહિત. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૭-૬
પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૩-૬ ગીતાદિ પંચ-
રત્ન સટીક. ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પુંકાંવાળાં. રૂ. ૦-૯-૦, ૦-૭-૦,
૦-૬-૦ રાસપંચાધ્યાયી ભક્તિપક્ષની તથા જ્ઞાનપક્ષની વિસ્તૃત ટીકા-
સહિત. રૂ. ૦-૭-૦, ૦-૫-૬ પ્રણવપદ્. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦
પ્રણવવિસ્તારપદ્. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ નાથકાવ્ય. રૂ. ૦-૫-૦
સદુપદેશમાલા પ્રથમ ભાગ. રૂ. ૦-૩-૬. પત્રકસ્પર્શમંજરી. રૂ. ૦-૩-૦
વિનોદમાલા. રૂ. ૦-૫-૦ દુરાચારગિરિવજ્ર. રૂ. ૦-૨-૬ મહાભંવ-
માલિકા. રૂ. ૦-૩-૦ સુવિચારચંદ્રિકા. રૂ. ૦-૨-૦ રુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત
ને ઇશા વાચ્ય સ્વરસહિત મૂલ, શબ્દાર્થ ને વિભેચન. રૂ. ૦-૪-૦
શ્રીયજુર્વેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ. રૂ. ૦-૪-૦

શ્રીઋગ્વેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ, શ્રીસામવેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ,
શ્રીઅથર્વવેદીય આદ્વનિકપ્રકાશ, શ્રીઋગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રી-
યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રીસામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રી-
અથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, લઘુસંધ્યા, દુંકી સંધ્યા, લઘુવૈશ્વદેવ, ને
આશીર્વાચિવેક ઇત્યાદિ વિનામૂલ્યે મળતાં પુસ્તકો.

ઉપર લખેલાં મૂલ્યથી મળતાં સર્વ પુસ્તકો નીચે લખેલે સ્થળેથી
રાકડા દ્રવ્યથી વા વેચુપેએબલ બૂકપાકીટથી મળી શકશે:—

વ્યવસ્થાપક,

આનંદાશ્રમ. બીલખા. કાઠિયાવાડ.

ॐ સાંખ્યવિચાર.

દોહરા.

<p>સ્થૂલ દેહ સ્થૂલ દશ્ય સૌ, એ ભૌતિક ગણાય;
પાંચ ભૂતથી ભિન્ન નહિ, ભૂતરૂપ લેખાય.</p>	૧
<p>કારણુ તે ભૂતોત્પન્નું, તન્માત્રાજ્ઞ મનાય;
કાર્ય ભિન્ન ગણાય નહિ, કારણરૂપ ગણાય.</p>	૨
<p>ભૂતો તન્માત્રા થતાં, રહ્યું ન ભૂતો નામ;
તન્માત્રરૂપ તે થયાં, ગળી ભૂતાદિ તમામ.</p>	૩
<p>તન્માત્રાએ પાંચ ને, ઇન્દ્રિયગણ અગિયાર;
અહંકારનાં કાર્ય તે, રે' અભિમાન-મોઝાર.</p>	૪
<p>એ સોળે લય પામતાં, રહે એક અહંકાર;
અહંકારરૂપ કાર્ય પણ, મહત્તત્ત્વે શમનાર.</p>	૫
<p>અહંકારરૂપ દૂર થઇ, મહત્તત્ત્વ રે' એક;
મહત્તત્ત્વ એ યુદ્ધિ છે, એવો કરો વિવેક.</p>	૬
<p>ચિત્તનામ પણ તે તણું, પ્રકૃતિ કારણરૂપ;
પ્રકૃતિથી તે ઉપજે, થઇને કારણરૂપ.</p>	૭
<p>એ વિધ જડ પ્રપંચ સૌ, પ્રકૃતિમાંહી શમાય;
પ્રકૃતિ કારણુ સર્વનું, અન્ય સૌ કાર્ય ગણાય.</p>	૮
<p>પ્રકૃતિ પ્રકૃતિકાર્યથી, પુરુષ ભિન્ન ગણાય;
અસંગી સચ્ચિદ્રૂપ તે, સુખદુઃખરહિત મનાય.</p>	૯
<p>એવો વિવેક દૃઢ થતાં, થાય બંધનો નાશ;
એ કૃત્ય એ મોક્ષ છે, એજ સ્થિતિ અવિનાશ.</p>	૧૦

॥ શ્રીકપિલભગવત્પ્રણીત

શ્રીસાંખ્યપ્રવચ- ॥

શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની
સંસ્કૃતટીકા તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામ-
શર્મકૃત સાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની
ગુજરાતીભાષાની ટીકાસહિત.

॥ ૧. વિષયાધ્યાય ॥

અવિદ્યાદિ ઠલેશોથી, શુભાશુભકર્મોથી, શુભાશુભકર્મોના
વિપાકથી, ને વાસનારૂપ આશયથી ત્રણે કાલમાં રહિત,
સર્વવિદ્યાઓના નિધિ, પરમપવિત્ર, સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, પૂજ્ય-
પાદ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિભગવાન્ના ચરણારવિંદમાં
પરમભક્તિપૂર્વક નમન કરી; ભગવાન્ કપિલમુનિને, શ્રી-
આસુરિમુનિને ને શ્રીપંચશિખાચાર્યને વંદન કરી; અને સર્વ
અસંગસ્વભાવવાળા પુરુષોનું તથા પુરુષોના ભોક્ષમાં

પોતાની પ્રવૃત્તિવડે સાહાય્ય કરનારી પ્રકૃતિનું સ્મરણ કરી
પરમકારુણિક મહામુનિ કપિલભગવત્પ્રણીત શ્રીસાંખ્ય-
પ્રવચનનામના મોક્ષશાસ્ત્રની સાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની
ગુજરાતીભાષાની ટીકા લખવાનો આરંભ કરાય છે.

મુમુક્ષુઓનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીકપિલ-
ભગવાન્ કલના સુંદરપણાના જ્ઞાનનું ક્ષેત્રછાદ્યારા સાધનની
પ્રવૃત્તિમાં કારણપણું જોતા છતાં આ શાસ્ત્રના કલના સુંદર-
પણાને નીચેના સૂત્રથી ઢકે છે:—

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

અથેત્યયં મજ્જલાર્થો, ન તુ કર્માનન્તર્યાર્થઃ, “યદહરેવે”
ત્યાદિશ્રુતેરાનન્તર્યસ્યાપ્રયોજનત્વાત્ । કર્મારમ્ભે ચ મજ્જલકરણં
ન્યાય્યં, અથશબ્દશ્ચ મજ્જલવાચકો દૃશ્યતે “ઑંકારશ્ચાથશબ્દશ્ચ
દ્વાવેતૌ બ્રહ્મણઃ પુરા । કણ્ઠં મિત્ત્વા વિનિર્યાતૌ તસ્માન્માઙ્ગલિ-
કાવુભાવિ”તિ ॥ ‘ત્રિવિધદુઃખે’તિ શારીરમાનસિકયોરાધ્યા-
ત્મિકત્વેન સંગ્રહણાદેકત્વમ્ । આધિભૌતિકં પશુપક્ષ્યાદિજનિતં,
આધિદૈવિકં ગ્રહભૂતાદિજનિતં । નન્વેવં તેષાં નિવૃત્તિઃ સ્વતઃ એવ,
દુઃખાનાં દ્વિત્રક્ષણાવસ્થાયિત્વાત્, અતઃ આહ ‘અત્યન્તે’તિ ।
ન દુઃખવિશેષાણાં નિવૃત્તિરભિમતા, કિંતુ દુઃખજાતીયાનામ્ ।
ભવિષ્યતામાપે હિ નિવૃત્તિરત્યન્તશબ્દાર્થઃ ॥ ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં

પુરુષાર્થત્વં, ન તુ ત્રયાણામત્યન્તત્ત્વમ્, ક્ષયિત્વાદ્વિષયજસુખત્વાત્ ।
મોક્ષસ્ય ચ ન તથા, નિત્યત્વાત્પ્રકાશરૂપત્વાત્ । અતઃ ઉક્તં
' અત્યંતપુરુષાર્થ ' ઇતિ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથ ત્રિવિધદુઃખની [જે] અત્યંતનિવૃત્તિ
[તે] અત્યંતપુરુષાર્થ [છે.] ૧.

વિવેચનઃ—સૂત્રમાંનો બધાશબ્દ મંગલનો વાચક છે, અનંતર-
પણા આદિ અન્ય અર્થનો વાચક નથી. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની
ઐકાંતિક એટલે અવસ્થાભાવિ ને આત્યંતિક એટલે અવિનાશી નિવૃત્તિનું
નામ આત્યંતિક પુરુષાર્થ છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિ-
દૈવિક એ ત્રણ પ્રતિકૂલ મનાતા દુઃખના પ્રકાર છે. જ્યારાદિ સ્થૂલશરીરના
રોગોથી અને કામાદિ મનના રોગોથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધ્યાત્મિક
દુઃખ કહેવાય છે; પ્રતિકૂલ મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિથી ઉત્પન્ન થતું
દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે; અને પ્રતિકૂલ દેવ, અસિ, વાયુ,
ગ્રહ અને ભૂતાદિથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે.
પ્રતિકૂલ જાણનારું દુઃખ એક પ્રકારનું છતાં અહિં તેના જે ત્રણ
પ્રકાર કહ્યા તે દુઃખના નિમિત્તના ભેદથી કહ્યા છે એમ જાણવું. પુરુષની
ધૃત્તાનો વિષય પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની
પ્રાણિમાત્રને ન્યૂનાધિક ધૃત્તા છે, ને તે ધૃત્તારૂપ પુરુષાર્થ પાર પાડવામાટે
તેઓ જે જે પ્રયત્ન કરે છે તે સર્વ પણ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ભૂતકાલનું
દુઃખ ભોગદ્વારા નાશ પામી ગયેલું છે એટલે તે ત્યજવાયોગ્ય રહ્યું નથી,
વર્તમાનકાલનું દુઃખ ખીજી ક્ષણમાં પોતાનીભેજેજ નાશ પામશે એટલે

તે પણ ત્યજવાયોગ્ય રહેતું નથી, માત્ર આગામિ એટલે ભવિષ્યનું દુઃખ તેજ નાશ કરવાયોગ્ય રહે છે. પુરુષોની ઇચ્છાના વિષય હોવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ સામાન્ય પુરુષાર્થ ગણાય છે, કારણકે તેદ્વારા દુઃખની અત્યંત (નિઃશેષ) નિવૃત્તિ થતી નથી. દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ મોક્ષદ્વારા (કૈવલ્યદ્વારા) થાય છે, માટે તે અત્યંત (પરમ) પુરુષાર્થ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી ચિત્ત રહે ત્યાંસુધી પુરુષને અનાગત (ભવિષ્યત) દુઃખ પણ રહે, અને તેના (ચિત્તના) નાશથી પુરુષના અનાગત દુઃખનો પણ નાશ થાય. આ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવડે પુરુષને કૈવલ્ય થવાથી તેનું ચિત્ત પોતાના કારણમાં (પ્રકૃતિમાં) લય પામી જાય છે, તેથી પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થનારા અનાગત દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

મંગલરૂપ પ્રશસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાય છે, પણ અમંગલરૂપ અપ્રશસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાતું નથી, છતાં આ ગ્રંથના આરંભમાં એટલે પ્રથમ સૂત્રમાં અયશશ્બ્દપદ્ધી ત્રિવિધદુઃખ એવો અમંગલ-શ્બ્દ શામાટે મૂક્યો હશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એવું છે કે તે શ્બ્દ તેની અત્યંત નિવૃત્તિ જણાવવામાટે કહેલો હોવાથી, ને તેની અત્યંત નિવૃત્તિ મંગલરૂપ હોવાથી, તે શ્બ્દ મંગલના એટલે પ્રશસ્તના ઉચ્ચારણતુલ્ય છે. ૧.

સ્થૂલશરીરનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ આયુર્વેદમાં કહેલાં ઔષધાદિના સેવનથી થાય છે, કામક્ષુધાદિ માનસિક દુઃખોની નિવૃત્તિ સુંદર સ્ત્રીના અને મિષ્ટાન્નાદિના સેવનથી થાય છે, આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિના ઉપાયો નીતિશાસ્ત્રનો

ઉપદેશ કરનારાઓએ નાનાપ્રકારના બતાવ્યા છે, તેના અનુધાનથી આધિભૌતિક દુઃખો દૂર થઈ શકે છે, અને આધિદૈવિક દુઃખોનો નાશ મળી, મંત્ર અને મઠોપધાદિથી થઈ શકે છે, તો પછી એવા સહેલા ઉપાયોને પડતા મૂકી અનેકજન્મપરંપરાવડે અત્યંત પ્રયત્નથી સાધ્ય થનાર આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે કોણુ પ્રવૃત્ત થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-

ન દૃષ્ટાત્તત્સિદ્ધિર્નિવૃત્તેરપ્યનુવૃત્તિર્દર્શનાત્ ॥૨॥

ન વયં નિવૃત્તિમાત્રં પુરુષાર્થં ઇતિ બ્રૂમઃ, કિંતૂત્પત્તિનિવૃત્તિઃ । ઔષધાદિના ચ નાવશ્યં દુઃસ્વં નિવર્તેતે, યદિ વા કયંચિન્નિવર્તેત પુનરન્યેન ન ભવિત્વ્યમિતિ નાસ્તિ નિયમઃ ॥૨॥

સૂ૦:-૬૯[ઉપાય]થી તેની સિદ્ધિ [થતી] નથી, નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ [તેની] અનુવૃત્તિના દેખવાથી. ૨.

વિ૦:-કહેલા ઔષધાદિરૂપ ઉપાયોથી ત્રિવિધ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, કારણકે ઐષ ઉપાયવડે કોઈ એક દુઃખની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પુનઃ તે કે અન્ય દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી જેવામાં આવે છે. વળી અમુક ઔષધાદિદ્વારા અમુક દુઃખની અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. કદાપિ કોઈ યોગ્ય ઉપાયવડે પુરુષના કોઈ દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ તો પુનઃ તે દુઃખ તેને હવે નહિજ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ કરી શકાતો નથી; માટે વિવેકી મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે કોઈ પણ યોગ્ય લૌકિક ઉપાયદ્વારા બહુધા અલ્પકાલ

દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ ફરીથી નજ ઉપજે એવી દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનવિના દુઃખની ઐકાંતિક અને આત્મંતિક નિવૃત્તિ થઈ શકેજ નહિ. ૨.

જ્યારે ઔષધાદિદ્વારા દુઃખની નક્કો ને ફરીથી ન ઉપજે એવી નિવૃત્તિ નથી થતી ત્યારે તેમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે એમ આશંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ સૂત્રકાર કહે છે:—

**પ્રાત્યહિક્ષુત્પ્રતીકારવત્તત્પ્રતીકારચેષ્ટના-
ત્પુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૩ ॥**

યથા પ્રત્યહં ક્ષુત્પ્રતીકારાય વરાન્નમક્ષણાદિના ત્વસ્ય પુરુષાર્થતા, તથા દુઃસ્થનિવૃત્તયે ઔષધાદિના પુનઃપુનઃપ્રતીકારા-ત્પુરુષાર્થતેતિ ॥ ૩ ॥

સૂ૦:—પ્રતિદિનની બૂખના ઉપાયની પેઠે તેના ઉપા-યના યત્નથી [તેનું] પુરુષાર્થપણું [છે.] ૩.

વિ૦:—મનુષ્યને પ્રત્યેક દિવસે લાગતી બૂખના નિવારણમાટે જેમ સુંદર અન્નાદિના ભોજનવડે તૃપ્ત થતા મનુષ્યની લૌકિક પુરુષાર્થતા (ઇચ્છાનું સફળપણું) માનવામાં આવે છે તેમ પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિમાં ઔષધાદિવડે તેના પુનઃ પુનઃ નિવારણથી તેમાં ક્ષુદ્ર પુરુષાર્થતા માનવામાં આવે છે. આમ હોવાથી લોકોની પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિમાટે ઔષધાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે દૃષ્ટ સાધનોથી

મનુષ્યના દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે તેમાં અત્યંત-પુરુષાર્થતા માનવામાં આવતી નથી. ૩.

એ દૃષ્ટસાધનવાળો મંદ પુરુષાર્થ પુરુષને વાસ્તવિક ઉપયોગી ન હોવાથી સમજીએ તે ત્યજવાયોગ્ય છે એમ કહે છે:-

સર્વાસંભવાત્સંભવેऽપિ સત્ત્વાસંભવાદ્દેયં

પ્રમાણશલૈઃ ॥ ૪ ॥

ન હિ સર્વદેશે સર્વકાલે વા વૈચાદયઃ સંભવન્તિ । સંભવેऽપિ નાત્યન્તત્રિવિધદુઃખનિવૃત્તિઃ સ્યાત્ । અવશ્યં હિ દેહનિબન્ધના-દ્રોગાદીનાં સંભવઃ, દેહી સુખીતિ ન દૃષ્ટમિતિ । તસ્માદેષ પુરુષાર્થઃ પ્રામાણિકૈર્હેયઃ, શાસ્ત્રગમ્યશ્ચોપાદેયઃ ॥ ૪ ॥

સૂ૦:—સર્વના અસંભવથી, સંભવમાં પણ અત્યંતના અસંભવથી, [તે] પ્રમાણમાં કુશલોવડે હેય [છે.] ૪.

વિ૦:—જ્યાં દેશમાં અને જ્યાં કાલમાં સર્વ દુઃખી મનુષ્યને દુઃખનિવારક લૌકિક ઉપાય પ્રાપ્ત થવો સંભવતો નથી, એટલે સર્વદુઃખોના નિવારણમાટે દૃષ્ટસાધનનો ઉપયોગ થવાનો અસંભવ છે. કદાપિ તેની પ્રાપ્તિ ને ઉપયોગ થવાનો આપણે સંભવ માનીએ તોપણ તેદ્વારા દુઃખીના પ્રાપ્ત દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ થતી નથી, માટે પ્રમાણને વિષે કુશલ એવા-શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણનારા—મનુષ્યો તે દુઃખનિવારક લૌકિક ઉપાયોને હેય એટલે તુચ્છ સમજે છે. પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ વિષયોનાં દુઃખોથી, તથા અંતઃકરણની ગુણોની ન્યૂનાધિક્તાથી

ધનારી પ્રધાન ને ગૌણ એ વૃત્તિનાજ વિરોધથી અંતઃકરણ પણ રન્નેગુણવડે ન્યૂનાધિક દુઃખયુક્ત રહે તેથી, વિવેકીને સર્વ દશ્ય વિષયો ને દુઃખનિવૃત્તિના લૌકિક ઉપાયો દુઃખરૂપજ પ્રતીત થાય છે. ૪.

વળી એ વિષયમાં બીજી યુક્તિ કહે છે:-

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

અથવા દુઃસ્વત્રયનિવૃત્તેરન્યોડન્યમુત્કર્ષો દૃષ્ટો, મોક્ષશ્ચ સર્વોત્કૃષ્ટો, નિત્યત્વાદેકત્વાત્સર્વદુઃસ્વોચ્છેદરૂપત્વાત્ ॥ ૫ ॥

સૂ૦:—મોક્ષના સર્વોત્કર્ષની શ્રુતિથી [તે] ઉત્કર્ષથી પણ [ઉત્કર્ષરૂપ છે.] ૫.

વિ૦:—લૌકિક ઉપાયોવડે જે દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે તેનું તારતમ્ય એટલે ઉત્કર્ષ (અધિકપણું) તથા અપર્ક્ય (ન્યૂનપણું) દેખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાં (કૈવલ્યમાં) તેના નિત્યપણાથી, એકપણાથી ને સર્વદુઃખના ઉચ્છેદરૂપપણાથી તે તારતમ્ય નથી, માટે યુક્તિજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. મોક્ષની સર્વોત્કૃષ્ટતા “સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ।” (તે અવધિ છે, તે પરમ ગતિ છે,) ને “અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ॥” (શરીરરહિત પુરુષને સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી,) દત્તાદિ શ્રુતિઓમાં કહી છે. ૫.

ભલે ધનાદિ દૃષ્ટસાધનોથી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ ન થાય, પણ અદૃષ્ટ એટલે વૈદિકકર્મોથી

તો તેની અત્યંત નિવૃત્તિ અવશ્ય થશે એમ શંકા થાય
તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-

અવિશેષશ્ચોભયોઃ ॥ ૬ ॥

સ્વપક્ષાસેન્યા પરપક્ષ ઉપાલભ્યતે, નત્વન્યથા । ઉક્તં ચ
“ યત્રોભયોઃ સમો દોષઃ પરિહારોઽપિ તાદૃશઃ । નૈકઃ પર્યનુ-
યોક્તવ્યસ્તાદૃગર્થવિચારણે ” ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—અંનેનું સમાનપણુંજ [છે.] ૬.

વિ૦:—ધનાદિ દટ સાધન ને તેનો ઉપભોગ તથા વૈદિકક્રિયાઓ
અને તજ્જનિત પુણ્યવડે થનારો ઉપભોગ એ અંને સમાનજ છે. ધનાદિ ને
તેનો ઉપભોગ જેમ નાશવાન છે તેમ વૈદિકકર્મ અને તેના પુણ્યથી થતો
સુખોપભોગ પણ નાશવાન છે, એટલે તે અંનેથી ત્રિવિધદુઃખોની
અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, માટે તે અંને અવિશેષ એટલે
સમાનજ છે. ૬.

આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, માટેજ તેના કદિપત
દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિનો ઉપદેશ થાય છે એમ નીચેનાં
બે સૂત્રોથી કહે છે:-

ન સ્વભાવતો બદ્ધસ્ય મોક્ષસાધનોપદેશવિધિઃ ॥ ૭ ॥

સ્વભાવનાશાત્સ્વરૂપનાશપ્રસક્તાત્ । ઉક્તં ચ “ વસ્તુ-
સ્થિત્યા ન બન્ધોઽસ્તિ તદભાવાન્ન મુક્તતા । વિકલ્પઘટિતાબે-
તાવુભાવપિ ન કિંચન ” ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવથી બદ્ધને મોક્ષસાધનના ઉપદેશનો વિધિ [સંભવતો] નથી. ૭.

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ એ આત્માનો મોક્ષ, અને તેને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંબંધ એ બંધ કહેવાય છે. એ બંધ આત્માને સ્વાભાવિક નથી. જો આત્મા સ્વાભાવિક બદ્ધ હોય તો પછી સ્વભાવના અનિવાર્યપણાથી તેને મોક્ષસાધનોનો ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. જો દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે દુઃખની તેને સર્વદા પ્રતીતિ થવી જોઈએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. સ્વાભાવિક ધર્મનું જ્ઞાન ધર્મીના સમાનકાલમાં સર્વને થાય છે; જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા અગ્નિના જ્ઞાનના સમાનકાલમાં સર્વને પ્રતીત થાય છે. આત્માના પ્રતીતિકાલમાં આત્મામાં દુઃખ અવશ્ય પ્રતીત થાય એવો નિયમ નથી, માટે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી, પણ અવિવેકવડે આત્મામાં તે બંધનો આરોપ થયો છે. ૭.

સ્વભાવસ્ય નિપાયિત્વાદનનુષ્ઠાનલક્ષણઃપ્રાયમ્

નિત્યસ્વભાવસ્ય વન્ધસ્યાપરુપવાત્તન્નાશાર્યમનુષ્ઠાનમશ-
ક્યમિતિ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવના અવિનાશીપણાથી અનનુષ્ઠાન-
લક્ષણરૂપ અપ્રમાણપણું [થયે.] ૮.

વિ૦:—વળી ધર્મીના નાશવિના તેના સ્વાભાવિક ધર્મનો નાશ

થાય નહિ એવો નિયમ છે, માટે બંધ જો આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો આત્માના નાશવિના તેનો નાશ નહિ થાય, અને જો આત્માનો નાશ માનીએ તો મોક્ષનાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક થશે, ને તેથી મોક્ષસાધનોનું વિધાન કરનારી શ્રુતિઓને તથા સ્મૃતિઓ આદિને અપ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થશે. જે વાક્યના અર્થનું પુરુષથી અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે તે વાક્યને અનનુષ્ઠાનરૂપ અપ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત સ્પષ્ટજ છે. ૮.

શ્રુતિના પ્રમાણપણાના બલવડેજ પુરુષ મોક્ષસાધનોનું અનુષ્ઠાન કરશે એમ જો શંકા થાય તો તેને નીચેના સૂત્ર-દ્વારા દૂર કરે છે:-

નાશક્યોપદેશાવિધિરુપદિષ્ટેऽવ્યનુપદેશઃ ॥ ૧ ॥

સ્પષ્ટ [અશક્યસ્યોપદેશાવિધિઃ ન સંભવતિ । ઉપદિષ્ટે અપિ સ ઉપદેશઃ અનુપદેશતુલ્યો નિરર્થકો ભવતિ] ॥૧॥

સૂ૦:—અશક્યનો ઉપદેશવિધિ [સંભવે] નહિ, [તે] ઉપદિષ્ટમાં પણ અનુપદેશરૂપ [છે.] ૯.

વિ૦:—જે ફક્ત પ્રાપ્ત થવું અશક્ય હોય તેનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ સંભવતો, નથી, જો કદાચ તેવો ઉપદેશ કરવામાં આવે તોપણ તે ઉપદેશ નહિ, કિંતુ ઉપદેશાભાસ કહેવાય છે. અન્ય પ્રમાણવડે બાધિત અર્થનો વેદ પણ બોધ ન કરે, તેથી અશક્યના ઉપદેશના અસંભવરૂપ ઉપર કહેલો અર્થ સુસ્થિરજ રહે છે. ૫.

ધર્મીના સ્વાભાવિક ધર્મનો ધર્મીના નાશવિના પણ
નાશ થાય છે એવી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે:-

શુક્લપટવદ્વીજવચ્ચેત ॥ ૧૦ ॥

સ્વભાવસ્યાપિ નાશો દૃશ્યતે, યથા પટે શુક્લત્વસ્ય રાગા-
દિભિઃ, बीजस्य चाङ्कुरजननात् ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:-શંકા:-શ્વેતવસ્ત્રની પેઠે [ને] બીજની પેઠે
[સ્વભાવનો નાશ થઈ શકે છે.] ૧૦.

વિ૦:-જેવી રીતે ઘોળા લુગડાનો ઘોળાપણું એ સ્વાભાવિક
ધર્મ છે, તે ઘોળાપણુરૂપ ધર્મ ધર્મી જે લુગડું તેના નાશવિના પણ
માત્ર તેપર કોઈ પણ પ્રકારનો રંગ લગાડવાથી નાશ પામે છે; અને
જેમ બીજમાં અંકુરજનનક્રિયાશક્તિ એ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો
બીજના નાશવિના અગ્નિના સંબંધવડે ભુંજાઈને નાશ થાય છે; તેવી
રીતે જે બંધને આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ માનીએ તો તેનો પણ
આત્માના નાશવિનાજ કોઈ સાધનથી નાશ સંભવી શકે છે. ૧૦.

ભગવાનુ સૂત્રકાર એ શંકાનું સમાધાન નીચેના સત્રમાં
કરે છે:-

शक्तुर्द्भवानुद्भवभ्यां नाङ्गव्योपदेशः ॥ ૧૧ ॥

સત્કાર્યસિદ્ધેર્ન પટસ્ય શૌક્લ્યં નહં, કિંતુ રામાદિનાઙ્ગિ-
ભૂતં, સાલનાત્પુનરુદ્ભૂતમ્ । અરજનનાદપિ વીજં ન નહં,

કિંત્વમિભૂતં, તસ્ય ચ પુનરુદ્ભવો ન દૃશ્યતે વસ્તુવૈચિત્ર્યાત્ ॥૧૧॥

સૂ૦:—શક્તિના ઉદ્ભવથી ને અનુદ્ભવથી અશક્યનો ઉપદેશ [સંભવતો] નથી. ૧૧.

વિ૦:—તમે (પૂર્વપક્ષીએ) કહેલાં બંને દષ્ટાંતોમાં વસ્ત્રના શુક્લતા-રૂપ ધર્મનો અને બીજના અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ થતો નથી; પરંતુ રંગના સંબંધથી વસ્ત્રના શુક્લતારૂપ ધર્મનું તિરોધાન થાય છે, ને અગ્નિના સંબંધથી બીજમાં રહેલા અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનું પણ તિરોધાન થાય છે. જો કદી વસ્ત્રના શુક્લતારૂપ ધર્મનો અને બીજમાં રહેલા તેના અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ માનો તો ધોબીના ધોવાથી તે વસ્ત્રમાં ફરીથી શુક્લતા ન આવવી જોઈએ, ને સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી દગ્ધબીજમાંથી અંકુર પણ ન ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, તેથી રંગના સંબંધથી વસ્ત્રની શુક્લતાનું માત્ર તિરોધાનજ થાય છે, ને ધોબીના ધોવાથી પુનઃ તે વસ્ત્રની શુક્લતાનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને અગ્નિના સંબંધથી બીજમાં રહેલી અંકુર ઉપજવનારી શક્તિનો તિરોભાવ થાય છે, ને સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી પુનઃ તે અંકુર ઉપજવવાની શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે, એવી રીતે માનવું એજ યોગ્ય છે. જ્યારે સ્વાભાવિક ધર્મનું તિરોધાન થઈ શકે છે ત્યારે પુરુષમાં દુઃખના તિરોધાનનેજ જો મોક્ષ માનવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ દોષ નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ રીતે જાણવું:—અમારાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ, પુનઃ અમને કદાપિ કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખો નજ થાઓ, એવી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિનીજ ભોંકોને ધ્વંસ થાય છે, અને શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ સર્વ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિનીજ

મોક્ષસ્વરૂપતા નિરૂપણ કરી છે. જે દુઃખોના તિરોધાનમાત્રનેજ મોક્ષ કહેવામાં આવે તો બીજાના દૃષ્ટાંતની પેઠે કદાચિત્ સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી મુક્ત પુરુષોને પણ દુઃખસંબંધરૂપ બંધની પ્રાપ્તિ થતી જોઈએ, ને જે એમ થાય તો ભાવિદુઃખની શંકાથી કોઈ પણ પુરુષ મોક્ષસાધનોમાં પ્રવૃત્ત નહિ થાય, તેથી પુરુષમાં બંધના તિરોધાનને મોક્ષસ્વરૂપતા માનવી અયોગ્ય છે. ૧૧.

સ્વભાવથીજ પુરુષને બંધ છે એ મતનું ખંડન કરીને હવે કાલાદિ કોઈ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ થાય છે એ મતનું નીચેનાં સૂત્રોદ્વારે ખંડન કરે છે. તેમાં પ્રથમ પુરુષને કાલથી બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:-

ન કાલયોગતો વ્યાપિનો નિત્યસ્ય સર્વસંબંધાત્ ॥૧૨॥

ભવત્વયં, યદિ તસ્ય કદાપિ કાલયોગઃ સ્યાત્ ન સ્યાદ્વા ।
નિત્યસ્ય વ્યાપિનઃ સર્વકાલસંબન્ધોપાધિત્વાત્ । નિત્યસ્યેતિ
સર્વકાલસંબન્ધે પ્રાપ્તે । વ્યાપિન ઇત્યુત્તરસૂત્રપર્યાલોચનયા
સંપાતાયાતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:-વ્યાપકનો [ને] નિત્યનો સર્વની [સાથે]
સંબંધ [હોવા]થી [જોવા] કાલના સંબંધથી [પુરુષને
બંધ સંભવતો] નથી. ૧૨.

વિ૦:—કાલના સંબંધથી જો પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે કાલ વ્યાપક છે, નિત્ય છે, અને મુક્ત તથા બદ્ધ સર્વની સાથે સર્વદા સંબંધવાળો છે. મુક્ત પુરુષને પણ કાલનો સંબંધ છે. એ કાલના સંબંધરૂપ નિમિત્ત હોવાથી તે મુક્ત પુરુષોને પણ પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થશે, એ અનિષ્ટ છે, માટે કાલવડે પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ૧૨.

હવે દેશના સંબંધથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ એમ કહે છે:—

ન દેશયોગતોઽપ્યસ્માં ॥ ૧૩ ॥

વ્યાપિનો નિત્યસ્ય સર્વદેશસંબન્ધાદિતિ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—આ[કારણ]થી દેશના સંબંધથી પણ [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી. ૧૩.

વિ૦:—દેશ પણ વ્યાપક, નિત્ય ને સર્વની સાથે સંબંધવાળો છે. આ દેશના સંબંધરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ, કારણ મુક્તને પણ દેશનો સંબંધ છે, તેથી તેમને પણ પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થાય એ અનિષ્ટ છે. ૧૩.

શરીરની અવસ્થાથી પણ પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ ન સંભવે એમ કહે છે:—

નાવસ્થાતો દેહધર્મત્વાત્તસ્યા: ॥ ૧૪ ॥

તસ્યાઃ અવસ્થાયાઃ । દેહધર્મત્વાદિત્યુપલક્ષણં, અપરિણામિ-
ત્વાદિતિ પરમાર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—અવસ્થાથી [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી,
તે[અવસ્થા]ના દેહધર્મપણાથી. ૧૪.

વિ૦:—શરીરના અવયવોની અધિકતાન્યૂનતારૂપ અવસ્થાથી પણ
પુરુષને બંધ થાય નહિ, કારણકે અવસ્થા એ જડદેહનો ધર્મ છે,
આત્માનો ધર્મ નથી. અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ થાય નહિ. જો કદી
અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ માનીએ તો બદ્ધ પુરુષના અવિવેકથી
મુક્તને પણ બંધ થવો જોઈએ, જે સંભવે નહિ. ૧૪.

પુરુષનોજ ધર્મ અવસ્થા છે એમ માનવામાં શો
દોષ છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:—

અસંગોઽયં પુરુષ इति ॥ ૧૫ ॥

અસંગોઽયં પુરુષ इति શ્રુતિરસ્તિ, સા વાધિતા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—આ પુરુષ અસંગ [છે] એવી [શ્રુતિ
છે.] ૧૫.

વિ૦:—પુરુષ અસંગ હોવાથી તેનો ધર્મ અવસ્થા સંભવે નહિ.
જો અવસ્થાને પુરુષનો ધર્મ માનીએ તો પુરુષને શ્રુતિમાં જે અસંગ
કહ્યો છે તેનો અસંભવ થશે. જો પુરુષમાં અવસ્થારૂપ વિકાર માનવામાં
આવે તો તેનો હેતુ શરીરની સાથેનો સંયોગ પણ માનવો પડશે.

જ્યારે અવસ્થારૂપ વિકારનો હેતુ સંયોગ પુરુષમાં માનશે ત્યારે પુરુષની અસંગતા નહિ સંભવે, ને તેથી “સ યદત્ર ચત્કિંચિત્પદ્યત્યનન્વાગતસ્તેન મવાતિ બસંગો હ્યયં પુરુષઃ ॥” (તે અહિં જે કાંઈ જુએ છે તેની સાથે તે સંબંધ પામતો નથી, કારણકે આ આત્મા અસંગ છે,) એ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે. વિકારના હેતુરૂપ સંયોગના ન હોવાથીજ પુરુષને અસંગતા છે. દેશાદિનો સંયોગમાત્ર તો પુરુષમાં છે, પણ તે વિકારના હેતુવાળો નથી. પુરુષને વ્યાપક દેશકાલનો સંબંધ ભગવાન સૂત્રકારે આગળ કહ્યો છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કમલપત્રનું પુરુષની અસંગતામાટે દૃષ્ટાંત આપેલું છે; તે દૃષ્ટાંતમાં જલનો સંયોગ તો કમલપત્રમાં થાય છે, પણ તે વિકારનો હેતુ નથી; એ દૃષ્ટાંતપ્રમાણે પુરુષમાં પણ વિકારનો હેતુ સંયોગ નથી, માત્ર અવિકારી વા કલ્પિત સંયોગ તેમાં છે. ૧૫.

કર્મથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

ન કર્મણાન્યધર્મત્વાદતિપ્રસક્તેશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

નિર્ગુણત્વાદાત્મનઃ કર્મણોનાત્મધર્મત્વમ્ । કિંત્વન્યધર્મે-
ણાપિ કર્મણા વદ્ધો ભવિષ્યતિ । તદયુક્તં, નહ્યન્યધર્મેણાન્યત્ર
કિંચિદાધીયતે, વિશ્વસ્ય વૈચિત્ર્યાનુપપત્તેઃ, અતિપ્રસક્તેશ્વેતિ ।
મુક્તાત્મનામપિ બન્ધપ્રસંગોન્યત્વાવિશેષાદિતિ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—કર્મવડે [પુરુષને બંધ] નથી, બીજાના ધર્મપણા-
થી અને અતિપ્રસક્તિથી. (મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિથી) ૧૬.

વિઃ:—વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મથી પણ પુરુષને અંધ સંભવે નહિ, કારણ કર્મ એ આત્માનો ધર્મ નથી, પરંતુ તે દેહદ્રિયાદિનો ધર્મ છે. જે અન્યના ધર્મથી અન્યને અંધન માનવામાં આવે તો બદ્ધપુરુષના અંધરૂપ ધર્મથી મુક્તને પણ અંધની પ્રાપ્તિ થશે, જે અયોગ્ય છે.

શંકા:—જે પોતપોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા કર્મના સંસ્કારોથી પુરુષને અંધ માનવામાં આવે તો મુક્તને અંધની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. મુક્તપુરુષનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ નષ્ટ થઈ ગયેલો છે, તેથી તેમને ઉપાધિ ને સંસ્કારો નથી, અને બદ્ધપુરુષનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ ને સંસ્કારો વિઘ્નમાન છે, એ કારણવડે બદ્ધપુરુષને અંધ સંભવે છે, ને મુક્તપુરુષમાં તે અંધ સંભવતો નથી, આવી રીતે કર્મના સંસ્કારોથી અંધ માનવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ દોષ આવતો નથી.

સમાધાન:—એ શંકાના નિવારણમાટેજ સૂત્રમાં અતિપ્રસક્તેષ્વ એ શબ્દ મૂક્યો છે. પોતપોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા કર્મના સંસ્કારોથી જે પુરુષને અંધ માનવામાં આવે તો પ્રલયકાલમાં પણ સર્વ પુરુષોનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ પોતપોતામાં રહેલા કર્મના સંસ્કારો-સહિત પ્રકૃતિમાં લીન થયેલ છે, એથી સર્વ પુરુષોને પ્રલયકાલમાં પણ દુઃખના સંબંધરૂપ અંધ થશે, જે અસંભવિત છે. એ કારણથી કર્મના સંસ્કારોરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને અંધ સંભવે નહિ. ૧૬.

કર્મના સંસ્કારો ચિત્તનો ધર્મ છે, ને તે અંધનું કારણ છે. જે ચિત્તમાં કર્મના સંસ્કારો રહે છે તેમાંજ અંધ માનીશું, પુરુષમાં અંધ માનવો વ્યર્થ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિચિત્ર ભોગાન્ પપાત્તિરન્યધર્મત્વે ॥ ૧૭ ॥

દૃશ્યતે કેચિત્સુખિનઃ કેચિદુઃખિનઃ । ન ચાનાદૌ સંસારે
કેનાપિ સુખહેતુ કર્મ દુઃખહેતુ કર્મ વા ન કૃતં, અન્યધર્મેણાન્યત્ર
કાર્યજનને સર્વે સુખિનો દુઃખિનો વા સ્યુઃ ॥ ૧૭ ॥

• સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં વિચિત્ર ભોગનો અસંભવ
[યથે.] ૧૭.

વિ૦:—દુઃખના સંબંધરૂપ બંધને કદી ચિત્તનોજ ધર્મ માનવામાં
આવે તો પુરુષને વિચિત્ર સુખદુઃખાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ નહિ
સંભવે. જો અન્યના સુખદુઃખનો અન્યને ભોગ માનવામાં આવે તો
સર્વ પુરુષોના સુખદુઃખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થવો જોઈએ, ને એમ
થાય તો આ પુરુષ દુઃખનો ભોક્તા છે, અને આ પુરુષ સુખનો ભોક્તા
છે, ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા નહિ સંભવે, એમાટે (ભોગની વિચિત્રતાની સિદ્ધિમાટે)
પુરુષમાં બંધ માનવો જોઈએ. તે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ પુરુષમાં
પ્રતિબિંબરૂપ છે, વાસ્તવિક નથી, એ વાત આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.
એ પ્રતિબિંબ પોતપોતાના ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા સુખદુઃખનુંજ પુરુષમાં
પડે છે, તેથી સર્વ પુરુષોના સુખદુઃખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થતો નથી. ૧૭.

એકલી પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ
નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રકૃતિનિબન્ધનાચ્ચેન્ન તસ્યા અપિ પારતંત્ર્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રકૃતેરપિ વ્યાપિત્વાત્સર્વપુરુષસંબન્ધાવિશેષાત્કર્મણા વિના
ન નિયમં ઇતિ તસ્યા અપિ કર્મપારતંત્ર્યમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । ૧૮ ।

સૂ૦:—પ્રકૃતિના નિમિત્તથી [પુરુષને અંધ થાય છે
એમ જો કહો] તો નહિ, તેનું પણ પરતંત્રપણું [છે.] ૧૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને સાક્ષાત્ અંધ થાય નહિ, કારણકે
પ્રકૃતિ પણ સ્વસંયોગદ્વારા પુરુષના અંધનો હેતુ થાય છે, સ્વસંયોગની
અપેક્ષાવિના તે પુરુષના અંધનો હેતુ થતી નથી. એ કારણથી પ્રકૃતિ
પણ પુરુષમાં અંધની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્વતંત્ર નથી. જો કેવલ પ્રકૃતિથીજ
પુરુષમાં અંધ માનવામાં આવે, અને તેના સંયોગની અપેક્ષા ન કરવામાં
આવે, તો પ્રલયમાં પણ પુરુષોને દુઃખના સંબંધરૂપ અંધનું ભાન થવું
જોઈએ, અને મુક્તને પણ અંધ થવો જોઈએ. આ કારણથી પ્રકૃતિ
પણ પુરુષના અંધમાં સ્વતંત્ર હેતુ નથી. ૧૮.

હવે જેમ અગ્નિના સંબંધથી જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત
થાય છે, સ્વતઃ જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત થતી નથી, તેમ
પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાથી પુરુષમાં અંધ પ્રતીત થાય છે,
તેમાં સ્વતઃ અંધ નથી એમ દર્શાવે છે:—

ન નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવસ્ય તદ્યોગસ્તદ્યોગાદતે

શુદ્ધેતિ ગુણાસક્તી । બુદ્ધેતિ સ્વચ્છઃ । તદ્યોગઃ બન્ધયોગઃ ।
તદ્યોગાદતે પ્રકૃતિયોગાદતે । અવિવેકં વિના નાત્મનઃ કદાપિ

બન્ધઃ, કિંત્વવિવેકાદ્બન્ધ इत्यभिमानः । स च शास्त्रोपदेशान्ना-
मापवदितव्यः ॥ १९ ॥

સૂ૦:—નિત્યશુદ્ધપુદ્ગલમુક્તસ્વભાવવાળાને તેનો (બંધનો)
સંબંધ તેના (પ્રકૃતિના) સંબંધવિના નથી. ૧૯.

વિ૦:—નિત્યશુદ્ધ, નિત્યપુદ્ગલ ને નિત્યમુક્તસ્વરૂપવાળા પુરુષમાં
પ્રકૃતિના સંયોગવિના ખીજે કોઈ બંધનો હેતુ નથી; અર્થાત્ પ્રકૃતિનો
સંયોગજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે. બંધ પુરુષમાં ઔપાધિક (ઉપાધિએ
પ્રતીત કરાવેલો) છે, સ્વાભાવિક અથવા નૈમિત્તિક નથી. આ વાત
જણાવવામાટે આ સૂત્રમાં ન તથા ક્રત્તે એ બંને નિષેધનો બોધ કરનારાં
પદો મૂકેલાં છે. ઉપાધિથીજ જેની પ્રતીતિ થાય તેને ઔપાધિક કહેવામાં
આવે છે. જેમ પાકજ (અમિના સંયોગથી ઉપજેલું) રૂપ અમિના
સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલું છે તેમ બંધને પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ
નિમિત્તથી ઉપજેલો માનશો તો જેમ અમિના સંયોગની નિવૃત્તિ
થયા પછી પણ પાકજરૂપ ઘટાદિ પૃથિવીમાં રહે છે તેમ પ્રકૃતિના
સંયોગની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પુરુષમાં બંધ રહેવો જોઈએ, એટલે
મુક્તિ કોઈને પણ નહિ થાય, તેથી મોક્ષનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનારાં
શાસ્ત્રાદિની પણ વ્યર્થતા થશે. આ કારણથી પુરુષમાં બંધ ઔપાધિક
છે, સ્વાભાવિક કે કોઈ નિમિત્તથી થયેલો નથી. જેવી રીતે નૈયાયિકા-
દિના મતમાં ખીજ ક્ષણને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી છે તેવી
રીતે સાંખ્યમતમાં ખીજ ક્ષણને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી નથી,
કિંતુ જેમ કારણનો વિનાશ થવાથી કાર્યનો વિનાશ થાય છે એ સર્વ
સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ અહિં પણ દુઃખાદિકના અનુભવનું ઉપાદાન-

કારણ ચિત્તની વૃત્તિ છે, તે દીવાની શિખાની પેઠે ક્ષણવિનાશી છે, તે ચિત્તવૃત્તિના નાશથીજ દુઃખાદિકના અનુભવનો પણ નાશ થાય છે, એમ માનેલું છે. આ કારણથી વિવેકવડે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકૃતિના વિયોગ-કાલમાં પુરુષને બંધ સંભવે નહિ, તેથીજ પુરુષમાં બંધ ઔપાધિક માનવો જોઈએ. આ દર્શનપ્રમાણે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને બંધ થાય છે, અને પ્રકૃતિના અત્યંત વિયોગથી પુરુષને મોક્ષ થાય છે.

કાલવડે જે પદાર્થ પરિચ્છિન્ન થાય છે તે પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો અનિત્ય છે. એ ઘટપટાદિક પદાર્થો કાલવડે પરિચ્છિન્ન છે એ સ્પષ્ટજ છે. જે પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિથી પહેલાંના કાલમાં ન હોય, અને પોતાના નાશની પછીના કાલમાં પણ ન હોય, તે પદાર્થ કાલવડે પરિચ્છિન્ન કહેવાય છે. પુરુષ સર્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, માટે તે કાલવડે અપરિચ્છિન્ન છે, એ કારણથી તે નિત્ય છે. જેને કોઈ પણ કાલમાં પાપ સ્પર્શ ન કરે તે નિત્યશુદ્ધ કહેવાય છે, ને જેના જ્ઞાનનો (જ્ઞાનસ્વભાવનો) કદીપણ નાશ ન થાય તે નિત્યશુદ્ધ કહેવાય છે. જેમાં કદીપણ કોઈ પણ પ્રકારનું સત્ય દુઃખ ન હોય તે નિત્યમુક્ત કહેવાય છે. એવો પુરુષજ છે. પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ પુરુષમાં અવિવેકદશામાં છે, માટે નિત્યમુક્તના લક્ષણમાં દુઃખનું સત્ય એવું વિશેષણ આપેલું છે. પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ સત્ય નથી, કિંતુ પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ ઉપાધિવડે કલ્પાયેલું છે. આત્માનું નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્ત ને નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાળાપણું આ શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે:- “ અયમાત્મા સન્માત્રો નિત્યઃ શુદ્ધો વુદ્ધઃ સત્યો મુક્તો નિરંજનો વિભુઃ ॥ ” (આ આત્મા સન્માત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન ને વ્યાપક છે.) આત્માનું નિત્યપણું અને વિભુપણું ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનેક યુક્તિ-

આથી સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી તેનું આદિ નિરૂપણ કર્યું નથી. તે નિત્ય તથા વિભુ આત્મામાં પ્રકૃતિના કાર્ય ચિત્તના સંયોગવિના દુઃખાદિ વિકાર સંભવે નહિ, માટેજ ચિત્તના સંબંધથી પુરુષને દુઃખરૂપ બંધ થાય છે એમ કહ્યું છે. દુઃખાદિકના અનુભવનું ચિત્તજ ઉપાદાનકારણ છે. પુરુષ દુઃખાદિના અનુભવનું ઉપાદાનકારણ છે, તે મન-ચિત્ત-તેનું નિમિત્તકારણ છે, એ નૈયાયિકનો મત ગૌરવયુક્ત છે, માટે ચિત્તનાજ ધર્મો દુઃખાદિ છે, એવો સાંખ્યમતજ લાઘવયુક્ત હોવાથી સમીચીન છે. ચિત્તના સુખદુઃખરૂપ ધર્મનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ માનવાથી “ હું સુખી છું, ” “ હું દુઃખી છું, ” એવી પ્રતીતિઓ સંભવી શકે છે. એવી પ્રતીતિઓના બદલથી પુરુષમાં વાસ્તવિક સુખદુઃખની સિદ્ધિ સંભવી શકતી નથી. “ દ્રષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગો હેયહેતુઃ ॥ ” (દ્રષ્ટા જે પુરુષ અને દૃશ્ય જે પ્રકૃતિ એ બંનેનો સંયોગ હેય-ત્યજવા-યોગ્ય-જે દુઃખ તેમાં કારણ છે,) આ યોગસૂત્રમાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગનેજ બંધનું હેતુપણું બતાવ્યું છે. પ્રકૃતિનો સંયોગવિશેષજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે, સામાન્યસંયોગ પુરુષના બંધનો હેતુ નથી. મુક્તને એ સંયોગવિશેષ નથી, તેથી મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. ૧૯.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે પ્રકૃતિ આદિ ઠાઠ બાહ્યવસ્તુ નથી, કિંતુ જે બાહ્યવસ્તુઓ પ્રતીત થાય છે તે બધી બાહ્યવસ્તુઓ ક્ષણિકવિજ્ઞાનના સંતાનરૂપજ છે. એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય, અને બીજા ક્ષણમાં નાશ પામે, એવું જે વૃત્તિજ્ઞાન તેના વિજ્ઞાનને ક્ષણિકવિજ્ઞાનનું સંતાન કહે છે. તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનના સંતાનથી અતિરિક્ત

(ભિન્ન) સર્વ વસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિનુંજ સ્વરૂપ છે. એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિને અવિદ્યા પણ કહે છે. તે અવિદ્યાથીજ પુરુષને બંધ થાય છે. એ મતનું નીચેનાં સૂત્રોવડે ખંડન કરે છે:-

નાવિદ્યાતોઽપ્યવસ્તુના બન્ધાયોગાત્ ॥ ૨૦ ॥

અવિદ્યા હિ વિદ્યાપ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવો વા । ઉભયથા-
પ્યવસ્તુ । ન ચાવસ્તુના વસ્તુનઃ આત્મનઃ સંભવતિ બન્ધઃ ।
તસ્માદવિદ્યાયા બન્ધ ઇતિ વ્યપદેશમાત્રં, ન તત્ત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦:—અવિદ્યાથી પણ [બંધ] નથી, અવસ્તુવડે
બંધના અસંભવથી. ૨૦.

વિ૦:—ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી ક્ષણિકવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થોને
મિથ્યા માને છે. તેના મતમાં અવિદ્યા મિથ્યાવસ્તુ છે, તે મિથ્યાવસ્તુરૂપ
અવિદ્યાથી પુરુષને સત્ય બંધ સંભવે નહિ. જો કદી મિથ્યા વસ્તુથી
પણ સત્ય બંધ થાય તો સ્વપ્નકાલમાં પ્રતીત થયેલી દોરડીથી પણ
પુરુષને જાગ્રદવસ્થામાં બંધન થવું જોઈએ. ૨૦.

વસ્તુત્વે સિદ્ધાન્તહાનિઃ ॥ ૨૧ ॥

અસ્માકં તાવદવિદ્યાયાઃ સદ્રૂપત્વે નાશાભાવાદનિર્મોક્ષઃ ।
અદ્વૈતિનાં ત્વાવિદ્યા ન તાત્ત્વિકી । દ્વૈતવાદેનાં ત્વનાદેર્વસ્તુભૂતસ્ય
નાશાભાવાદુપદેશાનર્થક્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦:—[અવિદ્યાના] સત્યપણામાં સિદ્ધાંતની હાનિ
[થાય.] ૨૧.

વિ૦:—જે કદી બંધની સિદ્ધિમાટે અવિદ્યાને તેઓ સત્ય માને
તો તેઓને પોતાના સિદ્ધાંતની સાથે વિરોધ આવવાથી તેમના સિદ્ધાંતની
હાનિ થશે, કેમકે તેઓ અવિદ્યાને સત્ય નહિ પણ મિથ્યા
માને છે. ૨૧.

વિજાતીયદ્વૈતાપત્તિશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

યદ્યવિદ્યા વસ્તુભૂતાનાદિસ્તદા નિત્યાત્મતુલ્યા । અનાત્મત્વે
વિજાતીયદ્વૈતત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—વળી વિજ્ઞાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૨૨.

વિ૦:—વળી ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતમાં ક્ષણિકવિજ્ઞાન
અનેક માનેલ છે, તેથી તેમને સજ્ઞાતીય દ્વૈત ધટે છે, પરંતુ અવિદ્યાને
સત્ય માનવાથી તેમના મતમાં 'વિજ્ઞાતીયદ્વૈતની પણ પ્રાપ્તિ થશે, તે
તેમને અનિષ્ટ છે. જોકે વિષય્યજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા ક્ષણિકવિજ્ઞાનની
સજ્ઞાતીય છે, તેથી અવિદ્યાને સત્ય માનવામાં પણ તેમને વિજ્ઞાતીય
દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તથાપિ પદાર્થના જ્ઞાનસ્વરૂપ અવિદ્યા બંધથી
ઉત્તરકાલમાં હોય છે, તેથી વાસનારૂપ અવિદ્યાનેજ તેઓ બંધનો હેતુ
માને છે. તે વાસનારૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનવાથી તેમના મતમાં
વિજ્ઞાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંખ્યમતમાં અવિદ્યાને કૂટસ્થનિત્ય
માનવામાં આવતી નથી, પરંતુ ઘટપટની પેડે વ્યાવહારિક સત્ય માનવામાં
આવે છે, માટે સાંખ્યમતમાં એ દોષ સંભવતો નથી. ૨૨.

હવે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી શંકા કરે છે:-

વિરુદ્ધોભયરૂપા ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્યોઽન્યવિરુદ્ધરૂપા અનાદિરપિ નાશાત્પ્રાગભાવરૂપા ॥ ૨૩

સૂ૦:-શંકા:-[તે] વિરુદ્ધ ઉભયરૂપવાળી [છે.] ૨૩.

વિ૦:-અમે અવિદ્યાને સતઅસતરૂપ ઉભયરૂપવાળી માનીયું, અથવા અમે તેને સતઅસતથી વિલક્ષણરૂપવાળી માનીયું, એવી શંકા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ આ સૂત્રમાં કરી છે. સાંખ્યમતમાં પ્રપંચને સદસદ્રૂપ માનેલ છે. ત્યાં સતપદનો અર્થ વ્યક્ત (પ્રકટ) છે, અને અસતપદનો અર્થ અવ્યક્ત (અપ્રકટ) છે. આ કારણથી સાંખ્યમતમાં સદસત ઉભયરૂપ વિરુદ્ધ નથી એવું બતાવવામાટે આ સૂત્રમાં વિરુદ્ધ એવું પદ મૂકેલું છે. ૨૩.

એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:-

ન તાદૃક્પદાર્થપ્રતીતેઃ ॥ ૨૪ ॥

ન કુત્રાપિ કેનાપિ કદાપિ તાદૃક્ પદાર્થઃ પ્રતીતઃ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦:-તેવા પદાર્થની અપ્રતીતિથી [એમ] નહિ [મનાય.] ૨૪.

વિ૦:-જેમ પ્રકાશનું અને અંધારાનું એકવેલા એકસ્થાનમાં એકસાથે રહેવું સંભવતું નથી તેમ સત્વાસત્ત્વરૂપ (હોવાપણારૂપ ને નહિ હોવાપણારૂપ) વિરુદ્ધધર્મોના એક અવિદ્યારૂપ ધર્મમાં એકકાલે સમા-

વેશ સંભવે નહિ. વિરુદ્ધધર્મવાળો કોઈ પણ પદાર્થ આ લોકમાં પ્રતીત થતો નથી, તેથી અવિદ્યાને સદસદ્રૂપ માનવી યોગ્ય નથી. અવિદ્યાને કદી સાક્ષાત્ દુઃખના સંબંધરૂપ બંધનો હેતુ માનશો તો જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી કારણરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થવાથી કાર્યરૂપ પ્રારમ્ભકર્મનો ભોગ જ્ઞાનીને ન થવો જોઈએ એ પણ તેમના મતમાં દોષ આવે છે. સાંખ્યમતમાં તો જન્મરૂપ સંયોગવિશેષજ બંધનો હેતુ છે. તે જન્મરૂપ સંયોગનો પ્રારમ્ભના ભોગવિના નાશ થાય નહિ, એ કારણથી સાંખ્યમતમાં એ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪.

પુનઃ તે વાદી શંકા કરે છે:—

ન વયં ષટ્પદાર્થવાદિનો વૈશેષિકાદિવત્ ॥૨૫॥
સ્પષ્ટં ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—વૈશેષિકાદિની પેઠે અમે છ પદાર્થવાદી નથી. ૨૫.

વિ૦:—જેવી રીતે વૈશેષિકમતમાં ભાવરૂપ છ પદાર્થોજ માનેલા છે, તે નૈયાયિકમતમાં સોળ પદાર્થોજ માનેલા છે, વધારે માનેલા નથી, તેવી રીતે અમારા મતમાં પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ નથી, તેથી સદસદ્રૂપ અથવા સદસતથી વિલક્ષણરૂપ અવિદ્યાને અમે માનીએ તો અમારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૫.

એ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

અનિયતત્વેऽપિ નાયૌક્તિકસ્ય સંગ્રહો-
ઽન્યથા બાલોઽજ્ઞાદિસમત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

ષડેવ પદાર્થા इति न ब्रूमो, न तु युक्तिसिद्धमपि नाग्नी-
कुर्मः । अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च “न ह्याप्तवादा-
नभसो निपतन्ति महासुराः । युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च
भवद्विधैः ” ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—અનિયતપણામાં પણ યુક્તિરહિતનું આદ્યપણું
નથી, અન્યથા બાળક [અને] ઉન્મત્તાદિથી સમપણું
[થાય.] ૨૬.

વિ૦:—તમારા મતમાં કદાચ પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ ન
હોય તોપણ તમારે યુક્તિથી સિદ્ધ થનારો પદાર્થજ્ઞ માનવો યોગ્ય છે.
જે તમે યુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થનારી વસ્તુને પણ સત્ય માનશો તો
બાળક અને ગાંડા આદિએ માનેલાં આકાશપુષ્પાદિ પણ તમારે સત્ય
માનવાં પડશે. જેમ આકાશમાં પુષ્પાદિના હોવામાં કોઈ પ્રમાણુ નથી
તેમ તમારી માનેલી વિરુદ્ધરૂપવાળી અવિદ્યાના હોવામાં પણ કોઈ
પ્રમાણુ નથી. વળી કોઈ શ્રુતિ પણ એવી અવિદ્યાના સદ્ભાવનું નિરૂપણ
કરતી નથી.

માયાનું સ્વરૂપ પુરાણમાં આવું કહ્યું છે:—

“ નાસદ્રૂપા ન સદ્રૂપા માયા નૈવોમયાત્મિકા ।

સદસદ્ભ્યામનિર્વાહ્યા મિથ્યામૂતા સનાતની ॥ ”

અર્થ:—માયા જે પ્રકૃતિ તે પરિણામી ને જ્ઞાનકાલે બાધ
પામનારી હોવાથી વસ્તુતાએ તે સત નથી, મહત્ત્વાદિકનું કારણ

હોવાથી તે સસલાના શિંગડાજેવી અસત્ પણુ નથી, અને સત્ તથા અસત્તે પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે ઉભયરૂપ પણુ નથી, પણુ તે વ્યાવહારિક સત્ છે. સર્વ કાર્યનો હાય થવાથી પ્રલયકાલમાં તેનો વ્યવહાર નથી થતો, તેથી તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ હાય પામનારી છે, ને અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તે પરિણામિનિત્ય છે, તેથી તે વ્યાવહારિક સત્ પણુ છે. ૨૬.

ખીજા કેટલાક વાદીઓનો એવો મત છે કે બ્રહ્મ-પદાર્થ તો છે, પરંતુ તે સર્વે ક્ષણિક છે, ને તેની વાસનાથી પુરુષને બંધ થાય છે, તે મતનું ખંડન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

નાનાદિવિષયોપરાગનિમિત્તકોઽપ્યસ્ય ॥ ૨૭ ॥

અસ્યાત્મનોઽનાદિવિષયવાસનાનિમિત્તો (નિમિત્તકો)
બન્ધો ભવિષ્યતીતિ ન । અસ્માકં તાવદ્વાસનયા સહાત્મનઃ
સંબન્ધાભાવાદ્બન્ધાભાવઃ । બૌદ્ધનયે સ્થિરસ્યાત્મનોઽસત્ત્વાદ્વાસના-
યા અપિ તાવત્કાલં સ્થિત્યભાવાત્કો બદ્ધ ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—આને અનાદિ વિષયવાસનાના નિમિત્તથી પણુ
[બંધ] નથી. ૨૭.

વિ૦:—પ્રવાહરૂપે અનાદિ જે વિષયવાસના છે તે વિષયવાસના-
થી પણુ પુરુષને હવે પછીના સૂત્રમાં કહેવાશે તે હેતુથી બંધ
થાય નહિ. ૨૭.

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:—

ન બાહ્યાભ્યન્ત યોરુપરંજ્યોપરંજકભાવોઽપિ
દેશવ્યવધાનાત્સુધ્નસ્થપાટલિપુત્રસ્થયોરિવ ॥૨૮॥

યદ્યુચ્યેત રવિજલભાજનયોરપિ દૃષ્ટ ઉપરંજ્યોપરંજકભાવઃ,
તત્ર રશ્મિસંબંધાદુપરાગઃ, અત્ર તત્સંબંધો નાસ્તિ । વાસનાદ્વારેણ
ચેત્, ન, તાવત્કાલાસત્ત્વાત્ કથં સંબન્ધઃ । સંતાનસ્ય ચેત્,
યદિ સંતાની વ્યતિરિક્તઃ સિદ્ધાન્તહાનિઃ । અથાવ્યતિરિક્ત-
સ્તથાપિ તેન કિંચિદાયેયમ્ । આધાનં ત્વશક્યં ક્ષણિકત્વાત્ ।
અનાધાને કિં તેનાસત્કલ્પેનેતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—બાહ્યાભ્યંતરનો ઉપરંજ્યોપરંજકભાવ પણ દેશના
અંતરાયથી નથી, સુધ્નસ્થ અને પાટલિપુત્રસ્થની પેઠે. ૨૮.

વિ૦:—તમારા (વાદીના) મતમાં દેહની અંતરજ આત્મા માનેલો
છે, આત્માની બાહ્યસ્થિતિ માનેલી નથી, તેથી આત્માની દેહની અંતર
સ્થિતિ છે, અને ઘટાદિ વિષયોની બહાર એટલે ગૃહાદિમાં સ્થિતિ
છે, માટે ભિન્ન દેશમાં રહેલા આત્માનો અને ઘટાદિનો કાંઈ પણ સંબંધ
સંભવતો નથી. જેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં એટલે સુધ્નમાં (પટણાથી
દૂરના સુધ્નનામના નગરમાં) અને પટણામાં રહેલા પુરુષોનો કાંઈ
પણ સંબંધ સંભવતો નથી તેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલા આત્માનો
ને વિષયોનો કાંઈ પણ સંબંધ સંભવતો નથી. એ કારણથી ભિન્ન દેશમાં
સ્થિત ને સંબંધવિનાના ઘટાદિની વાસના આત્મામાં સંભવતી નથી. ૨૮.

આત્મા વ્યાપક છે, તેથી તેના શરીરની બહારના એકદેશથી વસ્તુનો સંબંધ થવાથી આત્મામાં વિષયની વાસના સંભવી શકે છે એવી શંકા વાદી કરે તો તેનું નિવારણ નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છે:—

દ્વયોરેકદેશલબ્ધોપરાગાત્ર વ્યવસ્થા ॥ ૨૯ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धोपरागादनिर्मोक्ष इति नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनां तु सर्वेषां सर्वार्थः सम्बन्धादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादाच्च व्यवस्था ॥ २९ ॥

સૂ૦:—અંતેના (બદ્ધના ને મુક્તના) એકદેશમાં થયેલા સંબંધથી [જ્ઞાનાદિની] વ્યવસ્થા નહિ [રહે.] ૨૯.

વિ૦:—જો એક આત્માને માનનાર વાદી કહે કે આત્મા સર્વ-વ્યાપક છે, તેથી બહારની વસ્તુઓની સાથે તેનો સંબંધ થયેલો છે, તે સંબંધદ્વારાજ તે વાસનાવાળો થાય છે; તો તેનું કિત્તર એ છે જો આત્માને વ્યાપક કહી તેની સાથે બહારના વિષયોનો સંબંધ છે એમ જો સ્વીકારશો તો તેમ થવાથી અંધમેક્ષની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ-જો હમણું મુક્ત છે તે બિવિધમાં વિષયના સંબંધથી બદ્ધ થઈ જશે, અને વ્યાપક ધણા આત્મા માનનાર વાદીને મતે પણ કહેલા કારણથી અંધમેક્ષની તથા લૌકિકજ્ઞાનોત્પત્તિની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, અર્થાત્ સર્વ આત્માઓને વિષયોનો સંબંધ રહેવાથી અમુક આત્મા બદ્ધ ને અમુક આત્મા મુક્ત એવી વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તથા બધા આત્માઓનો

બધા વિષયોની સાથે સંબંધ રહેવાથી બધા આત્માઓને બધા વિષયોનું સાથે જ્ઞાન ઉપજવાથી વિષયોના ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ રહેશે નહિ. ૨૯.

તેમાં વાઢી શંકા કરે છે:-

અદૃષ્ટવશાચ્ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

યદ્યપિ સર્વદા સંબંધાત્સર્વત્ર જ્ઞાનં પ્રસજ્યેત, તથાપિ યસ્યાદૃષ્ટેન યજ્ઞજ્ઞાનં જન્યતે તદેવ તસ્ય કારણમિતિ ન સર્વત્ર જ્ઞાનં ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:-શંકા:-અદૃષ્ટને લીધે [વ્યવસ્થા થઇ શકે છે.] ૩૦.

વિ૦:-આત્માનું અદૃષ્ટજ વિષયવાસનાની તથા ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરે છે, અર્થાત્ જે અદૃષ્ટ જે પદાર્થના જ્ઞાનનું ઉત્પાદક હોય તે અદૃષ્ટજ તે પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. અદૃષ્ટના અભાવથી મુક્ત આત્માને વિષયવાસના રહેતી નથી, અને સંસારી આત્માને અદૃષ્ટ રહે છે, તેથી તે વિષયવાસનાવડે બંધન પામે છે. આત્માઓને પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન અદૃષ્ટથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. ૩૦.

એ શંકામાં નીચેના સૂત્રવડે સૂત્રકારશ્રી દ્વષણ બતાવે છે:-

ન દ્વયોરેકકાલાયોગાદુપકાયોપકા કભાવઃ ॥૩૧॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—એકકાલના અસંયોગથી ઝંનેનો ઉપકાર્યોપ-
કારકભાવ (ઉપકાર કરવાયોગ્યનો ને ઉપકાર કરનારનો
ભાવ) [સંભવતો] નથી. ૩૧.

વિ૦:—આત્માને પોતાના અદૃષ્ટી વિષયોનો ભોગ થાય છે
એવો નિયમ આત્માને ક્ષણિક માનનારાના મતમાં સંભવતો નથી,
કેમકે તેમને મતે આત્મા અને વિષયવાસના એકકાલમાં હોતાં નથી,
જે કાલે જે આત્મા છે તે કાલે તે આત્માને વિષયવાસના ઉપજે
નહિ, અને બીજા ક્ષણમાં બીજા આત્મા ઉપજે છે તેને અન્યના અદૃષ્ટી
ભોગ માનવો એ ઉચિત ગણાય નહિ. ઝંને એકકાલમાં રહેનાર ન
હોવાથી કોઈ રીતથી કહેલા ઝંનેનો અર્થાત્ આત્માનો તથા વિષય-
વાસનાનો પરસ્પર ઉપકાર્યોપકારકભાવ સંભવી શકતો નથી. ૩૧.

વળી વાહી શંકા કરે છે:—

પુત્રકર્મવદિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

**યથા પુત્રેષ્ટ્યાદિનાઽવિદ્યમાનસ્ય પુત્રસ્ય સંસ્કારદ્વારોપકારઃ
ક્રિયતે, તથાઽત્રાપિ ભવિષ્યતિ ॥ ૩૨ ॥**

સૂ૦:—પુત્રકર્મની પેઠે આ [સંભવી] શકે. ૩૨.

વિ૦:—જેવી રીતે પિતાએ કરેલા ગર્ભાધાનાદિકર્મવડે તે વેલા
અવિદ્યમાન પુત્રને તે કર્મના સંસ્કારદ્વારા ઉપકાર થાય છે તેવી રીતે
એક આત્માના કર્મથી બીજા આત્માને પણ ભોગ સંભવી શકે છે. ૩૨.

તમારા મતમાં એ દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી એમ

સૂત્રકારશ્રી નીચેના સૂત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાસ્તિ હિ તત્ર સ્થિર એક આત્મા યો
ગર્ભાધાનાદિના સંસ્ક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

આત્માનાદિર્નિત્યશુદ્ધબુદ્ધઃ તદુદ્દેશેન હવિસ્ત્યાગાદયો
યુજ્યન્તે इति ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—તેમાં (તમારા મતમાં) સ્થિર એક આત્માજ
નથી, જે ગર્ભાધાનાદિવડે સંસ્કારવાળો કરાય છે. ૩૩.

વિ૦:—ગર્ભાધાનાદિકર્મવડે સંસ્કાર પામી શકે એવો સ્થાયી એક
આત્મા તમારે મતે નથી, તેથી તમારા મતમાં પિતાના કર્મદ્વારા પુત્રને
ભોગ થવાનું દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી, અને સાંખ્યમતમાં તો આત્માને
અવિનાશી માનેલો છે, તથા આત્માના ઉપાધિ ચિત્તને પણ મોક્ષપર્યંત
સ્થિર માનેલું છે, તેથી પિતાના ગર્ભાધાનાદિ કર્મથી પુત્રના ચિત્તરૂપ ઉપાધિ-
માં નવું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે ઉપાધિમાં રહેલા અદૃષ્ટદ્વારા પુત્રને
ભોગ થાય છે. એ કારણથી સાંખ્યમતમાં આ દૃષ્ટાંતનો વિરોધ
આવતો નથી. ૩૩.

દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ ક્ષણિક છે, તેથી બંધને
કારણની કાંઈ અપેક્ષા નથી, અથવા અજ્ઞાવનેજ અમે
બંધનું કારણ માનીશું, એમ વાદી શંકા કરે છે:—

સ્થિરકાર્યાસિદ્ધેઃ ક્ષણિકત્વમ્ ॥ ૩૪ ॥

સત્ત્વમર્યક્રિયાકારિત્વં, તત્ત્વ ક્રમાક્રમાભ્યાં વ્યાપ્તં, તૌ
ચાક્ષણિકે ન સંભવતઃ । અતસ્તૌ ક્ષણિકત્વમાપાદયતઃ ॥૩૪॥

સૂ૦:—સ્થિર કાર્યની અસિદ્ધિથી [આત્માનું પણ]
ક્ષણિકપણું [છે.] ૩૪.

વિ૦:—ઉપજેલા સર્વ પદાર્થો ક્ષણવિનાશી છે. એક ક્ષણપછી
જેનો નાશ થાય તે ક્ષણિક અથવા ક્ષણવિનાશી કહેવાય છે. અહિં
કોઈ પણ વસ્તુના સ્થિરપણાની સિદ્ધિ નથી, એટલે આત્માના સ્થિર-
પણાની પણ સિદ્ધિ નથી. આત્મા જેમ ક્ષણિક છે તેમ તેને થયેલો
બંધ પણ ક્ષણિકજ છે, તેથી બંધને કોઈ નિયતકારણની અપેક્ષા નથી,
એટલે અમારા મતમાં દોષનો અભાવ છે. ૩૪.

એ શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

ન પ્રત્યભિજ્ઞાવાધાત્ ॥ ૩૫ ॥

યદ્યપિ સહકારિસદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યાં કરુણાકરુણ્યાયૈ:

સ્થિરસિદ્ધિઃ સમાધેયા, તથાપિ સત્ત્વરવિનાશસિદ્ધત્વાત્ 'સ
એવાયમિ'ત્યવાધિતપ્રસન્નિજ્ઞાવાધ ઉક્તઃ । એતદન્યત્ર પ્રપંચિતમિ
નેહ પ્રતન્યતે ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યભિજ્ઞાના આધથી [આત્માનું ક્ષણિકપણું]
નથી. ૩૫.

વિ૦:—મનુષ્યોને પ્રત્યભિજ્ઞાનામનું એક પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન
થાય છે. તે સત્યજ્ઞાન એવી રીતના સિદ્ધાંતનું (આત્માના ક્ષણિક-
પણાના કથનનું) મિથ્યાપણું બતાવે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રથમ

ઉપજેલા યથાર્થજ્ઞાનનું નામ અભિજ્ઞા છે. પ્રથમ જાણેલી વસ્તુઓ કાલાંતરે ખીજી વાર જાણવામાં આવે તેને શાસ્ત્રીયભાષામાં પ્રત્યભિજ્ઞા કહે છે. તે પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન અખાદિત એટલે સત્ય છે, તેથીજ “ અમે જોણે કાલે પર્વત જોયો હતો તે અમે આજ નદી જોઈએ છીએ; ” તથા “ કાલે જે માણસની સાથે અમે વાતો કરી હતી તે માણસ આજ અમારી પાસે આવ્યો છે; ” ઇત્યાદિ રીતનો યથાર્થ અથવા અખાદિત અનુભવ આપણને થાય છે. આત્માના સ્થાયીપણાવિના કોઈ પણ પ્રકારે એવી એવી રીતનું પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન ઉપજી શકે નહિ. એવી રીતે આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ ખોટો છે એમ પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. ૩૫.

શ્રુતિથી તથા યુક્તિથી પણ આ વાદ મિથ્યા છે એમ નક્કી થાય છે એમ જણાવે છે:-

શ્રુતિન્યાયવિરોધાच्च ॥ ૩૬ ॥

શ્રુતિરાહ ‘અસ્તિ જન્માન્તરોપભોગ્યમોક્તા પુરુષ:’, ન્યાય-
અ ‘કો નામાનુપભોગ્યે કર્મણિ તત્સાધને પ્રવર્તતે ।’ કારુણિ-
કાનાં વિરાગાત્મવૃત્તિર્જિજ્ઞાસે । ન, તત્રાપિ તદુપકારેણ સ્વધર્મ-
લાભાત્, ધર્માનભિસંધાનેઽપિ મોક્ષસાધનત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—અને શ્રુતિ તથા ન્યાયના વિરોધથી [પણ પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નથી.] ૩૬.

વિ૦:—“ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ ” (હે સૌમ્ય ! ઉત્પત્તિની પહેલાં આ જગત સંદૂપજ હતું,) ઇત્યાદિ શ્રુતિની સાથે, અને “ કથમસતઃ સજ્જાયેત ” (અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? નજ થાય,) એ શ્રુતિમાં કહેલી યુક્તિની સાથે વિરોધ હોવાથી બંધા પદાર્થોમાં ક્ષણિકપણાનું અનુમાન સંભવી શકતું નથી, તેથી આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ મિથ્યા છે. ૩૬.

વળી એ વાદમાં દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિનો દોષ આવે છે એમ કહે છે:—

દૃષ્ટાંતાસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

સર્વસ્યૈવ પક્ષપ્રવેશાન્નાસ્તિ દૃષ્ટાંતઃ । અપ્રવેશે સ एव स्थिरः । अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिद्ध्यताम् । तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦:—વળી દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિથી [પણ પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નથી.] ૩૭.

વિ૦:—વસ્તુનું ક્ષણિકપણું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી, તેથી અનુમાનપ્રમાણવડે તે સિદ્ધ થાય છે એમ કહીને તેમ પ્રતિપાદન કરવાનો જો તમે પ્રયત્ન કરશો, તો તમારો તે પ્રયત્ન પણ મિથ્યા થશે, કારણકે અનુમાનદ્વારા પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નિર્ણય કરવામાટે દૃષ્ટાંત બતાવવાની અગત્ય પડશે, પણ બંધા પદાર્થોનો પક્ષમાં પ્રવેશ થઈ જવાથી તે દૃષ્ટાંત અન્ય પદાર્થને અભાવે તમને મળશે નહિ. ૩૭.

ક્ષણિકપક્ષમાં પદાર્થનો કારણકાર્યભાવ પણ સંભવતો નથી એમ નીચેનાં બે સૂત્રોવડે સિદ્ધ કરે છે:-

યુગપજ્જાયમાનયોર્ન કાર્યકારણભાવઃ ॥ ૩૮ ॥

સવ્યેતરવિષાણયોરિવ યુગપજ્જાયમાનયોઃ સ્વલક્ષણાર્થ-
ક્રિયયોઃ [ન કાર્યકારણભાવઃ] । एतच्चासकृदुक्तम् ॥ ૩૮ ॥

સૂ૦:-સાથે ઉપજેલાનો કાર્યકારણભાવ [સંભવતો] નથી. ૩૮.

વિ૦:-અમુક કારણનું અમુક કાર્ય, અને અમુક કાર્યનું અમુક કારણ, એ આ જગતમાં એક નક્કી થયેલો વ્યવહાર છે. જો બંધી વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય તો આ કાર્યકારણની વ્યવસ્થા કદીપણ સંભવી શકે નહિ, કારણકે જો બે પદાર્થને લાઘવે કાર્યકારણભાવનો વ્યવહાર થાય છે, અર્થાત્ અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કારણ તથા અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કાર્ય એવી રીતનો જો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે બંને વસ્તુઓ તમારે મતે ક્ષણિક છે,—તે પહેલી ક્ષણે ઉપજે છે, અને બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે. આમ માનતાં કારણ ને કાર્ય બંને સાથે ઉપજે છે, અને સાથે નાશ પામે છે, એમ સિદ્ધ થયું. જો બંનેનો જન્મ ઘેટાનાં બે શિંગડાની પેઠે યુગપત્ એટલે એકકાલે થાય છે એમ માનીએ તો તે બંનેનો કોઈ પણ રીતે કાર્યકારણભાવ-સંબંધ સંભવી શકશે નહિ. જો આ એકસમયે ઉત્પન્ન થાય, જો આમાં પૂર્વાપરભાવ ન હોય, તેઓમાં કોણ કોનું કારણ ને કોણ કોનું કાર્ય એ નક્કી કરી શકાય નહિ. ૩૮.

પૂર્વાપાયે ઉત્તરાયોગાત્ ॥ ૩૯ ॥

ભવેદેવં, યદ્યતિશયાધાયકત્વં સ્યાત્ । તદેવ ત્વશક્યં
ક્ષણિકત્વાદિતિ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦:—પૂર્વના નાશમાં ઉત્તરના અસંબંધથી [પણ
વસ્તુઓનો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી.] ૩૯.

વિ૦:—જો પૂર્વાપરભાવનું રક્ષણ કરવામાટે કારણ તથા
કાર્યની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે તોપણ તમારે મતે તેમનો
કારણકાર્યભાવ રહેતો નથી, કેમકે ઉપજેલું કારણદ્રવ્ય જો ખીન્ન ક્ષણ-
સુધી રહેતું નથી, પણ ખીન્ન ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે, તો પછી
તેનો કાર્યદ્રવ્યની સાથે સંબંધ થાય છે એ વાત કહી શકાય નહિ,
અર્થાત્ કારણદ્રવ્ય વિદ્યમાન ન રહેવાથી તેવડે કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ
સંભવી શકતી નથી. ૩૯.

એ વાતને વિશેષરીતે સમજાવે છે:—

તદ્વાવે તદયોગાદુભયવ્યભિચારાદપિ ન ॥ ૪૦ ॥

हेतुहेतुमद्वावकाले कार्याभावादुभयव्याभचारादपि न
कार्यकारणभावः । आस्तां तावेदर्थक्रियाकारित्वं, अयं हेतुरिदं
कार्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

સૂ૦:—તેના (કારણના) ભાવમાં તેના (કાર્યના)

અસંબંધથી [અને] ઉભયના વ્યભિચારથી પણ [કાર્ય-
કારણભાવ સંભવે] નહિ. ૪૦.

વિઃ—જે ક્ષણિકવાદ સાચો માનીએ તો કારણની સાથે કાર્યનો અસંયોગ સિદ્ધ થાય. તે અસંયોગ સિદ્ધ થયે તથા કાર્ય ઉપજવવાની પહેલાં કારણદ્રવ્યનો વિનાશ થયાનું સિદ્ધ થયે અવશ્ય તેઓમાં કારણ-કાર્યભાવ રહેતો નથી. કારણવિના અથવા કારણની સાથે કાર્યના કોઈ પણ પ્રકારના સંયોગવિના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવી વાત કહેવી તે છેકળ યુક્તિબહાર છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ થાય છે એમ કહેવું તે પણ કોઈ રીતે સપ્રમાણ ગણાય નહિ. આમ હોવાથી કહેવું જોઈએ કે ક્ષણિકમત “ કારણના રહેવાથી કાર્ય ઉપજે ” એ અન્યવયનામની યુક્તિથી તથા “ કારણના ન રહેવાથી કાર્ય ન ઉપજે ” એ વ્યતિરેકનામની યુક્તિથી બહાર છે, અર્થાત્ યુક્તિરહિત છે. વળી જે વસ્તુ સાથે ઉપજે ને સાથે નાશ પામે તેમાં કારણકાર્ય-ભાવનો નિયમ રહે નહિ, અર્થાત્ કારણને કાર્ય અને કાર્યને કારણ પણ કહી શકાય એવો વ્યભિચારરૂપ દોષ પણ તેમાં આવે છે. ૪૦.

જેમ નિમિત્તકારણની કાર્યના પૂર્વક્ષણમાં સ્થિતિમાત્રથી કારણતા થાય છે તેમ ઉપાદાનકારણમાં પણ અન્ને માનીશું એમ વાદી ચંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

પૂર્વભાવમાત્રે ન નિયમઃ ॥ ૪૧ ॥

किं भिन्नसंतानस्य, एकसंतानस्य वा । भिन्नसंतानस्य
चेदतिप्रसक्तिः । एकसंतानस्य चेन्निरन्वयध्वंसः । तस्य हि

ભિન્નસંતાનેન તુલ્યત્વાન્ન નિયમઃ । અન્વયશ્ચ નાસ્તીત્યુક્તમ્ ॥
અથાવિચ્છિન્નમાનસ્યાપિ હેતુતા દૃશ્યતે, યથેષુક્ષેપકસ્ય ક્ષેપાનન્તર
મહિષ્યાદિમરણં, પશ્ચાદિષુવિદ્ધસ્ય મરણકર્તૃત્વમ્ । ન તત્રાપિ
મરણે વ્યાપારદ્વારેણાન્વયાત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—પૂર્વભાવમાત્રમાં [ઉપાદાનકારણનો ને નિમિત્ત-
કારણનો] નિયમ [રહેતો] નથી. ૪૧.

વિ૦:—કાર્યની પહેલાં રહે તેને જો તમે ઉપાદાનકારણ કહેશો
તો નિમિત્તકારણને પણ ઉપાદાનકારણતા પ્રાપ્ત થશે, માટે માત્ર
કાર્યના પૂર્વકાલમાં જોની સ્થિતિ હોય તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે,
અને કાર્યના પૂર્વકાલમાં તથા કાર્યકાલમાં પણ અવશ્ય કરીને જો રહે
છે તે ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે, આવી રીતનો નિશ્ચયાત્મક વ્યવહાર
ક્ષણિકવાદીના મતમાં ન હોવાથી કોણ કોનું નિમિત્તકારણ છે, અને
કોણ કોનું ઉપાદાનકારણ છે, તે જાણી શકાતું નથી. ૪૧.

જમત્માં વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કંઈ પણ પદાર્થ નથી,
અંત્ર પણ વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વમના પદાર્થની પેઠે મિથ્યા
છે, તેથી અંધનું કંઈ કારણ નથી, એવી વિજ્ઞાનવાદી
શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

ન વિજ્ઞમાનાત્રં વા પ્રતીતેઃ ॥ ૪૨ ॥

ન વિજ્ઞાનાત્રં જગત્ । તથા સત્યહં ઘટ ઇતિ મત્યગ્રઃ

स्यात्, न त्वयं घट इति । वासनाविशेषादिति चेन्न, बाह्याभावे
 घटवासनाया एवासत्त्वात्कथं विशेषः । किं च वासनाया अपि
 कारणं वासनैव, उत बाह्यवासनाऽपि । बाह्यवासनाऽपीति पक्षेऽ-
 न्यस्यापि सत्त्वात्स एव बाह्योऽर्थः । ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थः,
 अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात्, तथा ह्यवयवावयविनोरेक-
 त्वात् एकत्वप्रतीतेः । चलत्यवयवेऽवयवी चलति, अल्पावयवे
 न चलत्यवयवी । न चलतीति विरुद्धधर्माध्यासेन भेदाभेकत्वः ।
 एवं रक्ता रक्तावृतानावृततद्देशातद्देशत्वादि दोषा उदाहार्याः ॥
 माभूदवयवी, तथापि न बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुंजस्यैव
 स्थूलत्वेन ग्रहणात् । न, अवयविना हि कार्येण परमाणुरनुमात-
 व्यः । तदभावे केनानुमातव्यः । परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्पुञ्जेऽ-
 पि किञ्चिदतिशयानाधानात् स्थूलोऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त
 इति विज्ञानमात्रं जगदिति । अत्रोच्यते । अवयवावयविनोर्भेदात् ।
 अपि च द्वयोरन्यत्वाच्चावयवकम्पेऽवयवी कम्पते, यत्र तु
 बहुतरावयवकम्पस्तत्रावयवी कम्पत एव । एवं रक्ता रक्तादि-
 विरोधेऽपि सिद्धान्ताः । तस्मात्सिद्धो बाह्योऽर्थः ।
 वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥ ४२ ॥

सू०—आद्यानी प्रतीति[होवा]थी विज्ञानमात्र
 नथी. ४२.

વિ૦:—અહિં કેવલ વિજ્ઞાનજ સત્ય છે, બહાર પ્રતીત થતી બીજી કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુ સત્ય નથી, એવી રીતનો વિજ્ઞાનવાદ અસત્ય છે, કેમકે અંતરના વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને પણ બહાર વિજ્ઞેય પદાર્થો રહ્યાનો અનુભવ સર્વ મનુષ્યોને થાય છે. બહારની બધી વસ્તુઓ અંતરના વિજ્ઞાનનો વિષય છે, વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) અને વિજ્ઞેય (બુદ્ધિ-વડે જાણાતા પદાર્થો) એક અથવા અભિન્ન નથી. ઘટ, પટ, ગૃહ એ બધું વિજ્ઞાન, અને એ વિજ્ઞાનજ આત્મા, એવું તેમનું કથન જો સત્ય હોય તો જોનારને “ આ ઘટ ” એવી રીતની પ્રતીતિ ન થતાં “ હું ઘટ ” એવી રીતની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. જ્યારે કોઇ પણ જોનારને એવી રીતની પ્રતીતિ થતી નથી ત્યારે વિજ્ઞાનવિના અન્ય કોઇ બાહ્ય પદાર્થ નથી એવી રીતનો તેમનો નિર્ણય બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એમાં કોઇ પણ સંદેહ રહેતો નથી. ૪૨.

સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાંતથી જાગ્રતમાં પ્રતીત થતા જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મિથ્યા છે એવું અનુમાન કરીને બહારની સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ સિદ્ધ કરશું, એવી વિજ્ઞાનવાદી ચંકા કરે તો તેનું છેદન કરવામાટે એ વાદમાં બીજું દ્વપણ કહે છે:—

તદભાવે તદભાવાચ્છન્યં તર્હિ ॥ ૪૩ ॥

વિષયાભાવે જ્ઞાનાભાવાચ્છન્યં । સ્વવિષયત્વે કર્તૃકર્મવિરોધ
इति ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—તો તેના (બાહ્યપદાર્થોના) અભાવમાં તેના (વિજ્ઞાનના) અભાવથી શૂન્ય [સિદ્ધ થશે.] ૪૩.

વિ૦:—જો તમે બાહ્યવસ્તુ નહિ માને તો જેમ બાહ્યવિષયની પ્રતીતિ મિથ્યા છે તેમ વિજ્ઞાનની પ્રતીતિનું પણ વિજ્ઞેયને અભાવે મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી તમારા માનેલા વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ નહિ થાય, તેથી તમારો શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ થશે. વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ કરવા- માટે તમે જે પ્રમાણ આપશો તે પ્રમાણ વિજ્ઞાનની બહાર હોવાથી મિથ્યા થશે, એટલે મિથ્યાપ્રમાણથી વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય. જોકે અનુભવમાં કોઈ પણ વાદીનો વિવાદ સંભવતો નથી, તેથી પ્રમાણવિનાજ વિજ્ઞાનની સત્યતા તેમણે સિદ્ધ કરી છે તોપણ શૂન્યવાદીનોજ તેમના સામે વિવાદ છે, માટે પ્રમાણવિના વિજ્ઞાનની સત્યતા તે શૂન્યવાદી માને નહિ. જો કદી અસતપ્રમાણથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો સર્વ વસ્તુઓમાં અસતપ્રમાણ મળી શકે છે, તેથી સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થવી જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, માટે પ્રમાણને વ્યાવહારિકસત્ય માનીને વસ્તુનો નિર્ણય થવો જોઈએ. ૪૩.

સર્વ શૂન્યજ છે, તેથી બંધના કારણનો નિયમ કરવો અયોગ્ય છે, એવી શૂન્યવાદી શંકા કરે છે:—

શૂન્યં તત્ત્વં ભાવો વિનશ્યતિ

વસ્તુધર્મત્વાદ્વિનાશસ્ય ॥ ૪૪ ॥

યદિ ભાવરૂપં તત્ત્વં સ્યાદ્ભાવસ્ય નાસ્ત્રાત્તત્ત્વનાસ્ત્વેનિર્માણઃ,
વસ્તુધર્મત્વાદ્વિનાશસ્ય વસ્તુનોઽવશ્યં વિનાશાત્ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—શૂન્ય સત્ય [છે.] વસ્તુ નાશ પામે છે; વિનાશના વસ્તુધર્મપણાથી. ૪૪.

વિ૦:—કોઈ વાદી શૂન્યને આ જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ માને છે. જે વસ્તુ ઉપજે છે, ને જે વસ્તુ અનુભવમાં આવે છે, તેનો અંતે અભાવ અથવા વિનાશ થાય છે. તે વિનાશ બધી વસ્તુઓનો સ્વભાવ હોય એમ જણાય છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વે વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ હોય છે, છેવટમાં પણ તેઓ શૂન્યરૂપ થાય છે, ને મધ્યમાં તેમનું જે થોડું વા ધારું સ્થાયીપણું જોવામાં આવે છે તે પણ તેમના આદિ ને અંતના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને જોવાથી શૂન્યરૂપ જ જણાય છે. પ્રતીત થતા સર્વે પદાર્થો પ્રાતિભાસિક છે, પારમાર્થિક (સત્ય) નથી. બધી વસ્તુઓ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળી છે, તેથી સર્વ વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ છે, કોઈ બંધ, બંધક કે બદ્ધ સત્ય નથી. ૪૪.

ઉપરની શંકાનું સિદ્ધાંતી નિવારણ કરે છે:—

અપવાદમાત્રમબુદ્ધાનામ્ ॥ ૪૫ ॥

અભાવો ન નશ્યતીતિ વાક્યમાત્રં, ન તુ તત્ત્વમ્ । અબુદ્ધાનાં અજ્ઞાતશાસ્ત્રાણાં । પ્રાગભાવસ્ય વિનાશદર્શનાત્, સત્કાર્યસિદ્ધૌ ભાવસ્યાવિનાશાત્ । તિરોભાવે નાશશબ્દપ્રયોગેઽપિ પ્રકૃતિ-પુરુષયોરનાશાત્ ॥ નન્વભાવ એવ નાસ્તિ તત્ત્વસ્તસ્ય નાશનાશ-ચિન્તા । કથં તર્હ્યઘટમ્ ભૂતલમિતિ જ્ઞાનમ્ ભૂતલાલમ્બનં ચેત્, ઘટવત્યપિ ભૂતલે તદભાવજ્ઞાનપ્રસંગઃ, ભૂતલસ્ય તાદવસ્થાત્ ।

કેવલભૂતલાલમ્બનમભાવજ્ઞાનમ્, ઘટે સતિ કૈવલ્યં નાસ્તીતિ
 ચેત્, કિં ભૂતલસ્વરૂપમાત્રં કૈવલ્યં તદતિરિક્તં વા । યદિ
 સ્વરૂપમાત્રં, ઘટે સત્યપિ તસ્ય સદ્ભાવાદભાવજ્ઞાનં સ્યાત્ ।
 અતિરિક્તપક્ષે સ એવાભાવઃ અથ ભૂતલસ્યૈકાકિત્વેઽભાવવ્યવહારઃ,
 ઘટે સત્યેકાકિત્વં નાસ્તીતિ કાભાવવ્યવહારહેતુઃ । તન્ન
 એકાકિત્વમેકત્વસંખ્યા વાન્યદ્વા । એકત્વસંખ્યા ચ ઘટવત્યપિ
 ભૂતલેઽસ્તિ । અન્યદિતિ પક્ષે સ એવાભાવઃ । વિષયાવૈલક્ષણ્યે
 વિજ્ઞાનવૈલક્ષણ્યાભાવાત્ । નનુ ભાવાભાવયોઃ સંબન્ધાભાવાત્કથ-
 મભાવજ્ઞાનમિતિ । યથા ઘટોઽયમિતીંદ્રિયાન્વયવ્યતિરેકાત્
 જ્ઞાનં, તથાઽભાવજ્ઞાનમપિ સકારણઃ । કાર્યદર્શનાદ્ધિ કારણં
 પરિકલ્પ્યતે, ન તુ દૃષ્ટકાર્યાપલાપઃ શક્યતે વક્તુમ્ । કિં ચા-
 નિયતપદાર્થવાદિત્વાદસ્માકં યથોપપન્નઃ સંબન્ધોઽપિ કશ્ચિદ્ભવિષ્ય-
 તીતિ કા નો હાનિઃ । તસ્માત્સિદ્ધોઽભાવ ઇતિ ॥ ૪૫ ॥

સૂ૦:—[તે] મૂઢાનેા માત્ર મિથ્યાવાદ છે.] ૪૫.

વિ૦:—આત્માદિ નિસ્વયવ પદાર્થોના નાશનું કારણ કોઈ પણ
 સંભવી શકતું નથી, અને ઘટાદિ સાવયવ પદાર્થોનો પણ આવિર્ભાવ-
 તિરોભાવજ થાય છે. એ કારણથી સર્વ પદાર્થોમાં શૂન્યતાનું અનુમાન
 સંભવતું નથી, માટે સર્વ શૂન્ય છે, એવું તેમનું કથન મિથ્યા છે. વળી
 પ્રપંચના નાશને જો તેઓ યથાર્થ માને તો બંધનો નાશ પણ યથાર્થ

હોવાથી તે પુરુષાર્થ છે એમ માનવું ચોખ્ખું છે. વળી તેમને પૂછવું જોઈએ કે બધી વસ્તુઓને શૂન્ય માનવામાં કોઈ પ્રમાણ છે કે નહિ ? જો તેમના બળીથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો શૂન્યતાનું સાધક પ્રમાણ પોતે શૂન્ય થઈ જતાં બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ નહિ થાય, અને જો તે પ્રમાણને અશૂન્ય (સત્ય) માને તો બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ નહિ થાય, તથા જો શૂન્યતાસાધક કોઈ પ્રમાણ તેઓ નહિ માને તો પ્રમાણવિના બધી વસ્તુઓની શૂન્યતા સિદ્ધ થશે નહિ. ૪૫.

હવે શૂન્યવાદમાં બીજું દ્વંદ્વણ બતાવે છે:—

ઉભયપક્ષસમાનક્ષેમત્વાદયમપિ ॥ ૪૬ ॥

અયમપિ શૂન્યવાદઃ ક્ષણિકપક્ષવિજ્ઞાનપક્ષતુલ્યક્ષેમાભિરા-
કાર્યઃ । યથા પ્રત્યક્ષપ્રત્યભિજ્ઞયા ક્ષણિકનિરાકરણં, બાહ્યવસ્તુ-
પ્રત્યક્ષાદ્વિજ્ઞાનનિરાકરણં, તથાઽયમપિ પ્રત્યક્ષેણૈવ સમસ્તવિશ્વ-
દર્શનાચ્છૂન્યપક્ષો નિરાકાર્યઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—ઉભયપક્ષના સમાનક્ષેમપણાથી આ પણ
[મૂઠાનો માત્ર મિથ્યાવાદ છે.] ૪૬.

વિ૦:—ક્ષણિકવાદીના અને વિજ્ઞાનવાદીના મતના ખંડનમાં
જે યુક્તિ કહી છે,—ક્ષણિકવાદીના મતમાં પ્રત્યભિજ્ઞાની અસિદ્ધિ,
અને વિજ્ઞાનવાદીના મતમાં બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિની અસિદ્ધિ,—તે શૂન્ય-
વાદીના મતમાં પણ સમાન છે, તેથી આ શૂન્યવાદ અગાનીઓનો
મિથ્યાવાદ છે. જો સર્વ શૂન્ય હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે કોઈ પણ
વસ્તુની ક્રોધને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નજ થતી જોઈએ. ૪૬.

શૂન્ય દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી અથવા દુઃખની નિવૃત્તિનું સાધન હોવાથી શૂન્યપણાનેજ શૂન્યવાદી પુરુષાર્થ માને છે તે અસંગત છે એમ નીચેના સૂત્રથી ખતાવે છે:—

અપુરુષાર્થત્વમુભયથા ॥ ૪૭ ॥

યદિ શૂન્યમભાવઃ, કો હિ સ્વસ્થાત્માઽભાવાય યતેત, મોક્ષઃ પુરુષાર્થ ઇતિ ભાવશબ્દપ્રયોગશ્ચાનર્થકઃ । અથ ભાવાભાવ-વ્યતિરિક્તં શૂન્યમ્ । એવંભૂતસ્ય વસ્તુનોઽદર્શનાદપ્યપુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—ખંને પ્રકારે અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૪૭.

વિ૦:—તેઓ શૂન્યપણાને દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ માને કે દુઃખની નિવૃત્તિનું સાધન માને, ખંને રીતે તે શૂન્યપણામાં પુરુષાર્થ સંભવતો નથી. શૂન્ય, અભાવ ને અવસ્તુ એ પર્યાય છે. મારો અભાવ થાય,—હું શૂન્યરૂપ થાઉં,—એવી ઇચ્છા કોઈ પણ સ્વસ્થ પુરુષને થતી નથી. જે પદાર્થમાં બધા સ્વસ્થમુદ્ધિવાળા પુરુષોની ઇચ્છા થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. પોતાના અભાવમાં કોઈ પણ સ્વસ્થમુદ્ધિવાળા પુરુષને ઇચ્છા થાય નહિ, માટે સર્વની શૂન્યતા માનવામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સંભવતી નથી. ૪૭.

હવે બીજા વાદીઓ જે બંધનું ગતિ આદિ બીજું કારણ માનનારા છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે:—

ન ગતિવિશેષાઃ ॥ ૪૮ ॥

ન શૂન્યં તત્ત્વં, શૂન્યસ્ય ગત્યભાવાત્ । દૃશ્યતે ચ ગતિઃ ।
 યથા ચ શ્રુતિઃ “ અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચર્કર્ષં બલાદયમઃ, ”
 “ પાપેન નરકં યાતિ, પુણ્યેન સ્વર્યાતિ, જ્ઞાનેન બ્રહ્મલોકં
 યાતી ” તિ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—ગતિવિશેષથી [અંધ] નથી. ૪૮.

વિ૦:—આત્મા ગતિવિશેષદ્વારા અર્થાત્ શરીરમાં પ્રવેશાદિદ્વારા
 અંધન પામેલો છે એમ માનવું પણ આગળના સૂત્રમાં જણાવાશે તે
 કારણથી યોગ્ય નથી. ૪૮.

હવે એ પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:—

નિષ્ક્રિયસ્ય તદસંભવાત્ ॥ ૪૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂ૦:—નિષ્ક્રિયમાં તેના (ગતિના) અસંભવથી
 [ગતિથી અંધ સંભવતો નથી.] ૪૯.

વિ૦:—આત્મા નિષ્ક્રિય છે, જે નિષ્ક્રિય હોયતેને વળી ગતિ કેવી?—
 નિષ્ક્રિયને વળી જવુંઆવવું શું ? પૂર્ણ અને વ્યાપક આત્માનો ક્યાંધ
 પણ પ્રવેશ થવો અને ત્યાંથી બહાર નીકળવું સંભવતું નથી. જે
 પરિચ્છિન્ન હોય તેનોજ પ્રવેશ અને બહાર નીકળવું સંભવે છે. એવી
 રીતે ગતિરહિત આત્મામાં ગતિથી અંધ સંભવે નહિ. ૪૯.

“ પાપેન નરકં યાતિ ” (પાપકર્મવડે નરકમાં જાય છે,) “ પુણ્યેન સ્વર્ગં યાતિ ” (પુણ્યકર્મવડે સ્વર્ગમાં જાય છે,) ને “ જ્ઞાનેન બ્રહ્મલોકં યાતિ ” (જ્ઞાને કરીને-ઉપાસનાવડે-બ્રહ્મલોકમાં જાય છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષની ગતિ બતાવે છે, માટે પુરુષનું મધ્યમપરિમાણ માનીશું. જે વસ્તુ કોઈની અપેક્ષાએ મોટી અને કોઈની અપેક્ષાએ નાની હોય તે મધ્યમપરિમાણવાળી કહેવાય છે. “અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા” (પુરુષરૂપ અંતરાત્મા અંગૂઠાના જેવડો છે,) એ શ્રુતિ પણ પુરુષનું અંગુષ્ઠપરિમાણ જ કહે છે. એવી રીતે આત્મા પરિચ્છિન્ન હોવાથી તેમાં ગતિ સંભવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

મૂર્તત્વાદ્ઘટાદિવત્સમાનધર્માપત્તાવપસિદ્ધાંતઃ ॥૫૦

મૂર્તા ઘટાદયઃ ક્રિયાવન્તઃ, તત્તુલ્યધર્મત્વે વિનાશાદયમપસિદ્ધાંતઃ । કિં ચ જન્માંતરસંચારે હસ્તિકૃમિદેહપરિમાણત્વાત્ સંકોચવિકાસિત્વેન સાવયવત્વાદનિત્યત્વમિતિ ॥ ૫૦ ॥

સૂ૦:—મૂર્તપણુથી ઘટાદિની પેઠે સમાનધર્મની પ્રાપ્તિમાં [તમારો] અપસિદ્ધાંત [થશે.] ૫૦.

વિ૦:—જો આત્માને મૂર્ત એટલે પરિચ્છિન્ન માનશો તો તે આત્મા અવશ્ય ખીજ પરિચ્છિન્ન જડવસ્તુઓના સમાનધર્મવાળો થશે, એટલે ઘટપટાદિની પેઠે તેને સાવયવપણું પ્રાપ્ત થવાથી તે નાશવાનુ થશે. આત્મા

નાશવાન છે એ અયોગ્ય સિદ્ધાંત સર્વ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે, તેથી આદર આપવાયોગ્ય નથી. ૫૦.

આત્માનું પરલોકમાં ગમનાદિ કહેનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય સમજાવે છે:-

ગતિશ્રુતિરપ્યુપાધિયોગાદાકાશવત્ ॥ ૫૧ ॥

યથા ઘટાદુપાધિભેદાદ્ઘટે ગચ્છતિ ઘટાકાશં ગચ્છતીતિ જ્ઞાનં, તથા શરીરાદ્યવચ્છેદાદાત્મા ગચ્છતીતિ પ્રતીતિઃ ॥ ૫૧ ॥

સૂ૦:-ગતિની શ્રુતિ પણ ઉપાધિના યોગથી આકાશની પેઠે [ગતિ કહે છે.] ૫૧.

વિ૦:-કોઈ શ્રુતિમાં અવિવેકી આત્માની પરલોકમાં ગતિ વર્ણવેલી છે ખરી, કિંતુ તે ગતિ આત્માના ઉપાધિને લઈને કહી છે, તેમાં ગતિ વાસ્તવિક છે એવા અભિપ્રાયથી તે ગતિ કહી નથી. આત્માને લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિ આ લોકમાં ને પરલોકમાં આગમન ને ગમન કરે છે, તેનો વિચાર કરી શ્રુતિ ગૌણરીતે તદુપહિત આત્માની પરલોકમાં ગતિ વર્ણવે છે. વાસ્તવિકરીતે આત્મા ક્યાંય જતો પણ નથી, અને ક્યાંયથી આવતો પણ નથી. જેમ ઘડાને એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે લઈ જવાથી તદુપહિત આકાશ ત્યાં ગયું છે એમ કહેવામાં આવે છે તેમ શ્રુતિમાં કહેલી આત્માની ગતિ સમજવી. ૫૧.

કર્મજન્ય સંસ્કારોથી પુરુષને બંધ થતો નથી એમ બતાવે છે:-

ન કર્મણાઽપ્યતદ્ધર્મત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

ભવેદેવં, યદિ કર્માત્મધર્મઃ સ્યાત્ । ન ત્વાત્મનઃ કશ્ચિદ્ધર્મો-
ઽસ્તિ, નિર્ગુણત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦:—કર્મવડે પણ [આત્માને બંધ] નથી, બીજાના
ધર્મપણાથી. ૫૨.

વિ૦:—આત્મા વિહિતનિષિદ્ધકર્મદ્વારા બંધન પામતો નથી,
કેમકે પાપપુણ્યનામનું કર્મ ચિત્તનો ધર્મ છે; નિર્ગુણ આત્માનો તે
ધર્મ નથી. તે સંસ્કારો ચિત્તમાં પડે છે, અને ચિત્તમાં રહે છે, તેથી
આત્મા તેમાં લેપાતો નથી, અર્થાત્ ચિત્તના ધર્મરૂપ કર્મવડે આત્માને
બંધ સંભવતો નથી. ૫૨.

અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ માનીશું એમ વાહી
કહે તો તેમાં દોષ બતાવે છે:—

અતિપ્રસક્તિરન્યધર્મત્વે ॥ ૫૩ ॥

સર્વસમ્બન્ધાવિશેષાન્મુક્તાત્મનામપિ બન્ધપ્રસક્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં [બંધ માનતાં] અતિ-
પ્રસક્તિ [થાય છે.] ૫૩.

વિ૦:—એકના ધર્મથી બીજાને બંધન થાય છે એમ કહેવાથી
તેમાં અતિબ્યાપ્તિદોષ આવે છે. અલક્ષ્યમાં લક્ષણ જાય તે અતિ-
બ્યાપ્તિદોષ કહેવાય છે. ચિત્તરૂપ એકના ધર્મથી આત્મરૂપ બીજાને

બંધન થાય છે એમ કહેવાથી બંધનવાળા આત્માના બંધનરૂપ ધર્મથી બંધનરહિત મુક્ત આત્માને પણ બંધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૫૩.

સ્વભાવથી અથવા કર્માદિ કોઈ પણ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ સંભવતો નથી એમ કહે છે:-

નિર્ગુણાદિશ્રુતિવિરોધશ્ચેતિ ॥ ૫૪ ॥

“અસંગો હ્યં પુરુષ” इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥ ५४ ॥

સૂ૦:—અને નિર્ગુણાદિ શ્રુતિનો વિરોધ પણ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૫૪.

વિ૦:—“ અસંગો હ્યં પુરુષ:” (આ પુરુષ અસંગજ છે,) ને “ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ” (આત્મા સાક્ષી, ચેતનરૂપ, કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષનું અસંગપણું, સાક્ષીપણું, ચેતનપણું, અદ્વિતીયપણું અને નિર્ગુણપણું પ્રતિપાદન કરે છે, એથી પુરુષમાં સ્વ-ભાવ, ગતિ કે કર્મ આદિથી ઉપજેલો વાસ્તવિક બંધ નથી, પરંતુ તે આપાધિક બંધ છે. સૂત્રમાં જે હૃતિશબ્દ છે તે બંધની પરીક્ષાની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ૫૪.

બંધનાં બીજાં કારણોનો નિષેધ કરીને પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે એવું આગળ નિરૂપણ કરેલું છે. તે પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગને સ્વાભાવિક માને, અથવા કાલાદિ નિમિત્તથી ઉપજેલો માને, તો આગળની

પેઠે (પૂર્વની અવિવેકદશાની રીતે) મુક્તને પણ પ્રકૃતિના સંયોગની પ્રાપ્તિ હોવાથી બંધ પ્રાપ્ત થશે, માટે નીચેના સૂત્રમાં અવિવેકનેજ પ્રકૃતિના સંયોગમાં હેતુ કહે છે:-

તથોગોऽપ્યવિવેકાન્ન સમાનત્વમ્ ॥ ૫૫ ॥

ધર્માધર્મયોગેऽપિ ન સમાનધર્મત્વં, અવિવેકાત્ । યદિ તાત્ત્વિકો ધર્માધર્મયોગ આત્મનઃ સ્યાત્તદા તુલ્યત્વમ્ । કિં-
ત્વવિવેકાદાત્મનો ધર્માધર્મયોગાભિમાન ઇતિ ક સમાનત્વમ્ ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦:—તેનો સંયોગ અવિવેકથીજ [છે, તેથી બદ્ધ-
મુક્તનું] સમાનપણું નથી. ૫૫.

વિ૦:—પુરુષને પ્રકૃતિના સંયોગ પુરુષના અવિવેકથીજ થાય છે. તે અવિવેક મુક્તપુરુષમાં નથી, તેથી બદ્ધની પેઠે મુક્તને પ્રકૃતિના સંયોગ થાય નહિ, એટલે મુક્તને બંધ સંભવે નહિ. આ સૂત્રમાં જે અવિવેકશબ્દ છે તેનો અવિવેકની વાસના એવો અર્થ કરવો. તે અવિવેક પ્રકૃતિના સંયોગદ્વારા પુરુષને બંધનું કારણ થાય છે. ૫૫.

હવે એ અવિવેકના ત્યાગનો ઉપાય નિરૂપણ કરે છે:-

નિયતકારણાત્તદુચ્છિત્તિર્ધ્વાન્તવત્ ॥ ૫૬ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં યસ્ય યત્કારણમવગતં તદ્વ્યભિચારે સર્વતોઽનાશ્વાસઃ । યથા ધ્વાન્તનાશાય મકાશઃ, તથાઽઘ્રાપિ પિનેપ્તિ વિવેકનાશઃ । વિવેકાર્યં ચ ધર્મસ્વીકારે કા સત્તિઃ,

प्राकृतेनापि धर्मेणोपपत्तेः ॥ किमिदं ध्वान्तं नाम । अभाव-
स्तम इति केचित् । तन्न, विधिमुखप्रतीतेः । अभावस्त्वे
किमालोकप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । यदि प्रागभावः, तर्हि
यथा घट उत्पन्ने घटप्रागभावो नष्टः, तथाऽऽलोके सत्यालोक-
प्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोकप्रागभावसत्त्वे
वर्तमानालोके सत्यन्वकारोऽविनष्टः स्यात् ॥ अथ प्रध्वंसाभावः ।
तथाप्यनश्वरत्वादालोकान्तरे सत्यन्वकारप्रतीतिप्रसंगः, यथा
घटान्तर उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसोऽस्त्येव ॥ अन्योन्याभावस्तु
वस्तुनोरप्यस्ति । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वान्नाशं कनीयः । तदुक्तं
“ न च भासामभावस्य तमस्त्वं वृद्धसंमतम् । छायायाः
कार्ण्यमित्येवं पुराणेषु गुणश्रुतेः ॥ दूरासन्नप्रदीपाद्धि महदल्पा
चलाचला । देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्भिना भवेत् ॥ ”
भावस्तम इति तु व्यपदेशो भावे सति प्रतीयमानत्वादिति ॥
आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे सति कथं ग्रहणमिति वैधर्म्य-
मात्रम् । यथा कौशिको भानिरपेक्ष एव गृह्णाति, तथाऽऽलोका-
नपेक्षमेव तमोग्रहणं वैचित्र्यात्पदार्थस्य । तस्माद्रूपविशेषोऽयं
यत्रावरकमस्ति तत्रारोप्य गृह्यते ॥ द्रव्यान्तरमिति केचित् ।
तदुक्तं “ तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्म-
वैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥ ” अथ भवतु गुणो वा द्रव्यं वा,

નાસ્માકં સિદ્ધાન્તક્ષતિઃ, અદિદ્યદ્વદ્વર્થવાદિત્વાત્ । અભાવસ્તુ
ન ભવતીતિ બ્રૂમઃ ॥ ૫૬ ॥

સૂ૦:—નિયતકારણથી તેનો નાશ [થાય છે,]
અંધારાની પેઠે. ૫૬.

વિ૦:—જેમ અંધારાની નિવૃત્તિ અજવાળાથી થાય છે તેમ
અવિવેકની નિવૃત્તિ વિવેકથી થાય છે, ખીજા કોઇ ઉપાયથી તેની
નિવૃત્તિ થતી નથી. આ શાસ્ત્રને મતે અંધારું એ સાંશ (અંશવાણું)
દ્રવ્ય છે, તેથીજ અજવાળાવડે તેની નિવૃત્તિ ભગવાન સૂત્રકારે બતાવી છે.
નૈયાયિકો પ્રકાશના અભાવને અંધારું માને છે તે અસત્ય છે. જે
અંધારું અભાવરૂપ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવાની અગત્યજ ન રહે. ૫૬.

જે અવિવેકને પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા બંધનો હેતુ
માનશે તો તે અવિવેકથી ભિન્ન દેહાદિમાં આત્મનું અભિમાન
રહેવા છતાં પણ મોક્ષ થવો જોઇએ એવી શંકા થાય તો
તેનું નિવારણ કરે છે:—

પ્રધાનાવિવેકાદન્યાવિવેકસ્ય તદ્ધાને હાનમ્ ॥ ૫૭ ॥

સર્વેષાં મૂલં પ્રધાનમ્ । તસ્યાવિવેકાદન્યાવિવેકસ્ય સંભવઃ ।
પદાર્થાનામન્યોઽન્યં ભવત્ત્વવિવેકો વિવેકો વા, ન તેન વન્ધમોક્ષૌ,
કિંતુ પ્રધાનવિવેકાવિવેકાભ્યામ્ । અતસ્તદ્ધાને પ્રધાનાવિવેક-
હાને સર્વાવિવેકહાનમ્ ॥ ૫૭ ॥

સૂ૦:—પ્રધાનના અવિવેકથી અન્યના અવિવેકની
[ઉત્પત્તિ થાય છે, ને] તેની નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ
[થાય છે.] ૫૭.

વિ૦:—પ્રધાનના સંબંધમાં અવિવેક રહેવાથી તેનાં કાર્યોના
સંબંધમાં પણ અવિવેક રહે છે, અને પ્રધાનનો (પ્રકૃતિનો) અવિવેક
નષ્ટ થવાથી તેની સાથે બીજા (મહત્ત્વ ને અદંકાર આદિને લગતા)
બધા અવિવેકો પણ નાશ પામે છે. શરીરાદિમાં આત્માના અભિમાનમાં
પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો અવિવેક એ કારણ છે. વિવેકજ્ઞાનવડે પ્રકૃતિ-
પુરુષના અવિવેકનો નાશ થવાથી તેનું કાર્ય જે શરીરાદિમાં આત્માનો
અવિવેક છે તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે, તેથી વાદીની શંકાને
અવકાશ નથી. ૫૭.

પુરુષમાં બંધમોક્ષ વાસ્તવિક નથી એમ નિરૂપણ
કરે છે:—

વાङ्માત્રં ન તુ તત્ત્વં ચિત્તસ્થિતેઃ ॥ ૫૮ ॥

[વિવેકઃ] આત્મસમ્બંધીતિ વાङ્માત્રં તુ, ન તાત્ત્વિકઃ
સમ્બન્ધઃ । અસંબન્ધેઽપિ ચિત્તે વિવેકસ્થિતેઃ ચિત્તસંનિધાના-
દાત્મનિ વિવેકાભિમાન ઇતિ નિવેદયિષ્યામઃ ॥ ૫૮ ॥

સૂ૦:—[પુરુષમાં બંધ] કથનમાત્ર [છે,]
વાસ્તવિક નહિજ, [તેની] ચિત્તમાં સ્થિતિથી. ૫૮.

વિ૦:—આત્માને બંધન છે એ કહેવામાત્ર છે, તેને વાસ્તવિક

બંધન નથી. માત્ર અવિવેકથી એવી રીતે કહેવામાં આવે છે. જસુદીના કૃષ્ણપાસે રાખેલો સ્ફટિકમણિ જેવી રીતે અવિવેકથી રાતો સ્ફટિકમંજિ કહેવાય છે તેવીજ રીતે ચિત્તના સાંનિધ્યમાં રહેલા પુરુષને, ચિત્તના ધર્મોનું તેમાં આરોપણ કરી, સુખીદુઃખી આદિ કહેવામાં આવે છે. ૫૮.

બંધાવિકને વાસ્તવિક નહિ માને તો વિવેકજ્ઞાનના શ્રવણમનનથીજ બંધની નિવૃત્તિ થશે, ને તેથી નિદિધ્યાસનો ઉપદેશ વ્યર્થ થશે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

યુક્તિતોઽપિ ન બાધ્યતે દિડ્મૂઢવદપરોક્ષાદતે ॥૫૯॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૫૯ ॥

સૂ૦:-દિડ્-મૂઢની પેઠે પ્રત્યક્ષવિના માત્ર યુક્તિથી [અવિવેકનો] નાશ [થતો] નથી. ૫૯.

વિ૦:-જ્યારે કોઈ મનુષ્યને કોઈ કારણથી દિશાની બ્રાંતિ (માયું ફરી જાય છે તે-એક દિશાને બ્રમથી બીજી દિશા જાણવી તે) થાય ત્યારે જેમ તેને દિશાનો સાક્ષાત્કાર (માનસપ્રત્યક્ષ) થયા વિના યુક્તિદ્વારા તેની બ્રાંતિનો નાશ થતો નથી તેમ મનુષ્યના અવિવેકનો નાશ પણ પ્રકૃતિપુરુષના સાક્ષાત્કારવિના માત્ર યુક્તિદ્વારા થતો નથી. યુક્તિનું અને ઉપદેશનું અવલંબન કરી નિદિધ્યાસનવડે (ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિવડે) અવિવેકનો અથવા અજ્ઞાનનો નાશ થઈ શકે છે, માત્ર શ્રવણમનનવડે અવિવેકનો નાશ થઈ શકતો નથી, તેથી નિદિધ્યાસનનો ઉપદેશ પણ સાર્વક છે, નિર્સર્ગક નથી. ૫૯.

હવે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકનું પ્રતિપાદન કરવામાટે
પ્રથમ પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ કહે છે:-

અચાક્ષુષાણામનુમાનેન बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः ६०

ખવેદેવં, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमिति ।
प्रकृत्यादीनामदर्शनेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमानात्सिद्धेः ॥ ६० ॥

સૂ૦:—અપ્રત્યક્ષાનો અનુમાનવડે જોય [થાય છે,]
ધૂમાદિવડે અગ્નિની પેઠે. ૬૦.

વિ૦:—આ સૂત્રિમાં કેટલાક પદાર્થો સ્થૂલ છે, તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી
જાણવામાં આવે છે, પણ પ્રકૃતિપુરુષાદિ અપ્રત્યક્ષ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું
જ્ઞાન તો અનુમાનપ્રમાણદ્વારાજ થઈ શકે છે, જેવી રીતે ધૂમાડાનો
અખંડ ચાલતો પ્રવાહ તથા તેની નીચેની પીગાશ ને ઝીણા તણખા
જોવાથી દૂરના અદૃશ્ય અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તેવી
રીતે. ૬૦.

પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થોની સંખ્યા કહે છે:-

**सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्म-
हान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंचतन्मात्राण्युभय-
मिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष इति
पंचविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥**

યદ્યપિ ત્રયાણાં [ગુણાનાં] સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિસ્તથાપ્યેકૈક-
 સ્મિન્નપિ પ્રકૃતિશબ્દપ્રયોગઃ સાંકેતિકઃ । મહાનિતિ બુદ્ધિતત્ત્વમ્ ।
 અહંકાર इत्यभिमानः । पञ्चतन्मात्राणीति शब्दस्पर्शरूपरस-
 गन्धाः । उभयमिन्द्रियं, बाह्यं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपाद-
 पायूपस्थाख्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणा-
 ख्यानि, आन्तरं मनः । स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजल-
 भूमयः । तेषां च पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम् ।
 स्थूलं इत्युपलक्षणं, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम् । पुरुष इति
 संख्यापूरणार्थं, न तु सृष्टिक्रमार्थं, नित्यत्वादात्मनः ॥ ६१ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસની સામ્યાવસ્થા
 [તે] પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહં-
 કારથી પાંચ તન્માત્રાઓ [ને] ઉભય ઇન્દ્રિય, [અને] તન્માત્રા-
 ઓથી સ્થૂલભૂતો [ઉપજે છે, ને] પુરુષ એમ પચીશ
 [પદાર્થ] સમૂહ [છે.] ૬૧.

વિ૦:—સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ્ એ નામના ત્રણ ગુણોની
 સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે. તે ત્રણ ગુણોના સમભાવને અથવા
 સમાનાવસ્થાને તેમની સામ્યાવસ્થા કહે છે. એ પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ,
 મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ, (શબ્દ, સ્પર્શ,
 રૂપ, રસ ને ગંધ,) અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો, (પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—વાણી,
 હાથ, પગ, ગુદા ને ઉપરથ; પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો—કાન, ચામડી, આંખ, જીભ,

ને નાક; તથા મન) અને પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ ભૂતો—આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને પૃથ્વી—એ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચોવીશ તત્ત્વો પરિણામી છે, એવિના પચીશમું તત્ત્વ જે પુરુષ છે તે અપરિણામી છે.

જોકે ત્રણ ગુણો એ દ્રવ્ય છે, રૂપાદિની પેઠે ગુણ (ધર્મ) નથી, પણ લઘુપણું ભારેપણું આદિ ગુણુવાળા છે, આમ છતાં તેમને ગુણુ શામાટે કહે છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહેવાય છે:—દોરડીને ગુણુ કહે છે. દોરડી જેમ પશુને ખાંધે છે તેમ સત્ત્વાદિક ત્રણ દ્રવ્ય અગ્નિની પુરુષરૂપ પશુને ખાંધે છે, માટે તેમને ગુણુ કહે છે. અગ્નિની પુરુષમાં વિવેક ન હોવાથી તેના પુરુષને પશુ કહેલ છે. પ્રકૃતિ કોઇનું કાર્ય નથી, તે મહત્ત્ત્વાદિકનું કારણુ છે, માટે તેને અવિકૃતિ કહે છે. મહત્ત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાતને કાર્યકારણુરૂપ હ્રિયપણું છે, એટલે મહત્ત્ત્વ એ પ્રકૃતિનું કાર્ય અને અહંકારનું કારણુ છે, અહંકાર એ મહત્ત્ત્વનું કાર્ય અને પાંચ તન્માત્રાઓનું તથા અગિયાર ઇન્દ્રિયોનું કારણુ છે, અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ અહંકારનું કાર્ય તથા પાંચ સ્થૂલભૂતોનું કારણુ છે, તેથી એ સાતને પ્રકૃતિવિકૃતિ કહે છે. પાંચ ભૂતો અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો એ સોળ કાર્યો છે, કોઇનું કારણુ નથી, તેથી તેમને વિકૃતિ કહે છે. તત્ત્વોના કારણુનું નામ પ્રકૃતિ, અને તત્ત્વોના કાર્યનું નામ વિકૃતિ છે. સાંખ્યમતમાં પચીશ પદાર્થો માનેલા છે, જે વાત ઉપર કહેવાઇ ગઇ છે. આ શાસ્ત્રને મતે ધર્મ-ધર્મીના અભેદ છે, તેથી ગુણકર્માદિનો સમાવેશ એ પદાર્થોમાંજ છે, અને દિશાને તથા કાલને આકાશથી ભિન્ન માનવામાં આવતાં નથી. ૬૧.

હવે કાર્યથી કારણુનું અનુમાન પ્રતિલોભપણાવડે નીચેનાં ચાર સૂત્રોથી બતાવે છે:—

સ્થૂલાત્પંચતન્માત્રસ્ય ॥ ૬૨ ॥

સ્થૂલાત્પંચભૂતાસ્કાર્યાત્સત્ત્વરજસ્તમોભેદેન શાંતઘોરમૂઢ-
રૂપાત્પંચતન્માત્રસ્ય જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—સ્થૂલ[ભૂતો]થી પાંચ તન્માત્રાનું [અનુમાન થાય છે.] ૬૨.

વિ૦:—કાર્યની કારણવિના ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેથી પૃથિવી આદિ સ્થૂલ પાંચ મહાભૂતોરૂપ કાર્યદ્વારા તેમના કારણરૂપ ગંધ આદિ પાંચ તન્માત્રાઓના હોવાનું અનુમાન થાય છે. શ્રોત્રાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોર્ આણ્વિશેષગુણવાળાને સ્થૂલ કહે છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે આણ્વિશેષગુણ જે શબ્દ એવાનું હોવાથી આકાશને પણ સ્થૂલતા સંભવે છે. ૬૨.

આહ્યાભ્યંતરાભ્યાં તૈશ્ચાદંકારસ્ય ॥ ૬૩ ॥

આહ્યાભ્યંતરાભ્યામિન્દ્રિયાભ્યાં તૈઃ પંચતન્માત્રૈશ્ચ કાર્યૈરંદ્ર-
કારસ્ય જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦:—આહ્યાભ્યંતર[ઇન્દ્રિયો]વડે અને તેઓવડે (તન્માત્રાઓવડે) અહંકારનું [અનુમાન થાય છે.] ૬૩.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ દશને બાહ્યેન્દ્રિયો કહે છે, ને મનને આંતરેન્દ્રિય કહે છે. એ આંતરેન્દ્રિયવડે પુરુષને સુખાદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ અગિયાર ઇન્દ્રિયોની તથા પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ કારણવિના સંભવે નહિ, તેથી તેનું કારણ જે

અહંકાર તેના હોવાનું અનુમાનપ્રમાણથી જ્ઞાન થાય છે. અભિમાન-
વૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે. ૬૩.

તેનાન્તઃકરણસ્ય ॥ ૬૪ ॥

તેનાહંકારેણ કાર્યેણાન્તઃકરણસ્ય બુદ્ધેર્જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦:—તેવડે (અહંકારવડે) અંતઃકરણનું [અનુભિતિ-
જ્ઞાન થાય છે.] ૬૪.

વિ૦:—અહંકારનું ઉપાદાનકારણ અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-મહત્તત્ત્વ-છે,
તેથી અહંકારદ્વારા બુદ્ધિના સદ્ભાવનું અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય
છે. નિશ્ચયવૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અંતઃકરણ વા બુદ્ધિ કહે છે. ૬૪.

તતઃ પ્રકૃતેઃ ॥ ૬૫ ॥

તતો મહત્તત્ત્વાત્કાર્યાત્પ્રકૃતેર્જ્ઞાનમ્ ॥ ૬૫ ॥

સૂ૦:—તેથી (અંતઃકરણથી) પ્રકૃતિનું [અનુભિતિ-
જ્ઞાન થાય છે.] ૬૫.

વિ૦:—તે મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યદ્વારા તેના ઉપાદાનકારણ મૂલપ્રકૃતિનું
અસ્તિત્વ અનુભિત થાય છે. બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન એ ત્રણ પ્રકારનું
મનુષ્યનું અંતઃકરણ મધ્યમપરિમાણવાળું (શરીરજોડેલું વ્યાપક) છે,
તેથી તે કાર્ય છે.

જગતમાંના સર્વ પદાર્થો સુખ, દુઃખ તથા મોહવાળા છે. સુખ
સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, દુઃખ રજોગુણનું કાર્ય છે, અને મોહ એ તમોગુણનું
કાર્ય છે. બુદ્ધિ ત્રણ સુખદુઃખમોહાત્મક છે, તેથી તેનું કારણ ત્રણ

ગુણરૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્ન સિદ્ધ થાય નહિ. એ રીતે પ્રકૃતિનું મહત્ત્વથી અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય છે.

જોકે મુક્તિનો હેતુ જે વિવેકજ્ઞાન છે તેની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ જડ પદાર્થોથી પુરુષનો વિવેક કરવો એજ અગત્યનું છે, અન્યનો વિવેક કરવો અગત્યનો નથી, તથાપિ પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વોની ઉપાસનાથી શુદ્ધિની શુદ્ધિમાટે પ્રકૃતિ આદિ જડોનો પણ પુરુષથી વિવેક કરવો અગત્યનો માન્યો છે. ૬૫.

હવે વિવેકજ્ઞાનમાટે પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન પુરુષની સિદ્ધિ કરે છે:—

સંહતપરાર્થત્વાત્પુરુષસ્ય ॥ ૬૬ ॥

ન પ્રકૃતેઃ કાર્યત્વાત્પુરુષસ્ય જ્ઞાનમ્, પ્રકૃતેર્નિત્યત્વાત્ પુરુષસ્યાકારણત્વાત્ । કિંતુ પ્રકૃતેઃ સંઘાતત્વાત્ ત્રિગુણાત્મક- ત્વાત્પરાર્થત્વમ્ । પરશ્ચ પુરુષઃ । અતસ્તસ્ય જ્ઞાનમ્ । સ ચાસંહતો વક્તવ્યઃ, અનંવસ્થાભયાત્ ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦:—મળેલાના (પ્રકૃતિના અને તેનાં કાર્યોના) પરાર્થપણાથી પુરુષના [હોવાનું અનુમાન થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ મળીને કામ કરનારા પદાર્થોની પરપ્રયોજનતા (અન્યમાટે પ્રયોજનપણું) જોઈને પુરુષના સહભાવનું અનુભિતિજ્ઞાન થાય છે. સંયોગ પ્રધાનાદિમાં છે, પણ પુરુષમાં નથી. તે સંહત એટલે સંયોગ- વાળી જડ વસ્તુ પોતાના ભોગમાટે સહભાવવાળી નથી, પણ ખીજના એટલે

ચેતનના ભોગને માટે સદ્ભાવવાળી છે. જેને માટે આ સર્વ સંહત જડ પદાર્થો છે તે અસંહત ચેતન સ્વપ્રકાશ પુરુષ છે. એવી રીતે પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. ૬૬.

ત્યારે પ્રકૃતિનું પણ કોઈ કારણ હશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ॥ ૬૭ ॥

મૂલપ્રકૃતેર્મૂલાભાવાત્કારણાભાવાત્ અમૂલં ચત્કારણં તન્મૂલં । સા પ્રકૃતિઃ ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦:—મૂલમાં મૂલના અભાવથી અમૂલ મૂલ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિજ મહત્ત્વાદિ સર્વે કાર્યોનું મૂલ (કારણ) છે. એ પ્રકૃતિરૂપ છેલ્લા કારણનું કોઈ ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તે પ્રકૃતિ અમૂલ (કારણરહિત) ને સર્વનું મૂલ (કારણ) છે. ૬૭.

એમ માનવામાં યુક્તિ કહે છે:—

પારમ્પર્યેડપ્યેકત્ર પરિનિષ્ઠેતિ સંજ્ઞામાત્રમ્ ॥ ૬૮ ॥

પ્રકૃતેરન્યત્કારણં, તસ્યાપ્યન્યત્કારણમિત્યનવસ્થાદોષાદ-
ન્તતોડકારણં મૂલં વક્તવ્યમ્ । સૈવ પ્રકૃતિરિતિ । પંચવિંશતિ-
તત્ત્વાદધિકાંગ્લીકારે ચ ગૌરવં સ્યાત્ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦:—પરંપરાપણામાં પણ એકમાં પર્યવસાન તેથી [પ્રકૃતિ એ] સંજ્ઞામાત્ર [છે.] ૬૮.

વિ૦:—જે પ્રકૃતિનું કોઇ ઉપાદાનકારણ માનીએ તો તે ઉપાદાન-કારણનું પણ પાછું અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવું પડે, વળી તેનું પણ અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવું પડે, એમ તે ઉપાદાનકારણોનો અંત ન આવવાથી અનવસ્થાદોષ આવે, માટે પ્રકૃતિજ મહત્તત્ત્વથી ભિન્ન બધાં કાર્યોનું પરંપરાવડે ઉપાદાનકારણ ને મહત્તત્ત્વનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન-કારણ છે. જે એક વસ્તુમાં પરંપરાવડે સર્વ ઉપાદાનકારણોની કલ્પનાની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવે તે એક વસ્તુનેજ અમે મૂલપ્રકૃતિ કહીશું એટલે વાદીઓનો વિવાદ નહિ રહે. વસ્તુતાએ પ્રકૃતિ એ શબ્દ જડ પદાર્થોના આદિકારણના નામવિના ખીજું કંઇ સૂચવતો નથી. ૬૮.

પ્રકૃતિ અદૃશ્ય છે, તેથી તેમાં આ જગતનું કારણપણું છે એમ શા ઉપરથી જાણવું એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સમાન: પ્રકૃતેર્દ્વયો: ॥ ૬૯ ॥

દ્વયોર્વાદિપ્રતિવાદિનોસ્તુલ્યત્વમ્ । યથા પરમાણોરપ્રત્યક્ષ-ત્વેઽપિ ઘટાદૌ તદ્ગુણદર્શનાત્પરમાણ્વનુમાનં, તથાઽત્રાપિ જગત-સ્રૈગુણ્યદર્શનાત્કારણં પ્રકૃતિસ્ત્રિગુણાત્મિકેત્યનુમીયતે । તથા હિ, કામિની ભર્તુઃ સુખદેતિ સાત્ત્વિકી, અવિનયાદુઃસ્વદેતિ રાજસી, વિરહાન્મોહદેતિ તામસી । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ ૬૯ ॥

સૂ૦:—બંનેનું પ્રકૃતિનું [અનુમાન] સમાન [છે.] ૬૯.

વિ૦:—પ્રકૃતિનું એટલે આ જગતના મૂલકારણનું અનુમાન વાદિ-

પ્રતિવાદી બંનેને મતે સરખું છે. પરમાણુને આ જગતનું કારણ માનનારા વાદીઓ એટલે તાર્કિકા જેમ ઘડો ને ભૂગડું આદિ સ્થૂલ કાર્યો જોઈને તેના કારણભૂત સૂક્ષ્મ પરમાણુના અસ્તિત્વનું તથા તેના જગત્કારણપણાનું અનુમાન કરે છે તેમ અમે પણ આ જગતને ત્રણ ગુણુવાળું જોઈને તેના કારણભૂત ત્રણ ગુણુવાળી પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું તથા તેના જગત્કારણપણાનું અનુમાન કરીએ છીએ. એવી રીતે પ્રકૃતિ અદૃશ્ય છતાં પણ તેના અસ્તિત્વનો નિર્ણય અનુમાનપ્રમાણથી થઈ શકે છે. ૬૯.

જો વિવેકદર્શનથી પુરુષને મુક્તિ થતી હોય તો શાસ્ત્રશ્રવણથીજ તેને મુક્તિલાભ થવો જોઈએ, પણ સર્વત્ર એમ જોવામાં આવતું નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અધિકારિત્રૈવિધ્યાન્ન નિયમઃ ॥ ૭૦ ॥

અધિકારિણસ્ત્રિવિધા ભવન્તિ, ઉત્તમમધ્યમાધમભેદાત્ ।
તદ્ભેદઃ સહકારિણોઽવિદ્યાદર્મેદાત્ । તદ્ભેદશ્ચાદૃષ્ટભેદાત્ । તેન
શ્રવણમાત્રાદિતિ ન નિયમઃ ॥ ૭૦ ॥

સૂ૦:—અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી [વિવેક-
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માત્ર શ્રવણથી થાય એવો] નિયમ નથી. ૭૦.

વિ૦:—શાસ્ત્ર સાંભળવાથીજ વિવેકજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિપુરુષના ભિન્નપણાનું જ્ઞાન સર્વ અધિકારીઓને થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે ઉત્તમ, મધ્યમ અને ક્ષનિક એમ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ છે. તેમાં

જે ઉત્તમ અધિકારી હોય તેને શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા શીઘ્ર વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે. મધ્યમ અધિકારીને શ્રવણમનનવડે વિલંબે તે વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે, અને કનિષ્ઠ અધિકારીને શાસ્ત્રાદિમાં ધણા કુતર્કો ઉપજવાથી શ્રવણ, મનન ને ધ્યાનવડે ધણે લાંબે કાલે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૦.

હવે મહત્તત્ત્વતું ને અહંકારનું સ્વરૂપ નીચેનાં બે સૂત્રોવડે કહે છે:—

મહદાખ્યમાદ્યં કાર્યં તન્મનઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રકૃતેરાયં કાર્યં, તન્મહત્તત્ત્વં બુદ્ધિઃ મનનાન્યન ઇતિ ॥ ૭૧ ॥

સૂ૦:—મહત્નામનું આદ્ય કાર્ય તે મન [છે.] ૭૧.

વિ૦:—પ્રકૃતિનું જે પ્રથમ કાર્ય (પહેલું પરિણામ અથવા આદ્ય-વિકાર) તે મહત્ એટલે અહંકારથી મહાન્-શ્રેષ્ઠ. એ મહત્તને મહત્તત્ત્વ પણ કહે છે. આ મહત્ મનનવૃત્તિવાળું (નિશ્ચયવૃત્તિવાળું) હોવાથી તેને કેટલેક સ્થલે મન, બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત પણ કહે છે. ૭૧.

ચરમોઽહંકારઃ ॥ ૭૨ ॥

અનન્તરં બુદ્ધેઃ કાર્યમહંકારઃ ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—છેલ્લો (બીજો) અહંકાર [છે.] ૭૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિનો બીજો અને મહત્તત્ત્વનો પહેલો વિકાર (કાર્ય) અહંકાર છે. તે અહંકાર “હું કર્તા” એવી આભિમાનવૃત્તિવાળો છે. ૭૨.

તે પછીનાં અન્ય સર્વ કાર્યો અહંકારનાં છે એમ જાણાવે છે:—

તત્કાર્યત્વમુત્તરેષામ્ ॥ ૭૩ ॥

અહંકારકાર્યત્વમન્યેષાં એકાદશેન્દ્રિયાણાં પંચતન્માત્રાણામ્ ।
પારમ્પર્યેણ તન્માત્રકાર્યાણામપિ ભૂતાનાં તત્કાર્યત્વમિત્યુ-
ક્તમ્ ॥ ૭૩ ॥

સૂ૦:—પછીનાઓમાં તેનું કાર્યપણું [છે.] ૭૩.

વિ૦:—મનસહિત શ્રોત્રવાગાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને શાબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ ઉપરના સૂત્રમાં કહેલા અહંકારરૂપ દ્રવ્યનાં કાર્યો છે. પરંપરાવડે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો પણ અહંકારનું કાર્ય છે, કારણકે તે પાંચ મહાભૂતો પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૩.

આમ કારણકાર્યનો નિર્ણય થવાથી પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ છે આ સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચતી નથી એમ કહે છે:—

આદ્યહેતુતા તદ્દ્વારા પારમ્પર્યેઽપ્યણુવત્ ॥ ૭૪ ॥

યથા મૃત્પિષ્ઠકાર્યસ્ય ઘટસ્ય પારમ્પર્યેણ પરમાણુકારણતા,
તથા પ્રકૃતેરપિ મૂળકારણતા ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦:—તેદ્રાસ પરંપરાપણામાં પણ અણુની પેઠે [પ્રકૃતિનું] આદ્યહેતુપણું [છે.] ૭૪.

વિં:—પ્રકૃતિજ સર્વ કાર્યોનું આદિકારણ છે. તે પ્રકૃતિ આ જગતનું સાક્ષાત્ કારણ નહિ છતાં પણ અમે કારણની પરંપરાનો ક્રમ મહણ કરીને તેને આ જગતનું કારણ કહીએ છીએ. પરમાણુઓ આ જગતનું સાક્ષાત્ કારણ નહિ છતાં પણ પરમાણુવાદીઓ (તાર્કિકો) જેમ દ્વાચણકાદિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને પરમાણુસમૂહને આ જગતનું છેલ્લું કારણ કહે છે તેમ અમે પણ મહત્ત્વાદિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને પ્રકૃતિને આ જગતનું છેલ્લું કારણ કહીએ છીએ. ૭૪.

પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ બંને નિત્ય હોવાથી આ જગતની ઉત્પત્તિમાં બેમાંથી કાણ કારણરૂપ છે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

ન પૂર્વભાવિત્વમાત્રેણ કારણત્વં, કિંત્વન્વયવ્યતિરેકાભ્યામ્ ।
 દ્વયોર્મધ્ય એકસ્ય પુરુષસ્ય કારણત્વયોગ્યતાહાનિરવિકારિત્વ-
 શ્રુતેઃ । અતોઽન્યતરસ્ય પ્રધાનસ્ય કારણત્વયોગઃ ॥ ૭૫ ॥

સૂં:—[જગત્કારણપણમાં] બેના પૂર્વભાવિપણમાં
 [પણ બેમાંના] એકની નિવૃત્તિમાં બીજાનો યોગ (સંભવ)
 [છે.] ૭૫.

વિં:—મહત્ત્વની ઉત્પત્તિની પહેલાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષ બંને પદાર્થો હતા, માટે એ બંનેને આ જગતનાં ઉપાદાનકારણ ગણી શકાય નહિ. ^૧અન્વયવ્યતિરેકથી ^૨બેમાંના એકના એટલે

^૧ એના હોવાથી કાર્ય અવસ્ય થાય તે. ^૨ એના ન હોવાથી કાર્ય નજ ઉપજે તે.

પુરુષના આ જગતના કારણપણાની યોગ્યતાની નિવૃત્તિ છે, કેમકે તે અસંગ તે અવિકારી છે, એટલે બીજાની-પ્રકૃતિની-આ જગતના કારણપણામાં યોગ્યતા ગણાય છે. ૭૫.

હવે પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી એમ જણાવે છે:—

परिच्छिन्नत्वान्न तत्सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

યત્પરિચ્છિન્નં ન તત્સર્વોપાદાનં, યથા ન તન્તુર્ઘટ્ટસ્ય કારણમ્ । તસ્માત્પદાર્થાનાં પૃથક્પૃથક્ કારણં વક્તવ્યમ્ । એક-કારણત્વે ચ લાઘવં સ્યાદિતિ ॥ ૭૬ ॥

સૂ૦:—પરિચ્છિન્નપણાથી તે (પરમાણુ) સર્વનું ઉપાદાન નથી. ૭૬.

નિ૦:—જે એકદેશમાં રહેલ છે, એટલે પરિચ્છિન્ન કિંવા અત્યાપક છે, તે કોઈ કાલે બધી વસ્તુઓનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે નહિ. પરિચ્છિન્ન તંતુઓ કદીપણ વસ્ત્રવિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. એવીજ રીતે પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ પણ આ વિચિત્ર વિશ્વનું ઉપાદાનકારણ થવાને અયોગ્ય છે. વળી મૂલકારણનું બહુપણું સ્વીકારવું એમાં લાઘવ નથી, પણ ગૌરવ છે, માટે એક ને વ્યાપક એવી પ્રકૃતિજ સર્વ કાર્યોનું સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે ઉપાદાનકારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૬.

પરિચ્છિન્નને શ્રુતિમાં વિનાશી કહેલ છે, તેથી પણ

પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે,
એમ કહે છે:—

તદુત્પત્તિશ્રુતેશ્ચ ॥ ૭૭ ॥

યુક્તિસ્તાવત્પ્રોક્તા । શ્રુતિરપિ પ્રધાનસ્ય જગત્કારણતામાહ

“ પ્રધાનાજ્જગજ્જાયત ” इति ॥ ૭૭ ॥

સૂચ:—અને તેની ઉત્પત્તિની શ્રુતિથી [તે અનિત્ય છે.] ૭૭.

વિદ:—“ અથ ચદત્ત્વં તન્મર્ત્યમ્ ॥ ” (હવે જે પરિચ્છિન્ન છે તે મરણુધર્મવાળું છે,) આ શ્રુતિમાં જે પરિચ્છિન્ન છે તે અનિત્ય છે એમ કહેલું છે; તેથી પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી, પણ વ્યાપક પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે. જે પરિચ્છિન્ન હોય તે ઉત્પત્તિવાળું હોય, ને જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે વિનાશી હોય, તેથી તે આ જગતનું કારણ હોઈ શકે નહિ. જે કદી પ્રધાનને પરિચ્છિન્ન માનશે તો પ્રધાનમાં અનિત્યતા પ્રાપ્ત થવાથી કારણની પરંપરા માનવાવડે અનવસ્થાદોષ આવશે, અને પ્રધાનના અનાદિ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ-સ્મૃતિની સાથે વિરોધ પણ આવશે. ૭૭.

હવે પ્રધાનનું જગત્કારણપણું સિદ્ધ કરવામાટે અલાવાદિના કારણપણાનું ખંડન કરે છે:—

નાવસ્તુનો વસ્તુસિદ્ધિઃ ॥ ૭૮ ॥

નાભાવાદ્ભાવોત્પત્તિઃ । કારણરૂપં કાર્યં દૃશ્યત્ત્વં इति

જગતોઽપ્યવસ્તુત્વમ્ ॥ ૭૮ ॥

સૂ૦:—અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ [સંભવતી] નથી. ૭૮.

વિ૦:—પૂર્વે કાંઈ નહોતું તેમાંથી આકસ્મિકરીતે આ જગતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કહેવું એ યુક્તિરહિત વાત છે. અભાવ કાંઈ વસ્તુ નથી, પણ તે શૂન્ય વા અસત્ છે. જો મિથ્યાથી સત્રૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય તો સસલાનાં શિંગડાંથી પણ કાંઈ કાર્ય થવું જોઈએ. જગત્ એ ભાવરૂપ સત્ય પદાર્થ છે, માટે એનું મૂલકારણ પણ ભાવરૂપ સત્યજ હોવું જોઈએ, અભાવરૂપ અસત્ય ન હોવું જોઈએ. ૭૮.

જગત્ સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે એમ જો વાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

અવાધાદદુષ્ટકારણજન્યત્વાच्च नावस्तुत्वम् ॥ ૭૯ ॥

શુક્તૌ રજતજ્ઞાને ‘નેદં રજતમિતિ’ જ્ઞાનાદ્રજતવાધઃ ।
ન ચાત્ર ‘નેદં ભાવરૂપં જગદિતિ’ કસ્યાપિ જ્ઞાનમિતિ, યેન
ભાવરૂપવાધઃ સ્યાત્ । દુષ્ટકારણજન્યત્વાच्च મિથ્યેત્યવગમ્યતે,
યથા કામલાદિદોષાત્પીતશઙ્ખજ્ઞાનં કસ્યચિત્ । અત્ર ચ જગ-
જ્ઞાનસ્ય સર્વેષાં સર્વદા સત્યત્વાન્ન દોષોઽસ્તિ । તસ્માન્નાવસ્તુ
જગદિતિ ॥ ૭૯ ॥

સૂ૦:—બાધ ન થવાથી અંતે દુષ્ટકારણજન્ય ન હોવાથી [જગતર્થ] મિથ્યાપણુ [સંભવતું] નથી. ૭૯.

વિઃ—જ્યાં છીપમાં રૂપાનું, દોરડીમાં સર્પનું, ને ઝાડના ઢુંકામાં માણસનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં આ રૂપું નથી, આ સર્પ નથી, ને આ માણસ નથી, એવા જ્ઞાનથી તે રૂપા આદિનો બાધ (મિથ્યાપણાનો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય) થાય છે, પણ આ જગત્ ભાવરૂપ નથી, મિથ્યા છે, એવું જ્ઞાન થતું નથી, કે જેથી તેના ભાવરૂપનો બાધ થાય. દુષ્ટકારણ-દ્વારા ઉપજવાથી પણ વસ્તુનું મિથ્યાપણું જાણવામાં આવે છે, જેમ આંખમાં કમળો થવાથી ઘોળો શંખ પીળો દેખાય છે, તેમ આ જગત્ની જે સત્યતા દેખાય છે તેમાં કોઈ દુષ્ટકારણ પણ હેતુ નથી. આમ છે, માટે આ જગત્ અવસ્તુ (મિથ્યા) નથી, પણ વસ્તુ (સત્ય) છે. ૭૯.

અવસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ પ્રતિજ્ઞામાં ભગવાન્ સૂત્રકાર હેતુ કહે છે:—

**ભાવે તદ્યોગેન તત્તિસદ્ધિરભાવે તદભાવાત્કુતસ્તરાં
તત્તિસદ્ધિઃ ॥ ૮૦ ॥**

ભાવે ઉપાદાનકારણે ‘ કારણગુણઃ કાર્ય ’ इति તદ્યોગેન ભાવયોગેન તત્તિસદ્ધિઃ કાર્યસ્ય વસ્તુત્વસિદ્ધિઃ । અભાવે જગતોઽ-ભાવત્ત્વે તદભાવાજ્જગદભાવસ્યાવશ્યંભાવાત્ કુતસ્તત્તિસદ્ધિ-રિતિ, અભાવસ્યાભાવરૂપત્વાત્ ॥ ૮૦ ॥

સૂઃ—ભાવમાં તેના સંબંધથી તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ, [કારણના] અભાવમાં તેના અભાવથી શી રીતે તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ [થાય ?] ૮૦.

વિ૦:—કારણુ જ્યારે ભાવરૂપ પદાર્થ હોય ત્યારેજ તેમાંથી કોઇ પણ પદાર્થ ઉપજી શકે, અભાવરૂપ શૂન્યમાંથી કોઇ પણ પ્રકારે ભાવરૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ. કાર્યનું સ્વરૂપ ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન નથી. કારણુને સત્ત્વ માનવાથી કારણુથી અભિન્ન હોવાથી કાર્ય પણ સત્ત્વરૂપવાળું સિદ્ધ થાય છે. જો કદી અભાવને કારણુ માનવામાં આવે તો અભાવનું રૂપ અસત્ છે, તેથી કાર્ય પણ કારણુથી અભિન્ન હોવાથી અસત્જ સિદ્ધ થતું જોઇએ. એવી રીતે અભાવથી કોઇ પણ કાર્ય થતું નથી, માટે શૂન્યવાદીનો મત અત્યંતમિથ્યા છે. ૮૦.

જીવોનાં કર્મોથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિની કલ્પના મિથ્યા છે, એમ પૂર્વમીમાંસક શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

ન કર્મણ ઉપાદાનત્વાયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તકારણમદૃષ્ટમસ્તુ, ધર્માધર્મયોસ્તૂપાદાનકારણત્વં ન કચિદ્દૃષ્ટમ્ । પ્રકૃતિપુરુષવિવેકદર્શનાન્મુક્તિરિતિ પ્રકૃતિસ્વી-
કારઃ ॥ ૮૧ ॥

સૂ૦:—કર્મથી [જગતની ઉત્પત્તિ સંભવતી] નથી, [તેના] ઉપાદાનચણાના અસંભવથી. ૮૧.

વિ૦:—પૂર્વમીમાંસકો જીવોના અદૃષ્ટથી (તેમણે પોતપોતાના કર્મોવડે પાડેલા સંસ્કારોથી) આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે, પણ કર્મદ્વારા અર્થાત્ જીવોના અદૃષ્ટદ્વારા આ જગતની ઉત્પત્તિ

સંભવતી નથી, કેમકે તે કર્મો આ જગત્ની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણરૂપ સંભવી શકે, પણ ઉપાદાનકારણરૂપ સંભવી શકે નહિ; તેથી સત્ત્વરૂપ-વાળા અને સર્વવ્યાપક એવી પ્રકૃતિવિના ખીજે કોઈ પણ પદાર્થ આ જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપે સિદ્ધ થતો નથી. ૮૧.

વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી પુરુષને મોક્ષ થતો નથી એમ જે પૂર્વે કહેલું છે તેનું હવે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:-

**નાનુશ્રાવિકાદપિ તત્સિદ્ધિઃ સાધ્યત્વેનાવૃત્તિ-
યોગાદપુરુષાર્થત્વમ્ ॥ ૮૨॥**

વેદાદનુશ્રૂયત इत्यानुશ्रविको यागादिः । तस्मादपि न
मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् । कार्यत्वेनानित्यत्वान्मुक्त-
स्य पुनः संसारानुवृत्तियोगः । तस्मादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

સૂ૦:—વૈદિક [કર્મ]થી પણ તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિ નથી, સાધ્યપણાવડે [પુનઃ] આવૃત્તિના સંભવથી [તેનું] અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૮૨.

વિ૦:—અનુશ્રવ એટલે વેદ, ને વેદે કહેલી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ તે આનુશ્રવિક. એ આનુશ્રવિકના અનુષ્ઠાનદ્વારા કર્તા પુરુષને મુક્તિનામનો પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. જે વેદે કહેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોથી મોક્ષ માનીએ તો જે કર્મોથી ઉપજેલું હોય છે તે અવશ્ય નાશ પામે છે એવો નિયમ હોવાથી મોક્ષને પણ વિનાશી માનવો પડશે. જે આમ માનવામાં આવે તો પછી કોઈ પણ વિવેકીની ધન્યતા વિનાશી મોક્ષ

મેળવવામાટે ઉપજશે નહિ, અને “ ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરા-
વર્તતે ” (તે પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે પુનર્જન્મ પામતો નથી,)
એ શ્રુતિની સાથે પણ વિરોધ આવશે. ૮૨.

ઉપાસનારૂપ કર્મથી ઉપાસક પુરુષને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ
થાય છે. એ બ્રહ્મલોકને મામેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ
થતી નથી. “ एतस्मान्न पुनरावर्तते ” (એ બ્રહ્મલોકથી
પુરુષ પુનઃ આ સંસારમાં આવતો નથી,) એ શ્રુતિમાં પણ
એમજ કહેલું છે. એ કારણથી જે પદાર્થ કર્મજન્ય હોય
છે તે નાશવાન હોય છે એવો નિયમ સંભવતો નથી એમ
શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ ॥ ૮૩ ॥
તત્ર પ્રકૃતિપુરુષયોઃ પ્રાપ્તવિવેકસ્ય વિવેકજ્ઞાનાદનાવૃત્તિ-
શ્રુતિઃ । “ ન સ પુનરાવર્તતે ” ઇતિ શ્રુતિઃ ॥ ૮૩ ॥

સૂ૦:—અનાવૃત્તિની શ્રુતિ ત્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) વિવેક-
જ્ઞાન પામેલાની [છે.] ૮૩.

વિ૦:—જો માત્ર બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષનું ફરીને
અહિં આગમન ન થતું હોય તો “ આત્રઙ્ગમુવનાશ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽ-
ર્જુન ” ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓની સાથે વિરોધ આવે. હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક-
સુધીના સર્વ લોકોમાંથી પુરુષનું ફરી આ સંસારમાં આગમન થાય છે
એવો એ સ્મૃતિનો ભાવાર્થ છે. આ કારણથી તે બ્રહ્મલોકમાં જેમને

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમનું અહિં પુનરાગમન થતું નથી, અને જેમને ત્યાં વિવેકજ્ઞાન ઉપજતું નથી તેમનું અહિં પુનરાગમન થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ઉપર દર્શાવેલા કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મલોકને પામેલા પુરુષોને પણ વિવેકજ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, ઉપાસનાદિ કર્મથી તેમને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૮૩.

જો વૈદિકકર્મથી કર્મકર્તા પુરુષને મોક્ષ થતો નથી તો વૈદિકકર્મનું શું ફલ છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

દુઃસ્વાદુઃસ્વં જલાભિષેકવન્ન જાડ્યવિમોક્ષઃ ॥ ૮૪ ॥

યાદિ કર્મસાધ્યો મોક્ષો ભવેત્, કર્મણો દુઃસ્વબહુલત્વાત્ત-
ત્કાર્યો મોક્ષોઽપિ દુઃસ્વબહુલઃ સ્યાત્ । અંતતઃ ક્ષયિત્વેનાપિ
દુઃસ્વં સ્યાત્ । નહિ જાડ્યાર્તસ્ય જાડ્યવિમોક્ષો જલાભિષેકાત્,
પ્રત્યુત જાડ્યમેવેતિ ॥ ૮૪ ॥

સૂ૦:—[કર્મવડે] દુઃખથી દુઃખ [પ્રાપ્ત થાય છે,]
જલના અભિષેકની પેઠે જડતા (ટાઢ ખીજે પક્ષે અવિવેક)
ફર [થતી] નથી. ૮૪.

વિ૦:—પ્રયત્નસાધ્ય હોવાથી દુઃખનું જેમાં બહુપણું છે એવાં
વૈદિક કામ્યકર્મોદ્ધારા તે કામ્યકર્મ કરનારને દુઃખનું જેમાં બહુપણું
છે એવા ગમનાગમનરૂપ ફલનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને દુઃખસંહિત

દક્ષરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેવી રીતે ટાઢથી પીડાતા પુરુષના ઉપર શીતલ પાણીની ધારા કરવાથી તે પુરુષનું ટાઢથી ઉપજતું દુઃખ મટતું નથી, પણ તેને જલદું વધારે દુઃખ થાય છે તેવી રીતે કામ્યકર્મો કરનારા દુઃખી મનુષ્યો પણ પોતાનાં તે કર્મોવડે પોતાના દુઃખમાં વધારો કરે છે. ૮૪.

ત્યારે શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામકર્મથી દુઃખ નહિ થાય, અને મોક્ષ થશે, એવી શંકા ઉપજે તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

કામ્યેઽકામ્યેઽપિ સાધ્યત્વાવિશેષાત્ ॥ ૮૫ ॥

મા ભૂત્ત્રિકામકર્મસાધ્યં દુઃસ્વં, તથાપિ કામ્યાન્નિકામ-
કર્મવિશેષેઽપિ મોક્ષસ્ય કર્મસાધ્યત્વમવિશિષ્ટમ્ । સાધ્યત્વાત્ક્ષયિત્વે-
ન પુનરાપિ દુઃસ્વં સ્યાત્ । નિષ્કામકર્મણો મોક્ષસાધનત્વશ્રુતિ-
શ્ચ જ્ઞાનાર્થે, જ્ઞાનાચ્ચ મોક્ષ ઇતિ પારમ્પર્યેણ મોક્ષસાધન-
ત્વમ્ ॥ ૮૫ ॥

સૂ૦:-સકામમાં [ને] નિષ્કામમાં પણ સાધ્ય-
પણાની સમાનતા હોવાથી [મોક્ષ ન થાય.] ૮૫.

વિ૦:-મનુષ્ય બંને સકામકર્મ કરે, અથવા નિષ્કામકર્મ કરે, તેના સાધ્યપણાથી તેના અનિત્યફલ ઉપજવવારૂપ પરિણામમાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. બધાં કર્મો અનિત્યફલ ઉપજાવે છે, કાંઈ પણ કર્મ મોક્ષરૂપ નિત્યફલ ઉપજાવી શકતું નથી. વળી નિષ્કામકર્મ એ કાંઈ મુક્તિનું સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અને વિવેક-
વૈરાગ્યદ્વારા તે મુક્તિનું પરંપરાવડે સાધન થાય છે. ૮.

સાંખ્યમતમાં મોક્ષ વિવેકજ્ઞાનથી જન્ય માનેલો હોવાથી તે મોક્ષનું પણ વિનાશીપણું થવું જોઈએ, જે જન્ય હોય છે તે વિનાશી હોય છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, વળી મુક્તિનું જન્યપણું થવાથી મુક્તને પણ દુઃખ થવું જોઈએ, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

નિજમુક્તસ્ય બન્ધધ્વંસમાત્રં પરં ન સમાનત્વમ્ ॥૮૬॥

નિજમુક્તસ્ય સ્વભાવમુક્તસ્ય બન્ધધ્વંસઃ । બન્ધોઽવિવેકઃ,
તદ્વિરોધેનાવિવેકધ્વંસો નાશઃ । અવિવેકનાશસ્ય ચ પ્રધ્વંસત્વાત્
કુતઃ સંસારસ્ય પુનરાવર્તનમિતિ સમાનત્વમ્ ॥ ૮૬ ॥ *

સૂ૦:—સ્વભાવથી મુક્તને બંધનિવૃત્તિમાત્ર [વિવેક-જ્ઞાનનું ફક્ત છે, તેથી] ખીજથી સમાનપણું નથી. ૮૬.

વિ૦:—સર્વદા મુક્તસ્વભાવવાળા આત્માના કલ્પિત બંધનો નાશ થવો એજ મુક્તિ છે. બંધ એટલે દુઃખના સંબંધના હેતુરૂપ પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેક. તે અવિવેકનો અભાવ થવાથી જ્યારે મુક્તિ થાય છે ત્યારે તમે તેને જન્ય-ઉત્પન્ન થાય છે એમ-કહી શકો નહિ. અમારે મતે મુક્તિ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તમારે મતે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તમારા મતની મુક્તિ નાશવાળી છે, અને અમારા મતની મુક્તિ અવિનાશી એટલે નિત્ય છે. દુઃખાદિકનું કારણ જે અવિવેક તેનો નાશ થવાથી મુક્તપુરુષને દુઃખ થાય નહિ. ૮૬.

હવે વિવેકજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ સાક્ષાત્કારણો જે પ્રમાણો છે તેમને કહે છે:—

દ્વયોરેકતરસ્ય વાડ્યસન્નિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્તઃ પ્રમા
તત્સાધકતમં યત્તન્નિવિધં પ્રમાણમ્ ॥ ૮૭ ॥

‘દ્વયોરિ’તીંદ્રિયાર્થયોર્વિદ્યમાનયોઃ પ્રત્યક્ષે । ‘એકતરસ્ય
ચાપી’તિ વિદ્યમાનસ્ય લિઙ્ગસ્ય શબ્દસ્ય વાનુમાને શબ્દે ચ ।
‘અસંનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્તિરિ’તિ અપરિચ્છિન્નાર્થપરિચ્છિન્તિઃ
પ્રમા પ્રમાતિઃ ફલમ્ । એતેનાનધિગતાર્થગન્તૃપ્રમાણમિત્યુક્તમ્ ।
પ્રમાસાધકતમં યત્તત્પ્રમાણમિતિ પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમ્ । પ્રત્યક્ષા-
નુમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનીતિ ॥ ૮૭ ॥

સૂ૦:—નહિ જાણેલા પદાર્થનો નિશ્ચય [તે] પ્રમા.
[તે] એનો અથવા એકનોજ [ધર્મ છે.] તેનું જે
સાધકતમ તે [પ્રમાણ. તે] પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું
[છે.] ૮૭.

વિ૦:—પૂર્વે નહિ જાણેલા ને અજ્ઞાપિત (અન્ય પ્રમાણવડે
મિથ્યા નહિ કરનારા) અર્થના નિશ્ચયને પ્રમા કહે છે. એ પ્રમા
ળને (બુદ્ધિને તથા પુરુષને) કિંવા એકને (બુદ્ધિને) આશ્રિત
છે. એ પ્રમાનું જે સાધકતમ-સાક્ષાત્ જનક-હોય તે પ્રમાણ કહેવાય
છે. પ્રમાના લક્ષણની સ્મૃતિમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના
લક્ષણમાં ‘ પૂર્વે નહિ જાણેલા ’ એ શબ્દો કહેલા છે. સ્મૃતિ જાણેલા
અર્થની થાય છે, તેથી પ્રમાનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં જતું નથી. જેનું લક્ષણ
કહેવામાં આવે તેનાથી ખીજામાં પણ લક્ષણનું જતું થાય તેને

અતિવ્યાપ્તિ કહે છે. બ્રાંતિજ્ઞાનમાં પ્રમાણ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાણ લક્ષણમાં ' અબાધિત ' એવો શબ્દ મૂકેલો છે. યથાર્થજ્ઞાનવડે જે પદાર્થનો બાધ ન થાય તેને અબાધિત કહે છે. સંશયમાં પ્રમાણ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાણ લક્ષણમાં ' નિશ્ચય ' એ શબ્દ મૂકેલો છે. જો બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંનેના ધર્મને પ્રમાણ કહેવામાં આવે તો ક્યારેક ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષણને ને ક્યારેક બુદ્ધિવૃત્તિને પ્રમાણ કહે છે, ને જો બુદ્ધિના ધર્મને પ્રમાણ કહેવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષણને પ્રમાણ કહે છે. બંને પક્ષોમાં ચક્ષુ આદિમાં પરંપરાએ પ્રમાણવ્યવહાર થાય છે. એ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને આગમ. ૮૭.

ત્રણ પ્રમાણોથી વધારે પ્રમાણો સ્વીકારવાની અગત્ય નથી એમ કહે છે:-

તત્સિદ્ધૌ સર્વસિદ્ધેર્નાધિક્યસિદ્ધિઃ ॥ ૮૮ ॥

કિમુપમાનાર્થાપત્યભાવસંભવૈતિહ્યાનિ ન સ્યુરિતિ । અત્રોક્તં ' તત્સિદ્ધાવિ'ત્યાદિ । પ્રમેયવ્યવસ્થાર્થે પ્રમાણસ્વીકારઃ । ત્રિવિધ-પ્રમાણસિદ્ધૌ સર્વપ્રમાણાનાં પ્રમેયવ્યવસ્થાસિદ્ધેર્નાધિક્યસિદ્ધિઃ પૃથક્પ્રમાણત્વેન, ત્રિવિધપ્રમાણેષ્વેષામન્તર્ભાવાદિતિ । ઇન્દ્રિયાર્થ-સંનિકર્ષાન્વયવ્યતિરેકાદિના યથાયથં પ્રત્યક્ષાદિષુ સૂરિભિરન્તર્ભાવિતત્વાત્ કેવલમધિકઃ સંજ્ઞાભેદઃ કૃત ઇતિ નાધિકત્વેન પ્રમાણસિદ્ધિઃ ॥ ૮૮ ॥

સૂ૦:—તેની સિદ્ધિમાં સર્વની સિદ્ધિથી [પ્રમાણના] અધિકપણની સિદ્ધિ નથી. ૮૮.

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણદ્વારા સર્વ પ્રમેયની (પ્રમાણદ્વારા સિદ્ધ કરવાની વસ્તુની) સિદ્ધિ થઇ શકે છે, માટે એ ત્રણ પ્રમાણોથી અધિક પ્રમાણો સ્વીકારવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી. શાસ્ત્રાંતરમાં જે ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, સંભવ, ઐતિહ્ય ને ચેટ્ટા એ વધારાનાં પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે તેમનો આ ત્રણ પ્રમાણોમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. આ અર્થ અન્યત્ર પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયો છે. શ્રીમનુસ્મૃતિમાં ને શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં પણ આ ત્રણજ પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ૮૮.

હવે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે:—

यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं

तत्प्रत्यक्षम् ॥ ૮૯ ॥

‘યત્સંબન્ધસિદ્ધમિ’ત્યનુમાનશબ્દૌ વ્યવચ્છિન્નૌ । તદાકારો-
લ્લેખિ ઘટાકારોલ્લેખિ । તત્પ્રત્યક્ષમ્ । સવિકલ્પમપિ પ્રત્યક્ષં
સંગૃહીતમ્ । બૌદ્ધાસ્તુ નિર્વિકલ્પકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ વર્ણયન્તિ,
કલ્પનાપોઢમધ્રાન્તં પ્રત્યક્ષમિતિ । નામજાત્યાદિયોજનાત્મિકા
મતીતિઃ કલ્પના, સા ચ સવિકલ્પકેઽપ્યસ્તીતિ ન પ્રત્યક્ષં પ્રમાણ-
મ્ । તન્ન । અદુષ્ટસાક્ષાત્કારિપ્રમાજનકસામગ્રીજનિતં પ્રત્યક્ષમ્ ।

તદુભયં, નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પકં ચ । કિંતુ સાદૃશ્યાત્સંસ્કારો-
દ્વોદ્ધવારેણ સ્મૃત્યા નામજાત્યાદિસંવિદુત્પદ્યતે । અતઃ પૃથ-
ગધિકપ્રાપ્ત્યા સવિકલ્પકમિતિ વિશેષસંજ્ઞા । ન ચ સ્મૃત્યા
કાશ્ચિદ્દોષઃ સામગ્રીપ્રત્યવાયો વા જનિતઃ ॥ અથ સ્મૃત્યા સ-
હિતત્વાન્ન પ્રમાણમ્ । અહો નૈપુણ્યં, યત્સહકારિ પ્રામાણ્યં બાધતે ।
તથા ચ, “ સંજ્ઞા હિ સ્મર્યમાણાપિ પ્રત્યક્ષત્વં ન બાધતે ।
સંજ્ઞિનઃ સા તદસ્થા હિ ન રૂપાચ્છાદનક્ષમા ॥ તતઃ પરં
પુનર્વસ્તુ ધર્મૈર્જાત્યાદિભિર્યથા । બુદ્ધ્યાવસીયતે સાપિ પ્રત્યક્ષ-
ત્વેન સંમતા ” ॥ ૮૯ ॥

સૂ૦:—તેનો આકાર ધારણ કરેલું વિજ્ઞાન જેના
સંયોગવડે ઉપજ્યું તે પ્રત્યક્ષ[પ્રમાણ છે.] ૮૯.

વિ૦:—આ અમુક, અને આ આવી રીતનું, એવું વિષયનું
વિજ્ઞાન જેના સંયોગવડે ઉત્પન્ન થાય તેને શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ
કહે છે. કાન, આંખ, આંખ, જીભ, નાક ને મન એ છ
ઇન્દ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપજે છે. કાન આદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના
ક્ષમ્પ્રદાદિ વિષયના જ્ઞાનની સાધક છે, માટે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, અને
તે વડે ઉપજેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમા સત્યજ્ઞાન છે,
પણ ધડાતું ધડાડે જ્ઞાન ન થતાં જે કોઈ કારણથી તેનું ખીન્ડે રૂપે
જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાન અસત્ય અથવા અપ્રમા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું

વિશેષ સ્વરૂપ જાણવું હોય તો શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા-
દીકા જુઓ. ૮૯.

યોગીઓને ભૂતભવિષ્યની વસ્તુઓનું પણ પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાન થાય છે, તેથી યોગીના તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણના આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ (લક્ષ્યના એકદેશમાં
લક્ષણનું રહેવું) થાય છે, કારણકે યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના
સમયમાં ભૂતભવિષ્યકાલના પદાર્થો નથી હોતા, માટે તે
પદાર્થની સાથે યોગીની બુદ્ધિવૃત્તિનો સંબંધ સંભવતો
નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

યોગિનામવાહ્યપ્રત્યક્ષત્વાન્ન દોષઃ ॥ ૯૦ ॥

વાહ્યપ્રત્યક્ષલક્ષણમિદં લૌકિકં, યોગિપ્રત્યક્ષં ત્વવાહ્યમ-
લૌકિકં ચ । અતો નાવ્યાપકત્વદોષઃ ॥ ૯૦ ॥

સૂ૦:-યોગીઓના અબાહ્યપ્રત્યક્ષપણાથી [તેમાં]
દોષ નથી. ૯૦.

વિ૦:-અમે ઇંદ્રિયોદ્ધારા ઉપજેલા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું ને તેના હેતુ-
ભૂત પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહેલું છે. યોગીઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
ઇંદ્રિયોરૂપ ને બહારના પદાર્થોરૂપ બહારનાં સાધનોની અપેક્ષાવાળું નથી.
તેઓ જે ભૂતભવિષ્યકાલના પદાર્થો જુએ છે તે તેઓ પોતાની યોગવડે
ઉપજેલી અદૌર્લભ બુદ્ધિશક્તિવડે જુએ છે, માટે યોગીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અમારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણનું લક્ષ્ય નથી, તેથી

અમે કહેલું પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનું લક્ષણ નિર્દોષ છે, તેમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી. ૯૦.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણુના બીજા લક્ષણવડે યોગીના પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ શકે છે એમ કહે છે:-

લીનવસ્તુલબ્ધાતિશયસંબન્ધાદ્વા ન દોષઃ ॥૯૧॥

સત્કાર્યસ્થિતેર્નષ્ટમપિ સ્વકારણે લીનં ભૂતત્વેનાસ્તિ, ભવિષ્યદપિ સ્વકારણેઽનાગતત્વેનાસ્તિ । યોગજધર્માનુગ્રહાલ્લબ્ધા-તિશયસ્ય યોગિન એવ પ્રધાનસંબંધાત્સર્વદેશકાલાદિસં-બન્ધ ઇતિ નાવ્યાપકત્વદોષઃ ॥ ૯૧ ॥

સૂ૦:—અથવા લીન વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ સામર્થ્યના સંબંધથી દોષ નથી. ૯૧.

વિ૦:—હવે એ વાતને અન્ય રીતે સમજાવે છે:-અતીત (ભૂતની) અને અનાગત (ભવિષ્યની) વસ્તુ પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે લીન રહે છે. યોગાભ્યાસ કરવાથી તેના પરિપાકવડે યોગીઓના મનમાં એક પ્રકારનું અલૌકિક સામર્થ્ય ઉપજે છે. તે સામર્થ્યવડે (મનનો રજેગુણ તથા તમેગુણ દબાઈ જઈ તેમાં રહેલા સત્ત્વગુણનું પ્રબલપણું થવાથી ઉપજેલા બલવડે) યોગીઓના મનનો ભૂતભવિષ્યકાલના અન્યને નહિ પ્રતીત થનારા સૂક્ષ્મપદાર્થોની સાથે સંબંધ થઈ શકે છે, કારણ-કે તે પદાર્થો યોતપોતાના કારણમાં સૂક્ષ્મભાવે વિદ્યમાન છે. ઉપર કહેલા કારણથી યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિનો લેશ પણ દોષ

આવતો નથી. અયોગીઓને ઇન્દ્રિયોવડે સ્થૂલપદાર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઇ શકે છે, ને યોગીઓને ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવિના પોતાના મનથી સૂક્ષ્મપદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. ૯૧.

ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી તે પદાર્થના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તેથી તેમાં તમે કહેલા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણની અભ્યાસિ થાય છે, એવી શંકા થતાં તે શંકાનું સમાધાન પ્રૌઢિવાદથી નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥*

यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तत्प्रत्यक्षचिन्तोपपद्यते । तदेव तु नास्ति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादिति प्रमाण-
मस्तीति चेत्, स किं शरीरी अशरीरी वेत्युभयथापि कर्तृ-
त्वासंभवात्, विशेषवादिनां कार्यत्वस्याभासत्वात् । एतदन्यत्र
बहु प्रपंचितम् ॥ ९२ ॥

સૂ૦:-ઈશ્વરની અસિદ્ધિથી [અભ્યાસ થતી નથી.] ૯૨.

વિ૦:-નિત્યજ્ઞાનવાળા ઈશ્વરના સદ્ભાવમાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી કોઈ નિત્ય જ્ઞાન પણ નથી, ને તેથી ઉપર કહેલા પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણના લક્ષણમાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી.

આ નિરીશ્વરવાદ પ્રૌઢિવાદ છે. તર્કના બલથી પોતાના સિદ્ધાંતને

* નૈયાયિકોના નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વરની અસિદ્ધિ આ સૂત્રમાં બતાવી છે.

સખલ કરવા અસતપક્ષને પણ બલવાન બનાવવો તે પ્રૌઢિવાદ કહેવાય છે. આ પ્રૌઢિવાદમાં પોતાના સિદ્ધાંતના ઉત્કર્ષનુંજ કથન હોય છે. આ વાતનું સૂચન કરવામાટેજ આ સૂત્રમાં અભાવ એવું પદ મૂક્યું નથી. જો ઈશ્વરનો અભાવજ સૂત્રકારશ્રીને ઇષ્ટ હોત તો ईश्वरासिद्धे: ને સ્થાને ईश्वराभावात् એવું સૂત્ર મૂકત. ૯૨.

ઈશ્વરની અસિદ્ધિમાં બીજી યુક્તિ કહે છે:—

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ९३ ॥

સ કિં બદ્ધો વા મુક્તો વા । બદ્ધસ્ય ધર્માધર્મયોગાન્નેશ્વર-
ત્વમ્ । મુક્તસ્ય જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાભાવાન્ન કર્તૃત્વમિતિ નેશ્વર-
સિદ્ધિઃ । અથાન્ય એવાસૌ જીવન્મુક્ત ઇતિ । એવં, તર્હિ
દૃષ્ટાન્તાભાવાદસાધારણત્વમ્ ॥ ૯૩ ॥

સૂ૦:—મુક્ત [ને] બદ્ધ બેમાંના એકના અભાવથી તેની (ઈશ્વરની) સિદ્ધિ નથી. ૯૩.

વિ૦:—તટસ્થેશ્વરવાદીને અમે પૂછીએ છીએ કે તમે માનેલા ઈશ્વર બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? પ્રમાણનું અનુસંધાન કરવાથી જાણવામાં આવે છે કે તમે માનેલા ઈશ્વર કહેલા બંને પ્રકારના પુરુષમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના પુરુષમાં આવતા નથી, ને ત્રીજા પ્રકારના પુરુષનો અભાવ છે, માટે તમે માનેલા ઈશ્વરની સ્વરૂપસત્તા પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતી નથી. ધર્માધર્મના સંસ્કારના સંબંધથી બદ્ધ પુરુષમાં ઈશ્વરપણું સંભવતું નથી, અને મુક્તપુરુષમાં જ્ઞાન, ક્રિયા ને ઇચ્છા આદિનો અભાવ હોવાથી

તેમાં કર્તાપણું ન સંભવવાથી તેમાં પણ ઈશ્વરપણું સંભવતું નથી. ૯૩.

મુક્ત અને બદ્ધ એ બંનેમાં ઈશ્વરપણું સંભવતું નથી તેમાં હેતુ કહે છે:-

उभयथाऽप्यसत्क त्वम् ॥ ९४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूत्रम् ॥ ९४ ॥

સૂ૦:-બંને પ્રકારે પણ કર્તાપણુનો અભાવ [છે.] ૯૪.

વિ૦:-ઈશ્વર બદ્ધ હોય, વા મુક્ત હોય, અર્થાત્ એ બે પ્રકારના પુરુષોમાંથી ગમે તે પક્ષમાં તેઓ હોય, તોપણ તેઓમાં જગતના કર્તાપણુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. બદ્ધને (ક્લેશાદિયુક્તને) ઈશ્વર માનવાથી તે ઈશ્વર સાધારણ માણસજેવા થયા એટલે તેમનામાં આ અચિંત્યરચનાવાળું જગત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ? અને મુક્તને (ક્લેશાદિરહિતને) ઈશ્વર માનવાથી તેઓ અભિમાનવિનાના તથા રાગાદિકવિનાના થયા, તેથી તેમનાથી પણ આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. ૯૪.

જે તમે ઈશ્વર નહિ મનો તો ઈશ્વરને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની શી વ્યવસ્થા થશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

मुक्तात्मनः प्रशंसोपासा सिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

રાગાદ્યભાવાન્યુક્તાત્મન ઇવ મુક્તાત્મનઃ, ન તુ મુક્તસ્ય,

તસ્ય સંકલ્પકર્તૃત્વાદ્યભાવાત્ । તત્પ્રશંસા વિધિવાક્યોત્તમ્ભનાય ।
 ‘ ઉપાસા સિદ્ધસ્ય વેતિ ’ ઉપાસનયા લબ્ધાતિશયસ્ય યોગિનો-
 ઝણિમાદિસિદ્ધસ્ય પ્રશંસામ્યાસોત્તમ્ભનાયેતિ ॥ ૯૫ ॥

સૂ૦:—મુક્તાત્માઓની પ્રશંસા અથવા સિદ્ધની ઉપાસના [જણાવવા શ્રુતિમાં ઈશ્વરનું કથન છે.] ૯૫.

વિ૦:—“સ હિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા” (તેજ સર્વજ્ઞ ને તેજ સર્વના કર્તા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના કર્તા ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન છે ખરું, પરંતુ તેનું તાત્પર્ય સિદ્ધપુરુષોની-મુક્તોના જેવાની-પ્રશંસા જણાવવાવિના ખીજું કંઈ નથી. મોક્ષસાધકોને પ્રોત્સાહન આપવા-માટે શ્રુતિએ સિદ્ધપુરુષોની એવી રીતની માત્ર પ્રશંસા કરેલી છે. સાંખ્યમતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ એ બધા પૂર્વકલ્પના સિદ્ધપુરુષો અનિત્ય ઈશ્વર છે; અથવા તે શ્રુતિઓનો ખીજો હેતુ પણ કદાપી શકાય, તે આવી રીતે:—અનિત્ય ઈશ્વરરૂપ બ્રહ્માદિના નિત્યપણાને તથા તેમના જગતકર્તાપણાને જણાવનારી શ્રુતિઓ તેમની ઉપાસનામાટે પણ હોય. ૯૫.

કેાઈ ચેતનવાળાના સંકલ્પથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પરિણામધર્મવાળી જડ પ્રકૃતિનો કેાઈ ચેતનધર્મવાળો અધિષ્ઠાતા હોવો જોઈએ, તે સંકલ્પ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા ચેતનરૂપ ઈશ્વરવિના એકઠી જડ પ્રકૃતિમાં સંભવે નહિ, તેથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના મુત્રવડે કરે છે:—

તત્સંનિધાનાદધિષ્ઠાતૃત્વં મણિવત્ ॥ ૯૬ ॥

યથા પ્રતિબિમ્બિતશરીરે મણૌ ચલત્યચલતિ શરીરે
'શરીરં ચલતી'ત્યભિમાનઃ, તથા તત્સંનિધાનાત્પ્રકૃતિપ્રતિબિમ્બિ-
તત્વાદાત્મનઃ પ્રકૃતેઃ કર્તૃત્વં ભોક્તૃત્વમધિષ્ઠાતૃત્વમાત્મનોઽભિ-
મન્યતે । તસ્માચ્ચેતનોઽધિષ્ઠાતેતિ ભ્રાન્તિરિતિ । તથા ચ
“ પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ । અહંકારવિ-
મૂઢાત્મા ' કર્તાહમિતિ ' મન્યતે ” ॥ ૯૬ ॥

સૂ૦:—તેનું સંનિધાનથી અધિષ્ઠાતાપણું [છે, અયસ્કાંત]-
મણિની પેઠે. ૯૬.

વિ૦:—જેવી રીતે ચુંબક (અયસ્કાંતમણિ) પોતાની સમીપતા-
માત્રથી લોહને એટા કરાવનારો થાય છે તેવી રીતે પુરુષ પણ પોતાની
સમીપતામાત્રથી જડ પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા થાય છે. જગત્ કોઇના
સંકલ્પપૂર્વક સ્પર્શાયેલું નથી, પણ પુરુષની સમીપ રહેલી પ્રકૃતિજ
પુરુષોના ભોગભોક્ષમાટે જગત્તે આકારે પરિણામ પામેલી છે. ૯૬.

જો ચેતનરૂપ પુરુષને વાસ્તવિક અધિષ્ઠાતાપણું નથી
તો મરી ગયેલા શરીરને આહારાદિ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થશે,
અર્થાત્ ચેતનવિનાનાં મૃત શરીરે પણ આહારાદિ કરી
શકવાં જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં
કહે છે:-

વિશેષકાર્યેઽપિ જીવાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

વાયુયુક્તો બુદ્ધ્યાદિર્જીવઃ, ન ત્વાત્મા જીવઃ । આ-
હારાદિવિશેષકાર્યેઽપિ જીવાનામેવ કર્તૃત્વં, આત્મનોઽપરિ-
ણામિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

સૂ૦:—વિશેષકાર્યોમાં પણ જીવોનું [કર્તાપણું છે.] ૯૭.

વિ૦:—પ્રાણાદિસહિત ચૈતન્યના પ્રતિબિંબયુક્ત બુદ્ધિનું
(અંતઃકરણનું) નામ જીવ છે. એ જીવજ આહારાદિ કર્મોના કર્તા
છે, એકલો પુરુષ તેના કર્તા નથી. પુરુષ અને બુદ્ધિ એ બંનેના
સંનિધાનવિના એમાંના એકથી કંઈ પણ ક્રિયા થઈ શકે નહિ, તેથી
મુકદ્દાથી આહારાદિ ન થઈ શકે તે યોગ્યજ છે. ૯૭.

જ્યારે પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી ત્યારે તેને
જ્ઞાનનો ઉપદેશ શામાટે કરવો જોઈએ એમ શંકા થાય
તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાદ્વાક્યાર્થોપદેશઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરસૂત્રસ્થાંતઃકરણસ્યેતિ પદમનુષજનીયમ્ । [વાક્યા-
ર્થોપદેશોઽન્તઃકરણસ્યેત્યન્તમેકં સૂત્રં વા] । તેનાયમર્થઃ ।
સિદ્ધરૂપબોદ્ધૃત્વાત્ તાત્ત્વિકરૂપબોદ્ધૃત્વાન્મહતોઽન્તઃકરણસ્ય
વાક્યાર્થોપદેશઃ । તત્પ્રતિવિમ્બિતત્વાત્ પુરુષસ્ય બોદ્ધૃત્વા-
ભિમાનઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—સિદ્ધરૂપના બોધકપણાથી વાક્યાર્થનો ઉપદેશ
[સંભવી શકે છે.] ૯૮.

વિ૦:—પુરુષના પ્રતિબિંબના તથા બીજા વસ્તુઓના સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું અંતઃકરણમાં છે. પુરુષ તેમાં (બુદ્ધિમાં) પ્રતિબિંબિત થયેલો હોવાથી પુરુષમાં પણ આભિમાનિક અથવા ઔપચારિક જાણવાપણું મનાય છે, તેથી તેને કરવામાં આવતો વાક્યાર્થનો ઉપદેશ વ્યર્થ નથી. પોતાના સદ્ગુરુની પાસેથી ઉપદેશનાં વાક્યો સાંભળવાથી શિષ્યના અંતઃકરણમાં પુરુષના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારું જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે. તે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થવાથી તેના અંતઃકરણમાં તે વેલા બીજું જ્ઞાન રહેતું નથી. ક્રમે કરીને તે અંતઃકરણ પણ નિર્મળી રક્ષના ભૂકાની પેઠે પોતાના કારણ પ્રકૃતિમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને પુરુષ શુદ્ધ, બુદ્ધ ને મુક્ત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો થાય છે. ૯૮.

જો અંતઃકરણાદિની સમીપતામાત્રથી પુરુષને અધિષ્ઠાતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે બેમાં (અંતઃકરણમાં ને પુરુષમાં) મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું કેને છે એવી શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

અંતઃકરણસ્ય તદુચ્ચલિતત્વાલ્લોહવદધિ-

ષ્ટાતૃત્વમ્ ॥ ૯૯ ॥

અન્તઃકરણસ્ય બુદ્ધૌ પુરુષચ્છાયાપત્ત્યા તચ્ચૈતન્યેનોજ્જ્વલિતસ્ય ચેતનત્વાભિમાનાદધિષ્ઠાતૃત્વમ્ । ‘લોહવદિ’તિ યથા-

કર્ષકો લોહો નિષ્ક્રિયોઽપિ સંનિધિમાત્રેણાકર્ષતિ ॥ ૯૯ ॥

સૂ૦:—અંતઃકરણું તેના પ્રકાશયુક્તપણાથી અધિ-
ષ્ટાતાપણું લોહાની પેઠે [સંભવે છે.] ૯૯.

વિ૦:—અંતઃકરણું સંકલ્પરૂપ ધર્મવાળું હોવાથી તેમાં મુખ્ય
અધિષ્ટાતાપણું સંભવે છે, પુરુષમાં મુખ્ય અધિષ્ટાતાપણું સંભવતું નથી.
જોકે અંતઃકરણું સ્વરૂપ જડ હોવાથી જડ ઘડાની પેઠે તેમાં અધિ-
ષ્ટાતાપણું સંભવે નહિ, તોપણ જેવી રીતે અગ્નિવડે તપેલા લોહામાં
અગ્નિના સંબંધથી પ્રકાશકપણું સંભવે છે તેવી રીતે ચેતનના સંબંધથી
અંતઃકરણમાં પણ ચેતનના જેવું પ્રકાશકપણું સંભવે છે. તે કારણથી
અંતઃકરણું ઘટાદિના જેવું જડ નથી, પણ તેનાથી કાંઈક વિલક્ષણ છે. ૯૯.

હવે અનુમાનપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે:—

પ્રતિબંધદશઃ પ્રતિબદ્ધજ્ઞાનમનુમાનમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અવિનાભાવદર્શિનો વ્યાપ્યજ્ઞાનાદનુ વ્યાપકજ્ઞાનમ્ માન-
મ્ । અનેનાન્વયી વ્યતિરેકી અન્વયવ્યતિરેકી ઉર્વચ્છેદવ-
ત્સામાન્યતો દૃષ્ટં ચેતિ સંગૃહીતમ્ । વાદિનામપિ લક્ષણાન્યત્રૈ-
વાન્તર્હિતાનીતિ । તથા ચ “ અનુમેયેન સંબદ્ધં પ્રસિદ્ધં ચ
તદન્વિતે । તદભાવે ચ નાસ્ત્યેવ તલ્લિન્નમનુમાપકઃ ” ॥૧૦૦॥

સૂ૦:—વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળાને વ્યાપ્તનું જ્ઞાન [તે]
અનુમાન. ૧૦૦.

વિ:—પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ. (હેતુ ને સાધ્યનું સાથે રહેવું.)
જેણે વ્યાપ્તિ જોઈ છે, અથવા જાણી છે, તે પ્રતિબંધદર. વ્યાપ્તિ
જાણનાર પુરુષને વ્યાપ્ત (સાધ્ય) વસ્તુના વિષયનું જ્ઞાન જે પ્રમાણ-
વડે થાય તે પ્રમાણનું નામ અનુમાનપ્રમાણ કહેવાય છે. અનુમાન-
પ્રમાણથી ઉપજતા જ્ઞાનને અનુભિતિજ્ઞાન કહે છે. અદૃશ્ય પદાર્થનું
અનુભિતિજ્ઞાન આ પ્રમાણદ્વારા થાય છે. વિશ્વમાં કાર્યકારણભાવે
અથવા નિયમનિયાનકસંબંધરૂપે બે અથવા તેનાથી અધિક પદાર્થોનો
સહચારભાવ જોવામાં આવે છે. તેમના તેવી રીતના સહચારીપણાનું
નામ પ્રતિબંધ, વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ કહેવાય છે. અનુમાનપ્રમાણની
વિશેષ સમજભાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા-
દીકા જોવી. ૧૦૦.

હવે શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે:—

આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ ॥ ૧૦૧ ॥

આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ, ન ત્વાપ્તેન કૃતઃ, અપૌરુષેયત્વા-
દ્વેદસ્ય । અપૌરુષેયત્વં ચ પંચમાધ્યાયે ‘ ન પૌરુષેયત્વમિ’તિ
સૂત્રે પ્રતિપાદયિષ્યામઃ । શબ્દ इति कारणकथनं, फलं तु
शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्ये कारणोपचारात् । शाक्यादि-
वाक्यानां वेदविरोधेनायुक्तत्वादाभासत्वम् ॥ १०१ ॥

સૂ:—આપ્તનો ઉપદેશ [તે] શબ્દ. ૧૦૧.

વિ:—અપ્રાધિત અર્થનો બોધ કરનાર જે શબ્દ હોય છે તે

શબ્દ યોગ્યશબ્દ કહેવાય છે. એવા યોગ્યશબ્દવાળા યોગ્ય ઉપદેશનું નામ શબ્દપ્રમાણ છે. વેદ બ્રાંતિરહિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે શબ્દપ્રમાણમાં ગણાય છે. બ્રાંતિ, પ્રમાદ, ઠગવાની ઇચ્છા, ને બુદ્ધિનું શિથિલપણ એ ચાર દોષોથી રહિત પુરુષ આમ કહેવાય છે. તેમનો જે બોધ તે પણ આપ્તોપદેશ એટલે શબ્દરૂપ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ શબ્દપ્રમાણનું વિશેષ નિરૂપણ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાટીકામાં છે. ૧૦૧.

હવે પ્રમાણોના પ્રતિપાદનનું ક્લ કહે છે:—

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात्प्रमाणात्प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् । तस्मात्तद्विवेकार्यमुपदेशो युक्त इति ॥ १०२ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણથી બંનેની સિદ્ધિ [માટે] તેનો ઉપદેશ [છે.] ૧૦૨.

વિ૦:—ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રમાણોથી પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એ બંનેની તથા પ્રકૃતિનાં કાર્યોની સિદ્ધિ અર્થાત્ તેમનું જ્ઞાન થાય છે, માટે એ ત્રણ પ્રમાણોનો આ શાસ્ત્રમાં મુમુક્ષુના હિતમાટે ઉપદેશ કર્યો છે. ૧૦૨.

તેમાં પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિ અથવા તેમનું જ્ઞાન કયા પ્રમાણવડે થાય છે તે કહે છે:—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

પ્રકૃતેરપ્રત્યક્ષત્વાત્ યત્કાર્યં તત્કારણગુણપૂર્વકં, કાર્યં ચ ત્રિગુણાત્મકમિતિ સામાન્યેન પ્રકૃતિસિદ્ધિઃ । આત્મનોઽપ્રત્યક્ષ-
ત્વેઽપિ યત્સંહતં તત્પરાર્થમિત્યસંહતઃ પરઃ સિદ્ધઃ । વક્ષ્યતિ
ચ ‘ સંહતપરાર્થત્વાત્ ’ ॥ ૧૦૩ ॥

સૂ૦:—સામાન્યતો દૃષ્ટી બંનેની સિદ્ધિ થાય
[છે.] ૧૦૩.

વિ૦:—સામાન્યતો દૃષ્ટનામના અનુમાનપ્રમાણુવડે પ્રકૃતિ તથા
પુરુષ એ બંનેની સિદ્ધિ થાય છે.

અનુમાનપ્રમાણુના ત્રણ પ્રકાર છે, પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્ય-
તો દૃષ્ટ. પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરેલી વસ્તુની સંજ્ઞાતીય વસ્તુને વિષય કરનારા
અનુમાનને પૂર્વવત્ કહે છે, જેમ પર્વતમાં ધૂમાડો બેઠે ત્યાં અગ્નિનું
અનુમાનપ્રમાણુવડે અનુભિતિગ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પૂર્વે
રસોડા આદિ સ્થલમાં ધૂમાડાની સાથે અગ્નિને જોયેલો છે, તેથી
પર્વતાદિમાં ધૂમાડો બેઠે ત્યાં તે અગ્નિના સંજ્ઞાતીય અગ્નિનું અનુભિતિ-
ગ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણુવડે થાય છે. એકનું ખીજનાથી બેઠેનું સાધક જે
અનુમાન તે શેષવત્ કહેવાય છે, જેમ પૃથ્વીમાં ગંધરૂપ હેતુથી જલાદિ
અન્ય તત્ત્વોથી તેના બેઠેનું અનુભિતિગ્ઞાન થાય છે. એ બંનેથી ભિન્ન
પ્રકારનું એટલે કાર્યવડે કારણનો નિશ્ચય કરાવનારું અનુમાન સામાન્ય-
તો દૃષ્ટ કહેવાય છે, જેમ રૂપ આદિના ગ્ઞાનવડે નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોરૂપ
કરણોનું અનુભિતિગ્ઞાન થાય છે. પ્રકૃતિપુરુષ બંનેની સિદ્ધિ આ
સામાન્યતો દૃષ્ટ નામના અનુમાનપ્રમાણુવડે થાય છે. મહત્ત્વરૂપ

કાર્યદ્વારા તેના ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થાય છે; અને પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વો પોતાને માટે પ્રવૃત્ત થાય નહિ, પણ તે બધાં જડ તત્ત્વો મળીને કાંઈ બીજાને માટે (ચેતનને માટે) પ્રવૃત્ત થવાં જોઈએ, જેમને માટે તે બધાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુરુષ છે એમ પુરુષના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. આ અર્થ પૂર્વે ૬૫ માં તથા ૬૬ માં સૂત્રમાં કહેવાઈ ગયો છે. ૧૦૩.

પ્રમાણોનું ફક્ત જે પ્રમા તેવડે પુરુષને પરિણામીપણું પ્રાપ્ત થશે એવી શંકા થાય તો તેના નિવારણમાટે નીચેના સૂત્રમાં પ્રમાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ચિદવસાનો ભોગઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ચિત્ આત્મા । તદ્વિવેકાવસાનો ભોગઃ । યથાઽનાદિરપિ પ્રાગભાવો નશ્યતિ, તથા નિત્યાયાઃ પ્રકૃતેર્વિવેકજ્ઞાનપર્યન્તઃ પ્રસવઃ । અથાભાવ એવં, ન તુ ભાવ ઇતિ । ન, અત્રાભાવત્વં ન પ્રયોજકં, પ્રધ્વંસાભાવેઽતથાદર્શનાત્ । અથ યથાદર્શનં વ્યવસ્થા, અત્રાપ્યેવમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂ૦:—ચેતન્યમાં પર્યવસાનવાળો ભોગ [છે.] ૧૦૪.

વિ૦:—ચેતનસ્વરૂપવાળા પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકજ્ઞાન ન હોવાથી ભોગ એટલે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતાએ ઇન્દ્રિયોદ્વારા પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ અંતઃકરણમાં સુખદુઃખાદિનો

અનુભવ થાય છે, અને ચેતનરૂપ પુરુષ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી અંતઃકરણના સુખદુઃખાદિનો અનુભવ પુરુષમાં પ્રવેશ પામેલો પ્રતીત થાય છે.

પ્રમાણરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં આરૂઢ પ્રકૃતિપુરુષાદિ પ્રમેય (પ્રમાણના વિષય) છે, ને પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત પ્રમાવડે પ્રમેયની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રમાણું સ્વરૂપ પુરુષના અવિકારી સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, માટે પુરુષમાં પરિણામિતાદોષ સંભવતો નથી. ૧૦૪.

જો બુદ્ધિ કર્તા છે, તો તેના કર્મનો સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ પણ તે બુદ્ધિનેજ થવો જોઈએ, અકર્તા પુરુષને ન થવો જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

અકર્તુરપિ ફલોપભોગોઽન્નાદ્યવત્ ॥ ૧૦૫ ॥

યથા સૂપકારસ્યાન્નાદિકર્તૃત્વમકર્તુરીશ્વરસ્ય ફલોપભોક્તૃત્વં તથાઽન્નાપિ । અથોદેશ્યત્વેન કર્તૃત્વમીશ્વરસ્ય । અન્નાપ્યાત્મોદેશ્યત્વેન પ્રકૃતેઃ પ્રસવ ઇતિ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂ૦:—અકર્તાને પણ ફલનો ઉપભોગ અનનું ભક્ષણ કરનારની પેઠે [થાય છે.] ૧૦૫.

વિ૦:—જેમ રસોયાએ સંધીને સિદ્ધ કરેલા આનાદિનો તેના સ્વામીને ઉપભોગ થાય છે તેમ બુદ્ધિના કર્મનું ફલ જે સુખાદિ-

હુઃખાકારવૃત્તિ તેનો અકર્તા પુરુષને ઉપભોગ થાય છે. જેમ રાજા આદિ ચઢતી સ્થિતિવાળા પુરુષો પોતાના રસોયાએ પોતાને માટે સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિને જમે છે, ખીજના રસોયાએ સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિને પ્રાયશઃ જમતા નથી; તેવી રીતે પુરુષ જે પોતાની બુદ્ધિનો સ્વામી છે તે પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફલને વિકાર પામ્યા વિના ભોગવે છે, માટે અન્યની બુદ્ધિના કર્મથી અન્ય પુરુષને ફલોપભોગ થતો નથી. જે બુદ્ધિની સાથે જે પુરુષનો અવિવેક હોય છે તે પુરુષજ તે બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફલને અસંગ રહીને ગ્રહણ કરે છે. ૧૦૫.

હવે તેના સંબંધમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છે:—

અવિવેકાદ્વા તત્સિદ્ધેઃ કર્તુઃ ફલાવગમઃ ॥૧૦૬॥

ન પુરુષઃ કર્તા ન ભોક્તા, કિંતુ મહત્તત્ત્વપ્રતિવિમ્બિત-
ત્વાત્કર્તૃત્વાભિમાનઃ । ‘અવિવેકાદ્વે’તિ પ્રકૃતિપુરુષયોર્વિવેકા-
ગ્રહાત્ । તત્સિદ્ધેઃ કર્તુઃ ફલોપભોગાભિમાનસિદ્ધે-
રિતિ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂ૦:—અથવા અવિવેકથી તેની સિદ્ધિવડે કર્તાને ફલની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૧૦૬.

વિ૦:—અથવા પ્રકૃતિ તથા પુરુષના અવિવેકવડે કહેલા પ્રકારના ભોગનો પુરુષને કલ્પિત અનુભવ થાય છે. અવિવેકકાલે કર્તાપણાવાળી બુદ્ધિની સાથે પુરુષ એકીબૂત થયેલાજેવો જણાય છે, તેથી બુદ્ધિમાં રહેલું કર્મફલ પુરુષમાં પ્રતિબિંબાકારે પ્રકાશ પામે છે. ૧૦૬.

એ વાતને વ્યતિરેકવડે સમજાવે છે:—

નોભયં ચ તત્ત્વાख्याને ॥ ૧૦૭ ॥

વિવેકાત્તત્ત્વજ્ઞાને નોભયં ન કર્તૃત્વં ન ભોક્તૃત્વ-
મિતિ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂ૦:—અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં [તે] બંને નથી. ૧૦૭.

વિ૦:—પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થવાથી—પ્રકૃતિપુરુષના પૃથક્પણાનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થવાથી—બુદ્ધિનું કર્તાપણું ને પુરુષનું ભોક્તાપણું એ બંને દૂર થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષ વાસ્તવિક ભોક્તા નથી, પણ માત્ર અવિવેકથી તેમાં ભોક્તાપણાનો આરોપ થાય છે. ૧૦૭.

પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રમેયની વ્યવસ્થા કહે છે:—

વિષયોઽવિષયોઽપ્યતિદૂરાદેર્હાનોપાદાનાજ્યા-

મિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૧૦૮ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात्संबन्धात् विषयः । इन्द्रियस्य हानात्
संबन्धासंभवात् अविषयः । असंबन्धश्चातिदूरादेरयोग्यत्वात् ॥
अतिदूराद्वियति पक्षी नोपलभ्यते, अतिसामीप्याल्लोचनस्थांजनं,
व्यवधानात्कुड्यस्थं वस्तु, मनोऽनवस्थाच्छोकादिग्रस्तस्य
पार्श्वस्थवस्त्वग्रहणं, सौक्ष्म्यादणोः, अभिभवान्मर्दलध्वनिना
संस्वध्वनिरित्यादिः ॥ १०८ ॥

સૂ૦:—ઇંદ્રિયના અસંબંધવડે તથા સંબંધવડે અવિષય
[તથા] વિષય અતિદૂરાદિથી પણ [થાય છે.] ૧૦૮.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ થવાથી તે શબ્દાદિ વિષયો જ્ઞાત થાય છે, અને અતિછેટાપણુ આદિને લીધે તેનો સંબંધ ન થવાથી તે શબ્દાદિ વિષયો અજ્ઞાત રહે છે. વિષયનું અતિદૂરપણું, વિષયનું અતિસમીપપણું, શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો નાશ, મનનું ક્રોધ બીજા વિષયની સાથે જોડાવું, વસ્તુનું અતિસૂક્ષ્મપણું, વસ્તુનું દેશના વા કાલના અંતરાયવાળાપણું, અભિભવ, (અન્યવડે તિરોધાન થવું,) અને સમાનાભિહાર (સગતીયની સાથે મળી જવું) એ આઠ દોષો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના પ્રતિબંધક છે. એ આઠ દોષો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપજવા દેતા નથી તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ સમજાશે. દૂરપણુરૂપ દોષથી આકાશમાં અતિદૂર ગયેલું પક્ષી મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, આંખમાં આંજેલું આંજણુ તેની અતિસમીપતાને લીધે પોતાની આંખવડે જોઈ શકાતું નથી, આંધળાપણું ને બહેરાપણું આદિ પ્રાપ્ત થવારૂપ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોના નાશથી તેવાં માણસો ક્રોધ પણ પદાર્થોને જોઈ કે શબ્દોને સાંભળી શકતાં નથી, મન ક્રોધ બીજા વિષયમાં લાગ્યું હોય તો તે દોષથી બહારની ક્રોધ એક ઇંદ્રિયની સાથે સંબંધ થયેલા પદાર્થનું મનુષ્યને જ્ઞાન થતું નથી, અતિસૂક્ષ્મપણુને લીધે અયોગીને પરમાણુનું અને પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા કાર્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી, ભીંત આદિ આવરણને લીધે ઘરની અંતરની વસ્તુઓ મનુષ્યથી જોઈ શકાતી નથી, ભૂતકાલની ને ભવિષ્યકાલની વસ્તુઓનું જ્ઞાન કાલના અંતરાયથી થતું નથી, સૂર્યના તેજવડે અભિભવ પામવાથી આકાશમાં રહેલા તારાઓ દિવસે દેખાતા નથી, અને સમાનાભિહાર-

દોષથી મેઘમાંથી પડતાં જલનાં ઝિંદુઓ નદી આદિના જલમાં ભિન્ન જણાતાં નથી. આ દોષોમાં શ્રાત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો નાશ અત્રે મનનું અન-નશ્વાન એ એ દોષો પ્રમાણમાં રહેલા છે, અને બાકીના છ દોષો વિષયમાં રહેલા છે. ૧૦૮.

મનુષ્યને પ્રકૃતિની પ્રતીતિ કયા દોષથી થતી નથી તે કહે છે:—

સૌક્ષ્મ્યાત્તદનુપલબ્ધિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

દુરૂહત્વં સૌક્ષ્મ્યં, ન ત્વણુત્વં, પ્રકૃતેર્વિમુત્ત્વાત્ ॥૧૦૯॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મપણાથી તેની (પ્રકૃતિની) અપ્રતીતિ [છે.] ૧૦૯.

વિ૦:—પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે પ્રકૃતિનું મનુષ્યને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. અહિં સૂક્ષ્મનો અર્થ નિરવયવ થાય છે, આણુ એવો નહિ, કેમકે પ્રકૃતિ આણુ નથી, પણ વ્યાપક છે. યોગીઓના ચિત્તમાંથી રજ્જોગુણનો ને તમોગુણનો અભિભવ થઇ જવાથી તેમને તો તે પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ અન્ય જે સંસારી મનુષ્યો છે તેમને તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપર કહેલા હેતુથી થતું નથી. ૧૦૯.

પ્રકૃતિનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી, જે સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો અભાવ તમે માનતા હો તો અમે કશ્ચના કરશું કે સસલાનાં શિંખડાંની પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રતીતિ થતી નથી, બાકી સસલાનાં

શિંગડાં એ વસ્તુ તો છે, એવી અમારી કલ્પનાથી સસલાનાં
શિંગડાંની પણ સિદ્ધિ થવી જોઈએ, એવી શંકા પૂર્વપક્ષી
કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्शनात्प्र-
कृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

સૂ૦:—કાર્યના દર્શનથી તેના જ્ઞાનવડે [તેની સિદ્ધિ
થાય છે.] ૧૧૦.

વિ૦:—કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ તેના કારણવિના થઈ શકતી
નથી. ત્રિગુણાત્મક જગદ્દૃષ્ય કાર્ય જોવાથી તેનું કારણ ત્રિગુણાત્મિકા
પ્રકૃતિ છે એવું અનુભિતિજ્ઞાન થાય છે. સંસારીઓને—અયોગીઓને—
પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવે નહિ, માટે તેના સૂક્ષ્મપણાની કલ્પના સંભવે
છે, પણ સસલાનાં શિંગડાંની તો કોઈ પણ કાર્યદ્વારા સિદ્ધિ થતી નથી,
માટે તેનો તો અત્યંતાભાવજ છે, સૂક્ષ્મરૂપે તેનો સદ્ભાવ નથી. ૧૧૦.

તેમાં પૂર્વપક્ષી સંશય કરે છે:—

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥ १११ ॥

સૂ૦:—શંકા:—વાદીના વિવાદથી તેની અસિદ્ધિ
[છે.] ઇતિ. ૧૧૧.

વિઃ—શંકા:—ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાના ઉપાદાનકારણમાં કાર્યનું હોવું તે સત્કાર્ય કહેવાય છે. સત્કાર્યના સંબંધમાં તાર્કિકાદિ વાદીઓનો વિવાદ હોવાથી જગદ્દર્પ કાર્યવડે તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું અનુમાન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ ઉત્પત્તિની પહેલાં જો જગદ્દર્પ કાર્યની સિદ્ધિ (પૂર્વગ્રં) હોય તો આધારવિના કાર્યની સ્થિતિ ન થાય, તેથી કાર્યના આધારરૂપ-ઉપાદાનકારણરૂપ-નો પ્રકૃતિ તેની સિદ્ધિ થાય, પણ તેમ નથી. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું સત્પણું નહિ, પણ તે વેલા તેનું અસત્પણું છે. આવા અમારા પૂર્વપક્ષથી પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૧૧૧.

હવે એ શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

તથાપ્યેકતરદૃષ્ટ્યાન્યતરસિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૧૨ ॥

યદિ વાદિવિપ્રતિપત્તિમાત્રેણ પક્ષાસિદ્ધત્વં, વિપક્ષેઽપિ વિપ્રતિપત્તિરસ્તીતિ કથં તત્સિદ્ધિઃ । યદિ વ્યાપ્યજ્ઞાનાદ્વ્યાપક-જ્ઞાનસ્યાવિનાભાવિત્વાત્પક્ષસિદ્ધિઃ, મમાપ્યેવમિતિ ન કાર્યાદનુ-માનાપલાપઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂઃ—તથાપિ [એમાંના] એકની દૃષ્ટિવડે [એમાંના] એકની સિદ્ધિથી [અમારું અનુમાન] મિથ્યા નથી. ૧૧૨.

વિઃ—સમાધાન: જો વાદીઓના વિવાદથીજ અમારો પક્ષ અસિદ્ધ થાય, તો તમારા પક્ષમાં પણ અમારા જેવા અન્ય વાદીઓનો વિવાદ હોવાથી તમારા મતની સિદ્ધિ પણ શી રીતે થશે ? એ પક્ષમાંનો

એક પક્ષ જે યોગ્ય હોય તેની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. કદાચ ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય સત્ નથી એમ તમને સંતોષ આપવામાટે અમે માનીએ તોપણ કારણવિના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી આ વાત લગભગ બધા વાદીઓને મતે સિદ્ધ છે, માટે પ્રકૃતિ એ આ જગતનું આદિકારણ છે એમ અનુમાનપ્રમાણવડે નિર્વિવાદરીતે ચિન્હ થાય છે. ૧૧૨.

જાણે જગદ્ગુરુ કાર્યથી તેના કારણનું અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાઓ, પણ તે કારણ પ્રકૃતિજ છે એમ શા ઉપરથી કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ત્રિવિધવિરોધાપત્તેશ્ચ ॥ ૧૧૩ ॥

ત્રિવિધો ગુણઃ, સત્ત્વરજસ્તમાંસિ । તદ્વિરોધસ્તચ્છૂન્યં જગ-
દ્રવેત્ । ન ચૈવં દૃશ્યત્ત્વમિતિ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂત્ર:—વળી ત્રણ પ્રકારના વિરોધની પ્રાપ્તિથી [પણ પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ છે.] ૧૧૩.

વિઠ:—જો ત્રણ ગુણરૂપ પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ ન હોત, તો તેના કાર્યરૂપ આ જગત ત્રણ ગુણવિનાનું હોત, પણ આ જગત જ્યારે સુખ દુઃખ ને મોહવડે સત્ત્વ રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણવાળું પ્રતીત થાય છે ત્યારે તેનું ઉપાદાનકારણ પણ અવશ્ય કોઈ ત્રણ ગુણવાળું નક્કી કરવું જોઈએ. ત્રણ ગુણ અને પ્રકૃતિ એ એકજ અર્થવાળા શબ્દો છે. આવી રીતે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ છે, અન્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૩.

હવે ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાના ઉપાદાનકારણમાં કાર્ય હોય છે એમ કહેનારા સત્કાર્યવાદમાં હેતુ કહે છે:—

નાસદુત્પાદો નૃશૃંગવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અસદેકસ્વભાવં નૃશૃંગાદિ, સદેકસ્વભાવમાકાશાદિ, સદ-
સત્સ્વભાવા ઘટાદય इति कथं नृशृंगतुल्यत्वम् । तन्न, घटा-
दीनां प्रागभावसमयेऽसत्त्वं, नृशृंगादीनां सर्वदाऽसत्त्वमिति
द्वयोः को विशेषः । घटादीनां जन्मदर्शनं विशेष इति चेत्,
एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तरमित्यहो नैपुण्यम् ॥ ११४ ॥

સૂ૦:—માણુસના શિંગડાની પેઠે અસત્તની ઉત્પત્તિ નથી. ૧૧૪.

વિ૦:—જે તમે ઉપાદાનકારણમાં કાર્યને અસત્ માને તે જોમ અસત્ જે માણુસનાં શિંગડાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ ઘટપટાદિ કોઇ પણ કાર્યની તેના ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પત્તિ થઇ શકશે નહિ, તેથી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યને પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્ભાવ માનવો જોઇએ. ૧૧૪.

અસત્તની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમાં હેતુ કહે છે:—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

का णसंक्खात्कार्यस्य । संबंधश्च विद्यमानयोरेव अन्यथा
सर्वदा सर्वत्र कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥ ११५ ॥

સૂ૦:—ઉપાદાનના નિયમથી [પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે.] ૧૧૫.

વિ૦:—માટીમાંથી ઘડો ઉપજે છે, અને તંતુઓમાંથી લૂગડું ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પોતપોતાના ઉપાદાનકારણમાંથીજ કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નિયમપૂર્વક જોવામાં આવે છે. અસદૃશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી એ નિયમનો ભંગ થશે. જેમ તંતુઓમાં લૂગડું પૂર્વે અસત્ છે, તે પછી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માટીમાં પણ પૂર્વે લૂગડું અસત્ છે તેમાંથી લૂગડાની, અને તંતુઓમાં પણ પૂર્વે ઘડો અસત્ છે તેમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ, પણ એમ થતું હોય એવું ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી, માટે સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાદાનકારણમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યની અનાગત (ભાવિ) અવસ્થા છે. તે અનાગત અવસ્થા પ્રત્યેક કાર્યની તે તે કાર્યના ઉપાદાનકારણમાં રહે છે, તેથી સત્કાર્યવાદમાં આગળ કહેલો દોષ આવતો નથી. ૧૧૫.

કાર્યના ઉપાદાનકારણના નિયમમાં પ્રમાણ કહે છે:—

સર્વત્ર સર્વદા સર્વાસંભવાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

સૂ૦:—સર્વત્ર સર્વદા સર્વના અસંભવથી [અસત્કાર્યવાદ ખોટો છે.] ૧૧૬.

વિ૦:—જો ઉપાદાનકારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય તો સર્વ દેશમાં તે સર્વ કાલમાં સર્વ કાર્યો ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ,

પણ બધા દેશમાં ને બધા કાલમાં બધાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થવાનો અર્થભવ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેથી અસત્કાર્યવાદને ખોટો ગણી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્ભાવ અંગીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ૧૧૬.

વળી સદ્દૃષ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં બીજો હેતુ દેખાડે છે:—

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

શક્તસ્ય શક્તિઃ શક્યવિષયા વા ન વા । શક્યવિષયા ચેત્, શક્યસ્ય સર્વં વાચ્યમ્ । નેતિપક્ષે તન્તુતો ઘટોત્પત્તિ-સ્તદવસ્થા ॥ ૧૧૭ ॥

સૂ૦:—શક્તિવાળાના શક્યના કારણથી [પણ એમજ નક્કી થાય છે.] ૧૧૭.

વિ૦:—જે કાર્ય જે ઉપાદાનકારણમાં શક્તિરૂપે (સૂક્ષ્મરૂપે) વિદ્યમાન હોય તેજ કાર્ય તે ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટીમાં ધડો શક્તિરૂપે રહે છે, તેથીજ ધડો માટીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સદ્દૃષ્ય કાર્યનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, અસદ્દૃષ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, આ વ્યભિચારવિનાનો નિયમ છે. ૧૧૭.

વળી તેમાં અન્ય હેતુ કહે છે:—

કારણભાવાच्च ॥ ૧૧૮ ॥

કાર્યકારણયોરેકત્વાત્ । ઘટાકારેણ પરિણતોઽપિ મુદ્રૂપ-

તાં ન જદાતિ । ન ચ સદસતોરેકત્વમ્ । યદિ દ્વયોરેકત્વં,
 મૃત્પિંડેનાપિ જલાહરણં કર્તવ્યમ્ । ભવેદેવં, યદ્યત્યન્તાભેદઃ
 સ્યાત્, ભેદાભેદપક્ષે તુ ન કશ્ચિદ્દીપિત્વમ્ । તથા ચ । “અસ-
 ત્વાન્નાસ્તિ સંબંધઃ કારણૈઃ સત્ત્વસંગિભિઃ । અસંબદ્ધસ્ય ચોત્પત્તિ-
 મિચ્છતો ન વ્યવસ્થિતિઃ ॥” “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો
 વિદ્યતે સતઃ । ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ” ॥ ૧૧૮

સૂ૦:—વળી કારણના ભાવથી [પણ અસતની ઉત્પત્તિ
 ન થાય.] ૧૧૮.

વિ૦:—ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યકારણનું એકપણું હોવાથી ઘડા
 આદિને આકારે પરિણામ પામ્યા છતાં પણ માટી આદિનું પોતાનું રૂપ
 જતું નથી, અર્થાત્ કાર્યમાં ઉપાદાનકારણ રહે છે. જો ઉપાદાનકારણમાં
 કાર્યનો અભાવ હોય તો કોઈ પણ રીતે તે બંનેનું એકમ પ્રતીત થાય
 નહિ. આ હેતુથી પણ અસત્કાર્યની ઉત્પત્તિનું નિવારણ થાય છે. ૧૧૮.

આ શાસ્ત્રે માનેલા સત્કાર્યવાદમાં પૂર્વપક્ષી શંકા
 કરે છે:—

ન ભાવે ભાવયોગશ્ચેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

યદિ ભાવે કારણે ભાવસ્ય કાર્યસ્ય વિદ્યમાનસ્ય યોગ
 ઉત્પત્તિઃ, તદા ‘ભવિષ્યતિ ઘટઃ, ઉત્પદ્યતે, નષ્ટ’ इति વ્યપદેશો
 ન સ્યાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

સૂ૦:—શંકા:—ભાવમાં આવનો સંભવ નથી. ૧૧૯.

વિ૦:—શંકા:—અસત્ પદાર્થની તેના ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. કાર્ય જો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં વિઘ્નમાન હોય તો પછી “ ઘટાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઇ ” એમ લોકમાં કહેવાય છે તે કેમ કહેવાય ? માટે ઉપાદાનકારણમાં ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્ય હોતું નથી. ૧૧૯.

સિદ્ધાંતી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

નાભિવ્યક્તિનિબન્ધનૌ વ્યવહારાવ્યવહારૌ॥૧૨૦॥

યથા શુક્લપટસ્ય મલ્લિનસ્ય ક્ષાલનાદિના શુક્લત્વમભિવ્યજ્ય-
તે, તથા કુલારાવ્યાપારાદ્ઘટોઽભિવ્યજ્યતે, મુદ્રરાભિઘાતા-
ત્તિરોભૂયતે । દૃષ્ટં ચ, અભિવ્યક્તિઃ પીડનેન તિલેષુ તૈલસ્ય,
દોહનેન ગવિ પયસઃ અવઘાતેન ધાન્યે તણ્ડુલાનામિત્યાદિ ।
તસ્માદભિવ્યક્તિનિબન્ધનૌ શબ્દપ્રયોગાર્થક્રિયાભેદાવિતિ ॥૧૨૦॥

સૂ૦:—વ્યવહાર ને અવ્યવહાર અભિવ્યક્તિના નિમિત્તથી [થાય છે, તેથી એમ] નથી. ૧૨૦.

વિ૦:—કાર્યને પ્રકટ કરનારાં નિમિત્તકારણોવડે કોઇ પણ કાર્યની પોતાના ઉપાદાનકારણમાંથી અભિવ્યક્તિ (પ્રકટતા) થવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઇ એવો વ્યવહાર લોકોમાં થાય છે, ને ઉત્પત્તિની પહેલાં તેનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં તિરોભાવ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના વ્યવહારનો લોકોમાં અભાવ રહે છે. અભિવ્યક્તિ એટલે વર્તમાનકાલમાં

કાર્યની પ્રકટ અવસ્થા. કુંભારની ક્રિયાથી માટીમાં અપ્રકટ રહેલા ધડાની અભિવ્યક્તિ થાય છે, અને તે ધડાને બાંગી નાંખવાથી ક્રમથી તેના માટીમાં તિરોભાવ થાય છે. તલને પીલવાથી તે તલમાંથી તેલની અભિવ્યક્તિ થાય છે, ને ગાય આદિને દોવાથી ગાય આદિ પશુઓનાં આંચળામાંથી દૂધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. એવી રીતે સત્કાર્યની અભિવ્યક્તિ થવાનેજ લોકમાં ઉત્પન્ન થવું કહે છે. અસત્ની અભિવ્યક્તિ થવી સર્વત્ર સર્વદા અસંભવિત છે. ૧૨૦.

તમે જે ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ કાર્યને સત્ માનશે તો તે કાર્ય અનાદિ હોવાથી કોઈ પણ કાર્યનો નાશ ન થવો જોઈએ, પણ કાર્યનો નાશ તો આપણા જોવામાં આવે છે, એવી શંકા વાદી કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

નાશઃ કારણલયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મુદ્ગરાભિઘાતાદઘટસ્ય કારણે લયઃ, તન્નિબન્ધનો નાશ
 इति शब्दार्थक्रियाभेदा । यदि लयः पुनरुद्भवो दृश्येत, न च
 दृश्यत इति । मूढैर्न दृश्यते, विवेचकैर्दृश्यत एव । तथा हि,
 तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण परि-
 णामः, तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः । एवं सर्वे
 भावाः ॥ १२१ ॥

સૂ૦:—કારણમાં લય [એ] નાશ [છે.] ૧૨૧.

વિ૦:—કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં લય થવાને લોકો

નાશ કહે છે. કોઈ પણ કાર્યનો આત્યંતિક (અન્વયવિના) નાશ થતો નથી, પણ સર્વ કાર્યો પોતપોતાના કાર્યરૂપ આકારનો પરિભ્રામ કરીને પોતપોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ ભાવને પામીને રહે છે. જો અતીત તથા અનાગત વસ્તુ ન હોય તો પોતાના ચિત્તની વૃત્તિનો તે વસ્તુની સાથે સંબંધ ન થવાથી સિદ્ધ યોગીઓને અતીત ને અનાગત વસ્તુઓનું જો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને ન થવું જોઈએ, માટે પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ થયા પછી પણ તેની અતિસૂક્ષ્મરૂપે પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સ્થિતિ રહે છે એમ માનવું જોઈએ.

શંકા:—કાર્યની અભિવ્યક્તિ સત્ છે? કિંવા સત્ નથી? જો તે સત્ છે એમ તમે કહેશો તો તે કાર્યની ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ તેની અભિવ્યક્તિ હોવાથી તે કાર્યનું મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવું જોઈએ, અને ઘટ આદિને માટે કુંભાર આદિ નિમિત્તકારણોના વ્યાપારની પણ અગત્ય ન રહેવી જોઈએ; અને તમે જો અભિવ્યક્તિને અસત્ કહેશો તો તેથી તમારા સત્કાર્યવાદની સિદ્ધિ નહિ થાય.

સમાધાન:—જ્યાં કાર્યોની સર્વદા સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ માનવાથી સત્કાર્યવાદની હાનિ થતી નથી, અને તે અભિવ્યક્તિની વર્તમાનાવસ્થા કાર્યના નિમિત્તકારણના વ્યાપારથી થાય છે, માટે તેમનો વ્યાપાર પણ મિથ્યા નથી. આમ હોવાથી તમારી શંકા નિરર્થક છે. ૧૨૧.

તમારો સત્કાર્યવાદ છે, તેની સિદ્ધિમાટે જો તમે અભિવ્યક્તિની અભિવ્યક્તિ, ને તેની પણ અભિવ્યક્તિ એમ પરંપરા માનશો તો તમારા મતમાં અનવસ્થાદોષ આવશે, એમ જો વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

પારમ્પર્યતોઽન્વેષણા બીજાંકુરવત્ ॥ ૧૨૨ ॥

ભવત્વભિવ્યક્તિસહસ્રં, તથાપિ ન દોષોઽનાદિત્વાદ્વીજાં-
કુરવદિતિ ॥ ૧૨૨ ॥

સૂ૦:—બીજ ને અંકુરની પેઠે પરંપરાવડે અવલોકન
[કરવું.] ૧૨૨.

વિ૦:—અમારા મતમાં અભિવ્યક્તિના ક્રમની પરંપરા માનવામાં
આવે છે, તેથી તેમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી; જેમ બીજમાંથી
અંકુરની અને અંકુરમાંથી પરિણામે બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં
અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો નથી તેમ આ અનવસ્થા પણ
પ્રમાણુવડે સિદ્ધ હોવાથી તેમાં અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો નથી. ૧૨૨.

સત્કાર્યવાદમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી એમ બીજી
શુદ્ધિદ્વારા સિદ્ધ કરે છે:—

ઉત્પત્તિવદ્વાઽદોષઃ ॥ ૧૨૩ ॥

કિમુત્પત્તિરુત્પદ્યતે ન વા । ઉત્પદ્યતે ચેત્, અસ્યા અપ્યુ-
ત્પત્તિરિત્યનવસ્થા । નોત્પદ્યતે ચેત્, કિમસત્ત્વાન્નિત્યત્વાદ્વા ।
યદ્યસત્ત્વાત્, કદાચિદપ્યુત્પત્તિર્નાસ્તીતિ સર્વદાનુપલમ્ભઃ સ્યા-
ત્ । અથ નિત્યત્વાત્, સર્વદા કાર્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ ॥ અથોત્પત્તેઃ
સ્વયમેવોત્પત્તિરૂપત્વાત્ કિમુત્પત્ત્યન્તરકલ્પનયેતિ, તર્હ્યભિવ્યક્તે-

રખ્યભિવ્યક્તિરૂપત્વાત્ કિમભિવ્યક્તયંતરકલ્પનયેતિ તુલ્યમ્ ।

તત્ર યસ્તવ સિદ્ધાંતઃ સોઽસ્માકમપિ ॥ ૧૨૩ ॥

સૂ૦:—અથવા ઉત્પત્તિની પેઠે નિર્દોષ [છે.] ૧૨૩.

વિ૦:—તમે અસત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો અભાવ માનો છો, અને અમે સત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યની અનાગતાવસ્થા માનીએ છીએ. તમે અસત્કાર્યવાદી જેવી રીતે ઘટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિને ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ માનો છો, તેનાથી ભિન્ન તેનું સ્વરૂપ માનતા નથી, તેવી રીતે અમે સત્કાર્યવાદી કાર્યની અભિવ્યક્તિને અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ કહેશું, તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ તમારા સિદ્ધાંતની પેઠે અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. ૧૨૩.

હવે પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોનું સાધર્મ્ય જણાવે છે:—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमा-

શ્રિતં લિંગમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

हेतुमत् कारणवत् । अमित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं देहं त्यजत् [पृथिवी शरीरादयश्च स्पन्दन्ते] । अनेकं पुरुष-भेदात् । आश्रितं स्वकारणे । लिङ्गं स्वकारणे लयं गच्छ-तीति ॥ १२४ ॥

સૂ૦:—[વ્યક્ત] કારણવાળું, અનિત્ય, અવ્યપિ, સક્રિય, અનેક, અશ્રિત, [પ્રકૃતિને] જણાવનાર, [સંયોગ-વાળું ને પરતંત્ર છે.] ૧૨૪.

વિઃ—અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ, અને વ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિનાં બુદ્ધિ આદિ કાર્યો. અવ્યક્તનાં એટલે પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યો કારણુવાળાં, વિનાશ (પોતાના કારણુમાં તિરોભાવ) પામનારાં, બધા દેશમાં નહિ રહેનારાં એટલે પોતાનાં કારણુમાં નહિ વ્યાપી શકનારાં, પેસવાનીકળવા આદિરૂપ પોતપોતાની ક્રિયાવાળાં, સજ્જતીયભેદવડે ને વિજ્જતીયભેદવડે અનેક, પોતાના કારણુને આશરે રહેલાં, પ્રકૃતિને જણાવનારાં, સંયોગી ને પરતંત્ર છે. પ્રકૃતિ પોતાનાં બધાં કાર્યોની બધી ક્રિયાઓમાં કારણુ હોવાથી તેનામાં માત્ર પોતાની ક્રિયામાંજ કારણુપાણું નથી. પુરુષોના બહુપણાથી બુદ્ધિ આદિ કાર્યો સજ્જતીયભેદવડે ને વિજ્જતીયભેદવડે અનેક છે. બધાં કાર્યોમાં પ્રધાન એકજ રહે છે, તેનો કોઇ પણ કાર્યમાં ભેદ થતો નથી, માટે પ્રધાનમાં અનેકપણાનો ધર્મ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. પ્રત્યેક કાર્ય પોતપોતાના કારણુને આશરે રહે છે. સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે તે કાર્યો પોતાના કારણુરૂપ પ્રકૃતિનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ પ્રયોજનવશાત્ એકબીજાની સાથે સંયોગ પામનારાં છે. તેઓ પોતાનું કાર્ય ઉપજનવશામાં પોતાના કારણુની અપેક્ષા રાખનારાં હોવાથી પરતંત્ર છે. ઉપર કહેલા પ્રકૃતિનાં કાર્યોના ધર્મો પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોના સમાનધર્મો છે, એટલે તેઓ પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોમાં રહે છે. તે કાર્યોથી વિપરીતધર્મવાળા પ્રકૃતિ છે. ૧૨૪.

જો તમારા મતમાં પચીશ તત્ત્વો માન્યાં છે, તો જ્ઞાન, સુખ ને ક્રિયા આદિ તત્ત્વોનો તમારા મતમાં અભાવ માન્યો છે કે કેમ ? જો તમારા મતમાં તેમનો અભાવ માન્યો છે એમ કહેશે તો તમારા મતમાં દૃષ્ટપરિત્યાગનો દોષ આવશે. કોઇ વસ્તુ દેખાતી હોય છતાં તેની ના

કહેવી તે દૃષ્ટપરિત્યાગદોષ કહેવાય છે. કોઈ વાદી ઉપર
કહેલી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

**આંજસ્યાદભેદતો વા ગુણસામાન્યાદેસ્તત્સિદ્ધિઃ
પ્રધાનવ્યપદેશાદ્વા ॥ ૧૨૫ ॥**

આંજસ્યાત્સ્વરૂપતઃ ચતુર્વિંશતિતત્ત્વાદભેદસ્તલ્લક્ષણયોગા-
દ્ગુણસામાન્યાદીનામ્ । તત્સિદ્ધિઃ તેષ્વેવાંતર્ભાવાત્સિદ્ધિઃ । વા-
ચ્છબ્દઃ પક્ષાંતરં સૂચયતિ । ‘ પ્રધાનવ્યપદેશાદ્વા ’ ગુણાદીનાં
પારમ્પર્યેણ પ્રધાનકાર્યત્વેન કાર્યકારણયોરભેદાત્ પ્રધાનવ્ય-
પદેશાદેવ ગુણાદિસિદ્ધિઃ । ન ત્વભાવાદનનુકીર્તનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

સૂ૦:—વસ્તુતાએ અભેદથી ગુણસામાન્યાદિવડે પણ
તેની સિદ્ધિ [થાય છે,] અથવા પ્રકૃતિ એવા નામથી
[પણ તેની સિદ્ધિ થાય છે.] ૧૨૫.

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ ચોવીશ તત્ત્વોની ગણતરી કરવામાં ગુણ-
સામાન્યની એટલે જ્ઞાન, સુખ ને ક્રિયાદિ ધર્મોની ગણતરી ન કરેલી હોય
તોપણ વસ્તુતાએ તેઓમાં ત્રણ ગુણનાં લક્ષણો વિદ્યમાન હોવાથી
ગુણોના અભેદવડે એ બધાની ગણના કરેલી સિદ્ધ થાય છે. વળી
“ પ્રધાન ” (સર્વ કાર્યોનું કારણ) એ નામદ્વારા પણ એ જ્ઞાન-
સુખાદિનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. બીજા મતવાળાનાં અને અમારા મતનાં
બધાં તત્ત્વો પ્રકૃતિ આદિ પચીશ તત્ત્વોની અંતરજ આવી જાય છે.
જેમ સુખમાં અને જ્ઞાનમાં સત્ત્વગુણનું લક્ષણ વિદ્યમાન હોવાથી તે

અંતેના સત્ત્વગુણમાં સમાવેશ થાય છે તેમ ક્રિયા આદિ અન્ય પદાર્થોના પણ તેમના લક્ષણપ્રમાણે ત્રણ ગુણમાંના કોઈ એક ગુણની અંતર સમાવેશ થાય છે. સૂત્રમાં વાશબ્દ બીજા પક્ષનું સૂચન કરવામાટે મૂકેલો છે. ૧૨૫.

હવે નીચેના સૂત્રવડે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સાધર્મ્ય (મળતા ધર્મવાળાપણું) દેખાડે છે:—

ત્રિગુણાચેતનત્વાદિ દ્વયોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ત્રિગુણમચેતનમ્ । આદિશબ્દાત્પરાર્થત્વમ્ । દ્વયોરિતિ
કાર્યકારણયોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

સૂ૦:—અંતેમાં ત્રિગુણવાળાપણું [ને] અચેતનપણું આદિ [છે.] ૧૨૬.

વિ૦:—સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાપણું, અચેતનપણું, દૃશ્યપણું, પરબોધ્યપણું ને પરિણામીપણું ઇત્યાદિ ધર્મો પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં મહદાદિ કાર્યો એ અંતેમાં વિદ્યમાન છે. ૧૨૬.

હવે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્યોન્યના વિરુદ્ધ ધર્મોને નીચેના સૂત્રમાં કહે છે:—

પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાદ્યૈર્ગુણાનામન્યોઽન્યં

વૈધર્મ્યમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

પ્રીતિઃ સુખમ્ । આદિશબ્દાલ્લેખ પ્રકાશકં સત્ત્વમ્ । અ-

પ્રીતિઃ દુઃખમ્ । આદિશબ્દાદુપપ્ત્ત્યમ્બકં ચલં રજઃ । વિષાદઃ
મોહઃ । આદિશબ્દાદ્ગુરુ વરણકં તમઃ ॥ ૧૨૭ ॥

સૂ૦:—પ્રીતિ, અપ્રીતિ ને વિષાદ આદિવડે શુણ્ણાનું
અન્યોન્ય વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૭.

વિ૦:—સુખ, લઘુપણું ને શાન એ સત્ત્વગુણનાં કાર્યો છે;
દુઃખ, લોભ ને ચંચલ્ય એ રજોગુણનાં કાર્યો છે; અને મોહ, ભારેપણું
ને આવરણ એ તમોગુણનાં કાર્યો છે. એવી રીતે સત્ત્વાદિ ત્રણે શુણ્ણાનું
સુખાદિ કાર્યોવડે પરસ્પર વિધર્મીપણું-વિપરીતધર્મવાળાપણું-છે. ૧૨૭.

તે શુણ્ણાના એકબીજાથી વિપરીતધર્મોને કહીને હવે
તેમનું પોતપોતામાં સમતીય અન્યથી સાધર્મ્ય તથા
વિજાતીય અન્યથી વૈધર્મ્ય કહે છે:—

લઘ્વાદિધર્મૈઃ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ ગુણાનામ્ ॥ ૧૨૮ ॥

લઘુચલગુરુત્ત્વૈઃ । અત્રેન વૈધર્મ્યમુક્તમ્ । આદિશબ્દા-
ત્સાધર્મ્યં સ્ત્રુચિતમ્, તચ્ચ પુરુષાર્થત્વં અન્યોઽન્યાભિભવજનન-
મિથુનવૃત્તિત્વમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

સૂ૦:—લઘુ આદિ ધર્મોવડે શુણ્ણાનું સાધર્મ્ય ને
વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૮.

વિ૦:—સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમાં રહેલા સત્ત્વગુણોનું લઘુપણુ આદિ
ધર્મોવડે પરસ્પર સાધર્મ્ય (સમાનધર્મવાળાપણું) છે, અને તે ધર્મોથી

સત્ત્વગુણનું રજ્જેગુણથી તથા તમોગુણથી વૈધર્મ્ય (વિપરીતધર્મવાળાપણું) છે. ચંચલતાદિ ધર્મોએ કરીને સર્વે રજ્જેગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે, અને ખીજા એ ગુણોથી તે ધર્મોવડે તેનું વૈધર્મ્ય છે. તેવીજ રીતે મોહાદિ ધર્મોથી સર્વ તમોગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે, અને તે ધર્મોવડે તેનું ખીજા એ ગુણોથી વૈધર્મ્ય છે. વળી એ સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણો પોતાના બલવાનપણાવડે ખીજા એનો અભિભવ કરનારા, જાણુભાવે રહેલા એને આશ્રય આપનારા, બલવાન થયેલાને ઉત્પન્ન થવા દેનારા, (પરિણામ પામવા દેનારા,) અને સાથે મળીને રહેનારા છે. ૧૨૮.

જોકે મહદાદિનું સ્વરૂપ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું છે, તોપણ તેની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન હોવાથી તેનું કાર્યપણું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી એમ કોઈને શંકા થાય તો નીચેના સૂત્રવડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઉભયાન્યત્વાત્કાર્યત્વં મહદાદેર્ઘટાદિવત્ ॥૧૨૯॥

પ્રકૃતિપુરુષયોર્નિત્યયોરન્યત્વાત્ । શેષં વ્યક્તમ્ ॥ ૧૨૯॥

સૂ૦:—ઉભયથી અન્યપણાવડે મહદાદિનું ઘટાદિની પેઠે કાર્યપણું [છે.] ૧૨૯.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ પુરુષનું ભોગ્ય હોવાથી પુરુષરૂપ નથી, અને વિનાશી હોવાથી તે પ્રકૃતિરૂપ પણ નથી. જેમ ઘડો પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી કાર્ય છે તેમ મહત્તત્ત્વ પણ પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. આવી રીતે અનુમાનપ્રમાણવડે મહત્તત્ત્વથી માંડીને

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોસુધીના પદાર્થોનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું કાર્યપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૯.

વળી મહત્તત્ત્વના કાર્યપણામાં બીજો હેતુ કહે છે:—

પરિમાણાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

પરિમિતસ્વાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

સૂ૦:—પરિમાણથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૦.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ પરિમિત એટલે પરિચિન્ન (અવ્યાપક) હોવાથી પણ કાર્યરૂપ છે. જે પદાર્થ પરિમિત હોય છે તે પદાર્થ કાર્યરૂપ હોય છે, જેમ ઘટાદિ. નિત્યવસ્તુનું પરિમિતપણું—પરિચિન્નપણું—ને કાર્યપણું સંભવતું નથી. ૧૩૦.

એ સંબંધમાં બીજી યુક્તિ જણાવે છે:—

સમન્વયાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

પ્રધાનેન સહ સમ્યગન્વયાત્ પ્રધાનગુણાનાં સર્વપદાર્થેષુ દર્શનાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

સૂ૦:—સમન્વયથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૧.

વિ૦:—એ મહત્તત્ત્વમાં તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં રહેલા સંત્યાદિ ત્રણ ગુણોના સુખાદિ ધર્મોના સહભાવ જોવામાં આવે છે, માટે પણ તે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે એમ નક્કી થાય છે. ૧૩૧.

વળી તેના કાર્યપણામાં અન્ય હેતુ દર્શાવે છે:—

શક્તિતથ્ચેતિ ॥ ૧૩૨ ॥

કારણશક્તયા કાર્યં પ્રવર્તત ઇતિ મહદાદયઃ ક્ષીણાઃ સન્તઃ
પ્રકૃત્યનુપૂરણેન કાર્યં જનયન્તિ । અન્યથા પ્રવૃત્તિશીલત્વાત્સર્વ-
દા કાર્યં જનયેયુઃ ॥ ૧૩૨ ॥

સૂ૦:—વળી કરણથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.]
ધતિ. ૧૩૨.

વિ૦:—શક્તિ એટલે કરણ. જેમ આંખ આદિ કરણ (રૂપાદિના
ગ્ધાનનું સાધન) છે, માટે તે કાર્ય છે, તેમ પુરુષને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોએ
અર્પણ કરેલા શબ્દાદિ વિષયોનું સાક્ષાત્ત્વે બોધન (નિવેદન) કરવાથી,
બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) પણ કરણ છે, માટે તે કાર્ય છે. મહત્તત્ત્વનું કાર્યપણું
સિદ્ધ થવાથી અહંકારાદિનું પણ કાર્યપણું સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રમાં
ઈતિશબ્દ કાર્યપણાના સાધક હેતુઓની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે. ૧૩૨.

હવે વ્યતિરેકનામની યુક્તિવડે તેનું કાર્યપણું
સૂચવે છે:—

તદ્ધાને પ્રકૃતિઃ પુરુષો વા ॥ ૧૩૩ ॥

કાર્યમકાર્યં ચ કોટિદ્વયમ્ । કાર્યતાહાને પ્રકૃતૌ પુરુષે
વા મહદાદીનાં પ્રવેશ ઇતિ ॥ ૧૩૩ ॥

સૂ૦:—તેની (કાર્યપણાની) નિવૃત્તિમાં [તે]
પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ [છે ?] ૧૩૩.

વિ૦:—જો તમે મહત્તત્ત્વનું કાર્યપણું ન સ્વીકારો તો તેને શું પુરુષ કહેવો ? અથવા પ્રકૃતિ કહેવી ? આ જગતમાં પદાર્થોની કાર્ય અને અકાર્ય એવી બે કોટિ જણાય છે. મહત્તત્ત્વની કાર્યતાની નિવૃત્તિ થયે તેની પ્રકૃતિ કિંવા પુરુષ એ બે અકાર્યમાંથી એકમાં ગણના કરવી પડશે, ને એમ માનવું એ આગળ કહેલા અનુમાનપ્રમાણથી તથા શબ્દપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે કાર્યજ છે, પ્રકૃતિ કે પુરુષ નથી, એમ નક્કી થાય છે. ૧૩૩.

અમે પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન મહત્તત્ત્વને નિત્ય માનશું એવી શંકા વાદી કરે તો તે શંકાનો સૂત્રકારશ્રી પરિહાર કરે છે:—

તયોરન્યત્વે તુચ્છત્વમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

**તયોઃ કાર્યાકાર્યયોરન્યત્વં મહદાદીનાં તુચ્છરૂપત્વં અભાવ-
રૂપત્વમ્ ॥ ૧૩૪ ॥**

સૂ૦:—તેમનાથી (તે બેનાથી) અન્યપક્ષમાં [તેનું] તુચ્છપણું [થાય.] ૧૩૪.

વિ૦:—આ જગતમાં પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ અકાર્ય (કાર્યભાવથી રહિત) છેજ નહિ, અને જો તેમનાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુને તમે અકાર્ય માનો તો તે વસ્તુ અત્યંત અસત-તુચ્છ-છે. કારણ અને ભોક્તા એ બેજ કાર્યથી ભિન્ન હોય છે. એ વિનાની ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ કાર્યથી ભિન્ન માનવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ

નથી. એવી રીતે કારણરૂપ પ્રકૃતિથી ને ભોક્તારૂપ પુરુષથી ભિન્ન મહત્તત્ત્વ કાર્ય હોવાથી તે અનિત્ય છે, નિત્ય નથી. ૧૩૪.

આગળ મહત્તત્ત્વાદિના કાર્યને અને સ્વરૂપને વર્ણવેલાં છે, ત્યાં તેવડે પ્રકૃતિના હોવાનું જે અનુમાન કર્યું છે તેમાં હવે વિશેષ કહે છે:—

कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवत्येवं, यत्र कारणरूपं कार्ये न दृश्यते, यथा चन्द्रोदया-
त्समुद्रवृद्धयनुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादौ दर्शना-
त्कार्यात्कारणानुमानमेव ! तत्साहित्यात्प्रकृतिरूपस्य महदा-
दौ दर्शनात् ॥ १३५ ॥

સૂ૦:—કાર્યથી કારણનું અનુમાન તેની વ્યાપ્તિથી
[થાય છે.] ૧૩૫.

વિ૦:—કાર્યકારણની વ્યાપ્તિ (સહાયસ્થાન—સાથે હોવું) હોવાથી કોઈ પણ કાર્ય જોવાથી તેના કારણનું અનુમાન થાય છે. મહત્તત્ત્વાદિક કાર્યથી તેના પ્રકૃતિરૂપ કારણનું આગળ જે અનુમાન કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં કાર્યના તટસ્થપણાના નિવારણમાટે કાર્યસહિતજ કારણનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે; જેમ તેલરૂપ કાર્ય પોતાના કારણ સ્વવિશિષ્ટ-તલથી થાય છે તેમ મહત્તત્ત્વ પણ પોતાના કારણ સ્વવિશિષ્ટપ્રધાનથી ઉપજે છે. એવી રીતે સર્વત્ર કાર્યસહિત તેમનાં કારણોનું અનુમાન કરી લેવું. ૧૩૫.

હવે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોના વિવેકમાટે મહત્તત્ત્વનું
સ્વરૂપ જણાવે છે:—

અવ્યક્તં ત્રિગુણાલ્લિંગાત્ ॥ ૧૩૬ ॥

ત્રિગુણાલ્લિંગાત્, લયં ગચ્છતીતિ, મહત્તત્ત્વાત્ પ્રધાનમનુ-
માતવ્યમ્ । મહત્તત્ત્વં चाध्यवसायरूपं व्यक्तं विनाशि प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । तेन लिङ्ग्यनुमानम् ॥ ૧૩૬ ॥

સૂ૦:—ત્રણ ગુણરૂપ હેતુથી [મહત્તત્ત્વ] અવ્યક્ત
[છે.] ૧૩૬.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વનાં (બુદ્ધિનાં) ત્રણ ગુણથી થનારાં સુખાદિક
કાર્યો મનુષ્યને પોતાના મનવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ અયોગી માણસોને
મહત્તત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પ્રકૃતિની પેઠે મહત્તત્ત્વ પણ
અવ્યક્ત (અપ્રકટ) ગણાય છે. પ્રકૃતિમાં રહેલા ત્રણ ગુણો અને પ્રકૃતિનું
સ્વરૂપ એ બંનેનું પ્રત્યક્ષપણું સાધારણ માણસોને-અયોગીને-ન હોવાથી
પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વથી પણ વધારે અવ્યક્ત ગણાય છે. સારાંશ કે પ્રકૃતિ
પરમ અવ્યક્ત મનાય છે, અને મહત્તત્ત્વ તો પ્રકૃતિથી ઊતરતું અવ્યક્ત
મનાય છે. બાકીનાં કેટલાંક તત્ત્વો તેથી ઊતરતાં અવ્યક્ત ને કેટલાંક
તત્ત્વો વ્યક્ત ગણાય છે. આ સૂત્રનો ખીન્ને અર્થ પણ થઈ શકે છે તે
આવી રીતે:—ત્રણ ગુણવાળા મહત્તત્ત્વથી પ્રકૃતિના સહભાવનું અનુમાન
થાય છે. ૧૩૬.

પ્રકૃતિના સહભાવમાં કોઈ પણ યુક્તિ ન હોવાથી

તેનો અભાવ માનવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

તત્કાર્યતસ્તત્સિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૩૭ ॥

તત્કારણં કાર્યમકાર્યં વા । કાર્યત્વે તત્કારણસ્યાપિ તથા-
ત્વે સત્યનવસ્થા । મૂલકાર્યત્વે તદેવ સેતિ । ‘ તત્કાર્યત ’
ઇતિ પ્રકૃતિકાર્યતઃ પ્રકૃતિસિદ્ધેર્નાપલાપઃ ॥ ૧૩૭ ॥

સૂ૦:—તેના કાર્યથી તેની સિદ્ધિથી [પ્રકૃતિનો]

અભાવ નથી. ૧૩૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં મહત્ત્વાદિ કાર્યોથી પ્રકૃતિના (પ્રધાનના)
હોવાનું અનુમાન થાય છે, તેથી પ્રકૃતિનો અભાવ સિદ્ધ થઇ શકતો
નથી. ૧૩૭.

પ્રકૃતિની સિદ્ધિ તેનાં કાર્યોપરથી થાય છે, પણ
પુરુષનું કોઇ કાર્ય નથી, તો તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે.
એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

સામાન્યેન વિવાદાભાવાદ્ધર્મવન્ન સાધનમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

સામાન્યેન તાવદાત્મનિ વિવાદો નાસ્તિ, વિશેષે હિ વિ-
વાદો ‘ ઽનેક એકો વ્યાપકો ઽવ્યાપક ’ इत्यादिः । यथा सर्वस्मि-
न्दर्शने धर्म इत्याविवादः, धर्मविशेषे हि विप्रतिपत्तिः ॥ ‘ न

તત્સાધનં ' ન તત્ર કાર્યકારણભાવઃ સાધનમ્ । અન્યત્સાધનં
વક્ષ્યામીત્યભિસન્ધિઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સૂ૦:—ધર્મની પેઠે સામાન્યવડે વિવાદના અભાવથી
[પ્રમાણરૂપ] સાધનની [અગત્ય] નથી. ૧૩૮.

વિ૦:—ધર્મની સામાન્યસત્તાની પેઠે આત્માની (પુરુષની-હુંની)
સામાન્યસત્તામાં કોઈ પણ વાદીનો વિવાદ અથવા મતભેદ ન હોવાથી
તેનું સાધક પ્રમાણ બતાવવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આત્માનું સામાન્ય
અસ્તિત્વ સર્વ લોકો ને દર્શનવાળાઓ સ્વીકારે છે. “ હું છું કે નથી ”
એવો સંશય કોઈ પણ બ્રાંતિરહિત માણસ કરતું નથી. “ હું છું ”
એમ સૌ કોઈ પોતાનું અસ્તિત્વ માને છે, એટલે આત્માના એ સાધારણ
સ્વરૂપમાં કોઈનો કાંઈ પણ વિવાદ નથી, પરંતુ તેના વિશેષસ્વરૂપમાં-
દેહથી ચેતનસુધીમાં આત્મા કોણ ? ને તેનું સ્વરૂપ કેવું ? એમાં-ભિન્ન
ભિન્ન મતો છે, એટલે તેના વિશેષસ્વરૂપમાં પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય
રહે છે. ધર્મસંબંધમાં પણ એમજ છે. ધર્મના સાધારણ સ્વરૂપમાં કોઈનો
કાંઈ પણ વિવાદ જ્ઞેયમાં આવતો નથી, પણ ધર્મના વિશેષસ્વરૂપમાં
સૌ વાદીઓ નાનાપ્રકારના વિવાદ કરે છે. વિવાદની વાતમાં પોતાનો
મત સત્ય કરવામાટે પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય પડે છે. જે નિર્વિવાદ
વાત હોય તેમાં કોઈને કાંઈ પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય રહેતી નથી. ૧૩૮.

શરીરાદિકથી પુરુષના ભિન્નપણાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

શરીરાદિઽવતિરિક્તઃ પુમાન્ ॥ ૧૩૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

સૂ૦:—પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન [છે.] ૧૩૯.

વિ૦:—પુરુષ એટલે શરીરરૂપ પુરમાં રહેલો આત્મા સ્થૂલ-શરીરથી માંડીને પ્રકૃતિપર્યંતનાં ચોવીસ જડ તત્ત્વોથી ભિન્ન ચેતનરૂપ છે. જેનો કોઈ અન્ય પદાર્થમાં સમાવેશ ન થાય તે પદાર્થને તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. પુરુષના શરીરાદિથી ભિન્નપણાનો હેતુ આગળના સૂત્રમાં કહેશે. ૧૩૯.

ઉપરની પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:—

સંહતપરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

યત્સંહતં તદસંહતપરાર્થમ્ । સંહતપરાર્થત્વેઽનવસ્થા સ્યાત્ ।
સંહતત્વં ચ ગુણાનામન્યોઽન્યમિથુનભાવેન કાર્યકારણમ્ । અથ-
વા દ્રવકઠિનતા સંહતત્વમ્ । તच्च प्रकृत्यादौ तिरोभूतमस्ति,
अन्यथा तत्कार्येषु संहततादर्शनप्रसंगात् ॥ १४० ॥

સૂ૦:—સંઘાતના પરાર્થપણાથી [પુરુષ પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન છે.] ૧૪૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ બધી સંહત (મળીને કામ કરનારી) ભોગ્યવસ્તુ અન્યને માટે છે. તે વસ્તુઓ જેને માટે છે તે દેહાદિથી વિલક્ષણ—ચેતન, અસંહત અને ભોક્તા છે. જેકે “ સંહતપરાર્થત્વાત્પુરુષસ્ય ” એ આ અધ્યાયના ૧૧ માં સૂત્રમાં આ હેતુ કહેશે છે, તોપણ અહિં હેતુઓની ગણતરીમાં તેનું સ્મરણ કરેલું છે, તેથી અહિં તેની નિર્ણય પુનરુક્તિ થઈ છે એવી શંકા ન કરવી. ૧૪૦.

ઠહેલી વાતને પુનઃ વિશેષ રૂપે કરે છે:-

ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

પુરુષે ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ તદદર્શનાત્ । આદિશબ્દાદ-
ન્યેષાં પ્રકૃતિધર્માણામપ્યદર્શનાદિતિ ॥ ૧૪૧ ॥

સૂ૦:-ત્રિગુણાદિના વિપર્યયથી [પુરુષ ભિન્ન
છે.] ૧૪૧.

વિ૦:-સર્વદા અપરિણામિસ્વભાવવાળા પુરુષમાં સુષ્પ, દુઃખ
અને મોહ એ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ધર્મો કે ખીજા કોઇ પણ પ્રકૃતિના
ધર્મો નથી, માટે તે પ્રકૃતિથી અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી ભિન્ન છે. “ હું
સુખી છું ” ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ બુદ્ધિનિષ્ઠ સુષ્પના સ્વામીપણાને લીધે
પુરુષમાં થતી જણાય છે. એ પ્રતીતિઓથી બુદ્ધિથી ભિન્ન પુરુષમાં
સુષ્પાદિ ધર્મોની સિદ્ધિ થતી નથી. ૧૪૧.

તેમાં બીજા હેતુ ઠહે છે:-

અધિષ્ઠાનાત્તેતિ ॥ ૧૪૨ ॥

ચેતનો હ્યધિષ્ઠાતા ભવતિ પ્રકૃતિશ્ચ જહેસર્થઃ ॥ ૧૪૨ ॥

સૂ૦:-અને અધિષ્ઠાનથી [પુરુષ ભિન્ન છે.]
ઇતિ. ૧૪૨.

વિ૦:-પુરુષ શરીરાદિના અધિષ્ઠાતા છે, માટે તે અધિષ્ઠેય
(અધિષ્ઠાતાને અધીન વર્તનાર) શરીરાદિથી ભિન્ન છે. પ્રેરક ને

અધિષ્ઠાતા પર્યાય છે. જેમ અધિષ્ઠેય રથથી અધિષ્ઠાતા સારથિ ભિન્ન છે તેમ અધિષ્ઠેય શરીરાદિથી અધિષ્ઠાતા પુરુષ પણ ભિન્ન છે, તે બંને એક નથી. ૧૪૨.

હવે એ વાતમાં સહકારી યુક્તિ કહે છે:-

ભોક્તૃભાવાત્ ॥ ૧૪૩ ॥

ભોગ્યા પ્રકૃતિઃ, ભોક્તા પુરુષઃ । યદ્દપિ કૂટસ્થત્વાદાત્મનો
ભોક્તૃત્વં નાસ્તિ, તથાપિ બુદ્ધિચ્છાયાપત્યેત્યુક્તમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

સૂ૦:—ભોક્તૃભાવથી [પણ પુરુષ શરીરાદિથી
ભિન્ન છે.] ૧૪૩.

વિ૦:—પ્રકૃતિ ભોગ્યા ને પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે. જોકે પુરુષ (આત્મા) કૂટસ્થ (અવિકારી) હોવાથી તેમાં વાસ્તવિક ભોક્તાપણું નથી, તોપણ તેમાં બુદ્ધિનો આભાસ પડવાથી તે ભોક્તા કહેવાય છે. જો કદી શરીરાદિને (શરીર, ઇન્દ્રિય કે અંતઃકરણને) ભોક્તા માનવામાં આવે તો તેમાં કર્મકર્તૃવિરોધ (ભોગ્યના ને ભોક્તાના એકપણારૂપ દોષ) આવે, માટે શરીરાદિ ભોક્તા નથી. ૧૪૩.

પુરુષના કૈવલ્યમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ પુરુષ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એમ કહે છે:-

કૈવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રિગુણસ્વભાવત્વાત્પ્રકૃતેર્ન સ્વભાવપ્રચયઃ, અનિત્યત્વ-

પ્રસન્નાચ્ચ । યસ્યૌપાધિકા ગુણાસ્તસ્ય કૈવલ્યં સંભવતિ । સ
ચાત્મેતિ ॥ ૧૪૪ ॥

સૂ૦:—[પુરુષના] કૈવલ્યમાટે [પ્રકૃતિની]
પ્રવૃત્તિથી પણ [પુરુષ ભિન્ન છે.] ૧૪૪.

વિ૦:—પુરુષના કૈવલ્યમાટે ક્રિયાસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ
થાય છે, અક્રિય પુરુષની તેમાટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, આ કારણથી પણ
પ્રકૃતિથી પુરુષનું ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિવાળી અથવા
પરિણામશીલા છે, અને પુરુષ પ્રવૃત્તિરહિત અથવા અપરિણામી છે. ૧૪૪.

હવે પુરુષ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એમ કહે છે:—

જહપ્રકાશાયોગાત્ પ્રકાશઃ ॥ ૧૪૫ ॥

જહો ન પ્રકાશત ઇતિ સિદ્ધમ્ । યદ્યાત્માપિ જહઃ સ્યાત્,
તસ્યાપ્યન્યેન પ્રકાશેન ભવિતવ્યમ્ । લાઘવાચ્ચાત્મૈવ પ્રકાશ-
રૂપોઽસ્તુ । શ્રુતિશ્ચ “યેનેદં સર્વં વિજાનાતિ તં કેન વિજાની-
યાત્, વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજાનીયા”દિતિ ॥ ૧૪૫ ॥

સૂ૦:—જહમાં જ્ઞાનના અસંભવથી [પુરુષ] જ્ઞાન-
સ્વરૂપ [છે.] ૧૪૫.

વિ૦:—જ્યત્માં ને સ્વપ્નમાં મનનો ને આત્માનો સંયોગ
થવાથી તે વેદા આત્મામાં જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે, અને સુષુપ્તિમાં મનનો ને
આત્માનો સંયોગ ન હોવાથી તે વેદા આત્મા જહરૂપે રહે છે, માટે.

આત્માનું સ્વરૂપ જડ (અચેતન) છે, તે મનનો તેની સાથે સંયોગ થવાથી તેમાં ચેતનગુણ (જ્ઞાનગુણ) ઉત્પન્ન થાય છે, આવો જે તાર્કિકોનો મત છે તે મત ખોટો છે, કારણ ઘટ આદિ જે જડ વસ્તુ છે તેમાં જેમ કોઇના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જડ આત્મામાં પણ મનના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, માટે સૂર્યાદિક પ્રકાશસ્વભાવવાળા પદાર્થોની પેઠે આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો જ છે. પૂર્વમીમાંસકો આત્માને ખદોતની (આગીઆની) પેઠે જડચેતનઉભયરૂપ માને છે. તેમનું તે માનવું પણ ખોટું છે, કેમકે એક ને નિરવયવ આત્મામાં વિરોધી ઉભયરૂપપણું સંભવી શકતું નથી. ૧૪૫.

જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે, એમ કહે છે:-

નિર્ગુણત્વાન્ન ચિદ્ધર્મા ॥ ૧૪૬ ॥

यद्यात्मनो धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, तत-
श्चानिर्गोक्ष इति ॥ १४६ ॥

સૂ૦:-નિર્ગુણપણાથી [પુરુષ] જ્ઞાનધર્મવાળો નથી. ૧૪૬.

વિ૦:-જ્ઞાન અથવા ચેતન્ય એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે. જો તમે જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માનશો તો “ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ” (આત્મા સાક્ષી, ચેતનરૂપ, કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) ઇત્યાદિ આત્માના નિર્ગુણસ્વરૂપને કહેનારી શ્રુતિઓની

સાથે તમારા મતનો વિરોધ આવશે. બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિનું અનિત્યપણું લોકોમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તે જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિને જો પુરુષના ધર્મો માનવામાં આવે, તો પુરુષને પરિણામીપણાની ને પરિણામે વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આવી રીતની ખીજ અનેક યુક્તિઓદ્ધારા પુરુષનું નિર્ગુણપણુંજ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૬.

“ હું જાણું છું ” આવું જ્ઞાન બધા પુરુષોને થાય છે, તે જ્ઞાનથી જણાય છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, માટે જ્ઞાનાદિકને પુરુષના ગુણજ માનવા જોઈએ, એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

શ્રુત્યા સિદ્ધસ્ય નાપલાપસ્તત્પ્રત્યક્ષવાધાત્ ॥૧૪૭॥

“ અસંગો હ્યયં પુરુષઃ ” इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा बाधिता स्यात् ॥ १४७ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિવડે સિદ્ધનો અભાવ નહિ, તેના પ્રત્યક્ષ-વડે બાધથી. ૧૪૭.

વિ૦:—અમે કેવલ યુક્તિથીજ નહિ, પરંતુ “ કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ” (આત્મા કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ પુરુષનું નિર્ગુણપણું સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રુતિવડે સિદ્ધ થતા પદાર્થનો અન્ય કોઈ પણ પ્રમાણવડે બાધ થઈ શકતો નથી. “ હું જાણું છું ” આવી પ્રતીતિ જીવને થાય છે, શુદ્ધ આત્માને એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી તેનો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિવડે બાધ થાય છે. શ્રુતિદ્ધારા જો એ પ્રતીતિનો

બાધ તમે નહિ માનો તો “ હું ઘોળો છું ” ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી દેહને આત્મા માનવો પડશે, ને જે તેમ થશે તો દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો ને તેની સાધક યુક્તિઓનો બાધ થવાથી આર્વાકે માનેલા દેહાત્મવાદની પ્રાપ્તિ થશે, જે વિવેકીઓને સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. “ હું જાણું છું ” આ પ્રતીતિ આત્માના જ્ઞાનધર્મને જણાવનારી નથી એમ “ હું ઘોળો છું ” એવી દેહમાં થતી હુંપણાની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિવડે બાધ પામવાથી નક્કી થાય છે. “ સચ્ચિદેકરસો જ્યમાત્મા ” (આ આત્મા સદ્રૂપ, ચેતનરૂપ ને એકરસ છે,) આ શ્રુતિ પણ આત્માનું ચેતન્યસ્વરૂપ છે એમ કહે છે. ૧૪૭.

પુરુષને જડ માનવામાં બીજું ક્ષપણ કહે છે:—

સુષુપ્ત્યાથસાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

યદ્યાત્મા જડઃ સ્યાત્, સુષુપ્ત્યાદાવસાક્ષિત્વં અજ્ઞાતૃત્વં સ્યાત્ । ન ચૈવં સુખમહમસ્વાપ્સમિતિ પ્રતિભાસનાત્ । આદિ-શબ્દાત્સ્વપ્નગ્રહણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સૂ૦:—[પુરુષ જડ હોય તો તેનું] સુષુપ્તિ આદિનું અસાક્ષીપણું [થાય.] ૧૪૮.

વિ૦:—જો આત્મા જડ હોય તો સુષુપ્તિકાલે (અંતઃકરણના તથા ઇન્દ્રિયોના વિરામના સમયમાં) તેનું (આત્માનું) સાક્ષીપણું સંભવી શકે નહિ. સુષુપ્તિકાલમાં પણ આત્મા અજ્ઞાનનો તેમજ સુષુપ્તનો ચોતા (પ્રકાશક) રહે છે, તેથીજ સુષુપ્તિમાંથી જાગત, થવા પછી

મનુષ્યને “ આજ હું માદનિદ્રામાં મૂક થઇને સુતો હતો, મને કાંઈ ભાન નહોતું, ” ને “ આજ હું સુષ્પર્વક સુતો હતો, ” એવી રીતનું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા ચેતનરૂપ છે, જડરૂપ નથી. ૧૪૮.

હવે પુરુષનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છે:—

જન્માદિવ્યવસ્થાતઃ પુરુષબહુત્વમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

યથેક આત્મા, એકસ્મિન્જાયમાને સર્વે જાયેરન્ ॥ ૧૪૯ ॥

સૂત્ર:—જન્માદિની વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું
[છે.] ૧૪૯.

વિ:—પુરુષના જન્માદિની વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ થવામાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું જોઈએ. જો એક આત્મા માનવામાં આવે તો એક આત્માનો જન્મ થયે બધા આત્માના જન્મો થવાનો દોષ આવે. વળી પુણ્યવાન્ જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે, પાપી જીવ નરકમાં જાય છે, અગ્નીની જીવ બદ્ધ રહે છે, ને જ્ઞાની જીવ મુક્ત થાય છે, આવી જે વ્યવસ્થા શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તે વ્યવસ્થા પણ આત્માને એક માનવાથી નહિ બને, માટે પણ આત્માનું (પુરુષનું) બહુપણું માનવું જોઈએ. ૧૪૯.

બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના લેહથી પુરુષના બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે, માટે પુરુષોનું બહુપણું માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી જોમ કાંઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

ઉપાધિભેદેऽપ્યેકસ્ય નાનાયોગ આકાશસ્યેવ

ઘટાદિભિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

યથૈકમાકાશં, ઘટાદ્યુપાધિભેદાદ્ઘટે નષ્ટે ‘ ઘટાકાશં નષ્ટ-
મિ’તિ વ્યપદિશ્યતે, તથૈકાત્મપક્ષેઽપિ દેહાવચ્છેદાત્તન્નાશે
‘ આત્મા નષ્ટ ’ ઇતિ વ્યપદેશમાત્રમ્ । નાનાત્મપક્ષેઽપ્યન્યથાઽઽ-
ત્મનો નિત્યત્વાત્કથં જન્મમરણવ્યવસ્થેતિ ॥ ૧૫૦ ॥

સૂ૦:—ઉપાધિના ભેદમાં પણ એકનો ઘણાની સાથે
સંબંધ ઘટાદિની [સાથે] આકાશની પેઠે [છે.] ૧૫૦.

વિ૦:—જેમ એકજ આકાશને ઘટાદિના સંબંધથી ઘટાદિરૂપ
ઉપાધિનો સંયોગ અને મઠાદિના નાશથી મઠાદિરૂપ ઉપાધિનો વિયોગ
થાય છે તેમ પુરુષને એકજ માનવામાં એક પુરુષને એક
અંતઃકરણનો સંયોગ થવાથી તેને બંધ થવો જોઈએ, અને તેનેજ
બીજા અંતઃકરણના નાશવડે તે અંતઃકરણનો વિયોગ થવાથી તેની
મુક્તિ થવી જોઈએ. આમ હોય તો પછી એક પુરુષ બદ્ધ છે, ને
બીજો પુરુષ મુક્ત છે, એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિ ન થવી
જોઈએ, પણ એકજ પુરુષ બદ્ધ છે, અને તેજ પુરુષ મુક્ત પણ છે,
એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ, પરંતુ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. જે એકજ
આત્માની એકજ કાલે પરસ્પર વિરોધવાળા બે સ્થિતિ માનશે તો
મુક્તને પણ બંધની અત્યંતનિવૃત્તિ નહિ સ્વીકારી શકાય. ૧૫૦.

જોકે ચેતન એક છે તોપણ ઉપાધિવિશિષ્ટચેતનને

કેવલચેતનથી ભિન્ન માનવાથી અંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે આવી શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

ઉપાધિર્ભિચતે ન તુ તદ્વાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઉપાધિર્ભિચતે । ન ચાન્યનાશાદન્યત્ર નાશવ્યવહારોઽતિ-
પ્રસંગાત્ । એકાત્મપક્ષે ચ વ્યક્ત એવ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ, એકસ્ય
બન્ધમોક્ષાભાવાત્ । આકાશસ્ય તુ ધૂમાદિયોગાયોગાવિરુદ્ધૌ,
સંયોગસ્યાઘ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

સૂ૦:—ઉપાધિ ભેદ પામે છે, પણ તેવાળો [ભેદ
પામતો] નથી. ૧૫૧.

વિ૦:—બહુપણાવાળો અંતઃકરણરૂપ જડ ઉપાધિ ચેતનથી
ભિન્ન છે. તે ઉપાધિ પરસ્પર ભેદ પામે છે, પણ ઉપાધિવાળો ભેદ
પામતો નથી. તે ઉપાધિથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) જે જીવ કહેવાય છે
તે કેવલચેતનથી (શુદ્ધપુરુષથી) ભિન્ન નથી, પણ તે બંને વસ્તુતાએ
એકજ છે, તેથી પુરુષ બહુ નહિ હોવાથી અંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સિદ્ધ
થઈ શકતી નથી. જે વિશિષ્ટચેતનને કેવલચેતનથી ભિન્ન માનશે
તો તેની અનાત્મતા થવાથી અવશેષ રહેલા એકજ પુરુષના અંધમોક્ષની
વ્યવસ્થા સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. અંતઃકરણરૂપ વિશેષણના નાશથી તેના
(શુદ્ધચેતનથી ભિન્ન વિશિષ્ટનો) પણ નાશ થવો જોઈએ, એટલે
તમારે મને એકજ પુરુષ રજો, તેથી તેના અંધમોક્ષની વ્યવસ્થા નહિ
થઈ શકે. ૧૫૧.

આત્માને એક માનવામાં રહેલા દોષોની નીચેના સૂત્રવડે સમાપ્તિ કરે છે:—

**एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-
धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥**

ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભવતિ ॥ ૧૫૨ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે એકપણાવડે રહેલાના વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ [સંભવે] નહિ. ૧૫૨.

વિ૦:—જે વસ્તુ એકપણાના ભાવથી રહેલી હોય તેમાં કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થઈ શકે નહિ. જે આત્મા બહુ હોય તોજ તેમાં તેના દેહાદિમાં રહેલાં ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઈ શકે, કિંતુ જે આત્મા એકજ હોય તે તેમાં કોઈ પણ રીતે બહુ દેહાદિનાં બહુ ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઈ શકે નહિ. આમ હોવાથી આત્મા બહુ છે, એક નથી. ૧૫૨.

એક આત્મા માનવામાં તેના સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ નાહ સંભવી શકે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

પુરુષકર્તૃત્વં શ્રાન્તં, અત્ર પુરુષાકર્તૃત્વસ્ય સત્યત્વાત્, આરોપસ્યાસત્યત્વાત્ । ન ચ સત્યાસત્યયોઃ સંબન્ધસ્તાચ્ચક્રો ભવતિ । અસદ્વિત્વાદાત્મનો ન જન્મમરણાદિ સંભવતિ ॥ ૧૫૩ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં પણ [આત્માના] એકપણાથી આરોપથી તેની સિદ્ધિ [સંભવે] નહિ. ૧૫૩.

વિ૦:—જો સુખદુઃખાદિને અન્યના એટલે અંતઃકરણના ધર્મો માને, અને તેમના એક પુરુષમાં આરોપ માને, તોપણ એક પુરુષ સુખી છે, ને ખીજો પુરુષ દુઃખી છે, એવી વ્યવસ્થા આ જગતમાં જોવામાં આવે છે તે નહિ સંભવી શકે. ઘટાકાશને અને ગૃહાકાશને ઉપાધિવડે ભિન્ન માનવાથી તેમના ઉપાધિના નિમિત્તથી તેમની ભિન્નતાની વ્યવસ્થા સંભવે છે. જો જીવપણા આદિ ધર્મોને ઉપાધિવિશિષ્ટમાં ગણીશો તો ઘટરૂપ ઉપાધિના નાશથી જેમ ઘટાકાશનો નાશ થાય છે તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના નાશથી જીવનો પણ નાશ થશે, ને જીવનો નાશ થાય છે એમ કહેવું એ શ્રુતિસ્મૃતિથી બિલકુલ છે, અને એમ માનવાથી મોક્ષનો ને તેનાં સાધનોનો ઉપદેશ પણ નકામો થઈ પડે છે. ૧૫૩.

જો આત્માને ઘણા માનશે તો અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની સાથે વિરોધ આવશે એમ શંકા થાય તો તેનું સાધન કરે છે:—

નાદ્વૈતશ્રુતિવિરોધો જાતિપરત્વાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

વ્યક્ત: ॥ ૧૫૪ ॥

સૂ. —[નાદ્વૈતશ્રુતિના] જાતિપરપણાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૧૫૪.

વિ. :—“ આત્મા (પુરુષો) ઘણા છે ” એ અમારું કથન

શ્રુતિથી વિરુદ્ધ નથી, પણ શ્રુતિસંમત છે. “ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્
 એકમેવાદ્વિતીયમ્ ” (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત્ આગળ સતજ હતું,
 એકજ અદ્વિતીય હતું,) અને “ આત્મા વા હૃદમેક એવાગ્ર આસીત્ ”
 (પ્રસિદ્ધ આ જગત્ આગળ એકજ આત્મરૂપ હતું,) ઇત્યાદિ
 શ્રુતિઓ પુરુષનું એકપણું કહેતી નથી, પણ તેમની આત્મપણારૂપ
 એકભૂતિ કહી તેમના વિન્નતીયપણાનો નિષેધ કરે છે. સર્વ પુરુષોમાં
 વિરુદ્ધધર્મોનો અભાવ હોવાથી શ્રુતિઓમાં તેમનું જ્ઞાનરૂપ સમાનસ્વભાવ-
 વાળાપણું કહ્યું છે, એકજ આત્મા છે એમ કહ્યું નથી. ૧૫૪.

પુરુષોનું સન્નતીયપણું પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પુરુષોના
 સન્નતીયપણાનું કથન વિરુદ્ધ છે એમ શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરે છે:-

વિદિતબંધકારણસ્ય દૃષ્ટ્યાસ્તદ્રૂપમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

વિદિતં બન્ધકારણં પ્રકૃતિપુરુષવિવેકાદર્શનં યસ્ય, તસ્ય
 દૃષ્ટ્યા વિવેકજ્ઞાનેન તદ્રૂપં કેવલ્યપમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

સૂ૦:-જેનામાં પ્રસિદ્ધ બંધનું કારણ [અવિવેક]
 છે એવાની દૃષ્ટિવડે તેરૂપ નથી. ૧૫૫.

વિ૦:-પ્રસિદ્ધ બંધનું કારણ જે અવિવેક તે જેમનામાં છે
 એવા અવિવેકિપુરુષોને પુરુષોમાં વિન્નતીયપણાની ભ્રાંતિ થાય છે.
 એવી ભ્રાંતિથી વિવેકીઓને પ્રતીત થતા પુરુષના સન્નતીયપણાનો ખાધ
 થતો નથી. નેત્રના યોગ્ય સામર્થ્યવિનાનું ઘૂડ દિવસે સૂર્ય ન દેખતાં અંધા-

રૂં દેખે તેથી કાંઈ સૂર્યના પ્રકાશનો બાધ થાય ? નજ થાય. ૧૫૫.

હવે પુરુષોનું સજ્જતીયપણું પ્રતિપાદન કરે છે:-

નાંધાદૃષ્ટ્યા ચક્ષુષ્મતામનુપલંભઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્ધો ન પશ્યતીતિ ચક્ષુષ્માનપિ કિં નોપલંભતે । નાનાત્મ-
વાદિનામનેકે ન્યાયાઃ સન્તીત્યર્થઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સૂ૦:-અંધના અદર્શનવડે આંખોવાળાને અદર્શન
નથી. ૧૫૬.

વિ૦:-અંધપુરુષ નેત્રને અભાવે દેખી ન શકે તેથી શું એમ
સિદ્ધ થાય કે નેત્રવાળો દેખતો પુરુષ પણ ન દેખી શકે ? તાત્પર્ય
કે જ્ઞાની પુરુષો વિવેકવડે આત્માની સજ્જતીયતા જોઈ શકે છે, અને
અજ્ઞાનીઓ પોતાના અવિવેકને લીધે આત્માની સજ્જતીયતા જોઈ
શકતા નથી. ૧૫૬.

અદ્વૈતગતમાં દૂષણ કહે છે:-

વામદેવાદિર્મુક્તો નાદ્વૈતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

પુરાણાદૌ શ્રુતં “ વામદેવો મુક્તઃ શુકો મુક્ત ” इत्यादि ।
यच्चेक एवात्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेर्भेदश्रुतिबाधः स्यात्॥ १५७॥

સૂ૦:-વામદેવાદિ મુક્ત [થયા છે, તેથી]
અદ્વૈત નથી. ૧૫૭.

વિ૦:—વામદેવઋષિ મોક્ષ પામ્યા છે, ને શુદ્ધદેવજીને મુક્તિ મળી છે, એમ શાસ્ત્રમાં સાંભળવામાં આવે છે. હવે જો એકજ આત્મા બધાં શરીરોમાં સ્થિત હોય તો વામદેવાદિની મુક્તિથી અવશ્ય બીજાઓની પણ મુક્તિ થાત, પણ તેમ થયું નથી, તેથી અદ્વૈતમત યોગ્ય નથી. ૧૫૭.

વામદેવાદિને પરમમોક્ષ નથી થયો એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

અનાદાવદ્ય યાવદભાવાદ્ ભવિષ્યદપ્યેવમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

અનાદૌ સંસારેઽય યાવદ્છૂન્યતાયા અર્શનાદ્ભવિષ્યતિ
મુક્તિરિતિ પક્ષે નાસ્તિ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

સૂ૦:—અનાદિથી હમણાંસુધીમાં [મુક્તિના]
અભાવથી ભવિષ્યમાં પણ એમ [થાય.] ૧૫૮.

વિ૦:—જો આ અનાદિ સંસારમાં વામદેવાદિ કોઈ પણ પુરુષને હજીસુધી પરમમુક્તિ થઈ નથી એમ કહો તો હવે પછી પણ કોઈ પુરુષને પરમમુક્તિ નહિ થાય, આવો નિશ્ચય થાય છે, ને જો એમ થશે તો પછી કોઈ પણ પુરુષની પરમમુક્તિનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહિ. વળી જ્ઞાનવડે પુરુષ અવશ્ય મુક્ત થાય છે આવો જ શ્રુતિસ્મૃતિનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે તેની સાથે પણ તમારા કથનનો વિરોધ આવશે. ૧૫૮.

આ સંસારમાં જ્ઞાનવડે કમથી જો બધા પુરુષોની

મુક્તિ થઈ જશે તો પછી આ સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

અનન્તત્વાદાત્મનાં ક્રમેણ મુક્તિરપિ સ્યાત્, સંસારોચ્છેદો-
ઽપિ ન સ્યાત્ । ઇદાનીમિવ સર્વત્ર ભવિષ્યત્કાલેઽપિ મુક્તિ-
ર્ભવિષ્યતીતિ નાત્યન્તોચ્છેદઃ સ્યાત્, પ્રવાહનિત્યત્વાત્ ॥ ઉપાધિ-
વિગમો મોક્ષ ઇતિ પક્ષેઽપિ સર્વશૂન્યતાપ્રસંગ ઇતિ તુલ્યોઽનુ-
યોગઃ । યથા નાનાત્મનાં ક્રમેણ મુક્તૌ સર્વોચ્છેદઃ, તથા
સર્વકર્મોચ્છેદે સર્વોપાધિનાશાજ્જગચ્છૂન્યં સ્યાત્ । અથોપાધી-
નામનન્તત્વાન્ન શૂન્યતા, નાનાત્મપક્ષેઽપિ તુલ્યત્વમ્ । તથા ચ
“ અત એવ હિ વિદ્વત્સુ મુચ્યમાનેષુ સંતતમ્ । બ્રહ્માણ્ડજીવ-
લોકાનામનન્તત્વાદશૂન્યતા ” ॥ ૧૫૯ ॥

સૂ૦:—વર્તમાનની પેઠે સર્વકાલે [સંસારનો] અત્યંત
અભાવ નથી. ૧૫૯.

વિ૦:—આ સંસાર અનાદિ છે, આત્માઓ અસંખ્ય છે, તે
મુક્તિની પ્રાપ્તિ બહુજ દુર્લભ છે; એ બધાં કારણોથી આ વર્તમાનકાલની
પેઠે ભવિષ્યકાલમાં પણ આ સંસાર ચાલતો રહેશે, તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ
નહિ થાય. જો આજસુધી આ સંસાર ચાલુ રહ્યો છે તો હવે પછી
તેનો અભાવ થશે તેમાં પ્રમાણ શું ? ૧૫૯.

આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? જો આત્મા સ્વાભાવિક બદ્ધ હોય તો તેના સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના તેનો મોક્ષ નહિ થાય, ને સ્વરૂપનો નાશ માનવાથી તેને અનિત્યપણું પ્રાપ્ત થશે; અને આત્મા જો સ્વાભાવિક મુક્ત હોય તો ધ્યાનાદિને વ્યર્થપણું પ્રાપ્ત થશે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છે:—

વ્યાવૃત્તોભયરૂપઃ ॥ ૧૬૦ ॥

ન વદ્ધો નાયં મુચ્યતે, કિંતુ નિત્યમુક્તઃ । અજ્ઞાન-
નાશસ્તુ ધ્યાનાદિના ક્રિયત્ત્વમિતિ ॥ ૧૬૦ ॥

સૂ૦:—[પુરુષ] બંને રૂપથી ભિન્ન [છે.] ૧૬૦.

વિ૦:—સૂક્ષ્મદષ્ટિવડે આત્મસ્વરૂપનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, તેમ તેને નવી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આત્માને પોતાનું સ્વાભાવિક નિત્યમુક્તપણું અવિવેકને લીધે નથી અનુભવાતું એજ તેને બંધ છે, અને એ બંધનો વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અભાવ થવો એજ તેની મુક્તિ છે. આત્માને પોતાના કલ્પિત બંધનો અભાવ યોગાનુષ્ઠાન કરવાવડે તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયે વિવેકજ્ઞાન થવાથી અનુભવાય છે. ૧૬૦.

જો દૃશ્યથી ભિન્ન આત્મા હોય તો વિવેકજ્ઞાન પામેલાને પણ દૃશ્યનું સાક્ષીપણું રહેવાથી તેનો મોક્ષ

નહિ થાય આવી શંકા થાય તો તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે:—

સાક્ષાત્સંબન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અક્ષં ઇન્દ્રિયમ્ । તત્સંબન્ધાત્સાક્ષિત્વમ્ । વિવેકે ચ કેન્દ્રિય-
સંબન્ધ इति ॥ ૧૬૧ ॥

સૂ૦:—ઇન્દ્રિયસાથેના સંબંધથી [આત્માનું]
સાક્ષીપણું [છે.] ૧૬૧.

વિ૦:—અક્ષ એટલે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો. અહિં ઇન્દ્રિયોના કથનવડે તેનાં અહંકારાદિ કારણો પણ સમજવાં. ઇન્દ્રિયોના, અહંકારના, મહત્તત્ત્વના ને પ્રકૃતિના સંબંધકાલે આત્મા સાક્ષી એટલે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા ગણાય છે. મુક્તિકાલમાં તેને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ ન રહેવાથી તે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા રહેતો નથી, પણ પોતાના સ્વરૂપમાંજ સ્થિત રહે છે. ૧૬૧.

હવે પુરુષનું નિત્યમુક્તપણું છે એમ કહે છે:—

નિત્યમુક્તત્વમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂ૦:—[પુરુષનું] નિત્યમુક્તપણું [છે.] ૧૬૨.

વિ૦:—કુઃખ બુદ્ધિનું પરિણામ છે, પુરુષનું નિત્યમુક્ત નથી. પુરુષને કુઃખના સંબંધના અત્યંતાભાવરૂપ માં નિત્યસિદ્ધ છે, અને

પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખના ભોગની નિવૃત્તિ તો તેને વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોદ્વારા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે થાય છે. ૧૬૨.

ઔદાસીન્યં चेति ॥ ૧૬૩ ॥

व्यक्तम् ॥ ૧૬૩ ॥

સૂ૦:—અને [તેનું] ઉદાસીનપણું પણ [છે.] ૧૬૩.

વિ૦:—વળી પુરુષમાં ઉદાસીનપણું રહેલું છે. આહિં કર્તાપણુના અભાવને ઉદાસીનપણું કહેલું છે. કર્તાપણું આદિ ધર્મો બુદ્ધિમાં છે, પુરુષમાં નથી, તેથી પણ પુરુષ નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૩.

હવે પુરુષમાં કર્તાપણુની પ્રતીતિ શાથી થાય છે તે કહે છે:—

**उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सा-
न्निध्यात् ॥ ૧૬૪ ॥**

इति श्रीकपिलमगधत्प्रणति श्रीसांख्यप्रवचने प्रथमो वि-
षयाध्यायः ॥ ૧ ॥

चित્સાંનિધ્યેન પ્રકૃત્યુપરાગાદાત્મનઃ કર્તૃત્વં કર્તૃત્વાભિ-
માનઃ ॥ ચિત્સાંનિધ્યાદિતિ વીપ્સા પરિસમાપ્તૌ, શ્રુતૌ તથા
દૃષ્ટ્વાન્નિતિ ॥ ૧૬૪ ॥

इति श्री... विष्णुमहद्विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्ती विषयाध्यायः ॥ १ ॥

સૂ૦:—[બુદ્ધિના] ઉપરાગથી [પુરુષમાં] કર્તાપણું [આરોપાય છે,] પુરુષના સમીપપણાથી, પુરુષના સમીપપણાથી. ૧૬૪.

વિ૦:—કર્તાપણાના ધર્મવાળા બુદ્ધિ અકર્તા પુરુષના સમીપમાં રહેલી છે. બુદ્ધિની સમીપતાને લીધે પુરુષમાં બુદ્ધિનું પોતાના ધર્મસંહિત પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી તેનું કર્તાપણું પુરુષમાં આરોપિત થાય છે. વસ્તુતાએ પુરુષ સર્વદા અકર્તા અને નિત્યમુક્ત છે. આ અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે આ સૂત્રમાં ચિત્સાન્નિધ્યાત્ એ ૫૬ બે વાર મૂકેલું છે. ૧૬૪.

इति श्रीमन्नयुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्त्याख्या-
यां गुर्जरभाषाटीकायां प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

ૐ

॥ ૨. પ્રધાનકાર્યાધ્યાય ॥

આ ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના વિષયોનું વર્ણન થયું. હવે આ શાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં પુરુષનું અપરિણામીપણું દર્શાવવામાંટે પ્રધાનથી (પ્રકૃતિથી) આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેવામાં આવશે. પ્રધાનનાં કાર્યોનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના જજ્ઞાસુને સ્પષ્ટરીતે પુરુષના સ્વરૂપનો વિવેક થાય નહિ, માટેજ ભગવાન સૂત્રકાર આ અધ્યાયમાં પ્રધાનનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આ જગતની ઉત્પત્તિમાં પ્રયોજન કહે છે:-

વિમુક્તમોક્ષાર્થં સ્વાર્થં વા પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

સ્વભાવવિમુક્ત આત્મા । તસ્યાભિમાનિકબન્ધવિમોક્ષાર્થં પ્રધાનસ્ય જગત્કર્તૃત્વમ્ । દુઃસ્વસૃષ્ટૌ સ્વભાવાદેવ વૈરાગ્યાન્મોક્ષે વૈ પુરુષઃ પ્રવર્તતે । સુસ્વસૃષ્ટૌ ચ દુઃસ્વશબલત્વાત્ સુસ્વસ્યાપિ દુઃસ્વપક્ષાનિક્ષેપાદૈરાગ્યમેવોપજાયતે । તત્ત્વતુર્વિધં, યતમાનસંજ્ઞા વ્યતિરેકસંજ્ઞા એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા વશીકારસંજ્ઞા ચેતિ । હેયં દુઃસ્વ-

मनागतमेकविंशतिप्रकारं, शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः
 षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । तत्र शरीरं दुःखानुभवाद्दुःखं,
 इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधनभावात्, सुखं दुःखानुभवा-
 त्, दुःखं यातनापीडासंतापात्मकं मुख्यत एवेति । तस्य
 निर्वतकमसाधारणं कारणमविद्या तृष्णा धर्माधर्माविति । अ-
 विद्या विपरीतज्ञानं, तत्संस्कारश्च विद्वद्भिरुक्तस्तृष्णादीनाम-
 साधारणो हेतुः । दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरात्यन्तकी ।
 तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविषयं, ततोऽविद्याया निवृत्तेः । तथा
 चोक्तं “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
 तव्यः ” “ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः
 । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ” ॥ “ तरति शोक-
 मात्मविदि ”ति । स द्विविधः परश्चापरश्चेति । तथा चोक्तं
 “ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, परं चापरमेव चे ”ति । विद्यैश्वर्यवि-
 शिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसंस्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः
 सकलजननाद्विधाता । स कथं ज्ञातव्यः । अनुमानाद्वा शमा-
 द्वा । तथा हि, विवादाध्यासितमुपलब्धं सकारणकं, अभूत्वा
 भावित्वात्, चित्रवदित्यनुमानम् । ततः सामान्येनावगतस्य
 योगेन विशेषतो ज्ञानम् । अपरस्य जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः

। તયોશ્ચ પરાપરયોર્વિવેકજ્ઞાનાય પ્રકૃતેઃ પ્રવૃત્તિઃ । તત્ર પરા-
ર્યતા વક્ષ્યતે ॥ સ્વાર્થતા ચ, યં પુરુષં પ્રસાત્માનં વિવેકેન દર્શિત-
વતી, તં પ્રત્યુદાસ્તે ॥ અચેતનાયાઃ પ્રકૃતેઃ કયં પ્રવૃત્તિઃ ।
દૃષ્ટમચેતનાનામપિ વૃક્ષાણાં ફલાદિદ્વારેણ પ્રવૃત્તિરિતિ ॥ ૧ ॥

સૂ૦:—આત્માના મોક્ષમાટે અથવા પ્રધાનના સ્વાર્થ-
માટે [પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે.] ૧.

વિ૦:—વિમુક્તસ્વભાવવાળા—અત્યંતમુક્તસ્વભાવવાળા—આત્માના
આભિમાનિક બંધની નિવૃત્તિમાટે અથવા પોતાના સ્વાભાવિક દુઃખના
વિનાશમાટે પ્રધાન આ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે. જડ પદાર્થની પ્રવૃત્તિનો
કોઈ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ કહી શકાય નહિ, પણ તેના ફલનેજ લોકો
ઉપચારથી પ્રયોજન અથવા ઉદ્દેશ કહે છે. જેમ વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય
પ્રયોજન ફલ મનાય છે તેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન મોક્ષ
મનાય છે. પ્રકૃતિથી રહિત થવું એ પુરુષનો મોક્ષ અને પુરુષના
સંબંધથી રહિત થવું એ પ્રકૃતિનો મોક્ષ છે. આ જગતમાં બહુધા
સર્વત્ર દુઃખનું બહુપણું જોવામાં આવે છે એમ જાણી જ્યારે પુરુષને
વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારેજ તે પુરુષને પ્રયત્નવડે મોક્ષ થાય છે. વૈરાગ્ય એ
પ્રકારના છે, અપર ને પર. તેમાં અપરવૈરાગ્યના ચાર પ્રકાર છે, ચતમાન,
વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. કામક્રોધાદિ આંતરશત્રુઓનો પોતાના
મનમાંથી ત્યાગ કરવામાટે તેમાં રહેલા દોષોના જ્ઞાનપૂર્વક જે યત્ન
થાય તે ચતમાનવૈરાગ્ય કહેવાય છે; કામક્રોધાદિ દોષોમાંના આટલા
દોષોનો મેં આટલો અંશે નાશ કર્યો, અને આટલા દોષોનો આટલો

અંશે નાશ કરવો હજી બાકી છે એમ નિશ્ચય કરી શેષ રહેલા દોષોનો નાશ કરવામાટે જે પ્રયત્ન થાય તે વ્યતિરેકવૈરાગ્ય કહેવાય છે; કમક્રોધાદિ દોષોમાં ને વિષયોમાં દોષદર્શન થઇ તેનો ત્યાગ થાય, પણ માન આદિના સંસ્કારો ને વિષયોની સૂક્ષ્મલાલસા મનમાં રહે તે એકેન્દ્રિયવૈરાગ્ય કહેવાય છે; અને હું દોષોને કે વિષયોને વશ નથી, પણ તે દોષો ને વિષયો મારે વશ છે, એવી સ્વતંત્ર સમજ પોતાના મનમાં ઉપજે તે વશીકારવૈરાગ્ય કહેવાય છે. એ વિષયવૈતૃષ્ણરૂપ અપરવૈરાગ્યથી ગુણુવૈતૃષ્ણરૂપ પરવૈરાગ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. પરવૈરાગ્યમાં પુરુષ પોતાના મનનો ને તેમાં પ્રકટતાં સુખ, દુઃખ ને મૂઢતાનો દ્રષ્ટા રહે છે. તેનું વિશેષ વર્ણન શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાનામની ટીકામાં છે. ૧.

હવે મોક્ષાધિકારી કોણ છે તે કહે છે:-

વિ કસ્ય તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૨ ॥

તથા ચ શ્રુતિઃ “ પુત્રૈષ્ણાયાથ વિતૈષ્ણાયાથ લોકૈષ્ણા-
યાથ વ્યુત્થાયાથ મિક્ષાચર્યં ચરન્તી”તિ, “ શાન્તો દાન્ત ઉપ-
રતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો ભૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પશ્યતિ ” ॥૨॥

સૂ૦:—વિરક્તને તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિથી [તે અધિકારી છે.] ૨.

વિ૦:—પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિદ્વારા તે વિરક્ત પુરુષને કેવલ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રકૃતિના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાં તથા તેનાં સુખાદિ પરિણામોમાં તૃષ્ણારહિતપણું થાય તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

“ પુત્રૈષણાયાશ્ચ વિતૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાય મિક્ષાચર્યં ચરંતિ ” (પુત્રની વાસના, દ્રવ્યની વાસના, અને લોકની વાસનાનો પરિત્યાગ કરીને પછી ભિક્ષાવડે શરીરનો નિર્વાહ કરે છે, —સંન્યાસી થાય છે,) તથા “ શાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિક્ષુઃ સમાહિતો મૂત્વાઽઽત્મન્યવોત્માનં પश्यેત્ ” (વિવેકી મનુષ્ય શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો અને સમાધાનવાળો થઈ પોતાના શુદ્ધ ચિત્તમાંજ આત્માને અનુભવે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પણ વિષયતૃષ્ણારહિત વિરક્ત પુરુષનેજ આત્મસાક્ષાત્કારના અધિકારી કહ્યા છે. ૨.

વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ બધા મનુષ્યોને થતી નથી તેમાં કારણ કહે છે:—

ન શ્રવણમાત્રાત્તત્સિદ્ધિરનાદિવાસનાયા

બલવત્ત્વાત્ ॥ ૩ ॥

ન શ્રવણાનન્તરં મોક્ષઃ, કિંતુ યસ્યાનાદિવાસના પદુસ્તસ્ય સિપ્રં મુક્તિઃ, અન્યસ્ય ચિરમિતિ ॥ ૩ ॥

સૂ૦:—શ્રવણમાત્રથી તેની (વૈરાગ્યની) સિદ્ધિ નથી, અનાદિ વાસનાના બલવાનુપણથી. ૩.

વિ૦:—પૂર્વના ધણા જન્મોનાં પુણ્યોના પરિપાકવડે પુરુષની સત્શાસ્ત્રોના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ કેવલ સત્શાસ્ત્રોનું તથા વિષયોમાં રહેલા દોષોનું શ્રવણ કરવાથીજ સર્વ પુરુષોને કાંઈ અપર-વૈરાગ્યની કે પરવૈરાગ્યની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી. જ્યારે ઓત્તા મનુષ્યને

પુરુષનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારેજ તે શ્રોતા મનુષ્યને પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનાદિ કાલની વિષયવાસનાનું પ્રબલપણું હોવાથી ધણા પુરુષોના ચિત્તમાં વારંવાર વિષયચિંતનરૂપ વિક્ષેપ ઉપજી આવે છે, ને તેથી તેમને વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેની વિષયવાસના નિર્બલ થઈ ગઈ હોય તેનેજ વિષયવૈરાગ્યરૂપ અપરવૈરાગ્યની ને શુણ્વૈતૃષ્ણ્ય-રૂપ પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ઊતાવળે થાય છે, અને અન્યને તો તેમના પ્રયત્નના પ્રમાણમાં તેની પ્રાપ્તિ ન્યૂનાધિક વિહંગે થાય છે. ૩.

તેના સંબંધમાં તથા મોક્ષના સંબંધમાં અન્ય યુક્તિ કહે છે:—

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथैकस्य बहवो भृत्या आराधनापराधाभ्यां केचिन्मुच्यन्ते केचित्प्रसादभाजः केचिद्वध्यन्ते, तथा प्रकृतिरेका पुरुषाश्च बहव इति । येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां शीघ्रं, येषामुपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्त्येव ॥ ४ ॥

સૂ૦:—અથવા બહુ દાસની પેઠે પ્રત્યેકને [બિન્ન બિન્ન સ્થિતિમાં રાખે છે.] ૪.

વિ૦:—અથવા જેમ કોઈ માણસને ધણા ચાકરો હોય તેમાંથી કેટલાક ચાકરોને તેમની યોગ્યતાને લીધે દાસપણામાંથી તે સ્વામી શીઘ્ર મોકળા કરે છે, કેટલાક ચાકરોને તે પોતાના કૃપાપાત્ર બનાવીને કેટલોક સમય પોતાના કામમાં રાખે છે, અને કેટલાક ચાકરોને તેમના દોષથી તે બંધનમાં રાખે છે; તેમ એક પ્રકૃતિને જાણે પુરુષોરૂપી બહુ ભૂત્યો

છે, તેમાંથી જેમને વૈરાગ્યદ્વારા સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન થાય તેમને તે શીઘ્ર મુક્તિ આપે છે, ઉપાસના કરનારા પુરુષોને તે સિદ્ધિલાભ આપી વિલંબે મુક્તિ આપે છે, અને અન્ય વિષયાનુરાગી પુરુષોને તે બંધનમાંજ રાખે છે. ૪.

ધણી શ્રુતિઓમાં આત્મામાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. હવે જે તમે પ્રકૃતિમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ માનશે તો તે શ્રુતિઓની સાથે તમારા કથનનો વિરોધ આવશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

પ્રકૃતિવાસ્તવે ચ પુરુષસ્યાધ્યાસસિદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥

પ્રકૃતિર્યં પ્રત્યાત્માનં દર્શિતવતી તં પ્રતિ પ્રકૃતેરપ્રવર્તનં મોક્ષઃ । યં પ્રતિ પ્રવર્તતે તં પ્રતિ પુરુષં છાયાપતિરેવાધ્યાસઃ, ન તાત્ત્વિકઃ । તથા ચ “યદ્યાત્મા મલિનોઽસ્વચ્છો વિકારી સ્યાત્સ્વભાવતઃ । નહિ તસ્ય ભવેન્શુક્તિર્જન્માન્તરશતૈરપિ” ॥૫॥

સૂ૦:-પ્રકૃતિના [કર્તાપણુની] સત્યતામાંજ પુરુષના [કર્તાપણુના] અધ્યાસની સિદ્ધિ [છે.] ૫.

વિ૦:-અસંગ ને અપરિણામી સ્વભાવવાળા આત્મામાં આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણું નથી. આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણું પરિણામી સ્વભાવવાળા પ્રકૃતિમાં છે. આત્મામાં એ કર્તાપણુનો આરોપ કરીને આત્માને આ જગતનો કર્તા શ્રુતિમાં કહેલ છે. જેમ યોદ્ધાઓના જયપરાજયનો તેમના રાજાઓમાં આરોપ થાય છે તેમ પ્રકૃતિના કર્તાપણુનો પુરુષમાં માત્ર આરોપ થાય છે એમ સમજવું. ૫.

આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા હોવાથી તેનું વાસ્તવિક કારણ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવાય નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

कार्यतस्तरिसद्धेः ॥ ६ ॥

પ્રકૃતિકાર્યાણાં મહદાદીનામવિચ્છેદદર્શનત્પ્રકૃતેર્બન્ધ-
સિદ્ધિઃ ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—કાર્યથી તેની (પ્રકૃતિની) સિદ્ધિથી [તે સત્ય છે.] ૬.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં વ્યાવહારિક સત્યપણું જણાવાથી તેમનું કારણ જે પ્રકૃતિ તેમાં આ જડ જગત્નું વાસ્તવિક કર્તાપણું સંભવી શકે છે. આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓ આ જગત્માં ફટસ્થતારૂપ (અપરિણામીપણારૂપ) સત્યપણાના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેના અત્યંત અસત્યપણાને પ્રતિપાદન કરતી નથી. જો તેના અત્યંત અસત્યપણાને પ્રતિપાદન કરે છે એમ આપણે માનીએ તો આ જગત્ની ઉત્પત્તિનું કથન કરનારી શ્રુતિઓને ખોટી માનવી પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૬.

પોતાનામાં (પોતાના પરિણામરૂપ બુદ્ધિમાં) રહેલાં દુઃખોની નિવૃત્તિમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં મુક્તપુરુષભણી પણ તેમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

યથા કણ્ટકં દૃષ્ટ્વા કંચિત્કાશ્ચિન્નિષેધતિ “ અનેન વર્ત્યના
મા ગાઃ, ” ન સર્વાન્પ્રતિ, તથાધિકારાચ્છેતનવિશેષોદેશાત્પ્રવર્તનં,
ન સર્વે પ્રતીતિ નિયમઃ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનવાળાના ઉદ્દેશથી નિયમ [છે,]
કાંટાથી મોકળા થવાની પેઠે. ૭.

વિ૦:—જેમ પોતાના માર્ગમાં પડેલા કાંટાને જોણે જોયો છે
તેને તે કાંટો દુઃખ આપી શકતો નથી, પણ અજાણ્યો માણસ જોણે
પોતાના માર્ગમાં તે કાંટો જોયો નથી તેને તે કાંટો દુઃખ આપે છે,
તેમ વિવેકજ્ઞાનવડે જોણે પ્રકૃતિને પોતાનાથી ભિન્ન જાણી છે તેવા
કૃતાર્થ પુરુષને તે દુઃખ દઇ શકતી નથી, પણ માત્ર વિવેકજ્ઞાનરહિત
અજ્ઞાનીનેજ તે દુઃખ આપી શકે છે. ૭.

આત્મામાં વાસ્તવિક બંધ નથી એમ કહે છે:—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नीजस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

પ્રવર્તકત્વમેવ પ્રકૃતેર્બન્ધાય । પ્રકૃતિયોગેऽપિ તચ્છાયા-
પત્યા પુરુષસ્ય બન્ધાભિમાનસિદ્ધિઃ । નાજ્ઞસ્યેન ન તત્ત્વતઃ ।
‘ અયોદાહવદિ ’તિ યથા તપ્તલોહયોગાલ્લોહો દહતીતિ
મન્યતે, ન ચ લોહસ્ય દાહકત્વં, કિંતુ સંયોગાદગ્રેરેવેતિ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—બીજના (પ્રકૃતિના) સંબંધમાં પણ તેની (બંધની) સિદ્ધિ વાસ્તવિકરીતે નથી, લોઢાના દાહની પેઠે. ૮.

વિ૦:—પુરુષનો અવિવેકવડે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ હોવાથીજ પુરુષને બંધજેવું જણાય છે,—તેનામાં બંધનું અભિમાન પ્રકટે છે,—વાસ્તવિકરીતે તેને બંધ નથી. જેમ તપેલા લોઢાથી કોઈ પદાર્થ બળતો હોય તો “ લોઢું બાળે છે ” એમ લોઢામાં કહેવાય છે, પરંતુ તે લોઢામાં પોતાનું દાહકપણું નથી, માત્ર અગ્નિના સંયોગથીજ તેમાં તે દાહકપણું જણાય છે, તેમ પુરુષમાં પણ પ્રકૃતિના સંયોગથીજ બંધનું બાન થાય છે, વાસ્તવિકરીતે તેમાં બંધ નથી. ૮.

પુરુષમાં બંધમોક્ષ શાવડે પ્રતીત થાય છે તે કહે છે:—

રાગવિરાગયોર્યોગઃ સૃષ્ટિઃ ॥ ૯ ॥

રાગાદ્મુક્તિઃ, વૈરાગ્યાન્મુક્તિઃ । પરમાર્થતસ્તુ રાગાદપિ ભોગે વિષયદોષદર્શનાદ્વૈરાગ્યમેવેતિ ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—રાગથી સૃષ્ટિ [ને] વિરાગથી યોગ [છે.] ૯.

વિ૦:—અવિવેકકાલે પુરુષમાં રાગ-પ્રકૃતિમાં ને તેનાં કાર્યોમાં આસક્તિ-હોવાથી તેને જગતના ને દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ થાય છે, અને તેના પુણ્યના ઉદયવડે તેને વૈરાગ્ય ઉપજવાથી તેને શ્રવણાદિવડે યોગરૂપ-ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ-મુક્તિ થાય છે. “ યોડકામો ન તસ્ય પ્રાણા ઝત્કામન્તિ ” (જે પુરુષ કામનારહિત છે તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ-અન્ય શરીરમાં ગમન-કરતા નથી,) એ શ્રુતિ પણ

વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થયેલાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે. વાસ્તવિકરીતે જોઈએ તો રાગ ને વૈરાગ્ય પણ પ્રકૃતિમાંજ (તેના કાર્ય ચિત્તમાંજ) છે, પુરુષમાં નથી. ૯.

હવે આ જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહે છે:—

મહદાદિ ક્રમણ પંચભૂતાનામ્ ॥ ૧૦ ॥

મૃષ્ટિરિતિ । ક્રમં વક્ષ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:—મહદાદિ ક્રમવડે પાંચ ભૂતોની [ઉત્પત્તિ થાય છે.] ૧૦.

વિ૦:—મૃષ્ટિ એ પદની પાછળના સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ થાય છે. મૃષ્ટિ એટલે ઉત્પત્તિ. પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ અને મનસહિત અગિયાર ઇન્દ્રિયો, અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓથી આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ થાય છે. નીચેની મુંડકશ્રુતિમાં પણ એને મળતીજ તેમની ઉત્પત્તિ કહી છે:—

“ **एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।**

खं वायुर्ज्यોतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ”

ભાવાર્થ:—તે પ્રકૃતિથી પ્રાણ, (મહત્તત્ત્વ,) મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને સ્થાવરજંગમને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.

સાંખ્યમતમાં પ્રાણ એ અંતઃકરણનું સ્થૂલશરીરને ધારણ કરનાર

પરિણામવિશેષ મનાય છે, માટે આ શ્રુતિમાં મહત્ત્વને પ્રાણશબ્દ-
વડે કહેલું છે. ૧૦.

આ જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાટે થાય
છે કે પુરુષને માટે થાય છે તે કહે છે:—

આત્માર્થત્વાત્સૃષ્ટેર્નેષામાત્માર્થ આરંભઃ ॥૧૧॥

પુરુષાર્થત્વાત્સૃષ્ટેર્નેષા મહદાદીનામાત્માર્થે સ્વાર્થ આરંભઃ ।
નિત્યત્વાત્પ્રકૃતેઃ સ્વાર્થારંભો યુક્તઃ મહદાદીનાં તુ કારણ-
લયેન નાશાત્સૃષ્ટિમાત્રમિતિ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—[જગત્ની] ઉત્પત્તિના પુરુષાર્થપણાથી
તેમના (મહદાદિના) સ્વાર્થમાટે [જગત્ને] આ-
રંભ નથી. ૧૧.

વિ૦:—આ જગત્ની ઉત્પત્તિ અવિવેકવાળા સંસારી પુરુષોના
ભોગમાટે તથા સામાન્યવિવેકવાળા મુક્ષુષ્ટ પુરુષોના મોક્ષમાટે થાય
છે, પ્રકૃતિના પ્રયોજનમાટે આ જગત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેમ
પ્રકૃતિ પોતાના પ્રયોજનમાટે મહત્ત્વને ઉત્પન્ન કરતી નથી, પણ
પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે મહત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મહત્ત્વ જે
અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે, અહંકાર જે પાંચ તન્માત્રાઓને તથા અગ્નિયાર
ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરે છે, પાંચ તન્માત્રાઓ જે પાંચ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે
છે, તે પાંચ ભૂતો જે સ્થાવરજંગમરૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે
સર્વને તેઓ પોતપોતાના પ્રયોજનમાટે ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પણ સંસારી

પુરુષોના ભોગમાટે તથા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે તેમને ઉપજાવે છે. ૧૧.

આ સાંખ્યમતમાં દિશા તથા કાલની ગણના કયા તત્ત્વમાં કરવી તે કહે છે:—

દિક્કાલાવાકાશાદિચ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્તદુપાધિભેદાદાકાશમેવ દિક્કાલશબ્દવાચ્યમ્ । તસ્મા-
દાકાશેઽન્તર્ભૂતૌ ॥ આદિશબ્દઃ સંપાતયાતઃ । સપ્તમ્યર્થે
પञ्चમી ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—દિશા ને કાલ આકાશાદિથી [ભિન્ન નથી.] ૧૨.

વિ૦:—દિશા તથા કાલ એ બંને આકાશતત્ત્વની અંતર આવી જાય છે. એ આકાશજ ઉપાધિભેદે કરીને દિશા તથા કાલ એ શબ્દવડે વાચ્ય થાય છે, માટેજ તેમની આગળ કહેલાં ચોવીશ જડ તત્ત્વોથી પૃથક્ ગણના કરી નથી. સૂર્યના ઉદય ને અસ્તથી ઉપલક્ષિત જે આકાશ તે દિશા કહેવાય છે, અને તેની (સૂર્યની) ગતિરૂપ ક્રિયાથી ઉપલક્ષિત જે આકાશ તે કાલ કહેવાય છે. આકાશાદિથી એમાંના આદિશબ્દથી વાયુ આદિ ચાર ભૂતો ને ભૌતિક પદાર્થો સમજવા. દિશા ને કાલ માત્ર શબ્દરૂપ હોવાથી—વસ્તુરૂપ ન હોવાથી—વાયુ આદિથી પણ તે ભિન્ન નથી. ૧૨

નીચેના સૂત્રવડે મહત્તત્ત્વના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

અધ્યવસાયો બુદ્ધિઃ ॥ ૧૩ ॥

एवमेवेति निश्चयोऽध्यवसायः ॥ १३ ॥

સૂ૦:—નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ [છે.] ૧૩.

વિ૦:—નિશ્ચયસ્વભાવવાળા બુદ્ધિનું અન્ય નામ મહત્તત્ત્વ છે. બુદ્ધિની અસાધારણવૃત્તિને નિશ્ચય કહે છે. આ સાંખ્યમતમાં ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ હોવાથી આ સૂત્રમાં બુદ્ધિ તથા તેના નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો અભેદ બતાવ્યો છે. ત્રેવીશ વ્યક્તતત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી બુદ્ધિને મહાન્-મહત્તત્ત્વ-કહે છે. ૧૩.

હવે મહત્તત્ત્વનાં કાર્યોને કહે છે:—

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निरस्तम् ।
कार्यकारणयोरभेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥ १४ ॥

સૂ૦:—તેનું કાર્ય ધર્માદિ [છે.] ૧૪.

વિ૦:—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર મહત્તત્ત્વનાં કાર્યો ગણાય છે. અહિંસાદિ શુભકર્મો ધર્મ કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક જ્ઞાન કહેવાય છે, પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં તૃષ્ણારહિતપણું થાય તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે, અને અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ ઐશ્વર્ય કહેવાય છે. શુદ્ધસાત્ત્વિકબુદ્ધિ એ ચારેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી એ ચારેને બુદ્ધિનાં કાર્યો કહેલાં છે. ૧૪.

જે ધર્માદિક આર મનુષ્યની બુદ્ધિનાં કાર્યો હોય તો
 ઘણા મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં અધર્માદિની અધિકતા કેમ
 જોવામાં આવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

મહદુપરાગાદ્વિપરીતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અધર્માજ્ઞાનાવૈરાગ્યાનૈશ્વર્યાણિ । દૃષ્ટો હિ સહકારિભેદા-
 ત્કાર્યભેદઃ । યથા વેત્રબીજસ્ય વેત્રાદ્કુરજનકત્વં, વહ્નિસંયોગ-
 સહકારિણઃ કદલીકાષ્ઠજનકત્વં, તથા સત્ત્વસહકારિણો
 મહતો ધર્માદિજનકત્વં, તમઃસહકારિણોઽધર્માદિજનકત્વ-
 મિતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—[રજોગુણના તથા તમોગુણના] સંબંધથી
 બુદ્ધિ વિપરીત [થાય છે.] ૧૫.

વિ૦:—મનુષ્યની બુદ્ધિમાં રજોગુણનું તથા તમોગુણનું અધિકપણું
 થવાથી સત્ત્વગુણ દબાતાં તેનાં ધર્માદિ કાર્યો તિરોધાન પામી તેમાં
 અધર્મ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને અનૈશ્વર્ય એ કાર્યો ઉપજે છે. સહ-
 કારીના ભેદથી કાર્યનો ભેદ થાય છે એમ લોકમાં પણ જોવામાં આવે
 છે, જેમ નેતરના બીજમાં નેતરનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ છે,
 પણ દાવામિના સંયોગના સહકારીપણાને લીધે તેનો તે ગુણ દબાઈ
 જઈ તે બીજમાં કેળનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ આવે છે. ૧૫.

હવે અહંકારનું લક્ષણ કહે છે:-

અભિમાનોઽહંકારઃ ॥ ૧૬ ॥

અહમિત્યભિમાનઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—અભિમાનરૂપ અહંકાર [છે.] ૧૬.

વિ૦:—“ હું કરું છું ” એવી અભિમાનવૃત્તિ ઉપજાવનારા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે.—“ હું ” એવા બુદ્ધિના કાર્યને અહંકારદ્રવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે. અભિમાન એ અહંકારની અસાધારણવૃત્તિ છે. જેમ અહંકારદ્રવ્યનું કારણ બુદ્ધિદ્રવ્ય છે તેમ અભિમાનવૃત્તિનું કારણ નિશ્ચયવૃત્તિ છે એમ જાણવું. ૧૬.

હવે અહંકારનાં સોળ કાર્યોને કહે છે:—

एकादशं पंचतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्यम् १७

સૂ૦:—તેનું કાર્ય અગિયાર [અને] પાંચ તન્માત્રા [છે.] ૧૭.

વિ૦:—મનસહિત અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ તત્ત્વો અહંકારનાં કાર્યો છે. કાન, ચામડી, આંખ, જીભ ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે; અને વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે; તથા મન એ બંને ઈન્દ્રિયોની સાથે કામ કરનારું અને સુષ્પન્દુઃખાદિને જાણનારું છે. એમ અગિયાર ઈન્દ્રિયો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો તન્માત્રાઓ કહેવાય છે. ૧૭.

અહંકારરૂપ એકજ કારણમાંથી તેઓ ઠેવી રીતે
ઉપજે છે તે સમજાવે છે:—

સાત્ત્વિકમેકાદશકં પ્રવર્તતે વૈકૃતાદહંકારાત્ ૧૮

મહદ્વિકારાદહંકારાત્ સાત્ત્વિકં સત્ત્વસદ્કૃતં એકાદશકં
એકાદશેન્દ્રિયં પ્રવર્તતે । તમઃસદ્કૃતં તન્માત્રમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—સાત્ત્વિક અહંકારથી સાત્ત્વિક અગિયારમું
(મન) ઉપજે છે. ૧૮.

વિ૦:—વૈકૃત એટલે સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઇન્દ્રિયોમાં સાત્ત્વિક
ને અગિયારમું જે મન તે ઉત્પન્ન થાય છે, રાજસ અહંકારમાંથી શ્રોત્રાદિ
તથા વાગાદિ દશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તામસ અહંકારમાંથી
શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮.

હવે અગિયાર ઇન્દ્રિયોના ભેદને કહે છે:—

કર્મેન્દ્રિયબુદ્ધીન્દ્રિયૈરાંતરમેકાદશકમ્ ॥ ૧૯ ॥

કર્મેન્દ્રિયૈર્વાગાદિભિઃ પञ્ચભિર્બુદ્ધીન્દ્રિયૈર્ગ્રાણાદિભિઃ પञ્ચ-
ભિઃ સહ આન્તરં મન इत्येकादशकमिन्द्रियम् ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—કર્મેન્દ્રિયોની [અને] જ્ઞાનેન્દ્રિયોની [સાથે]
અંતરનું અગિયારમું [મન છે.] ૧૯.

વિ૦:—વાણી, હાથ, પગ, ગુદા ને ઉપરથ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો;

તથા કાન, ચામડી, આંખ, જીભ ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને કુલ દશ બહારની ઇન્દ્રિયો છે, અને અગિયારમું મન એ આંતરેન્દ્રિય કહેવાય છે. એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું એક એક લોકપ્રસિદ્ધ અસાધારણ કર્મ છે. પુરુષ એટલે ઇંદ્ર. તે ઇંદ્રના શબ્દાદિ જ્ઞાનના તથા બોલવા આદિ કર્મના સાધનરૂપ હોવાથી કાન આદિને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. મનનામની ઇન્દ્રિય પુરુષના શબ્દાદિના જ્ઞાનમાં તથા કર્મમાં સાહાય્ય કરનાર થાય છે, તે સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનમાં સાધનરૂપ થાય છે. ૧૮.

એ ઇન્દ્રિયોને પાંચ ભૂતોનું કાર્ય માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:-

આહંકારિકત્વશ્રુતેર્ન ભૌતિકાનિ ॥ ૨૦ ॥

તત્ર ચ શ્રુતિવાધાદિત્યર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦:-[ઇન્દ્રિયોના] આહંકારિકપણાની શ્રુતિથી [તેઓ] ભૌતિક નથી. ૨૦.

વિ૦:-આ સૂત્રમાં ઇન્દ્રિયાણિ એ પદનો અધ્યાહાર છે. “एकोऽहं बहु स्याम्” (હું એક બહુરૂપે-બહુ ઇન્દ્રિયોરૂપે-થાઉં,) એ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી કહી છે, માટે તે ઇન્દ્રિયો આહંકારિક એટલે અહંકારના કાર્યરૂપ છે, ભૌતિક એટલે આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપ નથી. આકાશાદિ ભૂતોમાં મલિનપણાની અધિકતા હોવાથી તેમાંથી ઉપજેલા પદાર્થોમાં ચૈતન્યના સ્વભાવનું સંક્રમણ થવાનો અસંભવ છે, માટે પણ તેઓ ભૌતિક નથી, પણ આહંકારિક છે. ઇન્દ્રિયો એ અહંકારનું કાર્ય છે એમ મનુસ્મૃતિમાં પણ નીચેના વચનથી કહ્યું છે:-

“ મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાનિ ચ ।
વિષયાણાં ગ્રહીતૃણિ શ્નૈઃ પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અહંકારમાંથી મનને, સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને, અને શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી પાંચ યાનેન્દ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી. ૨૦.

“ આદિત્યં વૈ ચક્ષુર્ગચ્છતિ ” (મરણકાલે ચક્ષુનો આદિત્યમાં લય થાય છે,) આ શ્રુતિમાં પોતપોતાના દેવોમાં ઇન્દ્રિયોનો લય કહેલો હોવાથી દેવોનેજ ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપે માનવા બેઠએ; ઉપાદાનકારણમાંજ કાર્યનો લય થાય છે, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

દેવતાલયશ્રુતિર્નારંભકસ્ય ॥ ૨૧ ॥

કારણે કાર્યલય इति स्थितम् । આદિત્યં વૈ ચક્ષુર્ગચ્છ-
તીતિ દેવે લયઃ શ્રૂયતે । તસ્માન્નારંભકસ્ય નારંભકાભિમતસ્ય
મૂતસ્ય કારણત્વમિતિ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦:—દેવતામાં લયની શ્રુતિ ઉપાદાનની નથી. ૨૧.

વિ૦:—મનુષ્યના મરણકાલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારા દેવોમાં લીન થાય છે એમ કહેનારી શ્રુતિ કાંઈ એમ નથી કહેતી કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ સૂર્યાદિ દેવ છે. વળી

ઉપાદાનકારણમાંજ તેના કાર્યનો સાક્ષાત્ લય થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી, કારણકે પોતાના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન પૃથ્વીમાં પણ જલદિંદુનો લય થાય છે. શ્રુતિમાં જે ઇંદ્રિયોના લયનું કથન છે તે માત્ર તે તે ઇંદ્રિયોના દેવોનો નિર્ણય કરાવવામાટે છે, તેમનો કાર્યકારણભાવ ખતાવવામાટે નથી. ૨૧.

હવે મનને નિત્ય માનનારા તાર્કિકોના મતનું ખંડન કરે છે:—

તદુત્પત્તિઃ શ્રૂયતે વિનાશદર્શનાच्च ॥ ૨૨ ॥

અહંકારાદુત્પત્તિઃ શ્રૂયતે । ઉત્પન્નસ્ય વિનાશોડપ્યવશ્યં-
ભાવીતિ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—તેની ઉત્પત્તિ સંભળાય છે, અને વિનાશના દર્શનથી [મન નિત્ય નથી.] ૨૨.

વિ૦:—“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ”
(આ પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વ, મન ને સર્વે-ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે,)
ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં મનની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોય તે વસ્તુ અવશ્ય વિનાશવાળી પણ હોય છે. વળી સ્થૂલશરીરની વૃદ્ધાદિ અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ અન્ય ઇંદ્રિયોની પેઠે મનની પણ ક્ષીણતા જોવામાં આવે છે. એ સર્વ કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે મન નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે,—મોક્ષકાલે નાશ પામનારુંજ છે. ૨૨.

શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોના ગોલકોને ઇંદ્રિયો માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:—

અતીંદ્રિયમિંદ્રિયં ભ્રાંતાનામધિષ્ઠાને ॥ ૨૩ ॥

ભ્રાન્તાનામધિષ્ઠાને ચક્ષુર્ગોલકાદાવિન્દ્રિયજ્ઞાનમ્ । અન્યથા
છિન્નકર્ણસ્ય શ્રવણાનુપપત્તિઃ, પાટલચક્ષુષો રૂપગ્રહણપ્રસન્નઃ ૨૩

સૂ૦:—ઇંદ્રિય અપ્રત્યક્ષ [છે,] બ્રાંતોને [તેના]
ગોલકમાં [તે મનાય છે.] ૨૩.

વિ૦:—બ્રાંતિવાળા લોકો શ્રાત્રાદિ ઇંદ્રિયોનાં ગોલકોને શ્રાત્રાદિ
ઇંદ્રિયો માને છે, તે તેમની ભૂલ છે. વસ્તુતાએ શ્રાત્રાદિ ઇંદ્રિયો, શ્રાત્રા-
દિનાં ગોલકોથી ભિન્ન ને તે ઇંદ્રિયોથી નહિ જણાય એવી છે, તેથીજ
કપાઇ ગયેલા કાનવાળો સાંભળી શકે છે, ને ડોળા છતાં પડળવાળો જોઈ
શકેતો નથી. ૨૩.

શરીરમાં ઇંદ્રિય એકજ છે, પણ તે ઉપાધિના લેદથી
ભિન્ન ભિન્ન કામ કરે છે, એમ માનનારાના મતનું
ખંડન કરે છે:—

શક્તિભેદેऽપિ ભેદસિદ્ધૌ નૈકત્વમ્ ॥ ૨૪ ॥

भवतूपाधिभेदः, शक्तिभेदस्त्ववश्यं वक्तव्यः, स च सत्य
इति नानात्वमपि सत्यम् ॥ २४ ॥

સૂ૦:—શક્તિના લેદમાં પણ [ઇંદ્રિયોના] લેદની
સિદ્ધિથી [ઇંદ્રિયોનું] એકપણું નથી. ૨૪.

વિ૦:—શરીરપરના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનની ચામડીરૂપ ઉપાધિના

બેદથી તે સ્થાનની શક્તિના બેદનો પણ અવસ્થ અંગીકાર કરવો નોંધએ, ને જ્યારે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ઇંદ્રિયોનું પણ બહુપણુંજ સિદ્ધ થયું, તેનું એકપણું ન રહ્યું. ૨૪.

ઇંદ્રિયોનું બહુપણું માનવામાં ગૌરવ છે, અને તેમનું એકપણું માનવામાં લાઘવ છે, એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું સૂત્રકારશ્રી ઉત્તર આપે છે:—

ન કલ્પનાવિરોધઃ પ્રમાણદૃષ્ટસ્ય ॥ ૨૫ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણવડે જ્ઞેયજ્ઞાનો કલ્પનાવડે વિરોધ નથી. ૨૫.

વિ૦:—જે પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતું હોય, -જેનું ફલ અથવા કાર્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સિદ્ધ થતું હોય, -તેમાં કલ્પનાવડે ઉપજ્ઞવેદના વિરોધનો દોષ સ્વીકારાતો નથી, અર્થાત્ માત્ર કલ્પનાવડે તેનો (પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતી વાતનો) બાધ થઈ શકતો નથી. જે દેકાણે થોડાની કલ્પનાથી અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાય ત્યાં ઘણાની કલ્પના કરવી એ દોષ ગણાય છે, પણ અન્યસ્થલે તે દોષ ગણાતો નથી. ઇંદ્રિયોના બહુપણાના અનુમાનના કરતાં તેમના એકપણાનું અનુમાન લાઘવવાળું છતાં પણ તેથી પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન ને કર્મ થવારૂપ ઇચ્છિતની સિદ્ધિ થતી નથી, અને જ્ઞાનક્રિયાના બહુપણારૂપ ફલની પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિ હોવાથી અહિં બહુપણાની કલ્પના દોષવાળી થતી નથી. એકજ ઇંદ્રિય શ્રોત્રમાં જઈ સાંભળવાનું કામ કરે છે, નેત્રમાં જઈ જોવાનું કામ કરે છે, અને અન્ય બ્રાહ્મકેમાં

જાત તે તે ગોલકને અનુસરતું કામ કરે છે એમ કહેવાને બદલે તે તે ગોલકમાં રહેલી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરે છે એમ કહેવું તે વધારે યોગ્ય જણાય છે. ૨૫.

હવે મનનું લક્ષણ કહે છે:-

ઉભયાત્મકં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

બુદ્ધીન્દ્રિયાત્મકં કર્મેન્દ્રિયાત્મકં મનોઽધિષ્ઠાનાદુભય-
પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦—મન ઉભયરૂપ [છે.] ૨૬.

વિ૦: આંતરેન્દ્રિય જેને મન કહેવામાં આવે છે તે ઉભયાત્મક છે, અર્થાત્ તે જ્ઞાનેન્દ્રિયની સાથે મળીને કામ કરે છે, અને કર્મેન્દ્રિયની સાથે મળીને પણ કામ કરે છે, પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે તે બંને પ્રકારની ઇન્દ્રિયોમાંની કોઈ એક ઇન્દ્રિયની સાથે જોડાઈને કામ કરે છે. ૨૬.

અહંકારરૂપ એક કારણમાંથી ઇન્દ્રિયોરૂપ અનેક કાર્યો શા કારણથી ઉપજે છે તે કહે છે:-

ગુણપરિણામભેદાન્નાનાત્વમવસ્થાવત્ ॥ ૨૭ ॥

ધર્માધર્મસહકારિસત્ત્વાદિગુણપરિણામભેદાદનેકાની । “અ-
વસ્થાવદિ”તિ યથૈકસ્ય દેહસ્ય બાલ્યયૌવનવાર્દ્ધકાનીતિ ૨૭

સૂ૦:—ગુણના પરિણામના ભેદથી નાનાપણું [છે, શરીરની] અવસ્થાની પેઠે. ૨૭.

વિ૦:—અહંકાર એ એક દ્રવ્ય છે, પરંતુ તેમાં તેના મહત્ત્વરૂપ કારણમાંથી આવેલા સત્વાદિ ત્રણ ગુણો એકરૂપવાળા નથી, તેથી તેમનાં પરિણામો પણ એકરૂપવાળાં નથી. એવી રીતે ત્રણ ગુણોના પરિણામના ભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળી ધણી ઇન્દ્રિયો એકજ અહંકારમાંથી ઉપજી છે. જેમ એકજ દેહમાં બચપણ, જુવાની ને વૃદ્ધાવસ્થા આદિ અવસ્થાઓ થાય છે તેમ એકજ અહંકારદ્રવ્યમાંથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળી ધણી ઇન્દ્રિયો પણ ગુણોના પરિણામના ભેદવડે ઉપજે છે. ૨૭.

નીચેના સૂત્રમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોના તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોને કહે છે:—

રૂપાદિરસમલાંત ઉભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોઃ બુદ્ધીન્દ્રિયકર્મેન્દ્રિયયોઃ । બુદ્ધીન્દ્રિયસ્ય વિષયા રૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દાઃ । કર્મેન્દ્રિયસ્ય વિષયા વચનવિહરણાદાનાનન્દરસમલાઃ । રસમલો નામ મલઃ, તદન્તઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—રૂપાદિ ને રસ [તથા] મલમર્મત ઉભયના [વિષયો છે.] ૨૮.

વિ૦:—આગળ કહેલા એ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોના રૂપથી માંડી ને રસ ને મલત્યાગપર્યંત વિષયો છે. રૂપ એ આંખનો, શબ્દ એ કાનનો, સ્પર્શ એ ચામડીનો, ગંધ એ નાકનો, અને રસ એ જીભનો; બોલવું એ વાણીનો, ચાલવું એ પગનો, લેવું એ હાથનો, આનંદ એ

ઉપસ્થનો, અને મક્કનો ત્યાગ કરવો એ ગુદાનો વિષય છે. એવી રીતે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના ભિન્ન ભિન્ન વિષયો છે. ૨૮.

હવે આત્માના તથા ઇન્દ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મેને કહે છે:—

દ્રષ્ટૃત્વાદિરાત્મનઃ કરણત્વમિન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૨૯ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦:—દ્રષ્ટાપણું આદિ પુરુષનું [ને] કરણપણું ઇન્દ્રિયોનું [છે.] ૨૯

વિ૦:—આત્માના દ્રષ્ટાપણું આદિ ધર્મો છે, અને ઇન્દ્રિયોનું કરણપણું એ ધર્મ છે. પ્રથમ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી મનની વિષયાકારવૃત્તિ થાય છે, પછી તે વિષયાકારવૃત્તિને ચૈતન્યરૂપ પુરુષ પ્રકાશે છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મનની વૃત્તિ શબ્દાદિ વિષયોને આકારે થાય છે, માટે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં કરણપણું મનાય છે, અને આત્માદ્વારા તે વૃત્તિ પ્રકાશિત થાય છે, માટે આત્મામાં દ્રષ્ટાપણું આદિ કહેવાય છે. આદિશબ્દવડે પુરુષના અસંગ રહીને પ્રેરકપણું ને ઉપભોક્તાપણું એ ધર્મો સમજવા. ૨૯.

બુદ્ધિ આદિ ત્રણે અંતઃકરણોના પરસ્પરના વિરુદ્ધ-ધર્મેને કહે છે:—

ત્રયાણાં સ્વાલક્ષણ્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

મહદહંકારમનસાં સ્વાલક્ષણ્યં સ્વંસ્વં લક્ષણમ્ । મહતોઽધ્ય-

વસાયઃ, અહંકારસ્યાભિમાનઃ, મનસઃ સંકલ્પ ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—[બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન એ] ત્રણેનું સ્વલક્ષણપણું [છે.] ૩૦.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર અને મન એ ત્રણેનું પોતપોતાનું લક્ષણ તેમના પરસ્પરના વિપરીત ધર્મોને જણાવે છે. નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિનું પોતાનું લક્ષણ છે, અભિમાન એ અહંકારનું પોતાનું લક્ષણ છે, અને સંકલ્પવિકલ્પ એ મનનું પોતાનું લક્ષણ છે. કોઈ કામ કરવાની ઇચ્છાને સંકલ્પ અને કોઈ કામ કરવું વા ન કરવું એવી બે કોટિને વિષય કરવારૂપ સંશયને વિકલ્પ કહે છે. ૩૦.

હવે તે ત્રણના સમાનધર્મને કહે છે:—

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યા વાયવઃ પંચ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાણાદ્યાઃ પञ्च વાયવસ્ત્રિભિઃ કર્ણૈર્ધાર્યન્તે ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓ અંતઃકરણની સાધારણ-વૃત્તિ [છે.] ૩૧.

વિ૦:—સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં હેતુભૂત પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન એ નામના પાંચ પ્રાણવાયુઓને આ સૂત્રમાં પાંચ વાયુઓ કહ્યા છે, કેમકે તેઓ બહારના વાયુની પેઠે ગતિવાળા છે. એ પાંચ પ્રાણો પૂર્વે કહેલાં ત્રણ અંતઃકરણોની સામાન્યવૃત્તિરૂપ છે, અર્થાત્ એ પાંચે પ્રાણો ત્રણ અંતઃકરણોના પરિણામરૂપ છે, પૃથક્ પદાર્થરૂપ વા પૃથક્ તત્ત્વરૂપ નથી. ૩૧.

નીચેના સૂત્રમાં ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ક્યારેક ક્રમે અને ક્યારેક અક્રમે ઉપજે છે એમ કહે છે:—

ક્રમશોઽક્રમશ્ચેન્દ્રિયવૃત્તિઃ ॥ ૩૨ ॥

‘ક્રમશઃ’ મન્દાલોકે ચૌરં દૃષ્ટેન્દ્રિયેણ વસ્તુ વિચારયતિ, તતઃ “ચૌરોઽયમિ”તિ મનસા સંકલ્પયતિ, તતો “ધનં ગૃહ્ણાતી” ત્યહંકારેણાભિમન્યતે, તતઃ “ચૌરં ગૃહ્ણામી”તિ બુદ્ધ્યાધ્યવસ્યતિ । ‘અક્રમશઃ’ રાત્રૌ વિદ્યુદાલોકે વ્યાઘ્રં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાતિત્વપસરતિ । તત્ર ચતુર્ણામેકદા વૃત્તિઃ । યદ્યપિ વૃત્તીનામેકદાઽસંભવાત્તત્રાપિ ક્રમ એવ, તથાપ્યુત્પલશતપત્રવ્યતિભેદવદવભાસનાદક્રમ ઇત્યુક્તમિતિ ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦:—ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ ક્રમથી અને અક્રમથી [કામ કરે છે.] ૩૨.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો ક્યારેક ક્રમથી અને ક્યારેક અક્રમથી એટલે એકીવેલાએ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કોઈ એક ઇન્દ્રિયની એક વિષયાકારવૃત્તિ એકકાલમાં થાય છે તેમ કેટલીક વેલા બહુ ઇન્દ્રિયો એકકાલમાં ભેળાં રાનો પણ ઉપજવતી હોય એમ જણાય છે. જેમ કોઈ ઘોળી કોમલ વસ્તુ ખાવાના સમયમાં આ વસ્તુ અતિકોમલ છે, મધુરરસયુક્ત છે, ને ઘોળી છે, એવાં અનેક પ્રત્યક્ષરાનો એકકાલમાં તે તે ઇન્દ્રિયોવડે સાથે ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે. આ સૂત્ર નૈયાયિકો ને વૈશેષિકો મનને આશુ માને છે, ને ક્રમથી

ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાન ઉપજે છે એમ કહે છે, તેમના મતના ખંડનમાટે છે. મનનું આણુપરિમાણુ નથી, પણ તેનું શરીરજોટકું એટલે મધ્યમપરિમાણુ છે, માટે અનેક ઇન્દ્રિયોનું એકસાથે જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. ૩૨.
અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સંખ્યા ને તેમના વિભાગ કહે છે:—

વૃત્તયઃ પંચતયઃ ક્ષિપ્તાક્ષિપ્તાઃ ॥ ૩૩ ॥

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ । વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠમ્ । વિકલ્પ ઉભયસ્પૃગ્જ્ઞાનમ્ । નિદ્રા તમોઽવલમ્બિ જ્ઞાનમ્ । સ્મૃતિરતીતજ્ઞાનમ્ ॥ ક્ષિપ્તાઃ ક્લેશયુક્તાઃ રજસ્તમોમયયઃ । અક્ષિપ્તાઃ સત્ત્વમય્યો દગ્ધક્લેશાઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે. [તેઓ] ક્ષિપ્ત અને અક્ષિપ્ત [છે.] ૩૩.

વિ૦:—અંતઃકરણની વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે. તેઓ પુરુષને ક્લેશ આપનારી તથા ક્લેશ નહિ આપનારી છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા ને સ્મૃતિ એ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનાં પાંચ પ્રકારનાં નામો છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણવૃત્તિના ભેદનાં નામો છે, જેનું વર્ણન આગળ થઇ ગયું છે. વિપર્યય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન. વાચ્યવિનાના માત્ર વાચક શબ્દને અનુસરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ તે વિકલ્પવૃત્તિ. જેમ વંધ્યાપુત્રાદિ શબ્દ સાંભળ્યા પછી તેને

આકારે થનારી વૃત્તિ. સુષુપ્તિસમયની અંતઃકરણની વૃત્તિને નિદ્રા કહે છે. સંસ્કારમાત્રથી જન્ય જે વૃત્તિ તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. એ પાંચ વૃત્તિઓ રજેગુણના ને તમેગુણના વધારાથી અંતઃકરણને દુઃખાનુભવ કરાવનારી તથા સત્ત્વગુણના વધારાથી અંતઃકરણને સુખાનુભાવ કરાવનારી છે. ૩૩.

એ બંને ભેદવાળી પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે એમ કહે છે:—

તન્નિવૃત્તાવુપશાંતોપરાગઃ સ્વસ્થઃ ॥ ૩૪ ॥

**વૃત્તિનિવૃત્તૌ ક્ષપિતાવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશઃ સ્વસ્થઃ
સ્વરૂપં લભતે ॥ ૩૪ ॥**

સૂ૦—તેમની નિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિવાળો
[પુરુષ] સ્વસ્થ [થાય છે.] ૩૪.

વિ૦:—ગયા સૂત્રમાં કહેલી અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પંચપર્વા અવિદ્યા અથવા એ પાંચ પ્રકારના ક્લેશો ક્ષીણ થઈ આત્મા અંતઃકરણના ને તેની વૃત્તિઓના સંબંધથી રહિત થઈ સ્વસ્થ થાય છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે. ૩૪.

એ વાતને દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

કુસુમવચ્ચ મણિઃ ॥ ૩૫ ॥

યથા જવાકુસુમસંસર્ગાત્સ્ફટિકે લૌહિત્યં, તદપગમાત્સ્ફટિકઃ સ્વરૂપેનાવતિષ્ઠતે, તથા સોડપીતિ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—મણિ અને કૂડની પેઠે. ૩૫.

વિ૦:—રાતારંગવાળું નસુદીનું પુષ્પ ઊપાડી લેવાથી તેની સમીપમાં રહેશે. સ્ફટિકમણિ જેમ પોતાના વાસ્તવિક ધોળા રૂપમાં સ્થિત થાય છે, રાતારંગવાળો પ્રતીત થતો નથી, તેમ બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આકારવાળો પ્રતીત થતો નથી. ૩૫.

હવે કેની પ્રેરણાથી કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે કહે છે:—

પુરુષાર્થ કરણોદ્ભવોઽપ્યદૃષ્ટોહ્લાસાત્ ॥ ૩૬ ॥

ન તુલ્યતા, કરણોદ્ભવાનુદ્ભવાભ્યાં વિશેષાત્ । વિશેષશ્ચાદૃષ્ટોહ્લાસાત્ બલવત્તરત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—પુરુષમાટે કરણની પ્રવૃત્તિ [થાય છે,] પણ [તે] અદૃષ્ટની અભિવ્યક્તિથી [થાય છે.] ૩૬.

વિ૦:—પુરુષના ભોગમાટે શ્રોત્રાદિ કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ સાચી વાત છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ તે પુરુષના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા સંસ્કારોની નિયંત્રિત થાય છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ

કરાવનારા આગળ પાડેલા સંસ્કારોની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાવિના ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતપોતાની વૃત્તિ ઉપજાવી શકે નહિ. અંતઃકરણમાં રહેલા તે સધળા સંસ્કારો ને યોગાભિદ્વારા દુઘ્ધબીજબાવને પામી જાય તો પછી ઇન્દ્રિયોને વેગવાળી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારોને અભાવે તે ઇન્દ્રિયોમાંથી વેગવાળી વૃત્તિ ઉપજી શકે નહિ. ૩૬.

પુરુષને માટે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત આપે છે:—

ધેનુવદ્વત્સાય ॥ ૩૭ ॥

યથા ધેનુત્વેન તુલ્યત્વેઽપિ યા ક્ષીરિણી સા વત્સં પુષ્ણા-
તિ ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦:—વાછડામાટે ગાયની પેડે [ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.] ૩૭.

વિ૦:—જેમ દુઝણી ગાય પ્રેમને વશ થઇ પોતાના વાછડાને ધાવવામાટે પોતાના આંચળમાં દૂધ ઊતારે છે તેમ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પણ સંસ્કારોને વશ થઇ પુરુષને માટે પોતપોતાની વૃત્તિઓને ઉપજાવે છે. ૩૭.

ઇન્દ્રિયોની અવાંતરભેદથી સંખ્યા કેટલી છે તે કહે છે:—

કરણં ત્રયોદશવિધમવાંતરભેદાત્ ॥ ૩૮ ॥

અન્તર્બુદ્ધચહંકારમનાંસિ । બાહ્યાનિ દશેન્દ્રિયાણિ ॥૩૮॥

સૂ૦:—અવાંતરભેદથી કરણ તેર પ્રકારનું [છે.] ૩૮.

વિઃ—અવાંતરભેદથી ઇન્દ્રિયો તેર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે:—દશ બાહ્યેન્દ્રિયો (શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો) અને ત્રણ આંતરેન્દ્રિયો. (બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન.) એવી રીતે પુરુષનું તેર પ્રકારનું કરણ (જ્ઞાનનું તથા કર્મનું સાધન) છે. ૩૮.

તે ઇન્દ્રિયોમાં કરણપણું શામાટે કહેવાય છે તે કહે છે:—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् ॥ ૩૯ ॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करणत्वं, तथेन्द्रियेष्वपीति ॥ ૩૯ ॥

સૂઃ—મુખ્યસાધકપણાના ગુણના સંબંધથી કુઠારની પેઠે ઇન્દ્રિયોમાં [કરણપણું છે.] ૩૯.

વિઃ—જેમ લાકડાની છેદનક્રિયાનો મુખ્યસાધક કુવાડો છે, તથા લોકો તેને લાકડાં કાપવાનું કરણ કહે છે, તેમ પુરુષના જ્ઞાનની તથા ક્રિયાની મુખ્યસાધક હોવાથી ઇન્દ્રિયોને પણ પુરુષનું કરણ કહેવામાં આવે છે. ૩૯.

અગિયાર કરણોમાં (મન, જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયમાં) શ્રેષ્ઠ કેણું છે તે કહે છે:—

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ૪૦ ॥

द्वयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः प्रधानं मनः, तदधिष्ठानादे-
वैषां प्रवृत्तेः, यथा लोके भृत्येषु स्वामी ॥ ૪૦ ॥

સૂ૦:—હાસસમૂહોમાં લોકની જેઠે બંનેમાં મન પ્રધાન (મુખ્ય) [છે.] ૪૦.

વિ૦:—સેવકોમાં તેમનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એ લૌકિક-રીતપ્રમાણે મન એ પાંચ યાનેન્દ્રિયોનું તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનું પ્રેરક હોવાથી એ બંનેમાં એ મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૦.

દશ ઇન્દ્રિયોમાં મનના પ્રધાનપણાને નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોવડે કહે છે:—

અવ્યભિચારાત્ ॥ ૪૧ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—અવ્યભિચારથી [ઇન્દ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૧.

વિ૦:—મન અપવાદવિના નિયમપૂર્વક દશે ઇન્દ્રિયોની કાર્ય-સેદ્ધિમાં તેમની સાથે રહે છે, તેથી તે દશ ઇન્દ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ મનના સાહાય્યવિના કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પોતાનું કામ કરી શકતી નથી, તેમજ તે પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત પણ થઈ શકતી નથી, માટે પૂર્વે કહેલી દશ ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૧.

તથાઽશોષસંસ્કારાધારત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

નષ્ટેન્દ્રિયાણામપિ સંસ્કારદર્શનાત્ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:—તથા બધા સંસ્કારના આધારપણાથી [ઇન્દ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૨.

વિ૦:—વળી મન વિચારવડે ને કર્મવડે પડેલા બધા સંસ્કારોના આધારભૂત હોવાથી પણ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પૂર્વે કરેલા વિચારોના ને કર્મોના સંસ્કારો પ્રાણીઓના મનમાં રહે છે એ સપ્રમાણ વાત છે. એ સંસ્કારોવડે મન દશે ઇન્દ્રિયોનું પ્રેરક થાય છે, તેથી તે ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૪૨.

સ્મૃત્યાઽનુમાનાચ્ચ ॥ ૪૩ ॥

इन्द्रियं त्रिणापि स्मृतिदर्शनान्मनोऽनुमीयते ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—અને સ્મૃતિવડે [થતા] અનુમાનથી [પણ મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૩.

વિ૦:—અને સ્મૃતિવડે થતા અનુમાનથી પણ અન્ય ઇન્દ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે એમ નક્કી થાય છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયોમાં કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં કોઈ પણ વિષયનું સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ મનમાં અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે તે ઇન્દ્રિયોના કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩.

જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારો પુરુષમાં સંભવતા નથી એમ કહે છે:—

સંભવેન્ન સ્વતઃ ॥ ૪૪ ॥

स्वत आत्मनो न संभवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात् ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—આત્માનો (પુરુષનો) [સ્મૃતિસ્વભાવ] સંભવે નહિ. ૪૪.

વિ૦:—અસંગસ્વભાવવાળો પુરુષ જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારોનો આશ્રય સંભવતો નથી. પુરુષ અસંગ અને નિર્વિકારસ્વરૂપવાળો હોવાથી તે જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારોનો આધાર શી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. ૪૪.

કરણપણામાં મન ખીળી દશ કરણોની તુલ્ય છે, છતાં તેઓમાં શુભપ્રધાનભાવ કેવી રીતનો છે, તે કહે છે:—

આપેક્ષિકો ગુણપ્રધાનભાવઃ ક્રિયાવિશેષાત્ ॥૪૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૪૫ ॥

સૂ૦:—ક્રિયાવિશેષથી [તેમનો] શુભપ્રધાનભાવ આપેક્ષિક [છે.] ૪૫.

વિ૦:—મન એ પ્રધાન (મુખ્ય) અને ખીણ દશ ઇન્દ્રિયો અપ્રધાન (ગૌણ) એવી રીતનો તેમનો પ્રધાન ને અપ્રધાનનો વ્યવહાર કેવલ તેમની પોતપોતાની ક્રિયાઓની અપેક્ષાવાળો છે. દશ બાહ્યેન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારની સિદ્ધિમાટે મનની અપેક્ષા રાખે છે, માટે તે અપેક્ષાવડે મન ખીણ દશ ઇન્દ્રિયોમાં મુખ્ય એટલે પ્રધાન છે. ૪૫.

પુરુષમાટે કરણોની પ્રવૃત્તિ કયા કારણથી થાય છે તે કહે છે:—

નન્મર્માજિતરત્તદર્થમભિષેષ્ટાલોકવત્ ॥ ૪૬ ॥

અભિમાતે વિશિષ્ટાત્તદર્થમભિષેષ્ટાલોકવત્. પુરુષાર્થમભિષેષ્ટા મ-

વર્તનં બુદ્ધ્યાદીનામ્ । યથા લોકે યેનાર્જિતો મૃત્યસ્તત્કર્મ
કરોતિ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—તેના (પુરુષના) કર્મવડે સંપાદન કરેલ-
પણાથી તેને (પુરુષને) માટે સર્વ વ્યાપાર લોકની
ચેઠે [છે.] ૪૬.

વિ૦:—જેમ જે માણસે પોતાના દ્રવ્યથી જે કુવાડો લીધો
હોય છે તે કુવાડો તે માણસમાટે લોકડાં છેદવાકાપવાની ક્રિયામાં
ઉપયોગી થાય છે તેમ જે પુરુષનાં કર્મોદારા જે કરણો ઉપજેલાં
હોય છે તે કરણો તે પુરુષમાટે જ્ઞાનમાં તથા ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.
પુરુષનાં કરણોથી કર્મો થાય છે, અને કર્મોના સંસ્કારોથી તે કરણો
ઉપજે છે, એવો પ્રીત્તંકુરના જેવો પ્રવાહ અનાદિકાલથી આત્મા
કરે છે. ૪૬.

હવે બુદ્ધિનું તેર કરણોમાં પ્રધાનપણું કહે છે:—

સમાનકર્મયોગે બુદ્ધેઃ પ્રાધાન્યં લ કવલ્લોકવત્ ૪૭

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते भीसांख्यप्रचन द्वितीयः प्र-
धानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

યથા લોકે ગ્રામાધ્યક્ષાદ્રાજ્યાધ્યક્ષઃ શ્રેષ્ઠઃ, તસ્માદપિ
રાજેતિ, તથા મનો બુદ્ધ્યર્થે પ્રવર્તેત્તિત્તિ સર્વપ્રધાના બુદ્ધિરિતિ ।
સમાનકર્મયોગે પુરુષાર્થતુલ્યક્રિયાયોગેઽપિ સર્વેષામિતિ ॥
લોકવાદિતિ વીપ્સાઽધ્યાયપરિસમાપ્તૌ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलप्रवचन-
सूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

સૂ૦:—[પુરુષને માટે સર્વ કરણોના] સમાનકર્મ-
યોગમાં (સમાન વ્યાપારના સંભવમાં પણ) બુદ્ધિનું
પ્રધાનપણું લોકની પેઠે [છે,] લોકની પેઠે [છે.] ૪૭.

વિ૦:—શ્રેત્રાદિ ને વાગાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં મનનું
પ્રધાનપણું છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. મનના વ્યાપારમાં અહંકારનું પ્રધાનપણું
છે, અને અહંકારના વ્યાપારમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે. જેમ પટેલથી
વહીવટદાર શ્રેષ્ઠ છે, વહીવટદારથી વસુલાતી અધિકારી શ્રેષ્ઠ છે, અને વસુલાતી
અધિકારીથી કારભારી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બાહ્યેન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી
અહંકાર શ્રેષ્ઠ છે, અને અહંકારથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. જોકે સર્વે કરણોના
વ્યાપાર પુરુષમાટે થાય છે, તોપણ તે બધાં કરણોમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું
છે. આ બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવવામાટે આ સૂત્રમાં લોકવત્
એ પદ બે વાર મૂકેલું છે. ૪૭.

इति श्रीमन्नथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिण्याख्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां द्वितीयः प्रधानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

ॐ

॥ ૩. વૈરાગ્યાધ્યાય ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રના આ ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય જે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ જિજ્ઞાસુઓને જે સાધનોવડે થાય છે તે સાધનો કહેવામાં આવશે. પ્રથમ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો, સ્થૂળ-શરીર અને સૂક્ષ્મશરીર એ ત્રણેનું વર્ણન કરી, પછી તેમના સંબંધથી નાનાપ્રકારની ચેનિઓમાં અવિવેકી પુરુષોના ગમનાગમનની જે પ્રતીતિ થાય છે એ સમજાવી, પુરુષોને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કરાવવાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવી છે, માટે આ અધ્યાયના નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આકાશાદિ સ્થૂળભૂતોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે તે કહે છે:-

અવિશેષાદિશેષારંભઃ ॥ ૧ ॥

અવિશેષાત્ ભૂતસૂક્ષ્માત્ વિશેષસ્ય મહાભૂતસ્યારંભઃ ॥૧॥

સૂ૦:—અવિશેષથી વિશેષનો આરંભ [થાય છે.] ૧.

વિ૦:—શાંત, ધોર ને મૂઢ એવા વિશેષભાવથી રહિત અ-

વિશેષમાંથી એટલે શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી વા આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી પાંચ વિશેષોની એટલે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઇ છે. ૧.

સ્થૂલશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે તે કહે છે:—

તસ્માચ્છરીરસ્ય ॥ ૨ ॥

તસ્ય માંસાદિમયવિચારાન્નિર્વિચયતે ॥ ૨ ॥

સૂ૦:—તેનાથી શરીરનો [આરંભ થાય છે.] ૨.

વિ૦:—મહત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર, મનસહિત અગિયાર ઇન્દ્રિયો, ને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પરંપરાએ ને આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોમાંથી સાક્ષાત્ આ પ્રતીત થતા સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ થઇ છે; અને આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોવિનાનાં બાકીનાં અઠાર તત્ત્વોમાંથી સૂક્ષ્મશરીરની (સ્થિગશરીરની) ઉત્પત્તિ થઇ છે. ૨.

પુરુષને કયા કારણથી સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે:—

તદ્વીજાત્સંસૃતિઃ ॥ ૩ ॥

તસ્ય ભૂતારંભસ્ય કારણાત્ ધર્માધર્માત્ સંસરણં નાશઃ ॥ ૩ ॥

સૂ૦:—તેના બીજથી [તેનું] ગમનાગમન [થાય છે.] ૩.

વિ:—સ્થૂલશરીરની ને સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિનું બીજ અથવા નિમિત્તકારણ ધર્માધર્મના સંસ્કારો છે. જ્યાંસુધી પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, ને તેવી પ્રવૃત્તિવડે પોતાના અંતઃકરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે, ત્યાંસુધી એ બંને શરીરો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ને તે પુરુષ આ સંસારમાં બંધાયેલો કરે છે. જ્યારે પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ને તેના અંતઃકરણમાં તેવા સંસ્કારો પડતા નથી, ત્યારે તે બંને શરીરો ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને તે પુરુષ સંસારમાં બંધાયેલો અટકે છે. ૩.

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાં શરીર ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેઓ સર્વદા શરીર ઉત્પન્ન કર્યા કરશે, તેથી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

આવિવેકાન્ન પ્રવર્તનમવિશેષાણામ્ ॥ ૪ ॥

વિવેકજ્ઞાનપર્યંતમારમ્ભકસ્વભાવત્વં ભૂતતન્માત્રાણામિતિ ૪

સૂ:—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત અવિશેષોની પ્રવૃત્તિ [થાય છે.] ૪.

વિ:—જ્યાંસુધી પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષનું સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી અવિશેષોની એટલે શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓની પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રહે છે, —તેઓ બંને શરીરોને ઉત્પન્નવે છે. જ્યારે પુરુષને સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે તન્માત્રાઓની બંને શરીરોને ઉત્પન્ન

કરવાની શક્તિ નાશ પામી જાય છે. મહાપ્રલયમાં અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તન્માત્રાઓની બંને શરીરોને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ વિદ્યમાન રહે છે, નાશ પામતી નથી. ૪.

વિવેકજ્ઞાનવાળા પુરુષને ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણને અભાવે પુનઃ જન્મમરણ થતાં નથી એમ કહે છે:-

उपभोगादितरस्य ॥ ૫ ॥

અવિવેકિન ઉપભોગાન્મહાપ્રલયે શરીરાભાવાત્કુત ઉપ-
ભોગં ઇતિ ન તં પ્રત્યારંભકત્વમ્ ॥ ૫ ॥

સૂ૦:-અન્યનો (પ્રારબ્ધકર્મનો) ઉપભોગથી
[નાશ થાય છે.] ૫.

વિ૦:-અવિવેકી પુરુષોનેજ કરેલાં કર્મોનાં ફલોની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞેમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તેમનાં સંચિતકર્મો વિવેકજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધ થઈ જાય છે, તેમનાં ક્રિયામાણુકર્મોની સાથે તેમનો સંબંધ થતો નથી, અને તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવડે નાશ પામે છે, તેથી વિવેકી પુરુષને પુનઃ જન્મમરણ થવાનો સંભવ નથી. ૫.

અવિવેકી પુરુષ કયા કારણથી બંને શરીરોની સાથે જોડાયેલો રહે છે તે કહે છે:-

संप्रति परिष्वक्तो द्वाभ्याम् ॥ ૬ ॥

ધર્માધર્માભ્યામ્ । ગમાગમપરિષ્વંગી પ્રલયેઽપિ ધર્માધર્મા-

સુબદ્ધ આત્મેતિ તં પ્રતિ પુનરારમ્ભઃ । મુક્તૌ ન તથેતિ ॥૬॥

સૂ૦:—વર્તમાનમાં [તે] બેથી (ધર્માધર્મથી)
જોડાઈ ગયેલો [છે.] ૬.

વિ૦:—અવિવેકી પુરુષ અવિવેકદશામાં ધર્માધર્મના સંસ્કારોમાં પરિણ્વિત એટલે સર્વભણીથી જોડાઈ ગયેલો રહે છે, મહાપ્રલય થાય તોપણ તેનાં ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ બંને શરીરનાં બીજા નાશ પામતાં નથી, તેથીજ તેને સામ્પ્રતકાલમાં (પ્રલયના અંતમાં અથવા સૃષ્ટિકાલમાં) બંને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬.

હવે બંને શરીરોમાં જે વિલક્ષણપણું છે તે કહે છે:—

માતાપિતૃજં સ્થૂલં પ્રાયશ્ચ ઇતરન્ન તથા ॥ ૭ ॥

પ્રાયશ્ચ ઇતિ દૃશ્યત્વાત્ । ઇતરત્સૂક્ષ્મશરીરં ન તથા, દુરુદ્-
ત્વાત્ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—સ્થૂલ બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું [છે,]
તેવી રીતે અન્ય નથી. ૭.

વિ૦:—પ્રાણીઓનું સ્થૂલશરીર બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું
હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મશરીર માતાપિતાથી ઉપજેલું હોતું નથી. કેટલાંક
પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરો માતાપિતાના સંસર્ગવિના પણ ઉપજે છે,
તેથી સ્ત્રમાં “ પ્રાયશ્ચઃ ” એ પદ મૂકેલું છે. ૭.

એ બે શરીરોમાં સુખદુઃખાદિનો ભોગ કેને થાય
છે તે કહે છે:—

पूर्वोत्पत्तेस्तत्का त्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥८॥

पूर्वોત્પત્તેઃ સૂક્ષ્મશરીરસ્ય । ભોગાદેકસ્ય તસ્ય, નેતરસ્ય સ્થૂલસ્ય, તત્કાર્યત્વમ્ । સ્થૂલશરીરસ્ય ગૌણો ભોગઃ, મૃતશરીરે ભોગાદર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—પૂર્વોત્પત્તિથી તેનું કાર્યપણું [છે,] ભોગથી એકને [સંબંધ છે,] અન્યને નથી. ૮.

વિ૦:—સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તથી તન્માત્રાઓ આદિવડે (સૂક્ષ્મભૂતાદિવડે) જે સૂક્ષ્મશરીર ઉત્પન્ન થાય છે તેવડેજ પુરુષને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થાય છે. મરણ પામેલા વા સૂક્ષ્મશરીરવિનાના સ્થૂલશરીરને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થતો નથી. સુખદુઃખનો વાસ્તવિક ભોગ સૂક્ષ્મશરીરને થાય છે, પુરુષમાં તો માત્ર તેનું પ્રતિબિંબજ પડે છે, એ સર્વ પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. ૮.

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે:—

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

સપ્તદશ ચ એકં ચ અષ્ટાદશ । તૈલિંગં સૂક્ષ્મદેહ ઉત્પદ્યતે ।

बुद्ध्यहंकारमनांसि पंच सूक्ष्मभूतानि दशेन्द्रियाणीति ॥ ९ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મ[શરીર] અઠાર [તત્ત્વનું છે.] ૯.

વિ૦:—લિંગ એટલે પ્રાણીઓનું સૂક્ષ્મશરીર સપ્તદશ અને એક એટલે અઠાર તત્ત્વોનું બનેલું છે, -શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ,

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ ગાનેન્દ્રિયો, મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ એ અદ્વાર તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. ત્રણ અંતઃકરણોની સામાન્યવૃત્તિનેજ આ શાસ્ત્રમાં પ્રાણ કહેવામાં આવે છે, માટે પ્રાણપંચકનો (પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાનનો) પણ લિંગશરીરમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે. અહંકારનો મનમાં અંતર્ભાવ ગણીને કોઇ શાસ્ત્રમાં સૂક્ષ્મશરીરનાં સત્તર તત્ત્વો પણ કહેલાં છે. લિંગદેહમાં બુદ્ધિ પ્રધાન ગણાય છે. ૯.

જો સૂક્ષ્મદેહનું સર્વત્ર તુલ્યપણું હોય તો ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભોગ નહિ થવા જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥ १० ॥

સૂ૦:-કર્મના ભેદથી પ્રત્યેકનો ભેદ [છે.] ૧૦.

વિ૦:-અર્ધાં લિંગશરીરોની રચના સમાન છતાં પણ તેમાં રહેલા ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણોને બહુ ભેદ હોવાથી સ્થૂલશરીરની રચનામાં ને તે સ્થૂલશરીરવડે ભોગવાતા ભોગમાં ન્યૂનાધિકપણું થાય છે,-અર્ધાં સૂક્ષ્મશરીરોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી તેમને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સ્થૂલદેહની તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૦.

જ્યારે આત્મા સ્થૂલદેહથી પૃથક્ છે ત્યારે સ્થૂલદેહમાં “ હું ” એવું અભિમાન મનુષ્યોને કેમ ઉપજે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

તદધિષ્ઠાનાશ્રયે દેહે તદ્વાદાત્તદ્વાદઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્માધિષ્ઠાનાશ્રયે દેહે સંભોગાદાત્મવાદાદેહેઽહમિત્યભિ-
માનવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—તે (આત્મરૂપ) અધિષ્ઠાનના આશ્રયરૂપ
શરીરમાં તેના (આત્માના) કથનથી તેનું (સ્થૂલશરીર-
નું) કથન છે. ૧૧.

વિ૦:—અવિવેકવડે સ્થૂલદેહમાં પોતાના આત્માની સ્થિતિ
માની લેવાથી અવિવેકી લોકો પોતાના સ્થૂલદેહમાં આત્માનું એટલે
હુંપણાનું મિથ્યાભિમાન કરે છે, અર્થાત્ આત્મરૂપ અધિષ્ઠાનના આશ્રય-
રૂપ સ્થૂલશરીરમાં, આત્મામાં હુંપણાના કથનને સ્થાને, ભ્રાંતિથી તે
અવિવેકી મનુષ્યો હુંપણાનું કથન કરે છે. ૧૧.

નીચેના સૂત્રમાં એ વાત સમજાવવામાટે દૃષ્ટાંત
કહે છે:—

ન સ્વાતંત્રગતદત્તે છાયાવચ્ચિત્રવચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

યદ્યાત્મના વિના દેહેઽહમિતિ પ્રત્યયઃ, તદા મૃતદેહેઽહ-
મિતિ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમ્ । યથાઽજ્વરકેણ વિના ન
છાયા, ચિત્તિ વિના ન ચિત્રમ્, તથાઽત્રાપિ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—તેના (આત્મા) વિના સ્વતંત્રપણાથી છાયાની

પેઠે અને ચિત્રની પેઠે [સ્થૂલદેહમાં હુંપણાનું અભિમાન] નથી. ૧૨.

વિ૦:—આત્મા જે સ્વતંત્ર એટલે સ્થૂલદેહથી પૃથક્ વસ્તુ ન હોય તો કાંઈ પણ રીતે આ સ્થૂલદેહમાં હું એવું અભિમાન કેપડે નહિ. આત્માવિના જડ સ્થૂલદેહ કદાપણ હું હું એમ બોલે ? નહિ બોલે. મરણ પામેલું સ્થૂલશરીર કાંઈ હું હું એમ બોલે છે ? નથીજ બોલતું. આથી જેમ આવરણ કરનાર પદાર્થવિના છાયા રહેતી નથી, અને જેમ ભીંત આદિ વિના ચિત્ર રહેતું નથી, તેમ આત્માવિના કેવલ સ્થૂલદેહમાં હુંપણાનું જ્ઞાન કેપડું શકતું નથી. ૧૨.

હવે સૂક્ષ્મદેહ આત્મા નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

મૂર્તત્વેऽપિ ન સંઘાતયોગાત્તરણિવત્ ॥ ૧૩ ॥

સંઘાતત્વાન્મૂર્તઃ, મૂર્તત્વાત્પરાર્થઃ । ‘તરણિવદિ’તિ યથા પ્રકાશત્વેઽપિ મૂર્તત્વાન્નાદિત્યસ્યાત્મત્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—મૂર્તપણામાં અને સંઘાતના યોગથી [સૂક્ષ્મ-શરીર આત્મા] નથી, સૂર્યની પેઠે. ૧૩.

વિ૦:—અદાર તત્ત્વરૂપ સૂક્ષ્મશરીર જ્ઞાનશક્તિવાળું જણાતાં છતાં પણ આત્મા નથી, કેમકે તે શરીર મૂર્ત એટલે પરિચ્છિન્ન-પરિમાણુવાળું અને ધણું તત્ત્વોના સંઘાતરૂપ છે. પ્રકાશશક્તિવાળા છતાં પણ સૂર્ય જેમ મૂર્ત હોવાથી ને પરમાણુઓના સમૂહરૂપ હોવાથી આત્મ નથી તેમ પ્રકાશશક્તિવાળું છતાં પણ સૂક્ષ્મશરીર મૂર્ત હોવાથી ને અદાર

તત્ત્વોના સમૂહરૂપ હોવાથી આત્મા નથી. ૧૩.

મન પણ આત્મા નથી એમ કહે છે:-

અણુપરિમાણં તત્કૃતિશ્રુતેઃ ॥ ૧૪ ॥

મનોઽણુપરિમાણં તત્ક્રિયાયાં સ્તિર્દર્શનાત્ । વ્યાપકસ્ય
નિરુપાધેર્નેન્દ્રિયત્વમિત્યુપાધિર્વક્તવ્યઃ । યદિ કર્ણશણ્કુલીવન્નિ-
યતાવયવસ્યોપાધિત્વં, તદા તાવન્માત્રે વૃત્તિલાભો નાન્યત્રેતિ
શ્રોત્રવત્પ્રવૃજ્યત । તતશ્ચ દેહમાત્રમુપાધિર્વક્તવ્યઃ । તથા ચ તદ-
વચ્છેદેન વૃત્તિલાભે ‘ શિરસિ મે વેદના ’ ‘ પાદે મે સુખમિ ’-
ત્યવ્યાપ્યવૃત્તિત્વપ્રતીતિવિરોધઃ । યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તેરપિ મન-
સોઽણુત્વમાહ । ન્યાયશ્ચાન્યત્ર પ્રપંચિત ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—[તેનું] પરિચ્છિન્ન પરિમાણ [છે તેથી,
ને] તેની ક્રિયાની શ્રુતિથી [મન આત્મા નથી.] ૧૪.

વિ૦:—અંકરૂપવિકરૂપરૂપ ધર્મવાળું મન પણ આત્મા નથી, કેમકે
આત્મા વ્યાપક છે, ને મન અણુપરિમાણુ છે. અહિં પરિચ્છિન્નપરિમાણુને
અણુપરિમાણુ કહેલ છે. સાવયવ હોવાથી મન અત્યંતસૂક્ષ્મ નથી. તેને
વ્યાપક અને ઉપાધિરહિત માને તો તેમાં ઇન્દ્રિયપણું ધટતું નથી. વળી
મન ક્રિયાવાળું છે એમ “ અન્યત્રમના અમૂલ્ય ” (હું ખીન્ને મનવાળો
હતો,) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, ને આત્મા નિષ્ક્રિય છે, તેથી પણ સિદ્ધ
થાય છે કે મન આત્મા નથી. ૧૪.

મન આત્મા નથી તેમાં બીજો હેતુ કહે છે:-

તદન્નમયત્વશ્રુતેશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

તસ્ય મનસોઽન્નમયત્વે શ્રુતિરસ્તિ । અન્નમયત્વેન ચ સૌમ્ય-
ત્વં દર્શિતમ્ । સૌમ્યત્વં ચ ચન્દ્રરૂપત્વમિતિ । ન ચાત્મા
ચન્દ્રઃ ॥ શ્રુતિશ્ચ “ અન્નં વૈ પ્રાણાઃ ” । પ્રાણશ્ચ ચંદ્રમયો જ્ઞેયઃ ।
ચન્દ્રમા મનસો જાતઃ, તસ્માદણ મનો, નાત્મેતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—તેના અન્નમયપણાની શ્રુતિથી પણ [તે
આત્મા નથી.] ૧૫.

વિ૦:—“ અન્નમયં હિ સૌમ્ય મનઃ ” (હે પ્રિયદર્શન ! મન
અન્નના કાર્યરૂપ છે,) આ શ્રુતિમાં મનનું અન્નમયપણું પ્રતિપાદન કરેલું
છે. અન્નના કાર્યને અન્નમય કહે છે. સાંખ્યમતમાં મનને આકાશાદિ પાંચ
ભૂતોનું કાર્ય માન્યું નથી, પણ તેને અહંકારનું કાર્ય માનેલું છે, માટે
અહિં મનમાં જે અન્નમયપણાનો વ્યવહાર કર્યો છે તે ગૌણ બાળુવો.
મન અન્નને અભાવે ક્ષીણબલવાળું થાય છે, અને અન્નના બક્ષણથી
મનનું બલ વધે છે, તેથી તેને અન્નના કાર્યરૂપ કહ્યું છે. આત્મા અન્નના
કાર્યરૂપ નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મન આત્મા નથી. ૧૫.

જક લિંગહેતુના અમનાગમનમાં કારણ કહે છે:-

પુરુષાર્થે સંસ્તિલિંગાનાં સૂપકારવ-રાજઃ ॥૧૬॥

યયા પ્રવૃત્તિસ્તયા સંસૃતિઃ । સંસૃતૌ ચ મરણદુઃસ્વમિતિ

નિર્વિણ્ણો ભવાતિ । ‘સૂપકારવદિ’તિ પરાર્થમેવ પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—પુરુષમાટે સૂક્ષ્મનું ગમનાગમન રાજના રસોયાની પેઠે [છે.] ૧૬.

વિ૦:—રાજનો રસોયો જેમ રાજને માટે પાકશાલામાં ગમનાગમન (જાઆવ) કરે છે તેમ પુરુષને માટે લિંગદેહનું સંસારમાં ફરવું એટલે કર્માનુસાર તેનું પરલોકમાં જવું ને ત્યાંથી આ લોકમાં આવવું થાય છે. ૧૬.

હવે સ્થૂલશરીરના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે:—

પાંચભૌતિકો દેહઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧૭ ॥

સૂ૦:—પાંચ ભૂતોનું જનેલું [સ્થૂલ] શરીર [છે.] ૧૭.

વિ૦:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ સ્થૂલ-ભૂતોનું પરિણામ-કાર્ય—આ પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર છે. ૧૭.

સ્થૂલશરીરના સંબંધમાં બીજા એ વાદીઓના મત કહે છે:—

ચાતુર્ભૌતિકમિત્યેકે ॥ ૧૮ ॥

આકાશપરિત્યાગેન ચાતુર્ભૌતિકં શરીરમિત્યન્યે ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—કાઠ ચાર ભૂતોનું જનેલું [સ્થૂલશરીર છે] એમ [કહે છે.] ૧૮.

વિ૦:—આકાશનામનું ભૂત નિર્વિકારસ્વભાવવાળું હોવાથી તે કોઈ સ્થૂલશરીરનું જનક સંભવી શકે નહિ, માટે વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનાં પરમાણુઓનું કાર્ય આ સ્થૂલશરીર છે એમ કેટલાક (તાર્કિકો ને ચાર્વાકો) માને છે. ૧૮.

એકભૌતિકમિત્યપરે ॥ ૧૯ ॥

પાર્થિવં શરીરમિતિ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—ખીજા એક ભૂતનું બનેલું [સ્થૂલશરીર છે] એમ [કહે છે.] ૧૯.

વિ૦:—પૃથ્વીનામના ભૂતનાં પરમાણુઓનું પરિણામ આ સ્થૂલ-શરીર છે, ખીજાં ચાર ભૂતો માત્ર સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં સાહાયક છે, એમ ખીજા કેટલાક ચાર્વાકો કહે છે. ૧૯.

ચૈતન્ય એ જડ સ્થૂલશરીરનો ધર્મ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન સાંસિદ્ધિકં ચૈતન્યં પ્રત્યેકાદૃષ્ટેઃ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્પૃથક્ભૂતેષ્વ ચૈતન્યાદર્શનાન્ન સ્વભાવચૈતન્યમ્ । અત
એવ મિલિતાનાં ચ ચૈતન્યં નાશંકનીયમ્ । જન્તવો હિ પ્રત્યેકં
સુદ્રજન્તુસંયમનશક્તિમન્તો મિલિતાસ્તે હસ્તિનપાપિ સંયમયન્તિ,
ન ચૈવં ભૂતાનીતિ । ન દેહચૈતન્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦:—[ભૂતોમાં] સ્વાભાવિક ચૈતન્ય નથી, પ્રત્યેકમાં [તે] નહિ દેખવાથી. ૨૦.

વિ૦:—સ્થૂલદેહમાં જ્ઞાનના સદ્ભાવવડે જે ચૈતન્યનામની વસ્તુનું અનુમાન કરાય છે એ ચૈતન્ય આ ભૌતિકદેહનો સ્વાભાવિકધર્મ નથી, પણ તે આત્માનો સ્વભાવ છે. પાંચ ભૂતોમાંના કોઈ પણ ભૂતનો ચૈતન્યસ્વભાવ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ચૈતન્ય પ્રત્યેક ભૂતનો અથવા મળેલાં પાંચ ભૂતોનો સ્વભાવ અથવા ધર્મ નથી, પરંતુ તે ચૈતન્ય અથવા આત્મા નિત્ય અને ભૂતોથી પૃથક્ પદાર્થ છે. ૨૦.

ચૈતન્યને સ્થૂલશરીરનો ધર્મ માનવામાં બીજું દ્રવ્ય કહે છે:—

પ્રપંચમરણાવ્યભાવશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

દેહસ્ય ચેતનત્વે પ્રપંચત્વસ્ય મરણસ્યાભાવઃ, ચેતનસ્ય નિત્યત્વાત્ । અથ ચેતનસ્યાપિ મરણં ક્તિરેતિ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦:—અને પ્રપંચરૂપ મરણાદિનો અભાવ [થાય.] ૨૧.

વિ૦:—વળી જે સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ ચૈતન્ય હોય તો કોઈના પણ સ્થૂલદેહને અચેતનતારૂપ મરણ, સુષુપ્તિ તથા મૂર્છા એ ન થવાં જોઈએ. જે પદાર્થોનો જે સ્વભાવ હોય તે પદાર્થમાં તે સ્વભાવ તે પદાર્થ રહે ત્યાંસુધી રહે એવો નિયમ છે, જેમ ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ હોવાથી જ્યાંસુધી અગ્નિ રહે ત્યાંસુધી તેમાં ઉષ્ણતા પણ રહે છે.

ચૈતન્ય જો સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ હોય તો ઉપર કહેલા નિયમપ્રમાણે જોટલો સમય સ્થૂલદેહ રહે તેટલો સમય તેમાં ચૈતન્ય પણ રહેવું જોઈએ, પણ તેમ થતું હોય એમ મરણાદિના પ્રસંગમાં જોવામાં આવતું નથી, માટે સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ ચૈતન્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

જેમ કેફ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ એક એક મહાબીજમાં (કેફ ઉપજાવનારા કોઈ પણ બીજમાં) નથી, પણ ઘણાં મહાબીજો મળવાથી તેમાં કેફ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ ઉપજે છે તેમ એક ભૂતમાં ચૈતન્યપણું નથી, પણ પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતો મળવાથી તેના કાર્યરૂપ સ્થૂલદેહમાં ચૈતન્યપણું ઉપજે છે, એમ કોઈ ચાર્વાકવાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

**મદશક્તિવચ્ચેત્ પ્રત્યેકપરિદૃષ્ટે સૌક્ષ્મ્યાત્સાંદત્યે
તદુદ્ભવઃ ॥ ૨૨ ॥**

યથા મદશક્તિઃ પ્રતિપુરુષે સૂક્ષ્મત્વેન દૃષ્ટા, સાંદત્યે મહ-
ચ્છતયુદ્ભવાદ્બૃહદ્વિછલામપિ વહન્તિ । ન ચ ભૂતેષ્વપિ પ્રત્યેકં
સૂક્ષ્મચૈતન્યં દૃષ્ટં, યેન સાંદત્યે દેહે ચૈતન્યં સ્યાત્ । 'ન સાંસિદ્ધિક-
મિ'તિ સૂત્રે નિષિદ્ધં નિષેધમુત્તેન દર્શિતં યત્તે, इह सूत्रे
विधिमुत्तनेनेति न पुनस्तम् ॥ २२ ॥

સૂત્ર:-મદશક્તિની ચેત [એમ જો કહે] તો

સૂક્ષ્મપણે પ્રત્યેકમાં દૃષ્ટ થવાથી એકડાપણામાં તેનો ઉદ્ભવ
[થાય છે.] ૨૨.

વિ૦:—ખસખસ આદિ પ્રત્યેક મદળીજમાં કેદ ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિ નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ તે પ્રત્યેક મદળીજમાં
સૂક્ષ્મરૂપે માદકશક્તિ રહે છે, એટલે તેમના એકત્ર થવાથી તેનો ઉદ્ભવ-
સ્પષ્ટ વિકાસ-થાય છે, પરંતુ પૃથિવી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમાં સૂક્ષ્મરૂપે
ચેતન્ય રહેવાનું સપ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એટલે તેના અંધારમાં
પણ ચેતનપણાની ઉત્પત્તિ અંભવી શક્તી નથી. “ન સાંસિદ્ધિકં” ઇત્યાદિ
સૂત્રમાં નિષેધમુખે પૃથિવી આદિ ભૂતોમાં ચેતનનો અભાવ જણાવ્યો
છે, અને આ સૂત્રમાં વિધિમુખે તે ભૂતોમાં તેનો અભાવ જણાવ્યો છે,
માટે આ સૂત્રમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી. ૨૨

વૈરાગ્યાદિને પરંપરાવડે મુક્તિનું સાધનપણું કહ્યું,
હવે મુક્તિના સાક્ષાત્ સાધનને કહે છે:—

જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૨૩ ॥

સૂ૦:—જ્ઞાનથી મુક્તિ [થાય છે.] ૨૩.

વિ૦:—પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનવડે મુક્તિ એટલે તેના
કલ્પિત અંધનો અભાવ થાય છે. ૨૩.

હવે પુરુષના અંધનો હેતુ કહે છે:—

બન્ધો વિપર્યયાત્ ॥ ૨૪ ॥

અજ્ઞાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦:—અજ્ઞાનથી બંધ [થાય છે.] ૨૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિરૂપ અજ્ઞાનથી પુરુષને પોતાના સ્વરૂપમાં દુઃખના અનુભવરૂપ બંધ થાય છે. ૨૪.

પુરુષને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી મુક્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

નિયતકારણત્વાન્ન સમુચ્ચયવિકલ્પૌ ॥ ૨૫ ॥

નિયતમેવ કારણમ્ । જ્ઞાનાન્મુક્તિઃ, કર્મણો મુક્તિઃ ।
યત્રાપ્યકામકર્મણઃ સમુચ્ચયઃ શ્રૂયતે, તત્રાપિ જ્ઞાનાર્થ, તસ્માન્ન
સમુચ્ચયઃ । નાપિ કદાચિજ્ઞાનાત્કદાચિત્કર્મણ ઇતિ વિકલ્પઃ ।
શ્રુતિશ્ચ “વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણેતમસઃ પરસ્તાત્ ।
તમેવ વિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિગ્રયતેઽયનાય” ॥ ૨૫

સૂ૦:—નિયતકારણપણથી સમુચ્ચય કે વિકલ્પ
[ભોક્ષમાં હેતુ] નથી. ૨૫.

વિ૦: - “જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં” (જ્ઞાનથીજ પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓદ્વારા વિવેકજ્ઞાનજ મુક્તિનું નક્કી થયેલું કારણ છે, એકલે એમાં કર્મના સમુચ્ચયનો અથવા વિકલ્પનો

અસંભવ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનકર્મ બંનેથી અથવા એકલા કર્મથી પુરુષને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાન અને કર્મ બંને સાથે હોય તોજ મોક્ષલાભ થાય એ સમુચ્ચય કહેવાય છે, અને જ્ઞાનથી પણ મોક્ષલાભ થાય, તથા કર્મથી પણ મોક્ષલાભ થાય એ વિકલ્પ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કર્મને મુક્તિનું પરંપરાવડે કારણ કહેલું છે, પણ તેને મુક્તિનું સાક્ષાત્કારણ કહેલું નથી, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિવેકજ્ઞાન, અને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે. ૨૫.

મોક્ષમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ માનવામાં બીજું દ્વય કહે છે:—

**સ્વપ્નજાગરાભ્યામિવ માયિકામાયિકાભ્યાં
નોમયોક્તિઃ પુરુષસ્ય ॥ ૨૬ ॥**

માયિકઃ સ્વપ્નઃ, અમાયિકો જાગરઃ । સ્વપ્નવત્કર્મ, જાગર-વજ્જ્ઞાનમ્ । તુલ્યકાલયોર્હિ સમુચ્ચયઃ, ન તુ સ્વપ્નજાગરયો-સ્તુલ્યકાલત્વં, તસ્માન્ જ્ઞાનકર્મસંયુગ્મઃ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—સ્વપ્ન અને જાગરના જેવાં માયિક ને અમાયિક [છે તે] ઉભયથી પુરુષની મુક્તિ નથી. ૨૬.

વિ૦:—કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને યથાનુક્રમે સ્વપ્ન અને જાગર-તુલ્ય છે, અર્થાત્ સર્વ કર્મો સ્વપ્નતુલ્ય-માયિક-મિથ્યા-છે, અને જ્ઞાન જાગરતુલ્ય-અમાયિક-સત્ય-છે, એમ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે, તેથી કર્મનો, અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય સંભવી શકતો નથી, અને તે

અંતેનો સમુચ્ચય ન હોવાથી એકલા કર્મદ્વારા પણ મુક્તિ સંભવતી નથી. ૨૬.

સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે જાગૃત્તૃ જ્ઞાન પણ જ્ઞાન હોવાથી જાગૃત્તૃના જ્ઞાનને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થશે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

સ્વપ્નપ્રત્યયસ્યાપિ નાત્યન્તિકં મિથ્યાત્વં, સ્વપુષ્પવત્, ન ચ સ્વાત્મન્યાપિ મિથ્યાત્વં, અન્યથા સ્વપ્ન હત્યેવ ન સ્યાત્ । ન ચાત્યન્તાદે સ્વપ્નઃ, કિંતુ જાગ્રદ્દષ્ટેર્જ્યે ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—અન્યનું પણ અત્યંત [મિથ્યાપણું] નથી. ૨૭.

વિ૦:—સ્વપ્નનું જ્ઞાન આકાશના ફૂલની પેઠે અત્યંત મિથ્યા નથી. તે જ્ઞાન વાસનામય છે. અત્યંત અદૃષ્ટ પદાર્થનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થવું સંભવતું નથી, કિંતુ કોઇ પણ કાલમાં જાગૃત્તૃમાં જે પદાર્થ દૃષ્ટ થયો હોય તેનું જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે. જીવને પોતાની અનંત જન્મેની જાગૃદવસ્થામાં અનંત પદાર્થો દૃષ્ટ થયા છે, અને તેની સૂક્ષ્મવાસના જ્ઞેનારના હૃદયમાં રહી છે, તે તે વેલા (સ્વપ્નમાં) ઉદ્ભવ પામે છે. કોઇ પણ જન્મમાં નજ અનુભવવામાં આવે એવા વિપરીત પદાર્થોનું જે સ્વપ્ન આવે છે તેમાં નિદ્રાદોષને લીધે દ્રષ્ટાને અન્ય પ્રકારના અનુભવનું અન્ય પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે, માટે સ્વપ્નના દર્શાતથી જાગૃત્તૃને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૭.

દૃષ્ટકારણના અભાવથી માત્ર સંકલ્પવડે યોગીને કાઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિ ન થતી જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેનાં બે સૂત્રોથી કરે છે:—

સંકલ્પિતેऽપ્યેવમ્ ॥ ૨૮ ॥

નાસ્મદાદીનાં સંકલ્પાત્સિદ્ધિરિતિ યોગજધર્મોપગૃહીતાનાં સિદ્ધાનામાપિ ન ભવિતવ્યમ્ । તસ્માન્ન મિથ્યેતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—સંકલ્પિતમાં પણ એ પ્રમાણે [છે.] ૨૮.

વિ૦:—મનના સંકલ્પથી પ્રતીત થતી વસ્તુમાં પણ સાધારણ રીતે સ્વપ્નની વસ્તુની પેઠે મિથ્યાપણું છે. સંકલ્પના પદાર્થો મિથ્યા છે એ ખરું, પણ બધા મનુષ્યોના બધા સંકલ્પોના પદાર્થો મિથ્યા હોય છે એમ કહેવાય નહિ. સિદ્ધયોગીઓના સંકલ્પોના પદાર્થો યોગવડે પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ ધર્મના પ્રભાવથી ઉપજેલા હોવાથી સત્યજ હોય છે, મિથ્યા હોતા નથી. ૨૮.

ભાવનોપચયાચ્છુદ્ધસ્ય સર્વ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૯ ॥

યથા મહદાદીનાં પૂર્વમપેક્ષ્ય કાર્યકરણં, પ્રકૃતેસ્તુ ન કાર્યકરણે કસ્યાપ્યપેક્ષા, તથા દૃષ્ટકારણાભાવાદપિ યોગિનાં ભાવનોપચયાત્સર્વ સંપન્નતે ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦:—ભાવનાના વધારાથી શુદ્ધ [પુરુષ]નું સર્વ [સિદ્ધ થાય છે,] પ્રકૃતિની પેઠે. ૨૯.

વિ૦:— ભાવનાવિશેષના બલથી પવિત્ર અંતઃકરણવાળા યોગીઓના બધા સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે, જેમ પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું દૃષ્ટ કારણ હોવાનું અનુમાન થતું નથી, તેમ યોગીઓના સંકલ્પો સિદ્ધ થવામાં પણ કોઈ પણ પ્રકારનું દૃષ્ટ કારણ હોવાનું અનુમાન થતું નથી, માત્ર તેઓ (યોગીઓ) ભાવના-વિશેષદ્વારાજ પોતાના સંકલ્પને સત્ય એટલે સફલ કરે છે. બધાં કાર્યો દૃષ્ટકારણદ્વારાજ સિદ્ધ થાય છે એવો નિયમ નથી, કેટલાંક કાર્યો અદૃષ્ટકારણદ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. યોગીઓના સંકલ્પો સિદ્ધ થવાનું કારણ પણ તેમણે યોગદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું અદૃષ્ટ બલ છે. ૨૯.

ભાવનાશક્તિ ધ્યાનદ્વારા ઉપજે છે, માટે નીચેના સૂત્રમાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

રાગાત્ રજોગુણાશ્ચલિતત્વં, તદપહતિર્નિશ્ચલિતત્વં ધ્યાન-મ્ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—રાગનો નાશ [એ] ધ્યાન [છે.] ૩૦.

વિ૦:—ભાવનાશક્તિ ધ્યાનવડે ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોના સંબંધનો પોતાના ચિત્તમાં જે રાગ રહેલો હોય તે રાગનો નાશ કરવો એ ધ્યાન છે. ચિત્તમાં રહેલા રજોગુણદ્વારા ચિત્તનું ચંચલપણું અથવા વિષયાભિમુખપણું થાય છે. એ ચંચલપણાનું અથવા વિષયાભિમુખપણાનું નામ રાગ છે. વિષયવૈરાગ્યવડે તે અભ્યાસવડે એ રાગનો અભાવ થવાથી ધ્યાનની (ચિત્તની નિશ્ચલતાની) સિદ્ધિ થાય છે. ધ્યાનનું

વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શન, યોગસુધાકર, યોગપ્રભાકર અને
પરમપદ્મોદિની એ ગ્રંથોમાં છે. ૩૦.

ધ્યાનની સિદ્ધિ કયા ઉપાયથી થાય છે તે કહે છે:—

વૃત્તિનિરોધાત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः ध्यानसिद्धिः
॥ ३१ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિના નિરોધથી તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૩૧.

વિ૦:—ધ્યેયપદાર્થવિનાના ખીળ પદાર્થોમાંથી પોતાના ચિત્તની
વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, અર્થાત્ ચિત્તની પ્રમાણાદિ પાંચ પ્રકારની
વૃત્તિઓને રોકી ચિત્તને ધ્યેયમાં એકાગ્ર કરવું, એ સંપ્રજાતયોગ કહેવાય
છે. વૃત્તિઓના નિરોધથી સંપ્રજાતયોગરૂપ ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે.
અહિં ધ્યાનશબ્દવડે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ને સંપ્રજાતયોગ એ ચારે
ગ્રહણ કરવાં. અન્ય વિષયોમાંથી પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ
કર્યા વિના સાધકને ધ્યેયવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, તેથી વિવેક-
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે વૃત્તિનિરોધ-યોગની આવશ્યકતા માનવામાં
આવે છે. ૩૧.

હવે વૃત્તિના નિરોધનાં સાધનો કહે છે:—

ધારણાસ્વચ્છાર્જણ તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૩૨ ॥

धारणा नाभ्यादिदेवे चित्तधारणः । आसनं स्वस्तिका-

દિઃ । અનેન યમાનિયમપ્રાણાયામપ્રત્યાહારા ઉપલક્ષિતાઃ ।
સ્વકર્મ સ્વજાતિવિહિતકર્માન્નુદાનમ્ । ઇતિ વૃત્તિનિરોધસિદ્ધિઃ ૩૨

સૂ૦:—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મવડે તેની સિદ્ધિ
[થાય છે.] ૩૨.

વિ૦:—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મના અનુદાનદ્વારા વૃત્તિઓનો
નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રણેનાં સ્વરૂપો ભગવાન્ સૂત્રકાર સૂત્રોવડે
હવે પછી સમજાવશે. યમ, નિયમ અને પ્રત્યાહાર એ પણ મનોવૃત્તિનો
નિરોધ કરવાના ઉપાયો છે. એ સર્વનું વિશેષ વર્ણન પાતંજલ્યોગ-
દર્શનાદિ ગ્રંથોમાં છે. ૩૨.

હવે નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોવડે ક્રમથી ધારણાદિ ત્રણેનાં
લક્ષણો કહેવાનાં છે, તેમાં પ્રથમ ધારણાનું લક્ષણ નીચેના
સૂત્રથી કહે છે:—

નિરોધચ્છર્દિવિધારણાભ્યામ્ ॥ ૩૩ ॥

છર્દિઃ રેચકમ્ । વિધારણં કુંભકમ્ । ઉપલક્ષણમેતત્ ।
પૂરકોઽપિ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—રેચકકુંભકથી નિરોધ [થાય છે.] ૩૩.

વિ૦:—છર્દિ એટલે રેચક. વિધારણ એટલે કુંભક. એ બેના
કથનવડે પૂરકનું પણ ગ્રહણ કરવું. પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ત્રણ
ક્રિયાથી પ્રાણનો નિરોધ કરવાવડે મનને એકાગ્ર કરવાને અર્થે ધારણા

કહેવામાં આવેલ છે. પ્રાણનો વિધિપૂર્વક નિરોધ કરવાથી મનની વૃત્તિનો પણ નિરોધ થાય છે. એમાંના એક નાસાપુટદ્વારા બહારના વાયુને ઉદરમાં પૂરવો તે પૂરક, પૂરેલા વાયુને યથાશક્તિ ઉદરમાં રોકવો તે કુંભક, ને પછી ઉદરમાંના વાયુને બીજા નાસાપુટદ્વારા ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય છે. ૩૩.

નીચેના સૂત્રમાં આસનનું લક્ષણ કહે છે:—

સ્થિરસુખમાસનમ્ ॥ ૩૪ ॥

येन स्थैर्यं मुखं च स्यात्तदासनमनुष्ठेयम् ॥ ३४ ॥

સૂ૦:—સ્થિર ને સુખવાળું [તે] આસન [જાણવું.] ૩૪.

વિ૦:—શરીરને નિષ્કંપ રાખે અને મનને સુખ આપે એમ બેસવું તે આસન કહેવાય છે. એવા આસનનું અનુક્રાન પ્રાણનો તથા ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવામાટે કરવું. સિદ્ધ, પદ્મ ને સ્વસ્તિકાદિ ધણા પ્રકારનાં આસનો છે. તેમાં સિદ્ધાસન ને પદ્માસન એ બે આસનો યોગાભ્યાસમાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. ડાબા પગની પાનીને ગુદા ને ઉપસ્થની વચ્ચે રાખી પછી જમણા પગની પાની ઉપસ્થનાં મૂલપર રાખીને બેસવું તે સિદ્ધાસન કહેવાય છે. જમણા પગની પાની ડાબા સાથળના મૂલપાસે રાખીને તથા ડાબા સાથળની પાની જમણા સાથળના મૂલપાસે રાખીને બેસવું તે પદ્માસન કહેવાય છે. તેની વિશેષ સમજ-માટે જેમને ઇચ્છા થાય તેમણે યોગસુધાકર, પરમપદ્મોદિની ને યોગપ્રભાકર આદિ ગ્રંથો જોવા. ૩૪.

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત સ્વકર્મનું લક્ષણ કહે છે:—

સ્વકર્મ સ્વાશ્રમવિદિતકર્માનુષ્ઠાનમ્ ॥૩૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પોતાના આશ્રમના વિદિત કર્મનું અનુષ્ઠાન
[તે] સ્વકર્મ. ૩૫.

વિ૦:—સ્વકર્મ એટલે વેદાદિ શાસ્ત્રોએ કહેલાં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન. પોતાનો બ્રાહ્મણાદિ જે વર્ણ અને બ્રહ્મચર્યાદિ જે આશ્રમ હોય તેને ઉચિત એવાં વેદો ને સ્મૃતિએ વિધાન કરેલાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં તે કર્મ કરનારા પુરુષના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ પછી ક્રમે કરીને તેને વૃત્તિનિરોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૫.

ચિત્તવૃત્તિના નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય કહે છે:—

વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

વૈરાગ્યાદ્દ્વિવિધાત્, અપરાદલમિતિ પ્રત્યયાત્, પરાજ્ઞાન-પ્રસાદમાત્રાત્ । અભ્યાસાત્ પૌનઃપુન્યેન ધ્યાનાત્ । ચઃ સમુચ્ચયે ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—વૈરાગ્યથી અને અભ્યાસથી [ચિત્તનિરોધ થાય છે.] ૩૬.

વિ૦:—અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બંનેનું એકસાથે અનુષ્ઠાન

કરવાથી પ્રમાણાદિ પાંચ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. અભ્યાસ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવામાટે પુનઃ પુનઃ આત્મધ્યાનાદિ કરવું તે. વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. ૩૬.

વિપર્યયવૃત્તિના મુખ્યભેદો કહે છે:-

વિપર્યયભેદાઃ પંચ ॥ ૩૭ ॥

અવિદ્યા મિથ્યાજ્ઞાનં, અસ્મિતા અભિમાનઃ, રાગઃ અનુ-
રાગઃ, દ્વેષઃ ક્રોધઃ, અભિનિવેશઃ ત્રાસ इति विषयेण विषयि-
ज्ञानमुपलक्षितम् ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦:-વિપર્યયના ભેદો પાંચ [છે.] ૩૭.

વિ૦:-વિપર્યયનામની ચિત્તવૃત્તિના પાંચ પ્રકારો છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ. અવિદ્યા એટલે મિથ્યાજ્ઞાન, જ્ઞેમ અનિત્ય દેવાદિમાં અમરપણાની ભ્રાંતિ, સ્ત્રી આદિના અપવિત્ર દેહમાં પવિત્રપણાની ભ્રાંતિ, વિષયસેવનાદિ દુઃખનાં સાધનોમાં સુખની ભ્રાંતિ, અને બુદ્ધિ આદિ અનાત્મ (જડ) વસ્તુમાં આત્માની ભ્રાંતિ. પુરુષની-આત્માની-તથા બુદ્ધિની એકતાની સમજને અસ્મિતા કહેવામાં આવે છે. રાગ એટલે વિષયમુખ્ય ને તેનાં સાધનોમાં સ્પૃહા, દુઃખ અને તેનાં કારણોપર ક્રોધ તે દ્વેષ, અને અભિનિવેશ ચિરકાલ જીવવાની ઇચ્છા અર્થાત્ મરણનો ત્રાસ. આ પાંચ પ્રકારની વિપર્યયવૃત્તિ યોગના પરમશત્રુરૂપ છે. ૩૭.

વિપર્યયવૃત્તિના કારણરૂપ અશક્તિના પ્રકાર કહે છે:-

અશક્તિરષ્ટાવિંશતિઘા તુ ॥ ૩૮ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૩૮ ॥]

સૂ૦:-વળી અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની [છે.] ૩૮.

વિ૦:-વિપર્યયવૃત્તિનું (મિથ્યાજ્ઞાનવાળી મનોવૃત્તિનું) કારણ અશક્તિ છે. તે અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની છે. શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયોના અગિયાર દોષોથી અને બુદ્ધિના સત્તર દોષોથી એ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની અશક્તિઓ ઉપજે છે. શ્રોત્ર આદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના કામમાં અશક્ત થાય તે તેમની અશક્તિઓ જાણવી, જેમ બહેરાપણું, આંધળાપણું ને મૂઠપણું આદિ. આઠ સિદ્ધિઓના વિધાત આઠ, અને નવ તુષ્ટિઓના વિધાત નવ, એ સત્તર બુદ્ધિની અશક્તિઓ ગણાય છે. આઠ સિદ્ધિઓનું અને નવ તુષ્ટિઓનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં હવે પછીના ૪૪ મા તથા ૪૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. ૩૮.

હવે તુષ્ટિની સંખ્યા કહે છે:-

તુષ્ટિર્નવધા ॥ ૩૯ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૩૯ ॥]

સૂ૦:-તુષ્ટિ નવ પ્રકારની [છે.] ૩૯.

વિ૦:-તુષ્ટિ અથવા સંતોષના નવ પ્રકાર છે. તુષ્ટિના નવ પ્રકારની સમજ આ અધ્યાયના ૪૩ મા સૂત્રમાં આપવામાં આવશે. ૩૯.

સિદ્ધિની સંખ્યા કહે છે:-

સિદ્ધિરષ્ટધા ॥ ૪૦ ॥

[સુગમમ્ ॥ ૪૦ ॥]

સૂ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની [છે.] ૪૦.

વિ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. એ આઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં આગળ ૪૪ માં સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવશે. ૪૦.

હવે વિપર્યયના અવાંતરભેદો કહે છે:—

અવાંતરભેદાઃ પૂર્વવત્ ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વવાદિતિ પૂર્વાચાર્યૈરુક્તાઃ । દ્વાષષ્ટિર્વિપર્યયભેદાઃ । પ્રકૃતિ-
મહદંકારપંચતન્માત્રેષ્વાત્મબુદ્ધિરવિદ્યા તમોઽષ્ટવિષયત્વાદષ્ટધા
। દેવા હાણિમાદિકમાત્મીયત્વેનાભિમન્યન્તે, સેયમસ્મિતા મોહોઽષ્ટ-
વિષયત્વાદષ્ટધા । શબ્દાદિષુ તન્માત્રેષુ પંચસુ દિવ્યાદિવ્યતયા
રાગો મહામોહો દશવિષયત્વાદશધા । શબ્દાદયો દશ, અણિમા-
દ્યષ્ટૈશ્વર્યોપધાનેન સહિતાઃ, તે ચાન્યેનોપહન્યમાના इति દ્વેષસ્તા-
મિસ્ર અષ્ટાદશવિષયત્વાદષ્ટાદશધા । દેવા હેતાનુપશુંજાના
અસુરૈરુપહન્યન્ત इत्यભિનિવેશ નાસ અન્ધતામિસ્રોઽષ્ટાદશવિષય-
ત્વાદષ્ટાદશધા । एवं દ્વાષષ્ટિરિતિ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—અવાંતરભેદો પૂર્વની પેઠે [છે.] ૪૧.

વિ૦:—સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન આચાર્યોએ વિપર્યયના અવાંતર-

ભેદો બાસઠ કહ્યા છે. પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ આઠ જડ વસ્તુઓમાં જે આત્માની બુદ્ધિ તે આઠ પ્રકારની અવિદ્યા કહેવાય છે. એ આઠ પ્રકારની અવિદ્યાને આઠ પ્રકારનું તમસ્ પણ કહેવામાં આવે છે. અવિદ્યાના આઠ પ્રકાર હોવાથી તેના આઠ વિષયોને અભેદભાવે વિષય કરનારા મોહના (અસ્મિતાના) આઠ પ્રકાર થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો દિવ્ય તથા અદિવ્ય એવા બે ભેદથી દશ પ્રકારના થાય છે. દેવોને ભોગવવા-મોખ્ય જે વિષયો હોય તે દિવ્યવિષયો કહેવાય છે. બીજા લૌકિક વિષયો અદિવ્ય વિષયો કહેવાય છે. ઉપર કહેલી રીતે વિષયોના દશ પ્રકાર હોવાથી તેમાં જે રાગ થાય છે તે પણ દશ પ્રકારનો હોય છે. રાગને મહામોહ પણ કહે છે. અવિદ્યાના અને અસ્મિતાના આઠ વિષયો તથા રાગના દશ વિષયો મળીને અઠાર પ્રકારના વિષયો થાય છે. તે અઠાર પ્રકારના વિષયોના ભોગમાં પ્રતિબંધ કરનારપર અઠાર પ્રકારનો જે દ્વેષ ઉપજે છે તેને તામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. એ અઠાર પ્રકારના પદાર્થોના નાશનો વિચાર કરતાં અઠાર પ્રકારનો અભિનિવેશ ઉપજે છે તેને અંધતામિસ્ર કહે છે. ૪૧.

નીચેના સૂત્રમાં અશક્તિના ભેદો કહે છે:—

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकषाष्टाविंशतिधा । एकादशेन्द्रियवधाः “ बाधिर्यं कुशितान्धत्वं जडता जिघ्रता तथा । कताकौण्यपंगुस्वक्लैन्योदावर्तमुग्धताः ॥ ” एतद्विषया एकादश

બુદ્ધેઃ । નવ તુષ્ટયઃ, અષ્ટ સિદ્ધયઃ, તદ્વિપર્યયેણ સપ્તદશ
બુદ્ધેઃ । એવમષ્ટાવિંશતિરિતિ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:—એ પ્રમાણે અન્યના [છે.] ૪૨.

વિ૦:—આગળ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે અશક્તિના
અકૃત્રીશ અવાંતરભેદો છે. જેનું વર્ણન ૩૮ માં સૂત્રમાં થઈ ગયું છે.
૩૮ માં સૂત્રમાં અશક્તિની સંખ્યા જણાવી છે, ને આ સૂત્રમાં તેના
ભેદો કહ્યા છે, તેથી પુનરુક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૨.

હવે તુષ્ટિના ભેદો કહે છે:—

આધ્યાત્મિકાદિભેદાન્નવધા તુષ્ટિઃ ॥ ૪૩ ॥

અન ત્પન્યાત્મબુદ્ધયા પ્રવર્તમાના આધ્યાત્મિકાશ્ચતસ્રાઃ
આદિશબ્દાદ્વાહ્યાઃ પંચ ॥ પ્રકૃતિવિવેકદર્શનાચ્છેન્મુક્તિઃ, સૈવો-
પાસ્યા, કિમાત્મનેતિ પ્રકૃત્યાહ્યા એકા તુષ્ટિરમ્ભ इत्युच्यते ।
વિવેકજ્ઞાનાદપિ ન સાક્ષાત્, અદર્શનાત્, વ્રતગ્રહણાદ્ધવિષ્યતી-
ત્યુપાદાનાહ્યા દ્વિતીયા તુષ્ટિઃ સલિહ્મુચ્યતે । વ્રતાદપિ ન સાક્ષાત્,
કિંતુ કાલાદ્રવક્ષીતિ કાલાહ્યા તૃતીયા તુષ્ટિરોઘ इत्युच्य-
તે । કાલવશાદપિ ન સર્વેષાં મુક્તિઃ, કિંતુ ભાગ્યાદેવેતિ ભાગ્યા-
હ્યા ચતુર્થી તુષ્ટિર્ષ્ટિરિત્યુચ્યતે । આત્માનમધિકૃત્યેત્યા-
ધ્યાત્મિકાઃ ॥ પંચધા વિષયોપરમાદ્યાઃ પંચ । વિષયાર્જન-

દુઃસ્વાદુપરમે એકા તુષ્ટિઃ પારમુચ્યતે । રક્ષણદુઃસ્વાદુપરમે
દ્વિતીયા તુષ્ટિઃ સુપારમુચ્યતે । ક્ષયં ભાવયતો દુઃસ્વાદુપરમે
તૃતીયા તુષ્ટિઃ પારપારમુચ્યતે । ભોગદોષં ભાવયતો દુઃસ્વાદુપરમે
ચતુર્થી તુષ્ટિરનુત્તમામ્ભ ઉચ્યતે । નાનુપદ્યત્ય ભૂતાનિ ભોગસિદ્ધિ-
રિતિ દુઃસ્વાદુપરમે પંચમી તુષ્ટિરુત્તમામ્ભ ઉચ્યતે ॥ એવં
નવધેતિ ॥ ૪૩ ॥

સૂ૦:—આધ્યાત્મિક આદિ ભેદથી નવ પ્રકારની
તુષ્ટિ [છે.] ૪૩.

વિ૦:—આધ્યાત્મિકાદિ ભેદવડે તુષ્ટિ નવ પ્રકારની છે. તેમાં
આધ્યાત્મિક તુષ્ટિ ચાર પ્રકારની છે, ને આલ્સતુષ્ટિ પાંચ પ્રકારની છે.
અનાત્મામાં આત્મયુદ્ધિએ પ્રવૃત્ત થવું તે આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહેવાય છે.
પ્રકૃતિના વિવેકજ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિજ ઉપાસના
કરવાયોગ્ય છે, આત્માની ઉપાસના કરવાની અગત્ય નથી, આવો
વિચાર કરીને જે સંતોષ મેળવવો તે સંતોષને આચાર્યો પ્રકૃતિતુષ્ટિ
અથવા અંભ કહે છે. વ્રતધારણાવિના (સંન્યાસાદિના શ્રદ્ધાવિના)
વિવેકજ્ઞાન અથવા મુક્તિ થાય નહિ, એમ જાણી કેટલાક મનુષ્યો
માત્ર વ્રતી થઇ સંતોષ પામે છે. તેમના તેવા સંતોષને આચાર્યો
ઉપાદાન અથવા સલિલ કહે છે. અમે વ્રતી થયા છીએ, તેથી હવે
અમારી કાલે કરીને મુક્તિ થશે આવી રીતની તુષ્ટિને સાંખ્યાચાર્યો
કાલ અથવા ઓષ કહે છે. અમારા ભાગ્યમાં હશે ત્યારે અમારી
મુક્તિ થશે, તેથી અમારે ઊતાવળ કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી એવી

રીતની તુષ્ટિને ભાગ્ય અથવા વૃષ્ટિ કહે છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહી. હવે વિષયના ત્યાગથી ઉપજતો જે પાંચ પ્રકારનો સંતોષ છે, તે જેને આશ્વતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, તે કહેવાય છે. આજીવિકામાટે ધનનું ઉપાર્જન કરવું એ બહુજ દુઃખયુક્ત છે, માટે અમારે ધનનું પ્રયોજન નથી, એમ વિચારી તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન નહિ કરતાં જે સંતુષ્ટ રહેવું તેને પાર કહે છે. ધનનું રક્ષણ કરવું એમાં બહુજ કष्ट રહેલું છે એમ જાણી ધનાદિના પરિત્યાગપૂર્વક જે સંતુષ્ટ રહેવું તે સંતોષને સુપાર કહે છે. ધનનો નાશ થવાથી તેના સ્વામીને મહાદુઃખ થાય છે, માટે ધન ન હોય તેજ સારું, એમ વિચારી ધનની મમતાના રહિતપણાવડેજ સંતોષ રાખવો તે સંતોષનું નામ પારપાર છે. શમ્બદિ બધા વિષયો ને તેનાં સાધનો ભોક્તાના ચિત્તને ભોગમાટે આકર્ષણ કરે છે, તે વિષયોનો ભોગ ભોક્તાને પરિણામે દુઃખદાતા થાય છે, ને તેનો ત્યાગજ જીવનું શ્રેયસ્ કરનાર છે, એવી રીતની વિષયના પરિત્યાગની ખુદ્ધિદ્વારા વિષયત્યાગીના ચિત્તમાં જે સંતોષ ઉપજે તેને અનુત્તમાંભ કહે છે. શમ્બદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરવામાં ને તેનો ઉપભોગ કરવામાં હિંસાદિ નાનાપ્રકારના દોષો ઉપજે છે, તથા તેના પરિણામમાં દુઃખ પણ થાય છે, એવા દોષદર્શનથી શમ્બદિ વિષયોનો ત્યાગ કરવાવડે તે મનુષ્યને જે સંતોષ ઉપજે તેને ઉત્તમાંભ કહેવામાં આવે છે. આ નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ વિવેકજ્ઞાનની ઉત્તેજક છે. એને અભાવે વિવેકજ્ઞાનનો નાશ કરનારી તથા યોગનો નાશ કરનારી બધી વિષયવૃત્તિઓ પ્રબલ થઈ જાય છે. તુષ્ટિનાં ઉપર જણાવેલાં બધાં નામો પારિભાષિક (આ શાસ્ત્રના સંકેતરૂપ) છે. ૪૩.

હવે સિદ્ધિના બેઠા કહે છે:-

ઝહાદિભિઃ સિદ્ધિઃ ॥ ૪૪ ॥

ઝહસ્તર્કો મનનમિત્યેકા સિદ્ધિસ્તારમુચ્યતે । શબ્દજ્ઞાનં
દ્વિતીયા સિદ્ધિઃ સુતારમુચ્યતે । અધ્યયનં તૃતીયા સિદ્ધિસ્તાર-
તારમુચ્યતે । ગુરુબ્રહ્મચારિણાં પ્રાપ્તિશ્ચતુર્થી સિદ્ધી રમ્યકમુચ્ય-
તે । બાહ્યાન્તઃશુદ્ધિઃ પંચમી સિદ્ધિઃ સદામુદિતમુચ્યતે ।
આધ્યાત્મિકદુઃખવિઘાતઃ ષષ્ઠી સિદ્ધિઃ પ્રમોદમુચ્યતે । આધિ-
ભૌતિકદુઃખવિઘાતઃ સપ્તમી સિદ્ધિર્મુદિતમુચ્યતે । આધિદૈવિક-
દુઃખવિઘાતોઽષ્ટમી સિદ્ધિર્મોદમાનમુચ્યતે । એવમષ્ટથેતિ ॥
પ્રાધાન્યેન વિપર્યયાશક્તિતુષ્ટિસિદ્ધિરિતિ ચતુષ્પ્રકારા અવા-
ન્તરભેદાત્પંચાક્ષત્ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—ઝહ આદિવડે સિદ્ધિ [આઠ પ્રકારની છે.] ૪૪.

વિ૦:—ઝહ આદિ બેઠાવડે સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. તે
સિદ્ધિઓનો વ્યાધાત કરનારી અશક્તિઓ પણ આઠ પ્રકારની છે. ઝહ,
શબ્દ, અધ્યયન, સુહૃદપ્રાપ્તિ, દાન, (શુદ્ધિ,) આધ્યાત્મિકદુઃખનો
વિધાન, આધિભૌતિકદુઃખનો વિધાત, ને આધિદૈવિકદુઃખનો વિધાત
એ આઠ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ઝહ એટલે વર્તમાનજન્મમાં પોતાના સહગુરુના ઉપદેશવિનાજ
પોતાના પૂર્વજન્મમાં કરેલા વિવેકના અભ્યાસની પોતાનીમેજા આ

સંસારમાં સત્ય શું છે ? ને મુક્તિ કોને કહેવી ? એવા સુતર્કવાળી યુક્તિવડે સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ તાર (મતાંતરે તારતાર) છે. ૨. શબ્દ એટલે બીજા વિવેકી પુરુષપાસેથી શાસ્ત્રનો પાઠ સાંભળીને અથવા પોતાનીમેળેજ શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને અંતઃકરણની પ્રાપ્ત યોગ્યતાથી સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ સુતાર છે. ૩. અધ્યયન એટલે પોતાના સદ્ગુરુ-પાસેથી યથાવિધિ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ તારતાર (મતાંતરે તાર) છે. ૪. અનાયાસે સુહૃતપ્રાપ્તિ-અનાયાસે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ-એટલે પોતાના મહાપુણ્યકર્મનો ઉદય થવાથી સ્વેચ્છાએ પોતાને ઘેર આવેલા પરમકૃપાળુ આત્મજ્ઞાનીદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી તે. આનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ રમ્યક છે. ૫. દાન એટલે વિવેકજ્ઞાનની શુદ્ધિ અથવા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ સદામુદિત છે. ૬. આધ્યાત્મિકદુઃખોનો અભાવ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ પ્રમોદ છે. ૭. આધિભૌતિકદુઃખોનો નાશ. એનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ મુદિત છે; અને ૮. આધિદૈવિકદુઃખોની નિવૃત્તિ. એનું અન્ય નામ આ શાસ્ત્રમાં મોદમાન કહ્યું છે. તેમાં ત્રણ દુઃખોની નિવૃત્તિરૂપ ત્રણ સિદ્ધિઓ મુખ્ય છે, ને તેના સાધનપણાવડે બીજી પાંચ સિદ્ધિઓ ગૌણ છે. એવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી સિદ્ધિઓના આઠ ભેદો છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી અણિમાદિ લૌકિક આઠ સિદ્ધિઓ બીજા પ્રકારની છે. ૪૪.

વિપર્યય, અશક્તિ ને તુષ્ટિના પરિત્યાગથી તે સિદ્ધિ-ઓનો લાભ થાય છે એમ કહે છે:—

નેતરાદિતરહાનેન વિના ॥ ૪૫ ॥

इतरात् अशक्तितः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना न
-सिद्धिः । एवं तुष्टितोऽशक्तिहानेन विना न सिद्धिः । एवं
तद्धानेन विनेति ॥ ४५ ॥

સૂત્ર:—અન્યથી અન્યના નાશવિના [સિદ્ધિલાભ
થતો] નથી. ૪૫.

વિ:—એકવડે (વિવેકવડે) અન્યની (તુષ્ટિ આદિ ત્રણની)
નિવૃત્તિ થયા વિના પુરુષને પૂર્વોક્ત સિદ્ધિઓનો લાભ થતો નથી,
અર્થાત્ આગળના સૂત્રમાં કહેલી આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાટે યથા-
યોગ્ય પ્રયત્ન કરી પ્રાપ્ત કરેલા વિવેકવડે તુષ્ટિઓનો, અશક્તિઓનો
અને વિપર્યયનો નાશ કરવો જોઈએ. તપ ને મંત્રાદિ સાધનોના પરિપાકથી
અભિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે સિદ્ધિઓ
વિપર્યયજન્ય હોવાથી આ દુઃખમય સંસારની વિરોધી નથી, માટે તે
સિદ્ધિઓ આભાસરૂપ ગણાય છે. અભિમા, મહિમા, લાધિમા, ગરિમા,
પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ અને કશિત્વ એ આઠ સિદ્ધિઓનાં નામો છે.
પોતાના સ્થૂલશરીરને પરમાણુના જેવું સૂક્ષ્મ કરી શકવાના સામર્થ્યને
અભિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને આકાશના જેવું અતિવિસ્તાર-
વાળું કરી શકવાના સામર્થ્યને મહિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને
રૂના પુમડાજેવું બહુજ હલકું કરી શકવાના બલને લાધિમા કહે છે.
પોતાના સ્થૂલશરીરને હિમાલયપર્વતના જેવું બહુ ભારે કરી શકવાના
સામર્થ્યને ગરિમા કહે છે. બહુ દૂર રહેલી વસ્તુને પોતાને સ્થલે રહીને

પોતાના હાથવડે પહોંચી શકવાના બલને પ્રાપ્તિ કહે છે. પોતાના સંકલ્પને સત્ય કરવાના સામર્થ્યને પ્રાકાશ્ય કહે છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોને નિયમમાં ચલાવવાના સામર્થ્યને વશિત્વ કહે છે, અને ઇચ્છાનુસાર આકાશાદિ પાંચ ભૂતોની નૈભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યને ઇશિત્વ કહે છે. કોઇ ગ્રંથોમાં ગરિમાનામની સિદ્ધિનો મહિમામાં અંતર્ભાવ કરીને યત્રકામાવસાયિત્વ એટલે સત્યસંકલ્પતાને આઠમી સિદ્ધિ કહી છે. આ સિદ્ધિવડે યોગી પોતાના નિશ્ચયપ્રમાણે પદાર્થોના સામર્થ્યનો ફેરફાર કરી શકે છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ લૌકિક કહેવાય છે, ને તે સમાધિમાં વિશ્વરૂપ ગણાય છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં પણ એમજ કહ્યું છે. માત્ર આ બાલ વા લૌકિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થવાતું નથી, કિંતુ આત્માના અપરોક્ષગાનથીજ કૃતકૃત્ય થવાય છે, માટે મુમુક્ષુપુરુષોએ આ બાલ સિદ્ધિઓની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી. ૪૫.

પ્રાણીઓના ભેદો કેટલા છે તે કહે છે:-

દૈવાદિષ્ઠભેદા ॥ ૪૬ ॥

આદિશબ્દાત્ ષડ્ભેદાઃ । તથા ચ “દૈવાદૌ ષડ્વિધશ્ચ સ્યાત્સંસારઃ કર્મસંભવઃ । સુરોઽસુરો નરઃ પ્રેતો નારકસ્તિર્યક-સ્તથા ॥ ” સ્થાવરાણાં નારકેષ્વંતર્ભાવઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—[પ્રાણીઓ] દેવ આદિ અવાંતરભેદોવાળાં
[છે.] ૪૬.

વિ૦:—આ સંસારમાં દેવાદિ ભેદે પ્રાણીઓ ૭ પ્રકારનાં છે; દેવ,

અસુર, માણુસ, નારકીય, તિર્યક્ ને સ્થાવર. બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા, પ્રજા-
પતિલોકમાં રહેનારા, સ્વર્ગલોકમાં રહેનારા, પિતૃઓ, ગાંધર્વો, યક્ષો,
રાક્ષસો ને પિશાચો એ દેવો કહેવાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓ, જલચરો
ને સર્પ આદિ તિર્યક્ કહેવાય છે. વૃક્ષાદિક સ્થાવર કહેવાય છે. ૪૬.

પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વદા જગત્
ઉપજ્યા કરશે, ને પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, એમ
શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

આબ્રહ્મસ્તંબપર્યંતં તત્કૃતે સૃષ્ટિરાવિવેકાત્ ॥૪૭॥

તત્કૃતે પુરુષકૃતે મોક્ષાર્થ સૃષ્ટિઃ । વિવેકપર્યંતં પ્રકૃતેઃ
શીઘ્રમિદં વિવેકજ્ઞાનં યાવત્પ્રવર્તતે, સ્વભાવસ્યાનપાયિત્વાત્ ૪૭

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત તેને માટે બ્રહ્માથી શુંબડા-
સુધી સૃષ્ટિ [થાય છે.] ૪૭.

વિ૦:—જ્યાંસુધી પુરુષને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી
તે પુરુષના ભોગમાટે તથા મોક્ષમાટે ખડના નાના શુંબડાથી માંડીને
બ્રહ્માસુધીનું સર્વ જગત્ પ્રકૃતિના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્
તે અકૃતાર્થ પુરુષના સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. વિવેકજ્ઞાન થવાથી
પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે,—તેના ભોગમોક્ષની સમાપ્તિ થાય છે, પછી તેને
ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી ચપલા પ્રકૃતિ પોતાનું
પરિણામ દેખાડતી નથી. તેના પ્રતિ તે અદર્શનભાવને પામે છે. ૪૭.

કયે સ્થલે કેવાં શરીરો છે તે કહે છે:—

ઊર્ધ્વે સત્ત્વવિશાલા ॥ ૪૮ ॥

દેવલોકે ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વની અધિકતાવાળા ઊર્ધ્વમાં [રહે છે.] ૪૮.

વિ૦:—ઊર્ધ્વમાં એટલે સ્વર્લોકમાં—દેવલોકમાં—સાત્ત્વિક (સત્ત્વ-ગુણના વધારાવાળા) દેહો ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે. ૪૮.

તમોવિશાલા મૂલતઃ ॥ ૪૯ ॥

પાતાલે ॥ ૪૯ ॥

સૂ૦:—તમસ્ની અધિકતાવાળા મૂલમાં [રહે છે.] ૪૯.

વિ૦:—મૂલમાં એટલે મનુષ્યોથી નીચેના ભાગમાં અર્થાત્ પૃથ્વીદિથી માંડીને વૃક્ષાદિ સ્થાવરપર્યંતના શરીરમાં અથવા પાતાલમાં તમોગુણની અધિકતાવાળાં શરીરો ઉપજે છે, ને રહે છે. ૪૯.

મધ્યે રજોવિશાલા ॥ ૫૦ ॥

વિશાલા ઉદ્રિક્તા ॥ ૫૦ ॥

સૂ૦:—રજસૂની અધિકતાવાળા મધ્યમાં [રહે છે.] ૫૦.

વિ૦:—મધ્યે એટલે મર્ત્યલોકમાં (આ પૃથિવીપર) રજોગુણવાળાં મનુષ્યપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ નીચેના વચનોથી એમજ કહ્યું છે:—

“ ઊર્ધ્વે ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા, મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા, અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણમાં રહેલા જીવો ઉપર એટલે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, રજોગુણવાળા મધ્યે રહે છે, એટલે આ લોકમાં મનુષ્યો થાય છે, અને કનિષ્ઠગુણરૂપ તમોગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તમોગુણવાળા નીચે જાય છે, અર્થાત્ અધોગતિને પામે છે. ૫૦.

એક પ્રકૃતિથી આવી વિચિત્ર સૃષ્ટિ થવામાં કયો હેતુ છે તે કહે છે:—

કર્મવૈચિત્ર્યાત્પ્રધાનચેષ્ટા ગર્ભદાસવત્ ॥ ૫૧ ॥

યથા ગર્ભદાસો વિચક્ષણો વિચિત્રં કર્મ કુરુતે પ્રમોરર્થાય,
તથા પ્રધાનં પુરુષાર્થં વિચિત્રાં સૃષ્ટિં કુરુતે કર્મવૈચિત્ર્યાત્
કર્મલાભાત્ ॥ ૫૧. ॥

સૂ૦:—ગર્ભદાસની પેઠે કર્મના વિચિત્રપણાથી પ્રધાનની ચેષ્ટા [છે.] ૫૧.

વિ૦:—જન્મથીજ જે કોઈનો સેવક હોય તે જેમ પોતાના સ્વામીની પોતાના ઉપર પ્રસન્નતા થવામાટે તેમની સેવા કરવામાં ધણા પ્રકારની ચતુરાઈ વાપરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના સ્વામી પુરુષના ભોગ તથા મોક્ષમાટે અનેકપ્રકારની (વિચિત્ર) સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે. આ વિચિત્રસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પુરુષોનાં વિચિત્ર કર્મોજ કારણરૂપ છે. ૫૧.

કર્મના જલ્લથી એકએકથી ચઢિયાતા લોકો પ્રાપ્ત

થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, માટે મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

આવૃત્તિસ્તત્રાપ્યુત્તરોત્તરયોનિયોગાદ્દેયઃ ॥ ૫૨ ॥

ઉત્તરોત્તરવિશિષ્ટજન્મલાભેઽપિ સંસારે આવૃત્તિઃ ।
તસ્માદ્દેયઃ સંસારઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦:—ત્યાંથી પણ ઉત્તરોત્તર યોનિના યોગથી આગમન [છે, માટે તે] હેય [છે.] ૫૨.

વિ૦:—શુભકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા પૃથિવીની ઉપરના શ્રેષ્ઠલોકમાંથી પણ કર્મનો ક્ષય થયે પાછું ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં પુરુષનું આગમન થાય છે, પણ તેને મોક્ષલાભ થતો નથી, માટે સકામકર્મો ને તેવડે પ્રાપ્ત થતા લોકો પુરુષોને પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૫૨.

સમાનં જરામરણાદિજં દુઃખમ્ ॥ ૫૩ ॥

આબ્રહ્મસ્તમ્બપર્યન્તમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦:—જરામરણાદિવડે ઉપજનારું દુઃખ સમાન [છે.] ૫૩.

વિ૦:—જીવને બધા લોકોમાં જરા ને મરણ આદિથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ સરખું છે, માટે પણ તે ચઢિયાતા મનાતા લોકો દુઃખરહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા એક મોક્ષજ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. ૫૩.

પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી પણ પુરુષને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

ન કારણલયાત્ કૃતત્યતા મગ્નવત્થાનાત્ ૫૪

ભવેદેવં, યાદિ પ્રકૃતિલીનસ્ય ન પુનરાવૃત્તિઃ । ન ત્વેવં, પુનરાવૃત્તિશ્રુતેઃ । તથા ચ “દશ મન્વન્તરાણીહ તિષ્ઠન્તીંદ્રિય-ચિંતકાઃ । ભૌતિકાસ્તુ શતં પૂર્ણં, સહસ્રં ત્વાભિમાનિકાઃ ॥ બૌદ્ધા દશ સહસ્રાણિ તિષ્ઠન્તિ વિગતજ્વરાઃ । પૂર્ણં શતસહસ્રં તુ તિષ્ઠન્ત્યવ્યક્તચિન્તકાઃ । નિર્ગુણં પુરુષં પ્રાપ્ય કાલસંસ્થ્યા ન વિદ્યતે ” ॥ યથા સ્નાનાર્થં મગ્નસ્ય પુનરુત્થાનં, તથા પ્ર-કૃતિલીનસ્યેત્યર્થઃ ॥ ૫૪ ॥

સૂ૦:—કારણમાં લયથી કૃતાર્થપણું નથી, [જલમાં] પડેલાની પેઠે [પુનઃ] ઉત્થાનથી. ૫૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખી તેની ઉપાસના કરવાથી તે ઉપાસનાનો પરિપાક થયે તે ઉપાસકપુરુષનો પ્રકૃતિમાં લય થાય છે. પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી પણ તે પુરુષને કૃતકૃત્યપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ સ્નાનમાટે જલમાં ડુબેલો માણસ તે જલમાંથી પાછો બહાર નીકળે છે તેમ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલો પુરુષ પણ તે ઉપાસનાનું ફલ સમાપ્ત થયે કાલાંતરે સંસારી થાય છે, કેમકે તેને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. ૫૪.

પ્રકૃતિનો કોઈ પણ પ્રેરક ન હોવાથી તે પોતાના ઉપા-
સકના દુઃખના કારણરૂપ તેના ઉત્થાનને શામાટે કરશે એમ
શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અકાર્યત્વેऽપિ તદ્યોગઃ પારવશ્યાત્ ॥ ૫૫ ॥

અકાર્યસ્વમપ્રયોજકં, કિંતુ પરતંત્રત્વં, તચ્ચ પ્રકૃતાવસ્તી-
તિ । તદ્યોમાત્રચ્ચ બન્ધયોગઃ ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦:—પ્રેરણારહિતપણામાં પણ તેનો યોગ પર-
વશપણથી [છે.] ૫૫.

વિ૦:—જોકે પ્રકૃતિનો કોઈ પણ સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, તોપણ
પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકજ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થને અધીન હોવાથી તે પોતાનામાં
લીન થયેલા (પ્રકૃતિલીન) પુરુષોને પાછા સંસારી કરે છે. વિવેક-
જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થ પ્રકૃતિના ઉત્થાનમાં સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, કિંતુ તેમાં
તે નિમિત્તમાત્ર છે, તેથી સિદ્ધાંતમાં માનેલી પ્રકૃતિની સ્વતંત્રતાનો નાશ
પણ થતો નથી. ૫૫.

પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પુરુષની ઉત્થાનમાં કેવી
સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે:—

સ હિ સર્વવિત્સર્વકર્તા ॥ ૫૬ ॥

પ્રકૃતિપ્રતિબિમ્બિતત્વાદેવમભિમાનઃ ॥ ૫૬ ॥

સૂ૦:—તેજ સર્વજ્ઞ [ને] સર્વકર્તા [થાય છે.] ૫૬.

વિં:—પૂર્વસર્ગમાં પ્રકૃતિની ઉપાસનાથી જે પુરુષ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા હોય છે તે પુરુષ પુનઃ નવા સ્વર્ગના આદિકાલમાં સર્વ વસ્તુઓને યથાયોગ્ય જાણનારા અને સર્વ પદાર્થોના કર્તા આદિપુરુષ થાય છે, અર્થાત્ નવા સર્ગમાં તે મહાસિદ્ધ થાય છે. તે અવિદ્યાદિ ક્લેશો, શુભાશુભ કર્મો, સુખદુઃખરૂપ વિપાક, અને વાસનાઓરૂપ આશયથી રહિત, અને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચારેથી યુક્ત હોય છે. ૫૬.

જો તમે સર્વજ્ઞ આદિપુરુષનો અંગીકાર કરશો તો તમે ઈશ્વરનું જે ખંડન કર્યું છે તે અસંગત થશે એમ શંકા થાંબ તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

यद्यस्मदभिमत आत्मेश्वरो, भवतु। न्यायाभिमते च प्रमाणं नास्ति। एतच्च प्रथमाध्याये ‘ईश्वरासिद्धेरिति सूत्रे वर्णितम्। द्वितीयाध्याये ‘विमुक्तविमोक्षार्थमिति सूत्रे स्वार्थं परार्थं च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम्। अत्र स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥ ५७ ॥

સૂં:—આવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ સિદ્ધ [છે.] ૫૭.

વિં:—“ જ: સર્વજ્ઞ: સર્વવિત્ ” (જે સર્વ વસ્તુઓને સામાન્યરૂપે જાણનારા તથા સર્વ વસ્તુઓને વિશેષરૂપે જાણનારા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ઉત્પન્ન થતા ઈશ્વરની સિદ્ધિ અમારા મતમાં માનવામાં આવે છે. વિવાદમાત્ર નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર માનવામાં છે.

કહેલી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા ધ્વિરતું હોવું પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેથી તેમાં અમારો વિરોધ નથી. ૫૭.

હવે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિમાં પરાર્થપણું કહે છે:—

**પ્રધાનસૃષ્ટિઃ પરાર્થ સ્વતોઽપ્યભોક્તૃત્વાદુષ્કુંકુમ-
વહનવત્ ॥ ૫૮ ॥**

ચેતનસ્યાપિ પરાર્થ પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે, યથોષ્ટઃ કુંકુમં વહતિ ।
અચેતનાયાસ્તુ પ્રકૃતેરભોક્તૃત્વાત્પરાર્થમેવ પ્રવર્તનમિતિ ॥૫૮॥

સૂ૦:—પોતાનું અભોક્તાપણું છતાં પુરુષમાટે પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ [છે,] ઉંટના કેસરના વહનની પેઠે. ૫૮.

વિ૦:—જડ પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ રીતનું ભોક્તાપણું નહિ છતાં પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગમાટે તથા અપવર્ગમાટે ક્રમપૂર્વક આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે. જેમ ઉંટ ખીજના એટલે પોતાના સ્વામીના ભોગમાટે કુંકુમના (કેસરના) ભારનું વહન કરે છે તેમ પ્રધાન પુરુષના ભોગ-ભોક્ષમાટે આ જગત્પત્તી ઉત્પત્તિ કરવાનું કામ કરે છે. ૫૮.

કોઈ અચેતનની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી, માટે અચેતન પ્રધાનની પણ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી, એમ શંકા થાય તો તે શંકાને દૂર કરે છે:—

અચેતનત્વેઽપિ ક્ષીરવચ્ચેષ્ટિતં પ્રધાનત્ ॥ ૫૯ ॥

યથા સ્ત્રીરમચેતનં વત્સાર્યં પ્રવર્તેતે, તથા પ્રધાનં પુરુષાર્યં
પ્રવર્તેતે ॥ ૫૯ ॥

સૂ૦:—અચેતનપણ્યામાં પણ દૂધની પેઠે પ્રધાનની
પ્રવૃત્તિ [છે.] ૫૯.

વિ૦:—જેમ પુરુષના પ્રયત્નવિનાજ નડ દૂધ પોતાનીમેળે
દર્શિરૂપ પરિણામને પામે છે તેમ બીજા કોઈના પ્રયત્નવિનાજ અચેતન
પ્રધાન પણ પોતાનીમેળેજ મહત્તરૂપાદિરૂપ પરિણામને પામે છે. ૫૯.

તેમાં અન્ય દૃષ્ટાંત કહે છે:—

કર્મવદ્દદૃષ્ટેર્વા કાલાદે: ॥ ૬૦ ॥

યથા કૃષીવલેન કૃતં કર્મ ધાન્યારોપણાદિ કાલાદેવ ફલ-
તિ, ન ચ વૃક્ષાશ્ચેતના: । આદિશબ્દાદદૃષ્ટં ગ્રાહ્યમ્ ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦:—અથવા સમય આદિના કર્મની પેઠે જોવાથી. ૬૦.

વિ૦:—માળા વૃક્ષો વાવવારૂપ કર્મ કરે છે, અને તે વૃક્ષો
સમય આવે તેઓમાં ફલો ઉપજવે છે, એ વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.
જેમ અચેતન નડ વૃક્ષ ફલો ઉપજવે છે તેમ અચેતન પ્રધાન
જગત્ ઉપજવે છે. અથવા જેમ વસંત આદિ એક ઋતુ વ્યતીત
થઈને બીજા આદિ બીજા ઋતુ આવે છે આવા વ્યવહારથી કાલનું
જે કર્મ છે તે કોઈની પ્રેરણાવિના સ્વતઃજ થાય છે તેમ પ્રધાનની ચેષ્ટા
પણ કોઈની પ્રેરણાવિના સ્વતઃજ થાય છે. ૬૦.

આ વસ્તુ મારા ભોગનું સાધન છે એવા જ્ઞાનથી મનુષ્યાદિની કોઈ પણ કામમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, એવું જ્ઞાન અચેતન પ્રધાનમાં સંભવે નહિ, તેથી અચેતન પ્રધાનની જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

સ્વભાવાચ્ચષ્ટિતઃ નભિસંધાનાદ્ ભૃત્યવત્ ॥ ૬૧ ॥

યથા ગર્ભદાસમૃત્યઃ સ્વામિન્યભિસંધાનશૂન્યઃ સ્વભાવાદેવ કાર્યે કરોતિ, તથા પ્રકૃતિરિતિ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—દાસની પેઠે સ્વભોગની ઇચ્છાવિના સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ [કરે છે.] ૬૧.

વિ૦:—જેમ સ્વકર્તવ્ય સમજનારો ને પાગનારો કોઈ ઉત્તમ સેવક પોતાના ભોગની ઇચ્છાવિના પણ પોતાના દાસપણાના સ્વભાવને વશ થઈને અભિમાનવિના પોતાના સ્વામીની સેવામાં પ્રવૃત્તિવાળો થાય છે તેમ જડસ્વભાવવાળું પ્રધાન પણ પોતાના પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવને વશ થઈને પોતાના ભોગનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર પુરુષના ભોગ-મોક્ષમાટે આ જગત્ ઉપજાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૧.

એમાં બીજો પક્ષ કહે છે:—

કર્માન્નદેર્વાન્નાદિતઃ ॥ ૬૨ ॥

અનાદિત્વાત્સંતારસ્ય કર્માણામપિ પંચાત્મધાનં પ્રવર્તતે, યથા

પુંસાં કર્મવશાદ્ચેતના અપિ વૃક્ષાઃ ફલન્તીતિ ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—અથવા અનાદિથી કર્મેના આકર્ષણથી
[પ્રવૃત્તિ છે.] ૬૨.

વિ૦:—અથવા આ સંસાર અનાદિ હોવાથી જીવોનાં ધર્માધર્મ-
નામનાં કર્મેનું આકર્ષણ થવાથી જડ પ્રધાનની આ સંસારની ઉત્પત્તિ
કરવામાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૬૨.

પ્રધાનની નિવૃત્તિથી પુરુષના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે
એમ કહે છે:-

વિવિક્તબ્રોધાત્સૃષ્ટિનિવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય
સૂદવત્પાકે ॥ ૬૩ ॥

પુરુષાર્થ સૃષ્ટિઃ । તન્નિવૃત્તિસ્તુ પ્રકૃતિપુરુષવિવેકજ્ઞાનાત્,
યથા સૂપકારઃ પાકં કૃત્વા નિવર્તતે ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦:—ભિન્નપણાના બ્રોધથી પ્રધાનની સૃષ્ટિની
નિવૃત્તિ [થાય છે,] રસોઈ થવાથી રસોયાની પેઠે. ૬૩.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષનું પ્રકૃતિથી ભિન્નપણું સમજવાથી
તે પુરુષના સંબંધમાં સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ ઇચ્છિત પાકની
સિદ્ધિ થઇ ગયા પછી રસોયો પોતાના રસોઈના કામથી નિવૃત્ત થાય
છે તેમ પુરુષ પ્રધાનના સંબંધથી મોક્ષો થવાથી પ્રધાન પણ તે પુરુષને

માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ કરતાં તે પુરુષના સંબંધમાં નિષ્પત્ત થાય છે. ૬૩.

વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષની સુક્તિ થતી નથી, પણ તે સંસારી રહે છે, એમ નીચેના સૂત્રમાં કહે છે:-

इतर इतरवत्तदोषात् ॥ ६४ ॥

ન યથા કથંચિદ્દોષમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંત્વિન્દ્રિયાદિતર આત્મા इतरत्प्रधानं जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति, तदोषात् प्रकृतेश्चलत्वादिदोषदर्शनात् ॥ ६४ ॥

સૂત્ર:-અન્ય અન્યની પેઠે તેના દોષથી [રહે છે.] ૬૪.

વિન:-વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષ પ્રકૃતિના ચલપણા આદિ દોષને લીધે બંધન પામેલા પુરુષની પેઠે સંસારી રહે છે, તેથી તેના સંસારની નિષ્પત્તિ થાય છે. ૬૪.

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે:-

द्वयोरेकतत्त्वय वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतेषु रूपयोः । प्रकृतेरौदासीन्यं विवेकिनं प्रत्य प्रवर्तनं रूपस्यांदासीन्यं प्रकृतेर्नामिष्वङ्गः । 'एकतरस्ये'त्यात्मनः, तस्यैव मुख्यत्वात् ॥ ६५ ॥

સૂ૦:—જેનું અથવા [જેમાંના] એકનું ઉદાસીનપણું
[તે] મોક્ષ [છે.] ૬૫.

વિ૦:—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેનું અથવા એકલા પુરુષનું
ઉદાસીનપણું તે મોક્ષ કહેવાય છે. સૃષ્ટિરૂપ પોતાનું પરિણામ પુરુષને
ન દેખાડવું એ પ્રકૃતિનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે, અને પ્રકૃતિના સંબંધથી
રક્ષિત થવું એ પુરુષનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે. ૬૫.

પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિના ઉદાસીનપણાથી બંધા
પુરુષોને મોક્ષ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર
આપે છે:—

અન્યસૃષ્ટ્યુપરાગેઽપિ ન વિરજ્યતે પ્રબુદ્ધરજ્જુતત્ત્વ-
સ્યૈવોરગઃ ॥ ૬૬ ॥

ન પ્રવૃત્તિશીલાયા ઔદાસીન્યં, સ્વભાવત્યાગદોષાત્ ।
કિંતુ વિવેકિનં પ્રત્યપવર્તનેઽજ્ઞાન્પ્રાતિ સૃષ્ટ્યુપરાગેઽપિ સૃષ્ટિકર-
ણેઽપિ ન વિરજ્યતે સૃષ્ટૌ ન પ્રવર્તતે । યથા રજ્જૌ સર્પભૂતે
પ્રબુદ્ધરજ્જુતત્ત્વકસ્યૈવોરગઃ સર્પભ્રમો નિવર્તતે, ન ત્વજ્ઞાતરજ્જુ-
તત્ત્વસ્ય ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦:—પણ અન્યપ્રતિ સૃષ્ટિના આરોપમાં [પ્રકૃતિ]
ઉપરામ પામતી નથી, દોરડીનું સ્વરૂપ બાધુનારનોજ
સર્પ [ફર થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ અણાની પુરુષોની આગળ પ્રવૃત્તિવાળી રહે છે, અર્થાત્ તેના પુરુષને તે પોતાનું પરિણામ એટલે સંસાર દેખાડે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષની આગળ તે પોતાનો સૃષ્ટિક્રમ દેખાડતી નથી, જેમ દોરડીને જાણનારા પુરુષના સર્પની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રકૃતિને જાણનારા પુરુષને પ્રકૃતિનો ઉપરાગ (પ્રધાનનો પુરુષની સાથેનો સંબંધ) દૂર થાય છે. ૬૬.

એના સંબંધમાં અન્ય યુક્તિ પ્રતિપાદન કરે છે:—

કર્મનિમિત્તયોગાચ્ચ ॥ ૬૭ ॥

વિવેકિનં પ્રતિ કર્મણો નિમિત્તસ્યાભાવાત્ ન बीजं विना-
इकुरो भवति । श्रुतिरापि “ मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे”॥૬૭॥

સૂ૦:—ને કર્મરૂપ નિમિત્તના યોગથી. ૬૭.

વિ૦:—વિવેકી પુરુષનું કર્મરૂપ (ધર્માધર્મરૂપ) શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ રહેતું નથી, માટે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુનર્જન્મ થતો નથી, પણ અન્ય પુરુષોને ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ રહેવાથી મોક્ષલાભ થતો નથી. ૬૭.

પ્રકૃતિ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેમાં અદૃષ્ટ (ધર્માધર્મના સંસ્કારો) સહકારી (પ્રધાનકારણને સાહાય્ય કરનારું) કારણ છે એમ કહે છે:—

નૈરપેક્ષ્યેऽપિ પ્રકૃત્યુપકારેऽવિવેકો નિમિત્તમ્ ૬૮

અદૃષ્ટનૈરપેક્ષ્યેऽપિ પ્રકૃતેરવિવેકઃ સહકારીતિ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦:—નિરપેક્ષપણામાં પણ પ્રકૃતિના ઉપકારમાં અવિવેક નિમિત્ત [છે.] ૬૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિને આ સંસારની ઉત્પત્તિ કરવારૂપ કાર્યમાં પુરુષોના ધર્માધર્મના સંસ્કારોની મુખ્ય અપેક્ષા નથી, પરંતુ પુરુષમાં રહેલા અવિવેકની મુખ્ય અપેક્ષા છે, તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિ પુરુષોના અવિવેકથી પ્રેરાઈને તેમના ભોગભોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, માટે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પુરુષોનો અવિવેકજી મુખ્યકારણ છે, અને જીવોનાં અદૃષ્ટ એટલે તેમના ધર્માધર્મના સંસ્કાર એ તેનું સહકારિકારણ છે. ૬૮.

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની નિવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:—

નર્તકાવ . પ્રવૃત્તસ્યાપિ નિવૃત્તિશ્ચારિતાર્થ્યાત્ ૬૯

યથા નર્તકી પરિષ્ચારિતાર્થ્યાન્નિવર્તતે, તથા પ્રકૃતેરપિ પુરુષસ્ય વિવેકચારિતાર્થ્યાત્સર્ગાન્નિવર્તતે ॥ ૬૯ ॥

સૂ૦:—નર્તકીની પેઠે કૃતાર્થપણાથી પ્રવૃત્તની (પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રકૃતિની) પણ નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૬૯.

વિ૦:—પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ પુરુષોના ભોગભોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે ખરી, પરંતુ તે વૃત્ત્ય કરનારી સ્ત્રીની પેઠે

પોતાના તે કામથી નિવૃત્ત પણ થાય છે. રાજા આદિને પ્રસન્ન કરવામાટે વૃત્ત કરનારી સ્ત્રી જેમ પોતાના વૃત્તવડે તેમને પ્રસન્ન કરી પછી પોતાના વૃત્તના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેમજ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું સ્વરૂપ પુરુષને દેખાડી પછી પોતાના જગત ઉપજાવવાના કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે, -તે પુરુષને પછી તે પોતાના પરિણામરૂપ સૃષ્ટિ દેખાડતી નથી. ૬૯.

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ થવામાં બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે:-

દોષબોધેऽપિ નોપસર્પણં પ્રધાનસ્ય કુલવધૂવત્ ૭૦

સ્વદોષવિજ્ઞાનાદિવેકેન પ્રકૃતેર્નોપસર્પણં, યથા કુલવધૂઃ પરપુરુષેણ દૃષ્ટા 'ન પુનસ્તદર્શનં મે ભવિષ્યતી'ત્યવહિત્યાં કુરુતે ॥ ૭૦ ॥

સૂ૦:-દોષનો બોધ થવાથી પણ કુલીન સ્ત્રીની પેઠે પ્રધાનનો પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૭૦.

વિઠ:-મારા ચતુર પતિએ મારા ગંભીર પ્રકારના દોષો જોયા છે એવો નિશ્ચય કરીને પછી કોઇ કુલીન સ્ત્રી જેમ બહુ લજ્જા પામીને પુનઃ પોતાના પતિની સમીપ જતી નથી તેમ પરિણામીપણું તથા દુઃખદાતાપણું આદિ મારા અનેક પ્રકારના દોષો આ વિવેકજ્ઞાન પામેલા પુરુષે જાણ્યા છે એવો નિશ્ચય કરીને બહુ લજ્જા પામી પ્રકૃતિ પણ તેવા વિવેકજ્ઞાન પામેલા પુરુષપ્રતિ પછી પોતાનાં પરિણામો દેખાડવામાટે પ્રવૃત્ત થતી નથી. ૭૦.

પુરુષમાં બંધ તથા મોક્ષ અવિવેકથી આરોપાય છે,
તે બંધ તથા મોક્ષ પુરુષમાં સ્વાભાવિક નથી, એમ
કહે છે:—

નૈકાંતતો બંધમોક્ષૌ પુરુષસ્યાવિવેકાદૃતે ॥૭૧॥

પ્રકૃતિપુરુષાવિવેકાદ્બન્ધમોક્ષાવિત્યભિમાનમાત્રમિતિ ॥૭૧॥

સૂ૦:—અવિવેકવિના પુરુષને સ્વાભાવિક બંધમોક્ષ
નથી. ૭૧.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધેજ અવિવેકી પુરુષને બંધની
પ્રાપ્તિ થાય છે, વસ્તુતાએ તો તે સદા-મુક્તજ છે, એટલે તેને સ્વાભાવિક
બંધમોક્ષ નથી, પણ તેને કલ્પિત બંધમોક્ષ છે, એમ સ્વીકારાય છે.
અવિવેકકાલે પ્રકૃતિની સાથે તેનું અબેદભાવે રહેવું તે તેને બંધ, અને
વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પ્રકૃતિથી તેનું પૃથક્ થવું તે તેની મુક્તિ. એ બંધ સત્ય
નથી, પણ માત્ર એક પ્રકારનું નિધ્યાલિમાનજ છે. ૭૧.

યથાર્થ બંધમોક્ષ પ્રકૃતિને છે એમ જણાવે છે:—

પ્રકૃતેરાજસ્યાત્સસંગત્વાત્પશુવત્ ॥ ૭૨ ॥

આંજ યાત્તત્ત્વતઃ । સસંગત્વાત્ ગુણયોગાત્ । યથા પશુઃ
સંગાદ્ગુણયોગાદ્બદ્ધયતે । તસ્માત્પ્રકૃતેર્બન્ધમોક્ષૌ સત્યૌ । અવિવેકિ-
નં પ્રતિ પ્રવર્તનમેષ બન્ધઃ, મોક્ષઃ પુનર્વિવેકિનં પ્રત્યપ્રવર્તન-
મ્ । તેન ચ ન સ્વભાવપ્રચ્યુતિદોષ इति ॥ ૭૨ ॥

સૂત્ર:—સંગપણથી પશુની પેઠે વસ્તુતાએ પ્રકૃતિને
[અંધમોક્ષ છે.] ૭૨.

વિં:—ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી વસ્તુતાએ પ્રકૃતિને અંધમોક્ષ છે. જેમ દોરડાના સંબંધથી પશુને અંધ અને દોરડાના વિયોગથી પશુને મોક્ષ (મોક્ષાપાણું) થાય છે તેમ ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી અવિવેકી પુરુષપ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવાથી પ્રકૃતિને અંધ થાય છે, ને તે ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી રહિત થઈ વિવેકી પુરુષપ્રતિ નહિ પ્રવૃત્ત થવાથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે. ૭૨.

ક્યાં કારણોથી પ્રકૃતિને અંધ અને ક્યાં કારણોથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે તે કહે છે:—

**રૂપૈઃ સસભિરાત્માનં બધ્નાતિ પ્રધાનં કોશકાર-
વત્તિચયત્યેકરૂપેણ ॥ ૭૩ ॥**

રૂપૈઃ સસભિર્ધર્મવૈરાગ્યૈશ્વર્યાધર્માજ્ઞાનાૈરાગ્યાનૈશ્વર્યૈર્બધ્નાતિ ।
વિમોચયત્યેકેન રૂપેણ જ્ઞાનેન ॥ ૭૩ ॥

સૂત્ર:—કોશકોટી કરનારની પેઠે પ્રધાન સાત રૂપોવડે પોતાને બાંધે છે, [અને] એકરૂપવડે મુક્તિ પમાડે છે. ૭૩.

વિં:—જેમ કોશકોટી કરનાર કોટી કોશકોટી બનાવીને પોતેજ તેમાં અંધન પામે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ધર્મ, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ સાત રૂપોથી દુઃખને પામીને

પોતેજ બંધ પામે છે, ને તેજ પ્રકૃતિ જ્ઞાનરૂપથી પોતાનેજ દુઃખથી રહિત કરી મોક્ષ પામે છે. ૭૩.

પુરુષને કર્મવડે ભોગ તથા મોક્ષ થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તો તેના ત્યાગથી શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ થશે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

નિમિત્તત્વમવિવેકસ્ય ન દૃષ્ટહાનિઃ ॥ ૭૪ ॥

અદૃષ્ટસ્ય જ્ઞાનદ્વારેણ પરંપરયા કારણત્વં મુક્તૌ । સંસાર-
સ્ય તુ કારણમવિવેકઃ । તસ્માન્ન દૃષ્ટહાનિરિતિ ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦:—અવિવેકનું નિમિત્તપણું [છે, તેથી]
દૃષ્ટની હાનિ નથી. ૭૪.

વિ૦:—બંધનું નિમિત્તકારણ અવિવેકજ છે, તેથી દૃષ્ટની હાનિ એટલે શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિમાં પુરુષને કર્મદ્વારા ભોગ તથા મોક્ષ થવાનું કહ્યું છે ખરું, પરંતુ કર્મદ્વારા મોક્ષ થાય છે એવા ભાવનાં શ્રુતિવચનો પરંપરાવડે સંભવવાળાં થાય છે, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિવેકજ્ઞાન, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થાય છે. એમ નિષ્કામકર્મ પરંપરાવડે મુક્તિનું કારણ છે, સાક્ષાત્કારણ નથી. આથી સકામકર્મદ્વારા ભોગ, અને નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, તથા જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ એજ યુક્તિવાળો સિદ્ધાંત છે. ૭૪.

નીચેના સૂત્રમાં વિવેકની પ્રાપ્તિના મુખ્ય ઉપાયને
કહે છે:—

તત્ત્વાભ્યાસાન્નેતિ નેતીતિ ત્યાગાદિવેકસિદ્ધિઃ ॥ ૭૫ ॥

સ્પષ્ટમ્ । શ્રુતિશ્ચ “ સ एष नेति नेतीत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते ” इत्यादि ॥ ७५ ॥

સૂ૦:—તત્ત્વાભ્યાસથી [ને] નેતિ નેતિ એમ ત્યાગથી વિવેકની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૭૫.

વિ૦:—અસંગસ્યભાવવાળા આત્મસ્વરૂપના વારંવારના વિચારથી અને આ આત્મા નહિ, આ આત્મા નહિ, એવી રીતે સર્વ જડ પદાર્થોના પરિત્યાગથી વિવેકની સિદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ હું દેહ નહિ, હું ઇન્દ્રિયો નહિ, ને હું અંતઃકરણ (મન, અહંકાર ને બુદ્ધિ) નહિ; એ બધાની સાથે વસ્તુતાએ મારો લેશ પણ સત્ય સંબંધ નથી, હું તો નિઃસંગ ચેતનરૂપ છું, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાંથી ઉપજેલી સર્વ વસ્તુઓ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે; એવી રીતનો જ્ઞાનપ્રવાહ પોતાના અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉપજવતાં ઉપજવતાં—વારે વારે તેનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં—ક્રમે કરીને એ બધાનો પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંથી પરિત્યાગ થાય છે, અને છેવટ પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ક્રમે કરીને તે વિવેકજ્ઞાન દૃઢ એટલે અવિચલ થાય છે. ૭૫.

તે વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો અનિયમ જણાવે છે:—

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदादेकदेति न नियमः ॥ ७६ ॥

સૂત્ર:—અધિકારીના પ્રલેહથી [વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો] નિયમ નથી. ૭૬.

વિઃ—વિવેકજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારા અધિકારીઓના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે, ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ. આમ હોવાથી બધા અધિકારીઓને સરખા સમયમાં કિંવા આ જન્મમાંજ વિવેકજ્ઞાનની દૃઢતા થાય એવો નિયમ નથી. અધિકારપ્રમાણે કોઈને શીઘ્ર ને કોઈને વિઘ્નમે વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે, અર્થાત્ ઉત્તમાધિકારીને થોડા સમયમાં વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મધ્યમાધિકારીને વધારે સમય વ્યતીત થયા પછી વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કનિષ્ઠાધિકારીને બહુ લાંબે કાલે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૬.

જો વિવેકજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે, તો વિવેકજ્ઞાનીને લોગનું દર્શન કેવી રીતે સંભવે ? એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

વાધિતાનુવૃત્ત્યા મધ્યવિવેકતોઽપ્યુપભોગઃ ॥૭૭॥

તીવ્રવિવેકસ્યોપભોગો નાસ્તિ । મધ્યવિવેકસ્યાપ્યુપભોગો રાગાભાવાદલમિતિ જ્ઞાનેન વાધિતત્વાદ્વાસનાનુવૃત્તિમાત્રમ્ । ઉપારૂઢફલં કર્મોપભોગાત્ક્ષીણોમીત્યુપમુદ્ધુક્ત ઇતિ ॥ ૭૭ ॥

સૂત્ર:—મધ્યવિવેકથી વાધિતાનુવૃત્તિવડે ઉપભોગ પછી [થાય છે.] ૭૭.

વિ૦:—ઉત્તમ વિવેકવાળાને રાગદ્વેષપૂર્વક વિષયોનો ઉપભોગ થતો નથી; મધ્યમવિવેકવાળાને પણ રાગના અભાવને લીધે સત્યપણાની યુક્તિથી રાગપૂર્વક વિષયોનો ઉપભોગ સંભવતો નથી, પણ ભોગવવામાં બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને લીધે વિવેકજ્ઞાનવડે બાધિત (મિથ્યા જાણાયેલા પદાર્થોની) વાસનાની અનુવૃત્તિમાત્ર તેઓમાં હોય છે, તેથી હું ૪૯ દેવાને તત્પર થયેલા પ્રારબ્ધકર્મનો ફલના ઉપભોગવડે ક્ષય કરું છું, એમ તેમના પ્રારબ્ધની સમાપ્તિપર્યંત તેમને—મધ્યમવિવેકીને—જાણાય છે, અર્થાત્ મધ્યમવિવેકીને જે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ થાય છે તે બાધિતાનુવૃત્તિવડે થાય છે, સત્યપણાની યુક્તિવડે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ તેમને થતાં નથી. ૭૭.

હવે મધ્યમવિવેકીનું સ્વરૂપ કહે છે:—

જીવન્મુક્તશ્ચ ॥ ૭૮ ॥

મુક્ત इव मुक्तो रागाभावाद्धर्मानुत्पत्तेश्च । श्रुतिरपि
“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” ॥ ૭૮ ॥

સૂ૦:—અને [તે] જીવન્મુક્ત [છે.] ૭૮.

વિ૦:—જ્યાંસુધી તે મધ્યમવિવેકીનું સ્થૂલશરીર ન પડે ત્યાં-સુધી તે મધ્યમવિવેકી જીવન્મુક્તાવસ્થામાં રહે છે. તેમના પ્રારબ્ધકર્મનો જ્યારે ક્ષય થાય ત્યારે તેમની બાધિતાનુવૃત્તિ પણ અદૃશ્ય થાય છે, તેથી તે મધ્યમવિવેકી પણ ઉત્તમ વિવેકને પામી વિદેહમુક્ત થાય છે. ૭૮.

જીવ-મુક્તના સહભાવમાં પ્રમાણ કહે છે:—

ઉપદેયોપદેષ્ટૃત્વાત્તત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૭૯ ॥

તીવ્રવિવેકિનો બાહ્યાસંવેદિન ઉપદેષ્ટત્વમેવ નાસ્તિ । મન્દ-
વિવેકિનોઽપ્યજ્ઞાનાન્નોપદેષ્ટત્વં કિંતુ સ ઉપદેશ્યઃ । ઉપદેષ્ટા
મધ્યવિવેકી । અતસ્તત્તિસિદ્ધિઃ જીવન્મુક્તાસિદ્ધિઃ ॥ ૭૯ ॥

સૂ૦:—ઉપદેશ્યપણાથી ને ઉપદેષ્ટાપણાથી તેની સિદ્ધિ
[છે.] ૭૯.

વિ૦:—મોક્ષશાસ્ત્રોમાં વિવેકજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુઓનું
તથા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોના ઉપદેશનું શ્રવણ કરનારા શિષ્યોનું
નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે, તે ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુ જો
અજ્ઞાની હોય તો તેમનાથી વિવેકજ્ઞાનનો માર્ગ ઉપદેશ જિજ્ઞાસુઓને
આપી શકાય નહિ, તેથી વિવેકજ્ઞાનવાળા સદ્ગુરુ એટલે જીવ-મુક્તનો
સહભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૭૯.

તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ છે એમ કહે છે:—

શ્રુતિશ્ચ ॥ ૮૦ ॥

ઉવાચ “ જીવમેવ हि विद्वान्हर्षायासाभ्यां विमुच्यत ”
इति ॥ ૮૦ ॥

સૂ૦:—[તેમાં] શ્રુતિ પણ [છે.] ૮૦.

વિઃ—જીવન્મુક્તના અસ્તિત્વમાં આ શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણરૂપે વિધમાન છે:—“ દીક્ષયૈવ નરો મુચ્યેત્ તિષ્ઠેન્મુક્તોઽપિ વિગ્રહે । કુલ્લચક્રમધ્યસ્યો વિચ્છિન્નોઽપિ ભ્રમેદ્ભટઃ ॥ ” “જીવન્નેવ હિ વિદ્વાન્ હર્ષાયાસાભ્યાં વિમુચ્યતે ॥ ” (વિવેકગ્ઞાનથીજ પુરુષ મોક્ષને પામે છે, તે મુક્ત થયા છતાં પણ શરીરમાં સ્થિત રહે છે; જેમ કુંભારના ચાકડાપર રહેલો ઘડો દોરીવડે કપાયા છતાં પણ જમણુ કરે છે તેમ અવિવેકની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ જીવન્મુક્તના શરીરની સ્થિતિ તથા બાધિતા-નિવૃત્તિથી તે શરીરવડે ભોગ એ સર્વ સંભવે છે. વિદ્વાન્ (જીવન્મુક્ત) જીવતાંજ હર્ષ તથા ખેદથી મોક્ષો આપ છે. ૮૦.

જીવન્મુક્ત થયા વિના મંદવિવેકી પણ શામાટે વિવેકગ્ઞાનના ઉપદેષ્ટા ન થઈ શકે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

इतरथाऽन्धपरंपरा ॥ ૮૧ ॥

अज्ञानी गुरुः, किं च शिष्योऽज्ञातेति ॥ ૮૧ ॥

સૂઃ—ખીજે પ્રકારે અંધપરંપરા [આય.] ૮૧.

વિઃ—જે મંદવિવેકી-અજ્ઞાની-ગુરુ થશે તો તે પોતાના શિષ્યોને બ્રાંતિ ઉપજવશે, તેઓ વળી ખીજાઓને બ્રાંતિ ઉપજવશે, એમ અંધપરંપરા ચાલશે. જેમ કોઈ આંધળા પુરુષની પછવાડે ખીજો આંધળો પુરુષ ગમન કરે, તેની પછવાડે વળી કોઈ ખીજો આંધળો પુરુષ ચાલે, તો અંતે તે બધા આંધળાઓ આગળ જતાં કોઈ કૂવામાંજ પડે છે, ઇચ્છિત દેશને પામતા નથી, તેમ જો કોઈ પણ પુરુષને

જીવનકાલમાં મુક્ત નહિ આવે તો બધા ગુરુશિષ્યો અગાની હોવાથી તેમાંના કોઈની પણ મુક્તિ નહિ થાય, અને સર્વ પુરુષો આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થવાથી સંસારરૂપી કુવામાંજ પડ્યા રહેશે. ૮૧.

વિવેકજ્ઞાનવડે પુરુષનાં બધાં કર્મોનો નાશ થવાથી તે જ્ઞાનીનું શરીર પડી જવું જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

ચક્રમણવદૃતશરીરઃ ॥ ૮૨ ॥

યથા દણ્ડાપગમે સંસ્કારવશાચ્ચક્રં ભ્રમતિ, તથા વિવેકિ-
નામપિ દેહધારણકર્મણોઽક્ષીણત્વાન્ન તત્ક્ષણાન્મુક્તિઃ, કિં-
તૂપભોગાદિના કર્મક્ષયાદિતિ । તથા ચ શ્રુતિઃ “દીક્ષયૈવ
નરો મુચ્યેત્તિષ્ઠેન્મુક્તોઽપિ વિગ્રહોઽકુલાલચક્રમધ્યસ્યો વિચ્છિન્નો-
ઽપિ ભ્રમેદ્ઘટઃ” ॥ ૮૨ ॥

સૂઃ:—ચાકડાના બ્રમણની પેઠે ધારણ કરેલા
શરીરવાળા [રહે છે.] ૮૨.

વિઃ:—એમ કુંભારે ચાકડો ફેરવવાની ક્રિયા મૂકી દીક્ષા હોય
તોપણ પૂર્વની ક્રિયાના વેગથી કુંભારના તે ચાકડાનું બ્રમણ અમુક
સમયસુધી ચાલુ રહે છે તેમ પુરુષને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી
પણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી તે જીવન્મુક્તનું શરીર સ્થિત
રહે છે. ૮૨.

વિવેકજ્ઞાનવડે ભોગોની વાસનાનો નાશ થવાથી
જીવન્મુક્તના શરીરની સ્થિતિ સંભવતી નથી એમ શંકા
થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

સંસ્કારો લેશતસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

જીવન્મુક્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૮૩ ॥

સૂ૦:—સંસ્કારના લેશથી તેની સિદ્ધિ [છે.] ૮૩.

વિ૦:—જીવન્મુક્તના અંતઃકરણમાં સ્થૂલદેહને ધારણ કરનારા
સંસ્કારો અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવન્મુક્તના સ્થૂલશરીરની
સ્થિતિ રહે છે, ને તેમને ભોગાભાસનો અનુભવ થાય છે. અવિદ્યાથી
પરાભવ પામી, વિષયોમાં આસક્ત થઈ, અગ્ની પુરુષો શબ્દાદિ
વિષયોને ભોગવે છે તેમ જીવન્મુક્તો વિષયો ભોગવતા નથી. તેમની
અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેઓ આસક્તિવિનાશ પ્રાપ્ત વિષયોને સમ-
ભાવવડે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવા ભોગવે છે, તેથી વિવેકજ્ઞાનીના ભોગો
ભોગાભાસ કહેવાય છે. ૮૩.

પુરુષને પરમમુક્તિ ક્યારે થાય છે એમ સંશય થાય
તો તેનું છેકન કરે છે:—

વિદ્યાદિદોષદુઃસ્થિનિવૃત્તૌ કૃતકલ્પતા

નેતન્નેતરાત્ ॥ ૮૪ ॥

इति श्रीकपिलमहर्षिप्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने तृतीयो
ऽध्यायः ॥ ३ ॥

નિઃશેષેણ ત્રિવિધદુઃસ્વસ્યાત્યન્તનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યઃ, પર-
મુક્તિપ્રાપ્તેઃ । નેતરાત્ કર્મણ ઇતિ । નેતરાદિતિ વીપ્સાધ્યાય-
પરિસમાપ્તૌ ॥ ૮૪ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्र-
बचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

સૂ૦:—વિવેકથી નિઃશેષ દુઃખનિવૃત્તિમાં કૃતકૃત્યપણું
[છે,] અન્યથી નહિ, અન્યથી નહિ. ૮૪.

વિ૦:—જ્યારે પુરુષના વિવેકજ્ઞાનનો અત્યંત પરિપાક થાય ત્યારે
પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા તેના ચિત્તની બધી વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ
તેનાં બધાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થવાથી તે પુરુષને કૃતકૃત્યપણું
પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેમને પરમમુક્તિ મળે છે. ખીજા કોઈ ઉપાયથી
પુરુષને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પરમમુક્તિ, કૈવલ્ય, નિર્વાણ ને
વિદેહમુક્તિ એ બધા એક અર્થનું બોધન કરનારા શબ્દો છે. નેતરાત્
એ પદોનું બે વાર ઉચ્ચારણ આ ત્રીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવા-
માટે છે. ૮૪.

इति श्रीमन्नयुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यशास्त्राख्य-
यां गुर्जरभाषाटीकायां तृतीयो वैराग्याध्यायः ॥ ३ ॥

ૐ

॥ ૪. આર્યાયિકાધ્યાય ॥

આ એથા અધ્યાયમાં શાસ્ત્રાદિમાંની પ્રસિદ્ધ કથાઓ-
દ્વારા વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.
તેમાં પ્રથમ ઉપદેશ સાંભળવાથી જ્ઞાન થવાના સંબંધમાં
રાજપુત્રની કથા કહે છે:-

રાજપુત્રવત્તત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

કશ્ચિદ્રાજપુત્રો ગણ્ડક્ષણજન્મા નિઃસારિતઃ શબરાધિપેન
ગૃહીતઃ પુત્રત્વેન તદાચારમાત્રં જાનાતિ । અથાપુત્રસ્ય રાજ્ઞો
મરણેઽપ્માતૃયૈરાનીય પ્રબોધિતો “ન ત્વં શબરઃ, રાજપુત્રોઽસી”-
ત્યુક્તો ક્ષતિત્યેવ પૂર્વસંસ્કારવશાદ્રાજપુત્રાચારં ગૃહીતવાન્ ।
एवं मन्दानामपि प्रबोधायोपदेशो देय इति ॥ ૧ ॥

સૂ૦:—રાજપુત્રની પેઠે તત્ત્વોપદેશથી [વિવેકજ્ઞાન
થાય છે.] ૧.

વિ૦:—સદ્ગુરુદ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવાથી રાજપુત્રની પેઠે
યોગ્ય જિજ્ઞાસુ પુરુષને આત્માનું મથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કોઈ

રાજપુત્રને કોઈ કારણથી તેની બાંધ્યાવસ્થામાં તેના બાપે એકલો વનમાં મોકલાવી દીધો હતો. ત્યાં બીલના રાજના જોવામાં તે આવ્યો. બીલના રાજએ તેને પાળીપોષીને મોટો કર્યો, તેથી તે રાજપુત્ર હું બીલ છું એવું સમજવા લાગ્યો. રાજના મંત્રીઓને આ વાતના સમાચાર મળ્યા હતા. સમય જતાં તે રાજનું મરણ થયા પછી તે રાજને અન્ય પુત્ર ન હોવાથી તે મંત્રીઓએ બીલનું અભિમાન ધરનાર તે રાજપુત્રને નગરમાં આણી, “ આપ બીલ નથી, પણ રાજપુત્ર (મરનાર મહારાજના પુત્ર) છો ” એમ ઉપદેશ કર્યો. ત્યારે તે રાજપુત્રે પોતાની સાચી જાતિ જાણી, અને બીલના પ્રસંગથી આવી પડેલા આચારનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તાત્પર્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી, અને અજ્ઞાને ઉપદેશ કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉપદેશનું શ્રદ્ધા પાત્રની યોગ્યતાપ્રમાણે વહેલું કે મોટું થાય છે. ૧.

બ્રાહ્મણને આગળ કરીને સ્ત્રીશૂદ્રાદિ પણ મોક્ષશાસ્ત્રનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી મુક્ત થઈ શકે છે એના સંબંધમાં પિશાચની કથા કહે છે:-

પિશાચવદન્યાર્થોપદેશેऽપિ ॥ ૨ ॥

કશ્ચિદાચાર્યો “વિજને ઉપદેશં મૃદાણે”તિ શિષ્યમાદા-
યાઠર્વી પ્રવિશ્યોપદેશં દત્તવાન્ । ગુલ્માન્તરિતેન પિશાચેન
શ્રુતમ્ । તસ્યાપિ મુક્તિરભૂત્ । પ્રસન્નેનાપ્યાત્મજ્ઞાનાન્મુક્તિરિતિ
વાક્યાર્થઃ ॥ ૨ ॥

સૂ૦:—પિશાચની પેઠે બીજને માટેના ઉપદેશમાં
પણ [શ્રેતાને વિવેકજ્ઞાન થાય છે.] ૨.

વિ૦:—એક આત્મવેત્તા આચાર્ય પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યને
આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવામાટે નિર્જન વનમાં લાઇ ગયા હતા. ત્યાં
તેમણે તે જિજ્ઞાસુ શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો. તે ઉપદેશ
સમીપના કોઇ વૃક્ષપર રહેલા એક પિશાચે આદરપૂર્વક સાંભળ્યો, તેથી
તેને પણ આત્મજ્ઞાનદ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ. તાત્પર્ય કે બીજને માટે
થયેલો આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ પણ અન્ય અધિકારીને આત્માનું જ્ઞાન
આપી શકે, જેમ શિષ્યને થયેલો ઉપદેશ આદરપૂર્વક પિશાચે સાંભળ્યો,
ને તે કૃતાર્થ થયો. ૨.

જે કદી એકવાર આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યાથી
શિષ્યને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેનો તેને
વારંવાર ઉપદેશ કરવો જોઇએ એમ નીચેના સૂત્રવડે
પ્રતિપાદન કરે છે:—

આવૃત્તિરસકૃપદેશાત્ ॥ ૩ ॥

તીવ્રવૈરાગ્યાણાં શ્રુતિમાત્રાન્મોક્ષો ભવતુ । મન્દાનાં નિર-
ન્તરોપદેશાદાવૃત્તિઃ કરણીયા ॥ ૩ ॥

સૂ૦:—વારંવારના ઉપદેશથી [આત્મજ્ઞાન થાય છે
માટે ઉપદેશની] આવૃત્તિ [કરવી જોઇએ.] ૩.

વિ૦:—તીવ્રવૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુને એકવાર આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ

કરવાથી આત્મસ્વરૂપનો બોધ થાય છે, પણ મંદવૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુને એકવારના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વનો બોધ ન થાય, માટે તેના મુમુક્ષુને જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને વારે વારે તેના સદ્ગુરુએ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ, જેમ ચિંતકેતુને તેના પિતા ભગવાન ઉદ્દાલકે પુનઃ પુનઃ (નવ વાર) આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ૩.

સદ્ગુરુથી ભિન્ન મુહૂરૂના ઉપદેશથી પણ જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે:—

પિતાપુત્રબુદ્ધ્યોર્દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

કશ્ચિદ્વાસણો દારિદ્ર્યાક્રુર્વિર્ણી માર્યાં તત્પિતૃમૃદે નિસિપ્ત્ય પ્રતિગ્રહાર્યં દેશાન્તરં ગતો बहुना कालेन महमागतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्, तन्माता भर्तारं पुत्रं च विज्ञापितवती । तत उभयोरपि ज्ञानमभूत् । गुरुं विना मुहुदुपदेशादपि तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

સૂ૦:—પિતાપુત્રની પેઠે બંનેના [જ્ઞાનના] દૃષ્ટ-
પણાથી [મુહૂતથી પણ જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૪.

વિ૦:—એક વાસણ પોતાની ગર્ભિણી ભાર્યાને તેના પિતાને ઘેર મૂકી ધન મેળવવામાટે પરદેશ ગયો. સમય આવે તે સ્ત્રીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. દ્રવ્ય સંપાદન કરી તે લાંબે કાલે ઘેર આવ્યો, તો તેણે પોતાના નવા જન્મેલા તે પુત્રને ઓળખ્યો નહિ, તેમ તે પુત્રે

પણ પોતાના પરદેશથી આવેલા પિતાને ન ઓળખ્યા. પછી તેની સ્ત્રીના ઓળખાવવાથી તે બંનેએ બંનેને ઓળખ્યા. અભિપ્રાય એવો છે કે સદ્ગુરુવિના અન્ય સુહૃદના (વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય હિતેષ્ઠ મનુષ્યના) ઉપદેશથી પણ મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ૪.

અણુસમજી મનુષ્યને સંસારના ત્યાગમાં કેવલ સુખ નથી, દુઃખ પણ છે, એમ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે:-

इयेनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

કેનાપિ પુંસા ઇયેનશાવકઃ પ્રાપ્તઃ खण्डगुडादिनाहारेण समानेन च पुष्टः । कालेन यौवनमवाप । कथमहमेनं दुःखिनं करोमीति पुंसा वने त्यक्तः । इयेनश्च बन्धत्यागात्सुखी पुरुष-वियोगाद्दुःखीति । दुःखशबलत्वात्सुखस्य द्वयमपि हेयमिति॥૫॥

સૂ૦:-[અજ્ઞાની] ત્યાગથી ને વિયોગથી સિંચાણુની પેઠે સુખી ને દુઃખી [થાય છે.] ૫.

વિ૦:-અણુસમજી મનુષ્ય સંસારનો ત્યાગ તથા સગાંવહાલાંનો વિયોગ એ બંનેદ્વારા ઇયેનપક્ષીની પેઠે સુખી તથા દુઃખી થાય છે. કોઈ એક માણસે એક સિંચાણુનું બન્ધું પાળ્યું હતું, તેને તે નિત્ય સારો સારો આહાર પ્રીતિપૂર્વક આપતો, તેથી તે પુષ્ટ થયું. કેટલોક સમય વિત્યા પછી તે માણસના મનમાં આવ્યું જે આ નિરપરાધી બંખીને મારે શામાટે બંધનમાં રાખ્યું જોઈએ ! એમ વિચારી તેણે

તે સિંચાણાને સમીપના વનમાં ઊડાડી મુક્યો. સિંચાણો બંધનથી મોકળો થવાથી સુખી થયો, અને પોતાના પાલકના વિયોગથી દુઃખી થયો. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે આણુસમગ્નુ મનુષ્યને સંસારના ત્યાગથી કેટલેક અંશે સુખ થાય છે, અને સર્ગાવહાલાં આદિના વિયોગથી તેને દુઃખ પણ થાય છે. ૫.

મોક્ષસાધકે કોઇ પણ અનિત્ય પદાર્થમાં મમતા રાખવી નહિ એમ દૃષ્ટાંત આપીને પ્રતિપાદન કરે છે:—

અહિનિર્લ્યયિનીવત્ ॥ ૬ ॥

નિર્લ્યયિની નિર્મોકઃ । કશ્ચિદહિર્વિવરદ્વારે નિર્મોકં ત્યક્ત્વા
મમેદમિતિ ધૂલીપટ્કાત્તં દૃષ્ટ્વા શોચતિ, સ્નેહાચ્ચ ન સંત્યક્તવા-
ન્ । નિર્મોકાનુસારાત્કેનાપ્યાહિતુણ્ડિકેન ગૃહીતઃ । મમત્વસ્નેહા-
દયો ન કર્તવ્યા इत्यर्थः ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—સાપની કાંચળીની પેઠે [મમતા ન રાખવી.] ૬.

વિ૦:—જેમ કોઇ સર્પ પોતાની ઊતારી નાંખેલી કાંચળીમાં સ્નેહ કર્યો તેમ મોક્ષસાધકે અનિત્ય પદાર્થોમાં સ્નેહ ન કરવો, કેમકે તેમ કરવાથી તેને બંધન થાય છે. કોઇ સાપ પોતાની કાંચળી ઊતાર્યા પછી તે કાંચળીમાં મમતા રહેવાથી તે સ્થાનનો ત્યાગ નહિ કરતાં ત્યાંને ત્યાંજ પડ્યો રહ્યો. એવામાં એક વાદીએ તે કાંચળીને દૂરથી જોઇ એટલે ત્યાં આવીને તેણે તે સાપને પકડ્યો, અને પોતાની પાસેના

કરંડિયામાં તેને પૂરી દીધો. એવી રીતે કાંચળામાં મમતા રાખવાથી તે સર્પ જીવનપર્યંત પરાધીન થઇ દુઃખી થયો. આ સૂત્રનો અન્ય અર્થ પણ થઇ શકે છે તે આવી રીતે:—જેમ ત્યજી દીધેલી પોતાની કાંચળામાં સાપ મમતા રાખતો નથી તેમ વિવેકજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારે દેહાદિ જડ પદાર્થોમાં મમતા રાખવી નહિ. ૬.

છિન્નહસ્તવદ્વા ॥ ૭ ॥

કશ્ચિન્મુનિર્ભ્રાતુરાશ્રમં પ્રવિશ્ય ફલાદિકમાજહાર । ભ્રાત્રા-
પ્યુક્તઃ સ્તેયી ત્વમિતિ । તેનોક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં વદ । ભ્રાત્રાપ્યુક્તં
હસ્તચ્છેદાદન્યત્પ્રાયશ્ચિત્તં નાસ્તીતિ । તેન ચ રાજ્ઞે નિવેદ્ય
સ્વહસ્તૌ છેદિતૌ । તસ્માદકાર્યં ન કર્તવ્યં, પ્રમાદકૃતે ચ ત-
ન્નિષ્કૃતિરવશ્યં કર્તવ્યેતિ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—અથવા કપાઇ ગયેલા હાથની પેઠે [દશ્યમાં મમતા ન રાખવી.] ૭.

વિ૦:—જેમ યુદ્ધાદિમાં કપાઇને જુદા થઇ ગયેલા પોતાના હાથને તુરંત સમજીને પુનઃ કોઇ પણ મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરે નહિ તેમ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન સમજીને ત્યાગ કરેલા પ્રકૃતિ આદિ જડ પદાર્થોનું પણ વિવેકીએ અહંતામમતાપૂર્વક પુનઃ ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી. ૭.

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા સાધનનો નાશ કરે એવા અનિષ્ટ પદાર્થોનું ચિંતન કોઇ પણ મોક્ષસાધકે ન કરવું એમ કહે છે:—

અસાધનાનુચિંતનં બંધાય ભરતવત્ ॥ ૮ ॥

ભરતો નામ નૃપઃ પ્રત્યાસન્નમોક્ષોઽપિ તત્ક્ષણમૃતાં હરિર્ણી
દૃષ્ટ્વા હરિણશાવકં પુષોષ । તં વિહાય નાન્યમનં વમૂવ । મરણ-
સમયે તદ્ગતમનાઃ પ્રાણાંસ્તત્યાજ । તત્સજ્જાન્મુક્તિં નાવાપ ।
અનિષ્ટચિન્તનં ન કાર્યમિત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—અસાધનનું અનુચિંતન ભરતની પેઠે બંધન-
માટે [થાય છે.] ૮.

વિ૦:—જેમ શ્રીકૃષ્ણમદેવજીના પ્રતાપી પુત્ર ભરત યોગાનુષ્ઠાન
કરવામાટે નિર્જન વનમાં ગયા હતા. તે વનમાં કોઈ વાર પોતાની
પછવાડે દોડ્યા આવતા વાધના ભયથી કોઈ હરિણીએ પ્રસવ કરી દીધેલા
એક દીન ને અનાથ મૃગના અચ્ચાને તેમણે પોતાની પર્યુશાલાની
સમીપ જોયું. તે મૃગના અચ્ચાને દયાવડે પાળવારૂપ ધર્મ જે પોતાના
સાધનમાં વિધ્નરૂપ હતો તે કરવાથી તે પુત્રઃ અન્ય બે જન્મરૂપ બંધને
પામ્યા હતા, તેમ વિવેકજ્ઞાનનું અંતરંગસાધન ન હોય તે ક્રિયા ધર્મરૂપ
હોય તોપણ તેનું વારંવાર ચિંતન મોક્ષસાધકે કરવું નહિ, તથા તેનું
અનુષ્ઠાન પણ ન કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી તેને બંધન થાય છે. જડ-
ભરતનું વિશેષ વર્ણન વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો શ્રીમદ્ભાગવત તથા
શ્રીવિષ્ણુપુરાણ જુઓ. ૮.

મોક્ષસાધકે ઘણાં માણસોનો સંગ ન કરવો એમ
દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

बहुभिर्योगे विरोधो रामादिभिः

कुमारीशंखवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः कलहोऽवश्यं, यथा कुमारीशङ्खानामन्योऽन्यं झण-
त्कारः परस्परसंघर्षात् ॥ ९ ॥

સૂ૦:—ધણાના સંગમાં કુમારીના કંકણની પેઠે
રાગાદિવડે વિરોધ [થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકલા
રહેવું.] ૯.

વિ૦:—ધણાં માણસોનો સંગ કરવાથી મોક્ષસાધકના ચિત્તમાં
તેમના પ્રતિ રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવડે તેના જ્ઞાનસાધના-
નુશ્ઠાનમાં વિરોધ થાય છે, ને તેથી તે પુરુષ યોગસાધનથી બ્રહ્મ થાય
છે. કુમારીના હાથનાં શંખનાં ધણાં કંકણોના ખડખડાટની પેઠે ધણાં
માણસોનો સંગ કલહનો હેતુ થાય છે. કોઈ એક બ્રાહ્મણની કુંવારી
દીકરી પોતાના બંને હાથોમાં શંખનાં બનાવેલાં ધણાં કંકણો પહેરીને
બાતમાટે કમોદ ખાંડતી હતી. તે કંકણો પોતાનો હાથ ઉંચેનીચે
થવાથી બહુ ખડખડવાલાગ્યાં. બહારગામથી તેનું માગું કરવા આવેલા
કેટલાક બ્રાહ્મણો તેના કૃપીમાં બેઠેલા હોવાથી કંકણોના તે ખડખડાટ-
વડે તે બહુ લજ્જા પામી, આથી તેણે પોતાના પ્રત્યેક હાથમાં
માત્ર એક એક કંકણ રાખી બીજાં બધાં કંકણો જિતારી નાંખ્યાં, એટલે
તે કંકણોનો ખડખડાટ બંધ પડ્યો. ધણા મનુષ્યોના સંગમાં રહેવાથી
મનુષ્યના ચિત્તાદિમાં રાગ, દ્વેષ, માત્સર્ય, ચાડીઆપણું ને નિરર્થક

વાતો એ દોષો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ ધણા મનુષ્યોના સંગમાં ન રહેતાં એકાંતજી સેવન કરવું જોઈએ. ૯.

અન્યનો સંબંધ પણ મોક્ષસાધકમાટે અયોગ્ય છે એમ કહે છે:—

દ્વાભ્યામપિ તથૈવ ॥ ૧૦ ॥

સંકથનાદિદોષાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:—તેમજ એથી પણ [વિરોધાદિ થાય છે.] ૧૦.

વિ૦:—અન્ય મનુષ્યના સંબંધથી પણ મુમુક્ષુને મોક્ષના સાધનના અનુગ્રાહમાં વિરોધ થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકાંતી રહેવુંજ ઉચિત છે. ધણાના સંબંધથી પોતાના ચિત્તમાં રાગાદિવડે ક્લેશ થવાનો સંભવ, અને એ મનુષ્યના સંબંધમાં કદી પોતાને ક્લેશ ન થાય, તોપણ પરસ્પર અનુપયોગી વાર્તા થવાનો સંભવ, ને તેથી પોતાના અંતઃકરણના બહિર્મુખપણાવડે નિરર્થક કાલક્ષેપ થાય, માટે ઉત્તમ મુમુક્ષુએ અન્યના સંગમાં પણ ન રહેવું જોઈએ. ૧૦.

હવે નિરાશાનું સુખદાતાપણું ઉદાહરણ આપીને પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિરાશઃ સુખી પિંગલાવત્ ॥ ૧૧ ॥

પિંગલા નામ વેશ્યા રત્યર્થે ભુજંગાગમનપ્રતીક્ષણાદુન્નિદ્રા દુઃસ્વપ્નભૂતવતી । એકદા ત્વત્યન્તદુઃસ્વનિર્વિણ્ણા “ પુનર્નૈવં કરિણ્યામી”તિ નિર્વિણ્ણા બભૂવ । નિરાશા સુખં સ્વપિનિ ॥૧૧॥

સુ૦:—પિંગલાની પેઠે આશારહિત સુખી [છે.] ૧૧.

વિ૦:—મિથિજ્ઞાનગરીમાં પિંગલાનામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. તે એક રાત્રિએ ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો ને અલંકાર ધારણ કરી પોતાના કોઇ ઉપપતિની વાટ જોતી જોતી પોતાના વિલાસભવનમાંથી વારંવાર પોતાના તે ભવનના બારણામાં જાવ આવ કર્યા કરતી હતી. તે રાત્રિનો ઘણો ભાગ વ્યતીત થઈ ગયો, અને રાજમાર્ગપર લોકોનું હરવું-કરવું પણ અંધ થઈ ગયું, પરંતુ કોઈ પણ ઉપપતિ તેને ઘેર આવ્યો નહિ, ત્યારે તેને પોતાના કોઇ પૂર્વના પુણ્યકર્મના ઉદયથી પોતાના નીચ ધંધાપર અત્યંત ગ્લાનિ આવી, અને અનાયાસે નિત્યપ્રાપ્ત આત્મરૂપ પરમકર્મનીય ને પરમાનંદધન પતિનું સેવન નહિ કરતાં હાડમાંસાદિના બનેલા શરીરવાળા તુચ્છ ઉપપતિનું સેવન કરવામાં દ્રવ્યલાલસા આદિને વશ થઈ પોતાના દેવદુર્લભ મનુષ્યજીવનના આટલા બધા દહાડા એળે કાઢી નાંખ્યા, તેમાટે તે ઘણીજ ખેદયુક્ત થઈ. તેને પોતાના નીચ ધંધાપર ઘણો તિરસ્કાર છૂટ્યો. “ જે નગરના રાજા પોતાના શ્રેષ્ઠ ગણાતા રાજવૈભવમાં ઉદાસ રહી પરમાનંદધન આત્માના ધ્યાનમાં પોતાનો સમય આદરપૂર્વક વ્યતીત કરે છે તેજ નગરમાં રહેનારી હું મારો સમય આવા તુચ્છ કામમાં વ્યતીત કરું છું, તેથી મને ધિક્કાર છે,” એવા વિચારવડે તે બહુ ઉદાસ થઈ ગઈ. પછી તેણે જીવન-પર્યંત પોતાના નીચ ધંધાના ત્યાગનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. પોતાના ચિત્તમાં આવી રીતે વૈરાગ્ય ઉપજવાથી તેણે સર્વ પ્રકારના અનિત્ય વિષયોની આશાનો પોતાના ચિત્તમાંથી પરિત્યાગ કર્યો, તેથી તે સુખ પામી. સુખ એ સત્વગુણનો ધર્મ છે, વિષયોની આશાવડે રજ્જેગુણ બલવાન થવાથી મનુષ્યના ચિત્તનું ચંચલપણું થાય છે, તેથી તેના ચિત્તમાંના

સુખનો તિરોભાવ થઇ જાય છે, અને પુનઃ જ્યારે વિષયોની આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ જે સુખ છે તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. મુમુક્ષુ જે નિઃસ્પૃહ ને નિશ્ચિંત થઇ સાંસારિક સુખોની આશાનો પરિત્યાગ કરે તો તે સુખી થાય છે એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ૧૧.

મુમુક્ષુને ધરનો આરંભ દુઃખ આપે છે એમ સર્પનું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

અનારંભેऽપિ પરગૃહે સુખી સર્પવત્ ॥ ૧૨ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—સર્પની પેઠે અનારંભમાં પણ [મુમુક્ષુ] અન્યના ધરમાં સુખી [રહે છે.] ૧૨.

વિ૦:—પોતાને માટે ગૃહાદિનો આરંભ નહિ કર્યા છતાં પણ સર્પની પેઠે મુમુક્ષુથી પારકા ધરમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકાય છે. જેમ ઉદર પોતાને રહેવામાટે ધણે કળે દર તૈયાર કરે છે, ને સર્પ તેમાં પ્રવેશ કરી સુખે નિવાસ કરે છે તેમ. આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એવું છે કે મુમુક્ષુએ પોતાને માટે મમતાપૂર્વક ગૃહાદિ બાંધવાના પ્રયત્નમાં ન પડવું, કેમકે તેમ કરવાથી રાગદ્વેષાદિવડે તેના મોક્ષના સાધનાનુષ્ઠાનમાં વિક્ષેપ આવે છે, ને સ્વર્ગત્રવ્યમાં શિથિલતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

મુમુક્ષુએ ઉપવિદ્યાઓનો પરિત્યાગ કરી સારભૂત વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ એમ ભમરાનું ઉદ્ઘાટન પણ આપીને કહે છે:—

વ. શાસ્ત્રગુરુપાસનેઽપિ સારાદાનં ષટ્પદવત્ ॥ ૧૩ ॥

યથા ભ્રમરઃ પુષ્પં વિહાય મધુ સમાદત્તે, તદ્વન્મોક્ષાર્થિ-
નાવિદ્યા ત્યાજ્યેતિ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—ભ્રમરાની પેઠે બહુ શાસ્ત્રની તથા ગુરુની
ઉપાસનામાં પણ સારનું ગ્રહણ [કરવું નેધએ.] ૧૩.

વિ૦:—જેમ ભ્રમરે પુષ્પનો તથા તેમાં જે કાંટાઓ રહેલા
હોય તો તે કાંટાઓનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર તેમાં રહેલા મધનું ગ્રહણ
કરે છે તેમ અનેક શાસ્ત્રોના અને અનેક ગુરુઓના આરાધનમાં
પણ તેમના પરસ્પરના આભાસરૂપ વિવાદોનો પરિત્યાગ કરીને મુમુક્ષુ-
એ તેમના કથનના સારભૂત અર્થનું ગ્રહણ કરવું નેધએ. જે તે
એમ ન કરે તો તેઓના કથનના પરસ્પરના વિરોધને લીધે તે મુમુક્ષુ-
ને આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય નહિ થાય. શ્રીમાર્કંડેયપુરાણમાં
પણ નીચેનાં વચનોવડે એમજ કહ્યું છે:—

“ સારભૂતમુપાસીત, જ્ઞાનં ચત્કાર્યસાધકમ્ ।

જ્ઞાનાનાં બહુતા યૈષા, યોગવિઘ્નકરી હિ સા ॥ ”

“ इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्त्वृषितश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु, नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ”

ભાવાર્થ:—કાર્યને સિદ્ધ કરનાર જે સારભૂત જ્ઞાન હોય તેનેજ
મુમુક્ષુએ ગ્રહણ કરવું. જે આ બહુ પ્રકારનાં જ્ઞાનો મેળવવાની વાસના છે
તે યોગમાં વિઘ્ન કરનારી છે. આ બહુવાયોગ્ય છે, આ બહુવાયોગ્ય

છે, અર્થાત્ આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સારું છે, આ અન્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સારું છે, એમ જે મનુષ્ય શાસ્ત્રની તૃણાવાળો રહ્યા કરે છે તે મનુષ્ય સહસ્રકલ્પોએ પણ યથાર્થજ્ઞાનને પામતો નથી.

મુમુક્ષુએ ઋતંભરાપ્રમાને પામેલા પોતાના ગુરુમાં, તથા તેમનાં શાસ્ત્રો વા વચનો જે અધ્યાત્મપ્રસાદદ્વારા પ્રકટેલાં છે તેમાં, સંશય-વિપર્યયવિનાની અનન્યનિદ્રા રાખવી. સંશયવાળા વા વિપર્યયવાળા મન-વડે ધણું વાંચવાસાંભળવાથી મુમુક્ષુને જોઈએ તેવો લાભ થતો નથી. ૧૩.

સમાધિની સિદ્ધિ કયા ઉપાયવડે થાય છે તે કહે છે:-

इष्टुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

યથેષ્ટુકાર ઇષૌ ગતમનાઃ સમીપે ગચ્છન્તં રાજાનં ન બુદ્ધ-
વાન્, તથૈવૈકાગ્રમનસો ન સમાધિહાનિરિતિ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—આણ બનાવનારની પેઠે એકમાં ચિત્તવાળાના સમાધિની હાનિ [થતી] નથી. ૧૪.

વિ૦:—જેમ કોઈ આણ બનાવનારનું ચિત્ત આણ બનાવવામાં એવું એકાગ્ર થયું હતું કે તેની પાસેથી કોઈ રાજાનું મોટું સૈન્ય આવ્યું ગયું તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન રહ્યું તેમ મોક્ષસાધક પુરુષ જે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને ધ્યેયવિષયમાં એકાગ્ર કરે તો તેને પણ બહારના પદાર્થોનું ક્ષિંબરણ રહે, અને તેના સમાધિનો નાશ ન થાય. ૧૪.

પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે જે નિયમો પાળવા

જોઈએ તેનું ઉદ્ધંધન કરવાથી મુમુક્ષુને અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

કૃતનિયમલંનાદાનર્થક્યં લોકવત્ ॥ ૧૫ ॥

યયા લોકે बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति,
तथा व्रतादिलङ्घनाद्वेदार्थबाह्यो भवतीति ॥ १५ ॥

સૂ૦:—કરેલા નિયમના ઉદ્ધંધનથી અનર્થકપણું
[છે,] લોકની પેઠે. ૧૫.

વિ૦:—જેમ લોકમાં કોઇ વૈદનું આપડ ખાનાર કોઇ માંદો માણસ જે તે વૈદની કહેલી કરી ન પાળે તો તેને તેના રોગની નિવૃત્તિ-દ્વારા આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તે રોગી ને રોગીજ રહે છે, તેમ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાટે જે નિયમો પાલન કરવાની મોક્ષશાસ્ત્રે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય તેનું પાલન નહિ કરવાથી મુમુક્ષુને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે મુમુક્ષુએ ઉપયોગી નિયમોનું ઉદ્ધંધન ન કરવું. ઉપયોગી નિયમોનું ઉદ્ધંધન કરવાથી તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ ન થાય, ને તેથી તેનું સંસારી-પણું પણ ન મટે. ૧૫.

નિયમોનું વિસ્મરણ કરવાથી પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

કશ્ચિન્નૃપો મૃગયાં ગતો વને સુન્દરીં કન્યામપश्यत् । તામ-
 પૃચ્છત્કા ત્વમિતિ । સા પ્રાહ ભેકરાજદુહિતાહમ્ । રાજા પ્રાહ માં
 ભજસ્વ । સા પ્રાહ બાદં, કિંતુ સમયં કુરુ, ત્વયા જલં મમ ન
 દર્શનીયમિતિ । એવમસ્તિત્યુક્ત્વા તસ્યાઃ પાર્ણિં જગ્રાહ । એવં
 ગતે કાલે ક્રીડયાયાસિતા કુત્ર જલમિતિ રાજાનં પપચ્છ ।
 રાજાપિ સંભ્રમાત્સમયં વિસ્મૃત્ય જલમદર્શયત્ સા ચ ભેકરાજ-
 દુહિતા જલસ્પર્શાદ્રેકી વભૂવ । રાજાપિ જાલાદિના તામન્વિષ્યા-
 પ્રાપ્ય બહુ દુઃસ્વમનુવભૂવ । તસ્માત્તત્ત્વાભ્યાસર્વિચ્છેદો ન કાર્ય
 ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—તેના વિસ્મરણમાં પણ દેડકીની પેઠે [અન-
 ર્થકપણું છે.] ૧૬.

વિ૦:—નિયમના વિસ્મરણમાં દેડકીની પેઠે થાય છે. કોઈ
 રાજા વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે એક બહુસાવણ્યવતી
 નવયૌવના સુંદરી દીદી. તે રાજાએ તે મનોહા નવયૌવનાને કહ્યું કે
 “ તું મને વર.” ત્યારે તેણે તે રાજાને કહ્યું કે “ હું દેડકાઓના રાજાની
 પ્રિય પુત્રી છું, ને જો તમે મને હવે પછી હું જીવું ત્યાંસુધી જલ
 ન દેખાડો તો હું તમારી સાથે વિવાહ કરીને જીવનપર્યંત તમારી
 સેવામાં રહું. ” તે રાજાએ તે નિયમનો અંગીકાર કરીને તેજ વેલાએ
 તેની સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો. કેટલોક સમય મયા પછી એક વેલા
 તે ભેકરાજદુહિતા ક્રીડાથી બાકુલ તથા તરસી થઈને તે રાજાને કહેવા

લાગી કે “ મને બહુ તરસ લાગી છે, માટે તમે મને કોઈ જલાશય ખતાવો.” તેનાં તે વચનો સાંભળી તે રાજા તેની પાસે પોતે આગળ અંગીકાર કરેલો નિયમ ભૂલી જઈ તેને સમીપમાં રહેલા તળાવને કાંડે લઈ જઈજલ દેખાડયું. પછી તે ધ્વજિત રૂપ ધારણ કરનારી બેકરાજ દુહિતા તળાવમાંનું જલ દેખતાંજ દેડકીનું રૂપ ધારણ કરી તળાવમાંના જલમાં પ્રવેશ કરી ગઈ. પછી તે રાજાએ તેનો બહુ શોધ કરાવ્યો, પણ તે મળી નહિ, તેથી તે બહુ દુઃખી થયો. એવી રીતે નિયમના વિસ્મરણથી હાનિ થાય છે, માટે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ તથા શાસ્ત્રે પાલન કરવામાટે કહેલા નિયમોનું સ્મરણ રાખીને યથાયોગ્ય પરિપાલન કરવું. તેનું વિસ્મરણ કરવાથી મોક્ષસાધક મનુષ્યને આત્મયુદ્ધિરૂપ સુંદરીની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ને તેની સ્થિતિ પણ થતી નથી. ૧૬.

સદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણમાત્રથી જિજ્ઞાસુને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તેનું મનન કરવાથી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નોપદેશશ્રવણેऽપિ કૃતકૃત્યતા

પરામર્શદિતે વિરોચનવત્ ॥ ૧૭ ॥

ન શ્રવણમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંતુ મનનાદેવ । યથેન્દ્રવિરોચનૌ તત્ત્વજ્ઞાનાય બ્રહ્મલોકં ગતૌ બ્રહ્મણા ચોપદિષ્ટૌ । વિરોચનસ્તત્ત્વજ્ઞાનશ્રવણાત્સ્વગૃહમાગતો ન મનનદિ કૃતવાન્ । અતો નામુચ્યત । ઇન્દ્રસ્તુ બ્રહ્માણમારાધયન્વહુકાલં મનનમકરોત્ ૧૭

સૂ૦:—પૂર્વાપરના વિચારવિના માત્ર ઉપદેશના શ્રવણમાં કૃતાર્થપણું નથી, વિરોચનની પેઠે. ૧૭.

વિ૦:—શ્રીસદ્ગુરુના વાક્યના તાત્પર્યના નિશ્ચયરૂપ પરામર્શવિના માત્ર તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાથી જિજ્ઞાસુને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ વિરોચન છે. વિરોચન (દૈત્યોનો રાજા) તથા ઈંદ્ર એ બંનેએ શ્રીબ્રહ્માપાસેથી આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. ઈંદ્રે તે ઉપદેશનું પુનઃ પુનઃ મનન કર્યું, તેથી તેમને આત્મજ્ઞાનની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઈ, અને વિરોચને તે ઉપદેશનું મનન ન કર્યું, તેથી તેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું, ને તે સ્થૂલશરીરને આત્મા સમજ્યો. તેના વિશેષ વર્ણનમાટે જો ઇચ્છા થાય તો શ્રીછાંદોગ્યોપનિષત્ વ્યુત્થા. ૧૭.

દૃષ્ટસ્તયોરિંદ્રસ્ય ॥ ૧૮ ॥

તયોર્મધ્યે ઇન્દ્રસ્ય बोधो दृष्टः । बहुकालाभ्यासेन ब्रह्म-
प्रसादनान्मनननिदिध्यासनसाक्षात्कारासिद्धिरिति ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—તે બેમાં ઈંદ્રને [જ્ઞાન] જોયું [છે.] ૧૮.

વિ૦:—ઈંદ્ર તથા વિરોચન એ બેમાંથી ઈંદ્રે પોતાના સદ્ગુરુ શ્રી પ્રભુપતિના ઉપદેશનું આદરપૂર્વક બહુ સમયસુધી મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યું તેથી તેમને આત્મતત્ત્વનો જોષ થયાનું શ્રુતિમાં સાંભળ્યું છે, તેથી બીજા જિજ્ઞાસુઓને પણ એવા સાધનવડે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૮.

હવે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો કહે છે:-

**પ્રણતિબ્રહ્મચર્યોપસર્પણાનિ કૃત્વા
સિદ્ધિર્બહુકાલાત્તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥**

અપ્રણતસ્યાબ્રહ્મચારિણોઽનવિકારઃ । તદ્વત્ ઇન્દ્રવત્ ।
યથા બ્રહ્મારાધનેનેન્દ્રેણ જ્ઞાનં પ્રાપ્તં, તથા ગુર્વારાધનેનાન્યેનાપિ ૧૯.

સૂ૦:—[ઇન્દ્રને] નમસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય ને સેવા
કરીને બહુકાલે સિદ્ધિ (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) [થય] તેની
પેઠે [વર્તવાથી અન્યને જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૧૯.

વિ૦:—જેમ ઇન્દ્રે શ્રીબ્રહ્મપતિને એટલે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને
ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સેવા બ્રહ્મચર્યપાલન ને
વેદાધ્યયનાદિ કરીને, અને પ્રથમ તેમની સમીપ શિષ્યભાવે ગમન કરીને
બહુકાલે (દેવોનાં ૧૦૧ વર્ષે) આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તેમ
ખીજ જિજ્ઞાસુઓએ પણ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સેવા આદિ સાધનોનું
અનુષ્ઠાન કરીને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. ૧૯.

આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમયનો નિયમ
નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

ન કાલનિયમો વામદેવવત્ ॥ ૨૦ ॥

આરાધનર્થં કાલનિયમો, ન મોક્ષાર્થં, વામદેવસ્ય તત્ત્વ-
જ્ઞાનાત્ક્ષિપ્રં મુક્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦:—[જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં] કાલનો નિયમ નથી,
વામદેવની પેઠે. ૨૦.

વિ૦:—મુમુક્ષુને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન આટલા સમયમાં અવશ્ય
પ્રાપ્ત થાય એવો કોઈ ચોક્કસ નિયમ કહી શકાય એમ નથી. જ્યારે
મુમુક્ષુના જ્ઞાનના પ્રતિબંધનો ક્ષય થાય ત્યારે તેને શ્રવણાદિના પરિપાકવડે
અવશ્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ છે. જેમ વામદેવમુનિને
માતાના ગર્ભમાં ભાવિપ્રતિબંધનો ક્ષય થવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું
તેમ કોઈને જન્મોંતરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, કોઈને ઈંદ્રની પેઠે
વર્તમાનજન્મમાં વિલંબે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને કોઈને રાજર્ષિ
જનકની પેઠે બે ઘડીમાં પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૦.

ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું નથી એમ પ્રતિપાદન
કરે છે:—

અધ્યસ્તરૂપોપાસનાત્ પારંપર્યેણ

યજ્ઞોપાસકાનામિવ ॥ ૨૧ ॥

ધર્મશ્ચ કેન દૃષ્ટઃ, તથાપિ ધર્મલાભાય યજ્ઞોપાસનં, પારંપર્યે-
ણ દેવતોદેશેન હવિસ્ત્યાગાત્ । અત્રાપિ ગુરુણા યદધ્યસ્તં
રૂપં, તત્સદૃશોપાસનાત્પારંપર્યેણ તદ્રૂપં પ્રકાશતે । દૃષ્ટં ચ સમાન-
વસ્તુચિન્તાયાં સમાનાનુસ્મરણમ્ । તથા ચ “ સદૃશાદૃષ્ટાચિન્તા-
યાઃ સ્મૃતિર્વીજસ્ય બોધકાઃ । અતો નાતિપ્રસક્નોઽસ્તિ
સ્વપ્નાદૌ ભાવનાબલાત્ ” ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦:—અધ્યસ્તરૂપ ઉપાસનાથી પરંપરાવડે [જ્ઞાન થાય છે,] યજ્ઞના ઉપાસકોની પેઠે. ૨૧.

વિ૦:—શ્રીબ્રહ્મા, શ્રીવિષ્ણુ તથા શ્રીશિવ આદિની શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસનાથી તે ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે એકાગ્રતા થવાથી તેદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપાસનાથી કોઈ પણ ઉપાસકને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય નહિ. જેમ નિષ્કામશુદ્ધિવડે યજ્ઞાદિક કર્મો કરનારને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરંપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય છે તેમ ઉપાસના કરનારને પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા અંતઃકરણની એકાગ્રતાદ્વારા પરંપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય છે. ૨૧.

વળી ઉપાસનાવડે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તે ઉપાસકને અવશ્ય આત્મજ્ઞાન થાય એવો કોઈ નિયમ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पंचाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः २२

અગ્નિહોત્રાદિના બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ, કર્મજશ્ચ ક્ષીયત્ત્વમિતિ પુનરાવૃત્તૌ જન્મશ્રુતિઃ “યથેહ કર્મજિતો લોકઃ ક્ષીયતે, એવમેવામુત્ર પુણ્યજિતો લોકઃ ક્ષીયત્ત્વમિતિ” “ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન, ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુરિ”તિ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—પંચાગ્નિના યોગથી જન્મની શ્રુતિથી ઇતરના (બ્રહ્મલોકના) લાભમાં પણ આગમન [થાય છે.] ૨૨.

વિ૦:—બાહ્યદષ્ટિવડે સિદ્ધ થનારી પંચાગ્નિવિધારૂપ ઉપાસનાથી

ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ મોક્ષરૂપ કૃતકૃત્યતા થતી નથી, કેમકે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવિના તે ઉપાસકનું ત્યાંથી પણ બીજા કલ્પમાં પુનરાગમન થાય છે, એમ પંચામિવિધાની શ્રુતિઓમાં કહેયું છે. સ્વર્ગાદિ પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરી તેવડે બ્રહ્મલોકને પામેલા મંદવૈરાગ્યવાળા અજ્ઞાની છવે ત્યાંના શ્રેષ્ઠ ભોગો ભોગવી રહ્યા પછી ફરીને જન્મ ગ્રહણ કરવા અહિં આવે છે. જે પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરવામાં આવે છે તે પંચાગ્નિનાં નામો:-સ્વર્ગ, મેઘ, પૃથ્વી, પુરુષ ને સ્ત્રી. પંચાગ્નિનો ઉપાસક બ્રહ્મલોકના ભોગો ભોગવી, સ્વર્ગથી (બ્રહ્મલોકથી) મેઘમાં, મેઘથી જલમાં, જલથી પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીથી અન્નાદિની સાથે પુરુષમાં, ને પુરુષથી વીર્યની સાથે સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરી, તે પુનઃ આ પૃથિવીપર ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મલોકમાં ગયા પછી ઉપાસકની આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એવાં જે વાક્યો શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે વાક્યો વિરક્ત અને જોમને વિવેકજ્ઞાન થયું છે તેવાની આ લોકમાં આવૃત્તિનો નિષેધ બતાવવામાટે છે. ૨૨.

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિરક્તનેજ થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:-

વિરક્તસ્ય હેયહાનમુપાદેયોપાદાનં હંસક્ષીરવત્ ૨૩

યદ્યપિ સર્વેષાં હેયહાનમુપાદેયોપાદાનં, તથાપિ પ્રકરણ-વિશેષાદ્દેયઃ સંસારઃ, ઉપાદેયો મોક્ષ इति દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૨૩ ॥

સૂ૦:-વિરક્તને હેયની નિવૃત્તિ ને ઉપાદેયની પ્રાપ્તિ [થાય છે,] હંસને દૂધની પેઠે. ૨૩.

વિ૦:—હંસપક્ષીની પેઠે વિરક્ત પુરુષ જલરૂપ અસાર પ્રકૃતિ આદિનો ત્યાગ કરીને દૂધરૂપ સાર જે પુરુષ તેનું ગ્રહણ કરે છે, પણ અવિરક્તથી એમ થઈ શકતું નથી. તાત્પર્ય કે હંસપક્ષી જેમ દૂધ તથા પાણી ભજેલાં હોય તેમાંથી પાણીનો ત્યાગ કરી દૂધને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિરક્ત પણ દુઃખમય સંસારનો ત્યાગ કરી દુઃખાભાવરૂપ મોક્ષને ગ્રહણ કરે છે. ૨૩.

આમાં યુક્તિ કહે છે:—

લब्धातिशયयोगાદ્વા તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

હંસવત્ હંસસ્યૈવાતિશયશક્તિર્યેન મિશ્રિતમપિ ક્ષીરં પિબતિ જલં ત્યજતિ । તથા લબ્ધાતિશયસ્ય પુંસઃ સંસારો દ્વેય ઉપાદેયો મોક્ષ इति ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦:—અથવા પ્રાપ્ત થયેલા અતિશયના સંબંધથી [પ્રાપ્તિ થાય છે] તેની પેઠે. ૨૪.

વિ૦:—જેમ હંસપક્ષી પોતાની આંચમાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ-વિશેષદ્વારા દૂધમિશ્રિત પાણીમાંથી માત્ર દૂધનું જ ગ્રહણ કરે છે તેમ વિવેકી પુરુષ પણ વિવેકવડે યુક્તિમાં ઉપજેલી શક્તિવિશેષદ્વારા અનિત્ય સંસારનો ત્યાગ અને નિત્ય મોક્ષનું ગ્રહણ કરી શકે છે. ૨૪.

વિષયાનુરાગીને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન શુકવત્ કામચારિત્વં રાગોપહતેઃ ॥ ૨૫ ॥

રાગોપહતસ્ય કામચારિત્વમેવ નાસ્તિ, કિં પુનર્મુક્તિરિતિ ।

અથા વ્યાસસ્ય સરાગસ્ય ન મુક્તિરિતિ । તત્સુતસ્ય શુકસ્ય
પ્રીતરાગત્વાન્મુક્તિર્ભૂતૈવમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—રાગથી પરાભવ પામેલાને શુકદેવની પેઠે
ધૃત્ત્યાચારીપણું નથી. ૨૫.

વિ૦:—જે પુરુષનું અંતઃકરણ સંસારમાં આસક્તિવાળું છે તે
પુરુષને શુકદેવની પેઠે ધૃત્તાનુસાર કાર્ય કરવાના સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ
પણ નથી થતી, તો પછી તેની મુક્તિ તો ક્યાંથીજ થાય ? નજ
થાય. જેના અંતઃકરણમાં વિષયાનુરાગ અથવા ભોગાસક્તિ છે તેને
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ૨૫.

પુરુષ શાથી અંધન પામે છે તે કહે છે:—

ગુણયોગાદ્વદ્ધઃ શુકવત્ ॥ ૨૬ ॥

યથા શુકઃ પક્ષી ગુણયોગાદ્વન્ધમાપ્નોતિ, તથા ગુણયોગા-

ત્પુમાનપિ બન્ધમાપ્નોતિ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—[ત્રણ] ગુણના સંબંધથી [પુરુષ] અંધન
પામેલો [છે,] પોપટની પેઠે. ૨૬.

વિ૦:—જેમ પોપટ ગુણવડે (દોરડીવડે—તેને પકડવામાટે નાંખેલા
પાશવડે) અંધન પામે છે તેમ પુરુષ પણ ગુણવડે (પ્રકૃતિવડે—પ્રકૃતિના
કાર્યરૂપ ત્રણ ગુણવાળી બુદ્ધિના અભેદવડે) અંધન પામે છે. ૨૬.

વિષયાનુરાગ વૈરાગ્યવડે દૂર થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન ભોગાદ્રાગશાંતિર્મુનિવત્ ॥ ૨૭ ॥

ન મુનેરપિ ભોગાદ્રાગશાન્તિઃ, કિં પુનરન્યસ્ય । યથા કશ્યપ-
સૌભરિપ્રમૃતયઃ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—ભોગથી રાગની શાંતિ [થતી] નથી, મુનિની પેટે. ૨૭.

વિ૦:—સંસારના નાનાપ્રકારના ભોગો ભોગવવાવડે પુરુષના ભોગાભિલાષની શાંતિ મુનિને-મનનશીલ પુરુષને-પણ ન થાય તો પછી ખીજ સંસારી પુરુષને તો આ સંસારના ભોગો ભોગવવાવડે ભોગાભિલાષની શાંતિ ક્યાંથીજ થાય ? નજ થાય. પૂર્વે કશ્યપ તથા સૌભરિ આદિ મુનિને શબ્દાદિ વિષયોના ઉપભોગદ્વારા ભોગોની સ્પૃહા વધી હતી, પણ તેમના વિષયાનુરાગની શાંતિ થઇ નહોતી, તેથી વિષયસેવન રાગની નિવૃત્તિ કરનારું નથી. ૨૭.

પુરુષને શબ્દાદિ વિષયોમાં શી રીતે વૈરાગ્ય થાય તે કહે છે:—

દોષદર્શનાદુભયોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોઃ આત્મનો વિષયસ્ય ચ । આત્મનો દોષઃ સક્લાન્ન-
રકપાતો ગર્ભવાસાદિશ્ચ । વિષયદોષઃ પરિણતિવિરસત્ત્વાદિઃ ૨૮

સૂ૦:—અંનેમાં દોષદર્શનથી [શાંતિ થાય છે.] ૨૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનાં મહદાદિ કાર્યોમાં પરિણામીપણું તથા દુઃખરૂપપણું ઇત્યાદિ જે નાનાપ્રકારના દોષો રહેલા છે તે દોષોને સાવધાનતાપૂર્વક વારંવાર જોવાથી પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલા વિષયાનુ-રાગની નિવૃત્તિ થાય છે. ૨૮.

જ્ઞાનોપદેશના અધિકારી મલિનચિત્તવાળા પુરુષો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન મલિનચેતસ્યુપદેશવીજપ્રરોહોઽજવત્ ॥ ૨૯ ॥

યથાસંસ્કૃતે ક્ષેત્રે ન વીજપ્રરોહઃ, તથા રાગાદિમલિનચેત-સિ નોપદેશવીજપ્રરોહઃ । “અજવાદિ”તિ અજનામ્નિ નૃપે માર્યાશોકાર્તે યથા વસિષ્ઠેનોપદેશો દત્તો ન સ્થિરીવમ્ભૂવ ॥૨૯॥

સૂ૦:—મલિન ચિત્તમાં ઉપદેશરૂપ બીજનું જિગલું થતું નથી, અજ[રાજ]ની પેઠે. ૨૯.

વિ૦:—જેમ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના મરણદ્વારા ઉપજેલા શોકથી મલિનચિત્તવાળા થયેલા અજરાજના ચિત્તમાં શ્રીવસિષ્ઠજીનો ઉપદેશ સ્થિર થઈ શક્યો નહિ તેમ પ્રત્યેક મલિન ચિત્તવાળા મનુષ્યના મલિન ચિત્તરૂપ ભૂમિમાં ઉપદેશરૂપ બીજના પડવાથી જ્ઞાનરૂપ અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય, શોક ને ભય ઇત્યાદિ મનુષ્યના મનના મેલ વા વિકારો છે. એમાંના કોઈ પણ વિકારનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પુરુષનું મન મલિન થઈ જાય છે, તેથી તે વેલાએ તેને સદ્ગુરુનો ઉપદેશ અસર કરી શકતો નથી. ૨૯.

મલિનચિત્તમાં જ્ઞાનનો આભાસ પણ પડી શકતો નથી એમ કહે છે:—

નાભાસમાત્રમપિ મલિનદર્પણવત્ ॥ ૩૦ ॥

યથા મલિને દર્પણે મુખાભાસમપિ ન પ્રતિભાતિ, તથા પ્રધાનપ્રતિબિમ્બિતત્વાદાત્મનઃ પ્રધાનકાર્યમાત્મજ્ઞાનમ્ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—[તેમાં] આભાસમાત્ર પણ [ઉપદેશ પડતો] નથી, મલિન દર્પણની પેઠે. ૩૦.

વિ૦:—જેમ ગેલા દર્પણમાં મનુષ્યના મુખાદિકનો આભાસમાત્ર પણ પડી શકતો નથી તેમ રાગાદિ દોષોવડે મલિન થયેલા ચિત્તમાં સદ્ગુરુના તત્વોપદેશની છાયામાત્ર પણ પડી શકતી નથી. ૩૦.

અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે એમ કહે છે:—

ન તજ્જસ્યાપિ તદ્રૂપતા પંકજવત્ ॥ ૩૧ ॥

ન કાર્યમેવ કારણં ભેદાત્ । નહિ પદ્મજ એવ પદ્મઃ ॥૩૧॥

સૂ૦:—તેમાંથી ઉપજેલાની પણ તદ્રૂપતા નથી, પંકજની પેઠે. ૩૧.

વિ૦:—જેમ ભૂમિના દોષથી ઉત્તમ ખીજથી પણ ખીજને યોગ્ય એવાં સારાં કમલો ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી તેમ અયોગ્ય ભૂમિના જેવા શિષ્યના-શ્રીતાના-મેલા હૃદયમાં સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશાનુસાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેના ચિત્તમાં રહેલા સંશયવિપર્યયાદિવડે તેના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. ૩૧.

અશ્વિમાદિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે પુરુષને કૃતાર્થતા થતી નથી એમ કહે છે:—

ન ભૂતિયોગેऽપિ કૃતકૃત્યતોપાસ્યસિદ્ધિ- વદુપાસ્યસિદ્ધિવત્ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने चतुर्थ आ-
ख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

यथा गुरुपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्यानावृत्तेः कृतकृत्य
ता, तथा न भूतियोगेन, पुनरावृत्तेः ॥ उपास्यसिद्धिवदिति
वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तावाख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

સૂ૦:—ઐશ્વર્યના લાભમાં પણ કૃતાર્થપણું નથી,
ઉપાસ્યની સિદ્ધિની પેઠે, ઉપાસ્યની સિદ્ધિની પેઠે. ૩૨.

વિ૦:—પુરુષને યોગાદિવડે અણિમાદિ સિદ્ધિઓનો લાભ થવાથી
મુક્તિનો લાભ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. જેમ ઉપાસકો ઉપા-
સનાદ્વારા પોતાના ઉપાસ્ય દેવને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ મુક્ત થઈ
શકતા નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનવિના કેવલ સિદ્ધિના લાભથી કોઈ પણ
પુરુષ મુક્ત થઈ શકતો નથી. ‘ ઉપાસ્યસિદ્ધિવત્ ’ એ પદની પુનરુક્તિ
આ ચોથા અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે છે. ૩૨.

इति श्रीमन्नथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिण्याख्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां चतुर्थ आख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

ૐ

॥ ૫. પરપક્ષનિર્જય ધ્યાય ॥

આ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત પાછળના ચાર અધ્યાયો-
માં મહામુનિ શ્રીકૃષ્ણપિલ્લએ સંપૂર્ણ કર્યો. હવે અન્ય વાદી-
ઓના પક્ષના ખંડનમાટે આ પાંચમા અધ્યાયનો આરંભ
તેઓશ્રી કરે છે. તેમાં શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કર-
વાની અગત્ય નથી એવી નાસ્તિકોની શંકાનું નિવારણ
નીચેના પહેલા સૂત્રથી કરે છે:—

**મંગલાચરણં શિષ્ટાચારાત્ ફલદર્શના-
ચ્છ્રુતિતશ્ચેતિ ॥ ૧ ॥**

કૃતેઽપિ મંગલે ગ્રન્થાપરિસમાપ્તેરકૃતેઽપિ સમાપ્તેઃ, કિં
મંગલેનેતિ યૈરુક્તં, તદનેન નિરસ્તમ્ ॥ ૧ ॥

સૂ૦:—શિષ્ટાચારથી, ફલના દર્શનથી, અને શ્રુતિથી
એમ મંગલાચરણ [છે.] ૧.

વિ૦:—શિષ્ટાચારથી, (શિષ્ટ પુરુષોનો શાસ્ત્રના આરંભમાં
મંગલ કરવું એવો પરંપરાનો આચાર છે તેથી,) ફલના (વિધન
કરનારા સંસ્કારોના નાશપૂર્વક તે ગ્રંથની સમાપ્તિના) દર્શનથી, અને

મંગલાચરણ કરવું એવી શ્રુતિની આગા હોવાથી ગ્રંથના આરંભમાં મંગલાચરણ આવશ્યક છે. તે મંગલાચરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે, નમસ્કારરૂપ, વસ્તુનિર્દેશરૂપ અને આશીર્વાદરૂપ. ૧.

ઈશ્વરવિના જીવોનાં કર્મોનાં ફલો જો સુખદુઃખો તે જીવોને કોણ આપશે એવી શંકાનું ઉત્તર સૂત્રકારશ્રી નીચેના સૂત્રથી આપે છે:-

નેશ્વરાધિષ્ઠિતે ફલનિષ્પત્તિઃ કર્મણા તત્સિદ્ધેઃ॥૨॥

યદીશ્વરઃ સ્વતંત્રઃ કર્તા, કર્મણા વિનાપિ કુર્યાત્ । અથ કર્મ સહકારી કુરુતે । કર્મેવાસ્તુ, કિમીશ્વરેણ । ન ચ સહકારી પ્રધાનશક્તિ બાધતે । સ્વાતંત્ર્યાવેધાત્ । કિં ચ સ્વાર્થપરાર્થાભ્યાં પ્રવૃત્તિર્દૃષ્ટા । ન ચેશ્વરસ્ય સ્વાર્થમસ્તિ । પરાર્થત્વે કારુણિકસ્ય દુઃસ્વમયસૃષ્ટ્યનુપપત્તિઃ । ન ચ પરાર્થપ્રવૃત્તિઃ, પરોપકારાદિનાપિ સ્વાર્થલાભાત્પ્રવૃત્તેઃ । તસ્માત્કર્મેવ જગત્કારણમસ્તુ ૨.

સૂ૦:-ઈશ્વરના અધિષ્ઠાનમાં (કર્મફલદાતાપણામાં) ફલની પ્રાપ્તિ નથી, કર્મવડે તેની સિદ્ધિથી. ૨.

વિ૦:-ઈશ્વરરૂપ કર્મફલપ્રદાતાનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ તેઓમાં વિષમતાનો તથા નિર્દયતાનો દોષ ન આવે માટે પુરુષનાં શુભાશુભ કર્મોને અનુસરીને ઈશ્વર ફલ આપે છે એમ તમારે કહેવું પડશે; વળી ઈશ્વર તથા કર્મ એ બંનેને કર્મફલદાતા માનવામાં ગૌરવ

છે, અને કર્મવડેજ પુરુષોને તેના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ માનવામાં લાઘવ છે, માટે કર્મજ પુરુષને ફલ આપે છે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. ૨.

ઈશ્વરમાં કર્મફલદાતાપણું સંભવતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

સ્વોપકારાદધિष्ठानं लोकवत् ॥ ૩ ॥

न च नित्यस्य स्वोपकारः समस्ति (संभवति) ॥ ૩ ॥

સૂ૦:—સ્વોપકારથી અધિષ્ઠાન [પ્રવૃત્ત થાય છે,]
કેકની પેઠે. ૩.

વિ૦:—આ સંસારમાં સર્વ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ પોતપોતાના ઉપકારમાટે એટલે પ્રયોજનની સિદ્ધિમાટે થાય છે. આત્મકામ (પૂર્ણ-કામ—સર્વ પ્રકારની કામનાવિનાના) ઈશ્વરને પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની સિદ્ધિની કાંઈ પણ અપેક્ષા હોવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તેમની પ્રાણીઓને કર્મનું ફલ દેવાના કામમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ. ૩.

જો ઈશ્વરને પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા માનશે તો તેમનામાં ઈશ્વરપણું નહિ રહે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ૪ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ૪ ॥

સૂ૦:—અન્યથા લૌકિક ઈશ્વરની પેઠે [થાય.] ૪.

વિ:—જો અકૃતાર્થ મનુષ્યાદિની પેઠે ઈશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની અપેક્ષાવાળા માનશે તો તે ઈશ્વર સ્વતંત્ર અને અઘૌઘિક છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય. રાજાદિની પેઠે તે ઈશ્વર પણ સંસારીજ સિદ્ધ થશે, અને તેમને અકૃતાર્થ મનુષ્યની પેઠે દુઃખાદિકની પ્રાપ્તિ પણ થશે. ૪.

અન્ય રીતે માનવાથી પણ તમારા ઈશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય એમ કહે છે:—

પારિભાષિકો વા ॥ ૫ ॥

પ્રકૃતિચ્છાયાપત્યા તત્કર્તૃત્વાદાત્મૈવ કર્તેતિ તસ્યેશ્વરસંજ્ઞેતિ
પારિભાષેતિ ॥ ૫ ॥

સૂ:—અથવા પારિભાષિક [છે એમ પણ ન બને.] ૫.

વિ:—અથવા ઈશ્વર એ એક પુરુષની પરિભાષામાત્ર એટલે નામમાત્ર છે, અર્થાત્ તમારા સાંખ્યમતમાં માનેલા પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત પુરુષનેજ અમે ઈશ્વર માનીએ છીએ, એમ જો તમે કહેશો તો તમારા નિત્ય, સ્વતંત્ર અને પૃથક્ ઈશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય. ૫.

ઈચ્છાબિના પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તેથી પ્રવૃત્તિવાળા ઈશ્વરને તમારે રાખી માનવા પડશે એમ કહે છે:—

ન રાગાદૃતે તત્સિદ્ધિઃ પ્રતિનિયતકારણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

અવિનાશાયસ્ય ચ્છરણસ્ય વ્યવિચારે સર્વજ્ઞાનાશ્વાસઃ ।

રાગશ્ચ પ્રવૃત્તિનિમિત્તમિતિ તં વિના કથં જગન્નિર્માતૃત્વં, ન ચ મુક્તસ્ય રાગોઽસ્તિ ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—રાગવિના તેની સિદ્ધિ નહિ, પ્રતિનિયત કારણપણથી. ૬.

વિ૦:—અનુકૂલપણાની બુદ્ધિથી ઉપજતા રાગવિના કોઈ પણ પ્રાણીથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. રાગ એજ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ અથવા પ્રધાનકારણ છે. જો તમે ઈશ્વરની સંસાર ઉપજાવવારૂપ વા પ્રાણીઓને તેમનાં કર્મોનાં ફલો દેવારૂપ પ્રવૃત્તિ માનશો તો તમારે તે ઈશ્વરને રાગી માનવાની અગત્ય પડશે, ને તેથી તેમના ઈશ્વરપણાની હાનિ થશે, અર્થાત્ તેઓ લૌકિક મનુષ્યજેવા થશે. ૬.

ઈશ્વરને રાગી માનવામાં ખીજો દોષ કહે છે:—

તદ્યોગેઽપિ ન નિત્યમુક્તઃ ॥ ૭ ॥

રાગયોગેઽપિ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:—તેના (રાગના) સંબંધમાં પણ નિત્યમુક્ત નથી. ૭.

વિ૦:—“ અમે માનેલા ઈશ્વર રાગી છે ” એમ જો તમે કહેશો તો તે ઈશ્વર નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય, પણ તે રાગી હોવાથી સાધારણ મનુષ્યની પેઠે અમુક્તજ સિદ્ધ થશે. ૭.

જો પ્રધાનની શક્તિના સંબંધથી ઈશ્વરમાં કર્તાપણું

ઉપજે છે એમ કહો તો તે પણ સંભવે નહિ એમ કહે છે:-

પ્રધાનશક્તિયોગાच्चेत्संगापत्तिः ॥ ૮ ॥

“ અસંગો હ્યયં પુરુષ ” इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—જે પ્રકૃતિની શક્તિના સંબંધથી [કર્તાપણું માનો તો] સંગની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૮.

વિ૦:—અમે માનેલા ઈશ્વરમાં રાગ નથી, પણ પ્રકૃતિના રંગેગુણની શક્તિના સંબંધથી તેઓમાં કર્તાપણું ઉપજે છે, એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણકે “ અસંગો હ્યયં પુરુષ: ” (આ પુરુષ નક્કી અસંગ છે,) આ શ્રુતિમાં પુરુષને અસંગ કહેલ છે, તેની સાથે વિરોધ આવે. વળી તે ઈશ્વરને સંબંધવાળા માનવાથી તે વિકારી ને વિનાશી કરશે. ૮.

પ્રધાનના સંગથી નહિ, પણ પ્રધાનની સત્તામાત્રથી ઈશ્વરમાં જગત્કર્તાપણું ઉપજે છે એમ જે તમે કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

સત્તામાત્રાच्चेत्सर्वैश्वर्यम् ॥ ૯ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वात्मनामी-
श्वरत्वम् ॥ ૯ ॥

સૂ૦:—જે સત્તામાત્રથી [તેમ માનો તો] સર્વ માં ઐશ્વર્ય [હોવું જોઈએ.] ૯.

વિ:—જડ ને વિકારી પ્રકૃતિની સાથે પુરુષનો સંગ થતો નથી, પણ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વમાત્રથીજ પુરુષમાં જગત્કર્તાપણું ઉપજે છે, એમ જો તમે કહો તો સર્વ પુરુષોમાં એવા ઐશ્વર્યના સદ્ભાવની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ આવે છે. તાત્પર્ય કે જેમ પ્રકૃતિ બધા કાલમાં ને બધા દેશમાં રહેનારી છે, તેમ પુરુષ પણ બધા કાલમાં ને બધા દેશમાં રહેનારો છે, ત્યારે બધા પુરુષોમાં જગત્કર્તાપણુરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી ? અમુક પુરુષ જોને તમે ઈશ્વર કહો છો તેમાંજ તે ઐશ્વર્ય કેમ પ્રતીત થાય છે ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર એક, સ્વતંત્ર ને નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ૯.

વળી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું સાધક પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ નથી, તેથી તે નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

પ્રમાણાભાવાન્ન તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ:—પ્રમાણુના અભાવથી તેની સિદ્ધિ નથી. ૧૦.

વિ:—ઈશ્વરમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણુનો અભાવ સર્વ વિચારકોના મતમાં સિદ્ધ છે, અર્થાત્ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુવડે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એમ સર્વ વાદીઓ સ્વીકારે છે. અનુમાનપ્રમાણુવડે અને શબ્દપ્રમાણુવડે પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ હવે પછી કહેવાશે તે કારણોથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એમ અમે માનીએ છીએ. આમ સર્વ પ્રમાણુના અભાવથી તેમનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે માનો છો તેવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૧૦,

અનુમાનપ્રમાણવડે પણ ઇશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી એમ કહે છે:—

સંબંધાભવાન્નાનુમાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાદ્વ્યાપ્તેસ્તદભાવાત્કુતઃ સમ્બન્ધગ્રહઃ । ન
ચાસાધારણસ્ય સમ્બન્ધગ્રહઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—સંબંધના અભાવથી અનુમાન [સંભવતું]
નથી. ૧૧.

વિ૦:—આ પ્રતીત થતા પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જગતની સાથે
ઇશ્વરનો જન્યજનકભાવ સંબંધ ન હોવાથી તમે માનેલા ઇશ્વરની સિદ્ધિ
અનુમાનપ્રમાણવડે પણ થઈ શકતી નથી, અર્થાત્ તમે માનેલા ઇશ્વરનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં અનુમાનપ્રમાણ પણ મળતું નથી. ૧૧.

શ્રુતિ પણ આ જગતને ઇશ્વરનું કાર્ય કહેતી નથી
એમ કહે છે:—

શ્રુતિરપિ પ્રધાનકાર્યત્વસ્ય ॥ ૧૨ ॥

“ પ્રધાનાજ્જગદુત્પદ્યત ” इति श्रुतिरस्ति । तस्मादीश्वर-
साधकप्रमाणान्याभासानि ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિના કાર્યરૂપાની શ્રુતિ પણ [છ.] ૧૨.

વિ૦:—“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं; प्रजाः सृजमानां

સરૂપાઃ ॥ ” (પોતાના જેવા રૂપવાળી ઘણી પ્રજા સૃજનારી પ્રકૃતિ એક ને રાતા, ઘોળા ને કાળા વર્ણુવાળી છે,) આ શ્રુતિ પણ આ જગતના પ્રકૃતિના કાર્યપણાને કહે છે. એમ પ્રસક્ષ, અનુમાન અને આગમ આ ત્રણ પ્રમાણોવડે ઈશ્વરના જગત્કર્તાપણાની અસિદ્ધિ છે.

ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અને કર્તાપણાનો નિષેધ સાધકને ઐશ્વર્યની અભિલાષા ન થાય, અને પરવૈરાગ્યદ્વારા તે વિવેકમાન મેળવવા સમર્થ થાય તેમાટે છે. આ ગ્રંથમાં ઈશ્વરનો નિષેધ પ્રૌઢિવાદથી છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયું છે. ૧૨.

અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજે છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે:—

નાવિદ્યાશક્તિયોગો નિઃસંગસ્ય ॥ ૧૩ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—અસંજને અવિદ્યાશક્તિનો સંબંધ નથી. ૧૩.

વિ૦:—આત્માનો અસંગસ્વભાવ છે, તેથી તેમાં અવિદ્યાશક્તિનો યોગ અથવા સંબંધ થવાનો સંભવ નથી, માટે અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજવાનો સંભવ પણ નથી. ૧૩.

અવિદ્યાનો સંબંધ આત્મામાં વાસ્તવિક નથી, કિંતુ અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલો છે, એમ માનવાથી આત્માના અસંગપણાને હાનિ નહિ પહોંચે, એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથોગે તત્સિદ્ધાવન્યોઽન્યાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

અવિદ્યયા વિના ન સૃષ્ટિઃ, સૃષ્ટ્યા વિના નાવિદ્યેત્યન્યોઽન્યાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૂ૦:—તેના સંબંધમાં તેની સિદ્ધિથી અન્યોન્યાશ્રયપણું [થાય.] ૧૪.

વિ૦:—જો તમે અસંગસ્વભાવવાળા આત્મામાં અવિદ્યાવડે કદપાયેલો અવિદ્યાનો સંયોગ સિદ્ધ કરવા જશો તો તેમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે. અવિદ્યાના સંયોગવિના આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ, અને સૃષ્ટિવિના અવિદ્યાના સંયોગની ઉત્પત્તિ નહિ, આમ પ્રત્યેકને પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પરસ્પરની અપેક્ષા રહેવાથી તેમના કાર્યકારણુભાવનો નિશ્ચય થાય નહિ, એ અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. ૧૪.

અનાદિપણાને લીધે બીજા અને અંકુરની પેઠે તેમનામાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ નહિ આવે એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન बीजांकुरवत्सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

ભવેદેવં, યદ્યનાદિઃ સંસારઃ । કિંતુ સાદિઃ સંસારઃ । શ્રુતિશ્ચ “ વિશ્વતશ્ચક્ષુરુત વિશ્વતો બુદ્ધો વિશ્વતો બાહુરુત વિશ્વતસ્પાદ । સં બાહુભ્યાં ધમતિ સં પતત્રૈર્ચાવાભૂમી જનયન્દેવ એકઃ ॥ ” તસ્માત્પ્રલયે પ્રવાહવિચ્છેદ ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂ૦:—આદિવાળા સંસારની શ્રુતિથી ખીજાંકુરની પેઠે નથી. ૧૫.

વિ૦:—જો સંસાર અનાદિ હોય તો ખીજના અને અંકુરના દષ્ટાંતની પેઠે તેઓમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ ન આવે એ ઠીક, પણ સંસાર અનાદિ નથી, કેમકે “ દ્યાવામૂર્તી જનયન્દેવ એકઃ ॥ ” (એક પરમાત્મા સ્વર્ગ અને ભૂમિને ઉત્પન્ન કરતા હવા,) આ શ્રુતિમાં તેની ઉત્પત્તિ કહી તેને આદિવાળો-ઉત્પન્ન થયેલો-કહેલ છે. આમ હોવાથી આગળ કહેલો અન્યોન્યાશ્રયદોષ દૂર થતો નથી. ૧૫.

વિદ્યાથી અવિદ્યાના ભિન્નપણામાં બ્રહ્મનો બાધ બતાવે છે:—

વિદ્યાતોઽન્યત્વે બ્રહ્મબાધપ્રસંગઃ ॥ ૧૬ ॥

વિદ્યાતોઽન્યત્વે બ્રહ્મણોઽપિ વિદ્યાતોઽન્યત્વેઽવિદ્યાત્વં સ્યાત્ । તતશ્ચ બ્રહ્મત્વબાધ ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—વિદ્યાથી [અવિદ્યાના] અન્યપણામાં બ્રહ્મના બાધનો પ્રસંગ [આવે છે.] ૧૬.

વિ૦:—વિદ્યાથી ભિન્ન તે અવિદ્યા એવું જો અવિદ્યાનું લક્ષણ નમે કહેશે તો એતનરૂપ બ્રહ્મ પણ વિદ્યાથી ભિન્ન હોવાથી અવિદ્યા થશે, ને તેથી તેનો બાધ અથવા તેનો વિદ્યાવડે નાશ પોતાનીમેજેજ સિદ્ધ થશે, કેમકે તમારા મતમાં બ્રહ્મ પણ વિદ્યાથી ભિન્ન છે. બ્રહ્મ એ વિદ્યાથી ભિન્ન માટે તે અવિદ્યા, અને અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા નાશ થાય એ તો બિધાકુંજ છે. આવી રીતે વિદ્યાથી ભિન્નને અવિદ્યા કહેવાથી બ્રહ્મના બાધનો પ્રસંગ આવે છે. ૧૬.

એના સંબંધમાં વળી બીજી યુક્તિ કહે છે:-

અબાધે નૈષ્ફલ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

યદિ વિદ્યાયાવિદ્યા ન બાધ્યતે, વિદ્યૈવ ન ભવિષ્યતીતિ ૧૭

સૂ૦:-અબાધમાં નિષ્ફલપણું [થશે.] ૧૭.

વિ૦:-બ્રહ્મ એ વિદ્યાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનો વિદ્યાદ્વારા બાધ થતો નથી એમ જો તમે કહેશો તો અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી તે વિદ્યા એ તમારું માનેલું વિદ્યાનું લક્ષણ નિષ્ફલ થશે વિદ્યા જો અવિદ્યાનો નાશ ન કરે તો પછી તેમાં વિદ્યાપણું રહે નહિ, માટેજ તમારી ઇચ્છા ન હોય તોપણ તમારે બલાતકારે અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા નાશ અંગીકાર કરવો પડશે, અને તેથી ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મના બાધનો વિરોધ અવિચલ રહેશે. ૧૭.

અન્યપક્ષમાં (વિદ્યાવડે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે એ પક્ષમાં) પણ દોષ રહે છે એમ કહે છે:-

વિદ્યાબાધ્યત્વે જગતોઽપ્યેવમ્ ॥ ૧૮ ॥

જગતોઽપ્યવિદ્યાત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:-વિદ્યાવડે બાધ્યપણામાં જગતનું પણ એવી રીતે [થશે.] ૧૮.

વિ૦:-અવિદ્યા એ વિદ્યાથી ભિન્ન છે, અને તેનો વિદ્યાવડે નાશ થાય છે, એમ સ્વીકાર કરવાથી આ જગતને પણ વિદ્યાથી

ભિન્ન અવિદ્યારૂપ કહીને તેનો તમારે વિદ્યાદ્વારા નાશ અંગીકાર કરવો પડશે, ને જો વિદ્યાદ્વારા આ જગતનો નાશ થાય છે એમ અંગીકાર કરીએ આ જગતની કોઈને પ્રતીતિ ન થતી જોઈએ. ૧૮.

આ જગતને અવિદ્યારૂપ કહેવામાં દોષ પ્રતિ પાદન કરે છે:—

તદ્રૂપત્વે સાદિત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનાદિરિપમાવિદ્યા । જગતસ્તદ્રૂપત્વેઽવિદ્યાયાઃ સાદિ-
ત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—[જગતના] તેના (અવિદ્યાના) રૂપપણામાં
[અવિદ્યાનું] સાદિપણું [થશે.] ૧૯.

વિ૦:—આ જગતને અવિદ્યારૂપ કહેવાથી તમારે અવિદ્યાનું સાદિપણું (ઉત્પત્તિવાળાપણું) અંગીકાર કરવું પડશે, કેમકે જગતનું સાદિપણું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. તમારા મતમાં અવિદ્યાને અનાદિ માનેલી છે તેને જો તમે આદિવાળી માનશો તો તમારા મતનો પરિત્યાગ થશે. ૧૯.

ધર્માધર્મના સંસ્કારો આ જગતનું કારણ નથી, પણ સ્વભાવ આ જગતનું કારણ છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

ન ધર્માપલાપઃ પ્રકૃતિકાર્યવૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેર્નિત્યત્વાત્સ્વભાવસ્યૈકત્વાદ્ધર્માભાવાદ્વિચિત્રકાર્યાનુ-
ત્પત્તિઃ । તસ્માદ્ધર્મભેદેન કાર્યવૈચિત્ર્યમ્ । ન ધર્માપલાપઃ ૨૦

સૂ૦:—પ્રકૃતિના કાર્યના વિચિત્રપણાથી ધર્મનો (ધર્મ-
રૂપ નિમિત્તકારણનો) અભાવ નથી. ૨૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં કાર્યો વિચિત્ર હોવાથી તેના નિમિત્તકારણરૂપ
ધર્માધર્મનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી; અર્થાત્ ધર્માધર્મને આ
પ્રતીત થતા વિચિત્ર જગતનું કારણપણું નથી એમ કહેવાય નહિ. જો
આ જગતનું ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણ ન હોય તો પ્રકૃતિ પોતાના
સ્વભાવપ્રમાણે એકરૂપેજ પરિણામ પામે, પણ આવા વિચિત્રરૂપે
પરિણામ નજ પામે. ૨૦.

ધર્માધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ કહે છે:—

શ્રુતિલિંગાદિભિસ્તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૧ ॥

‘શ્રુતી’તિ શાબ્દં પ્રમાણં દર્શિતં, ‘લિંગે’ત્યનુમાનઃ । આદિ-
શબ્દાદ્યોગિપ્રત્યક્ષં દર્શિતમ્ । એભિર્ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિ તથા અનુમાનાદિવડે તેની સિદ્ધિ
[થાય છે.] ૨૧.

વિ૦:—વેદવચનરૂપ શ્રુતિ, અનુમાન અને યોગીઓનું અલૌકિક
પ્રત્યક્ષ એ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણોદ્ધારા ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય
છે. “ પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન ” (પુણ્યકર્મવડે
પુણ્યવાળા મનુષ્યને સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પાપકર્મવડે

પાપી મનુષ્યને નરકાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે,) એ શ્રુતિમાં પુણ્યપાપનેજ ધર્માધર્મ કહેવામાં આવેલ છે. સુખી પ્રાણીઓને જોઈ તેમણે પૂર્વે કરેલા ધર્મનું અને દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈને તેમણે પૂર્વે કરેલા અધર્મનું વિવેકી મનુષ્યોને અનુમાન થાય છે. વળી યોગીઓ યોગવડે પ્રાપ્ત કરેલા અલૌકિક સામર્થ્યથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણનાં રહેલા ધર્માધર્મના સંસ્કારોને જોઈ શકે છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

જો દેશકાલને વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કારણપણું ન હોય તો કાશ્મીરમાં કેસર અને વસંતમાં આંખાના મોરની ઉત્પત્તિ કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન નિયમઃ પ્રમાણાંતરાવકાશાત્ ॥ ૨૨ ॥

નાદદૃષ્ટમેવ કારણમિતિ નિયમઃ । કિંત્વદૃષ્ટં સહકારિ-
કારણં, અન્યેષામપિ કારણત્વં, પ્રમાણસદ્ભાવાત્ ॥ ૨૨ ॥

સૂ૦:—અન્ય પ્રમાણના અવકાશથી [ધર્માધર્મનાજ કારણપણાનો] નિયમ નથી. ૨૨.

વિ૦:—અદૃષ્ટજ (ધર્માધર્મના સંસ્કારોજ) પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે એવો નિયમ નથી, કિંતુ અદૃષ્ટ એ મુખ્યકારણ છે, અને ખીજાં પ્રમાણોના સદ્ભાવથી દેશકાલાદિ ખીજાં યોગ્ય કારણોને ગોણ-કારણપણું છે. નિમિત્તકારણરૂપ જો અદૃષ્ટ તેના સાહાય્યવિના નાનામાં

નાનું કાર્ય પણ થઈ શકે નહિ, માટે પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં એ મુખ્યકારણ ગણાય છે, અને અન્ય ગૌણકારણ ગણાય છે. ૨૨.

આ સંસારનું નિમિત્તકારણ એકલો અધર્મજ હશે, કેમકે આ સંસાર દુઃખમય જોવામાં આવે છે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनाच्छ्रमादृष्टमेवास्तु ॥ २३ ॥

સૂ૦:—જંનેમાં પણ એમ (પ્રમાણ) [છે.] ૨૩.

વિ૦:—આ સંસારને દુઃખમય જોઈ માત્ર અધર્મજ તેનું નિમિત્તકારણ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તેમાં (આ સંસારમાં) સુખ પણ જોવામાં આવે છે, માટે ધર્મ પણ આ સંસારનું નિમિત્તકારણ માનવાની અગત્ય છે. આ વિચિત્ર સંસારમાં પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ જંને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, માટે તેનું કારણ ધર્માધર્મ જંને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૩.

દુઃખના અભાવમાં સુખનું અભિમાન હોવાથી અહિં દુઃખના અભાવના કારણમાં અદૃશજ્ઞ સુખ્ય છે, અને સુખકારણમાં તે ગૌણ છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

अर्थात्सिद्धिश्चेत्समाबमुभयोः ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसंभवादुभयोस्तुल्यत्वमिति ॥ २४ ॥

સૂ૦:—અર્થથી સિદ્ધિ [છે એમ કહો] તો બંનેમાં [તે] સમાન [છે.] ૨૪.

વિ૦:—દુઃખાભાવ એજ સુખ એમ કહેવાથી સુખ તથા દુઃખ એ બંનેનાં સ્વરૂપ સમાન થશે. તમે કહ્યું કે સુખ એ પૃથક્ પદાર્થ નથી, પણ દુઃખનો અભાવ એજ સુખ; તો અમે કહીશું કે દુઃખ પણ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, કિંતુ સુખનો અભાવ એજ દુઃખ. આમ થવાથી સુખના સ્વરૂપની પેઠે દુઃખના સ્વરૂપનો નિર્ણય પણ સમાન થઈ જશે. આવી રીતનો નિરર્થક વિવાદ કરવાના કરતાં તુલ્ય યુક્તિના પ્રભાવે સુખ અને દુઃખ તથા તેમનાં કારણ શુભાદૃષ્ટ ને અશુભાદૃષ્ટ એ બંને સ્વતંત્ર અથવા પૃથક્ છે એવી રીતે કહેવું એજ યોગ્ય છે. ૨૪.

धर्माद्वि आत्माना धर्मो नथी એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

अंतःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । आत्मधर्मत्वे निःसंगत्वश्रुतिविरोधः २५

સૂ૦:—ધર્માદિનું અંતઃકરણના ધર્મપણું [છે.] ૨૫.

વિ૦:—ધર્મ, અધર્મ, રાગ ને દ્વેષ આદિ ધર્મો અંતઃકરણરૂપ ધર્મોના છે, તે કદીપણુ આત્માના ધર્મો નથી. આમ હોવાથી અસંગ ને અપરિણામી આત્મામાં પરિણામીપણાનો દોષ આવતો નથી. ૨૫.

અંતઃકરણના પૂર્વોક્ત ધર્મે આત્મામાં જઈને કાર્ય કરે છે એમ કહેવાકરતાં તે ધર્મેનું અસ્તિત્વજ નથી એમ કહેવું એ વધારે સારું છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ગુણાદીનાં ચ નાત્યન્તવાધઃ ॥ ૨૬ ॥

યથા પૃથિવ્યાદીનાં દૃષ્ટવાન્નાત્યન્તવાધઃ, તથા ગુણાદીના ધર્માદીનામપિ । અન્યધર્મસ્યાપ્યન્યત્ર કાર્યકારણં ચિત્તિચ્છાયા-પત્યેત્યુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂ૦:—વળી ગુણાદિનો અત્યંત બાધ નથી. ૨૬.

વિ૦:—સત્વાદિ ગુણોનું તથા તે ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનું અત્યંત મિથ્યાપણું માની શકાતું નથી. આત્મામાં બ્યારે સત્વાદિ ગુણોનું તથા તે ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે તે આત્મામાં આરોપિત થતા એ ધર્મોનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે, તેથી તે ધર્મો છે એમજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૨૬.

દુઃખાભાવ એ સુખ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

પંચાવયવયોગાત્સુખસંવિત્તિઃ ॥ ૨૭ ॥

યદ્યપિ માનસપ્રસક્તેણ ભાવરૂપં સુખમવસીયતે, તથાપિ પરબોધાય પ્રમાણમપ્યુક્તમ્ । પંચાવયવયોગાદિતિ દ્વયવયવમનુ-

માનમિતિ નિરસ્તમ્ । પ્રતિજ્ઞાહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનમિતિ ।
 અનેન પક્ષધર્મત્વં સપક્ષસત્ત્વં વિપક્ષાદ્વ્યાવૃત્તિરસત્પ્રતિપક્ષત્વમ-
 વાધિતવિષયત્વં સિદ્ધમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂ૦:—પાંચ અવયવના યોગથી સુખની સિદ્ધિ
 [છે.] ૨૭.

વિ૦:—“ દુઃખનો અભાવ એ સુખ ” આમ માનવું યોગ્ય
 નથી, અર્થાત્ સુખ એ અભાવરૂપ પદાર્થ નથી, કારણકે તે સુખ
 પાંચ અવયવોના સંબંધથી “છે” એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,
 ઉદાહરણ, ઉપનય ને નિગમન એમને ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોમાં પાંચ
 અવયવો કહે છે. પક્ષમાં સાધ્ય છે એવા કથનને પ્રતિજ્ઞા કહે છે.
 જ્યાં સાધ્યનો સંદેહ થાય તેને પક્ષ કહે છે. અનુમાનપ્રમાણવડે
 જેને સિદ્ધ કરવું હોય તેને સાધ્ય કહે છે. સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની
 યોગ્યતાવાળા ક્ષિપ્રને હેતુ કહે છે. જેમાં સાધ્ય તથા હેતુ એ બંનેના
 સદ્ભાવનો વાદિપ્રતિવાદીને પૂર્વે નિશ્ચય થયો હોય એવા દૃષ્ટાંતને
 ઉદાહરણ કહે છે. આ પક્ષ પણ સાધ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ તે
 હેતુવાળો છે એવા કથનને ઉપનય કહે છે. વ્યાપ્તિવાળાને વ્યાપ્ય
 કહે છે. સાધ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ તે હેતુવાળો હોવાથી આ
 પક્ષ સાધ્યવાળો છે એવા કથનને નિગમન કહે છે. પરોક્ષ સાધ્યના
 અસ્તિત્વમાં શંકા કરનાર ખીજા પુરુષપ્રતિ તેને અનુભિતિપ્રમા ઉપજવ-
 વામાટે આ પાંચ અવયવોનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ આ પર્વત
 અગ્નિવાળો છે, આ પ્રતિજ્ઞા છે; ધૂમાડાવાળો હોવાથી, આ હેતુ છે;
 જે જે સ્થલ અવિચ્છિન્નધૂમાડાવાળું હોય છે તે તે સ્થલ અગ્નિવાળું

હોય છે, જેમ રસોડું, આ ઉદાહરણ છે; આ પર્વત પણ અગ્નિની સાથે વ્યાપ્ય જે ધૂમાડો તેવાજો છે, આ ઉપનય છે; તેથી પર્વત અગ્નિવાજો છે, આ નિગમન છે. એ પાંચ અવયવોવડે સુખના અસ્તિત્વની પણ સિદ્ધિ કરી શકાય છે, માટે તે સુખ દુઃખના અભાવરૂપ નથી, પણ સ્વતંત્ર સદ્ભાવવાળી વસ્તુ છે. સુખ સત્ છે, મુખ્યાદિકની પ્રસન્નતારૂપ કાર્ય કરનારું હોવાથી, જે જે કાર્ય કરે છે તે તે સત્ હોય છે, જેમ ચેતન. સુખ એ મુખ્યાદિકની પ્રસન્નતારૂપ કાર્ય કરનારું છે, માટે સુખ સત્ છે. એવી રીતે ઉપર કહેલા પાંચ અવયવોથી સુખની સદ્રૂપતા સિદ્ધ થાય છે. જોકે પુરુષરૂપ ચેતન અવિકારી છે, તેથી તેનું કોઈ પણ કાર્ય સંભવતું નથી, તથાપિ વિષયનો પ્રકાશ કરવો એ પુરુષનું કાર્ય ગણાય છે. સુખની પેઠે ધર્માધર્મ પણ ભાવરૂપ છે, અભાવરૂપ નથી. ૨૭.

માત્ર એકવાર સાથે જોવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન (હેતુનું સાધ્યની સાથે રહેવાનું જ્ઞાન) થાય નહિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

ન સકૃદ્ગ્રહણાત્સમ્બંધસિદ્ધિઃ ॥ ૨૮ ॥

સ્વપ્રતીતિવિરોધાત્ । તથા ચ વહ્નિરાસમયોઃ સ્પર્શના-
દનુમાનં સ્યાત્ । નૈવં પ્રતીયત્ત્વ ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:-એકવારના ગ્રહણથી સંબંધની સિદ્ધિ [થાય] નહિ. ૨૮.

વિ૦:-પોતાના અનુભવના વિરોધથી માત્ર એકવાર કોઈ પણ

એ વસ્તુઓને સાથે જોવાથી તે બંને વસ્તુના પરસ્પરના હેતુરૂપ ને સાધ્યરૂપ સંબંધની સિદ્ધિરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાન નક્કી થઈ શકે નહિ. જ્યારે ઘણી વાર તેમનો સાથેજ રહેવાનો અનુભવ થાય ત્યારેજ તેમના વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો નિર્ણય થાય છે. ૨૮.

હવે વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

નિયતધર્મસાહિત્યમુભયોરેકતરસ્ય વા વ્યાપ્તિઃ ૨૯

ઉભયોરિતિ સમવ્યાપ્તિકયોઃ કૃતકત્વાનિત્યત્વયોઃ । एक-
तरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्येति तथा च “यावच्चाव्यतिरेकि-
त्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका-
बलम् ” ॥ २९ ॥

સૂ૦:—બંનેનું અથવા એકનું નિયમપૂર્વક ધર્મસહિત-
પણું [તે] વ્યાપ્તિ [કહેવાય છે.] ૨૯.

વિ૦:—એકની સાથે બીજાની અથવા બંનેની પરસ્પર જે ચોક્કસ એકત્ર સ્થિતિ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. તેમાં બંને પદાર્થના ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ સમવ્યાપ્તિ છે, અને બેમાંના એક પદાર્થના ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ વિષમવ્યાપ્તિ છે. ધૂમાડાની અવિચ્છિન્ન રેખા જોઈને ત્યાં અગ્નિની સિદ્ધિ થાય છે, પણ અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડાની ચોક્કસ સિદ્ધિ થતી નથી, જેમ તપાવેલા લોઢામાં ધૂમાડાનો અભાવ છે, અને અગ્નિની સ્થિતિ છે. આ વિષમવ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે. જે કાર્ય હોય તે અનિત્ય હોય, અને જે અનિત્ય હોય તે કાર્ય હોય,

એમાં સમવ્યાપ્તિ થઇ. ધૂમાડા તથા અગ્નિમાં એમ ન થયું, માટે તે વિષમવ્યાપ્તિ થઇ. ૨૯.

ત્યારે વ્યાપ્તિ એ હેતુ ને સાધ્યથી ભિન્ન પદાર્થ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન તત્ત્વાંતરં વસ્તુકલ્પનાપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૦ ॥

તત્ત્વાંતરસ્વીકારેડપ્યવ્યભિચારો વક્તવ્યઃ । સ एवास्तુ,
કિં વસ્તુકલ્પનયેતિ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—[તે] તત્ત્વાંતર નથી, [અન્ય] વસ્તુની કલ્પનાની પ્રાપ્તિથી. ૩૦.

પિ૦:—વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ તે હેતુવડે સિદ્ધ થનાર સાધ્ય તથા હેતુરૂપ સાધક એ એથી ભિન્ન અન્ય કોઇ પૃથક્ પદાર્થ નથી. જો આવી રીતે અંગીકાર ન કરીએ તો તેના (વ્યાપ્તિના) આશ્રયમાટે વળી એક અન્ય વસ્તુની પણ અવસ્ય કલ્પના કરવી પડે, ને તેથી ગૌરવદોષની પ્રાપ્તિ થાય. ૩૦.

એ વ્યાપ્તિના સંબંધમાં કેટલાક સાંખ્યાચાર્યોનો મત કહે છે:—

નિજશક્ત્યુદ્ભવમિત્યાચાર્યાઃ ॥ ૩૧ ॥

અસ્તિ વદ્વિધૂમયોર્નિજા શક્તિઃ । સા દ્વયોર્દર્શનેન ગૃહ્યતે । સૈવ વ્યાપ્તિરિતિ ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—પોતાની શક્તિનો ઉદ્ભવ [તે વ્યાપ્તિ] એમ આચાર્યો [કહે છે.] ૩૧.

વિ૦:—સાંખ્યસિદ્ધાંતના કેટલાક આચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—
ધુમાડા આદિ હેતુમાં તથા અગ્નિ આદિ સાધ્યમાં એક પ્રકારની સ્વાભાવિકશક્તિ રહેલી છે. તેમની તે શક્તિ તેઓના ઘણી વારના સહચારદર્શનાદિદ્વારા જ્ઞેનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. આ તેમની પોતાનામાં રહેલી સ્વાભાવિકશક્તિની જે ઉત્પત્તિ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. ૩૧.

વ્યાપ્તિના સંબંધમાં શ્રીપંચશિખાચાર્યનો મત કહે છે:—

આધેયશક્તિયોગ इति पंचशिखः ॥ ૩૨ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्यापि वस्तुनो दर्शनात्
' अत्रायं शक्त ' इति ज्ञानं स्यात् । न चैवम् । तस्मादाधेय-
शक्तिर्वाच्येति ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦:—આધેયશક્તિનો નિશ્ચય [તે વ્યાપ્તિ] એમ પંચશિખા [આચાર્ય કહે છે.] ૩૨.

વિ૦:—શ્રીપંચશિખાનામના સાંખ્યવેત્તા મુનિ કહે છે કે આધેયશક્તિના નિશ્ચયનું નામ વ્યાપ્તિ છે. આધેયશક્તિનો એટલે વ્યાપકને આધારે રહેલા વ્યાપ્યપણાનો જે નિશ્ચય તે વ્યાપ્યનો ધર્મ છે.

સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી પૃથક્ પદાર્થ નથી

તેમજ તે સાધ્યસાધકનું સ્વરૂપ પણ નથી, માત્ર તે સાધ્યસાધકનો એક પ્રકારનો સંબંધ છે. ૩૨.

હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનવામાં દોષ કહે છે:—

ન સ્વરૂપશક્તિર્નિયમઃ પુનર્વાદપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૩ ॥

યદિ સ્વરૂપં શક્તિઃ, શક્તો મલ્લુ ઇતિ પુનરુક્તં સ્યાત્ ॥૩૩॥

સૂ૦:—પુનરુક્તિની પ્રાપ્તિથી સ્વરૂપભૂત શક્તિ વ્યાપ્તિ નથી. ૩૩.

વિ૦:—નિયમ એટલે વ્યાપ્તિ. હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી, કેમકે તેમ માનવામાં નીચેના સૂત્રમાં જણાવેલો પુનરુક્તિ-દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩.

હવે તે પુનરુક્તિદોષને બતાવે છે:—

વિશેષણાનર્થક્યપ્રસક્તેઃ ॥ ૩૪ ॥

શક્તો દેવદત્ત ઇતિ પ્રત્યયો ન સ્યાત્, કિંતુ દેવદત્તો દેવદત્ત ઇતિ ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦:—વિશેષણના વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.] ૩૪.

વિ૦:—તમે જે હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનશો

તો જોમ લુગડું અને વસ્ત્ર આ બંને શબ્દો એક પટનુંજ બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શક્તિ ને વ્યાપ્તિ આ બંને શબ્દો પણ એક અર્થનું બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થશે, ને સ્વરૂપભૂત આ વિશેષણનું કશું નિરર્થક થશે. એકશબ્દવડેજ ઇચ્છિત અર્થનો બોધ થયા છતાં તે અર્થના વાચક અન્ય શબ્દનું પ્રયોજનવિના પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવાને પુનરુક્તિદોષ કહે છે. એવી રીતે વિશેષણના અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિથી એકલા હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી. ૩૪.

વળી એમાં બીજું દૂષણ કહે છે:-

પલ્લવાદિષ્વનુત્પત્તેશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

પલ્લવાદિષુ સ્વરૂપસ્ય તાદવસ્થપાદપ્રયુક્તેઽપિ મંત્રે ત્રિષા-
પનોદનં સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—અને પત્રાદિમાં અસંભવથી [પણ એમ નથી.] ૩૫.

વિઃ—વૃક્ષનાં પાંદડાં વૃક્ષપર રહે છે, તેથી પાંદડાં જોવાથી ત્યાં વૃક્ષનું અનુમાન થાય છે. જો તમે હેતુના સ્વરૂપમાત્રનેજ વ્યાપ્તિ કહેશો તો વૃક્ષરહિત કોઇ સ્થાને તોડેલાં પાંદડાંનો પડેલો સમૂહ જોઇને તે વૃક્ષરહિત સ્થાનમાં પણ વૃક્ષના હોવાનું અનુમાન થવું જોઇએ, પણ એવું અનુમાન થતું નથી. તોડેલાં પાંદડાંમાં આધેયશક્તિનો નાશ થવાથી શ્રીપંચશિખાચાર્યના મતમાં આ દોષ આવતો નથી. ૩૫.

હવે એ બંને મતનું સમાધાન કહે છે:—

આધેયશક્તિસિદ્ધૌ નિજશક્તિયોગ:

સમાનન્યાયાત્ ॥ ૩૬ ॥

નિજા ચાસૌ શક્તિશ્ચેતિ નિજશક્તિઃ, ન તુ સ્વરૂપમેવ શક્તિઃ । તથા આધેયશક્તિસિદ્ધૌ નિજશક્તિયોગઃ સમાનન્યાય-ત્વાત્ । તથા ચ શક્તેરવિશેષાદાધેયશક્તિયોગો વા નિજશક્તિ-યોગો વેતિ સમાનો ન્યાયઃ । યચ્ચ વસ્તુગ્રહણે પ્રથમં ન ગૃહ્યતે, ચિત્રશક્તિત્વાત્પદાર્થાનાં, યથા સ્થિતોઽપિ પિતાપુત્રસં-બન્ધો વિનોપદેશાન્ન ગૃહ્યતે । અત એવોક્તં ‘ નિજશક્ત્યુદ્ભવ ’-મિતિ ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—આધેયશક્તિની સિદ્ધિમાં નિજશક્તિનો ઉદ્ભવ [પણ] સમાન યુક્તિથી [સિદ્ધ થાય છે.] ૩૬.

વિ૦:—આધારને આધારે રહેલી આધેયશક્તિ એ વ્યાપ્તિ એમ સિદ્ધ થવાથી આધારરૂપ વસ્તુની પોતાની શક્તિનો ઉદ્ભવ એ વ્યાપ્તિ એમ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે તે બંનેનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિનું સમાનપણું છે. જેવી યુક્તિથી આધેયશક્તિનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ થાય છે તેવી યુક્તિથીજ સાધ્યસાધકની શક્તિની ઉત્પત્તિનું વ્યાપ્તિપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. ૩૬.

પદના તથા પદાર્થના તાદાત્મ્યનો (એકપણાનો) નિષેધ કરે છે:—

વાચ્યવાચકભાવઃ સમ્બન્ધઃ શબ્દાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

તાદાત્મ્યપક્ષે ઘટોઽપિ શ્રોત્રગ્રાહ્યઃ સ્યાત્, શબ્દોઽપિ
ચાક્ષુષો ભવેત્, અન્યાદ્યુચ્ચારણે મુખદાહાદિપ્રસઙ્ગ इति । ૩૭।

સૂ૦:—શબ્દનો તથા અર્થનો વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ
[છે.] ૩૭.

વિ૦:—શબ્દ તથા અર્થ એ બંનેનો વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે,
તાદાત્મ્યસંબંધ નથી. શબ્દ એ વાચક અને અર્થ એ વાચ્ય છે. શબ્દના
અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવસંબંધને લીધેજ વાચકશબ્દથી, તે શબ્દવડે
જે વાચ્ય અર્થ હોય તે વાચ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જે વાચક-
શબ્દનું તથા તે શબ્દવડે વાચ્ય અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય તો શબ્દના
અને અર્થના એકપણાથી કાનથી ઘડો એવો શબ્દ સાંભળીને તે શબ્દથી
અભિન્ન ઘડો દેખાવાનો, આંખે ઘડો જોયો તેથી તેને ઘડો એવો
શબ્દ સંભળાવાનો, તે અગ્નિના ઉચ્ચારણથી મુખ બળવાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થશે, પણ તેમ થતું નથી એ સર્વને જ્ઞાત છે, માટે શબ્દનો તથા
અર્થનો તાદાત્મ્યસંબંધ નથી, પણ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે. ૩૭.

એમાં જે હેતુ છે તે કહે છે:—

ત્રિભિઃ સંવંધસિદ્ધિઃ ॥ ૩૮ ॥

ત્રિભિઃ પ્રકારૈર્વ્યુત્પત્તિગ્રહણાત્ । આત્મોપદેશાત્, યથા
'અયં ઘટ' इति । वृद्धव्यवहारात्, 'यथा गामानय शृक्षां

દળેને'તિ, અત્ર પ્રયોજકવૃદ્ધવાક્યાત્પર્યોજ્યવૃદ્ધપ્રવૃત્તિ દૃષ્ટા
બાલસ્ય । પ્રસિદ્ધપદસામાનાધિકરણ્યાત્, યથા ' પક્ષી આમ્રં
મક્ષયતી'તિ શ્રુત્વામ્રમક્ષણાર્થે જાનાતિ, પક્ષીતિ તદાનીં
પ્રતિપચ્ચતે ॥ ૩૮ ॥

સૂત્ર:—ત્રણવડે સંબંધની સિદ્ધિ [થાય છે.૬] ૩૮.

વિઃ:—એ વાચ્યવાચકભાવસંબંધ ત્રણ પ્રકારથી જાણવામાં
આવે છે, આમવાચ્યથી, વૃદ્ધના વ્યવહારથી, અને પ્રસિદ્ધ શબ્દની
સાથેના સંબંધથી. તે આ પ્રમાણે:—આપ્તે એટલે વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય
કોઈ માણસે ઘડાને નહિ જાણનાર કોઈ મનુષ્યપ્રતિ કહ્યું કે:—“ આ
ઘડો છે, ” આ વાચ્ય સાંભળી તે શ્રોતાના સમજવામાં આવ્યું કે મને
દેખાડેલી આ વસ્તુ ઘડો છે. એક વૃદ્ધ માણસે કોઈ મોટી વયના
ખીજ માણસને કહ્યું કે:—“ ગાય લઈ આવો, ” તે વાચ્ય સાંભળી
તેણે ગાય આણી. ગાયશબ્દનો તથા ગાય એવા અર્થનો સંબંધ નહિ
જાણનાર કોઈ બાળક ગાય એવો શબ્દ સાંભળીને તથા લાવેલી
ગાયને જોઈને સમજ્યું કે આ આણેલું પશુજ ગાય એ શબ્દનું વાચ્ય
છે. એક બાળક આંખાના ઝાડને ઓળખતું હતું, પણ કોયલને
ઓળખતું નહોતું. કોઈ માણસે તે બાળકને કહ્યું કે:—“ જો, આ
આંખાની ડાળપર કોયલ બેસે છે. ” તે સાંભળી આંખાના ઝાડને
જાણનાર બાળકની સમજમાં આવ્યું કે આ આંખાની ડાળપર જે
પંખી બેસે છે તે પંખીનું નામ કોયલ છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે
વાચ્યનો તે વાચકનો સંબંધ જાણવામાં આવે છે. ૩૮.

માત્ર કાર્યમાંજ શબ્દની શક્તિ છે એવો નિયમ નથી
એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન કાર્યે નિયમ ઉભયથા દર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

કાર્યે વ્યુત્પત્તિદૃષ્ટા, યથા ‘ અહરહઃ સંધ્યામુપાસીતે’તિ
સિદ્ધાર્થે ચ દૃષ્ટા, યથા ‘ હરિર્દેવાધિદેવઃ ’ । તથા હિ વિધ્ય-
ર્થવાદમન્ત્રાત્મકા વેદાઃ । વિધૌ કાર્યતૈકાર્થસમવેતાપામિષ્ટ-
સાધનતાયાં પ્રામાણ્યમ્ । વિધિશક્તેરુત્તમ્ભક્ત્વેનાર્થવાદસ્યાપિ
પારમ્પર્યેણ પ્રવર્તકત્વાત્પ્રામાણ્યમ્ । વિહિતસ્મારકત્વેન મંત્રસ્યા-
પિ પ્રામાણ્યમ્ યત્તુ પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાન્મંત્રર્થવાદયોઃ પ્રામાણ્યમ્,
ન તુ પ્રતિપાદકત્વં તન્ન । ઉત્પત્તાવસ્તિ પ્રવૃત્ત્યર્થત્વં, જ્ઞસૌ તુ
સિદ્ધાર્થપરત્વમેવ । તસ્માત્સિદ્ધાર્થપ્રતિપાદકયોરપ્યર્થવાદમંત્રયોઃ
પ્રામાણ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦:—[માત્ર] કાર્યમાં [શબ્દની શક્તિ છે એવો]
નિયમ નથી, ઉભય પ્રકારે જોવાથી. ૩૯.

વિ૦:—માત્ર ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દોની શક્તિ છે, અને
ક્રિયારહિત સિદ્ધ પદાર્થોમાં તેની શક્તિ નથી, એવો નિયમ થઈ
શકતો નથી, કારણકે કાર્ય તથા કાર્યથી ભિન્ન એટલે સાધ્ય તથા
સિદ્ધ અને પદાર્થોમાં શબ્દોની શક્તિ જોવામાં આવે છે; જેમ શંકરનું
પૂજન કરવું, એ સ્થલે કાર્યબોધક શબ્દશક્તિ છે, અને મહેશ્વર દેવા-

ધિદેવ છે, એ સ્થલે સિદ્ધભોધક શબ્દશક્તિ છે. આ સૂત્રદ્વારા માત્ર પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં શબ્દની શક્તિ માનનારા પૂર્વભીમાંસકોના મતનું ખંડન કર્યું છે એમ જાણવું. ૩૯.

લોકમાં સિદ્ધ અર્થનું જ્ઞાન થવાથી અમે સિદ્ધ અર્થોમાં પણ શબ્દોની શક્તિ માનશું, પરંતુ વેદમાં તો સિદ્ધ અર્થના જ્ઞાનનું વ્યર્થપણું હોવાથી ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દોની શક્તિ માનવી યોગ્ય છે, આગ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति सामान्यादिहापि व्युत्पत्तिरिति ॥ ४० ॥

સૂ૦:—લોકમાં વ્યુત્પન્નની વેદના અર્થમાં પ્રતીતિ [થાય છે.] ૪૦.

વિ૦:—જેમ લોકમાં મનુષ્યો ક્રિયારહિત સિદ્ધ અર્થમાં પણ શબ્દોની શક્તિને અહણુ કરે છે તેમ વેદમાં પણ લોકની પેઠે ક્રિયારહિત સિદ્ધ અર્થમાં શબ્દોની શક્તિ અહણુ કરાય છે. જેમ કેટલાક દહિં દૂધ આદિ લૌકિકશબ્દો સિદ્ધ વસ્તુઓનો બોધ કરે છે તેમ આત્મા ને બ્રહ્મ આદિ કેટલાક વૈદિકશબ્દો પણ સિદ્ધ તત્ત્વોનો બોધ કરે છે. વેદે પ્રતિપાદન કરેલાં પાપ, પુણ્ય, સ્વર્ગ, નરક ને દેવતા એ બધાં અલૌકિક છતાં પણ લોકોને તે પોતાના જ્ઞાનનો વિષય થતાં જોવામાં

આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે લોકમાં તથા વેદમાં શક્તિનો ભેદ નથી. ૪૦.

વળી વાદી શંકા કરે છે:—

**ન ત્રિભિરપૌરુષેયત્વાદ્વેદસ્ય તદર્થસ્યાર્તી-
દ્રિયત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥**

ઈશ્વરસ્ય નિરાકૃતત્વાત્ અન્યસ્યાસંભવાત્, ભ્રાન્તેઃ પુરુષ-
ધર્મત્વેનાત્તત્વાનિશ્ચયાદ્વેદરયાપ્રામાણ્યાપત્તેરિતિ । વેદાપ્રામાણ્યે
યાગાદાવનાશ્વાસ ઇતિ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—વેદના અપૌરુષેયપણાથી [અને] તેના
અર્થના અર્તીદ્રિયપણાથી ત્રણુવડે [વેદના અર્થનો બોધ
થાય] નહિ. ૪૧.

વિ૦:—વેદ અપૌરુષેય-કોઇ પુરુષવડે નહિ રચાયેલો-હોવાથી
તે વેદના અર્થોના કોઇ યથાર્થ વડતાની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી વેદના
શબ્દોની શક્તિનો બોધ સંભવે નહિ, તથા વેદે પ્રતિપાદન કરેલા
સ્વર્ગાદિક પદાર્થો અર્તીદ્રિય હોવાથી વૃદ્ધનો વ્યવહાર પણ વેદના પદાર્થોમાં
સંભવે નહિ, અને તેથી તેમાં પ્રસિદ્ધ પદની સાથે અપ્રસિદ્ધ પદના
ઉચ્ચારણરૂપ શબ્દાર્થ બોધનો ત્રીજો હેતુ પણ નથી. આમ શબ્દના
અર્થના બોધમાં હેતુરૂપ ત્રણે સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી વેદના
શબ્દોથી તેના અર્થોનો બોધ ન થવો જોઈએ. ૪૧.

વેદના પદાર્થોમાં વાદીએ કહેલા અર્તીદ્રિયતાના
નિયમનો સિદ્ધાંતી નિષેધ કરે છે:—

ન યજ્ઞાદેઃ સ્વરૂપતો ધર્મત્વં વૈશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

વૈશિષ્ટ્યં કાલદેશચાત્રાપેક્ષયા, તન્નિરપેક્ષત્વે ન સ્વરૂપતો ધર્મત્વમ્ । અન્યથાઽશુદ્ધકાલે મ્લેચ્છદેશે મહાપાતકિભિઃ કૃતા યજ્ઞાદયો ધર્મહેતવઃ સ્યુઃ ન ચૈવમ્ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:—[દેશાદિના] વિશિષ્ટપણાથી યજ્ઞાદિનું સ્વરૂપથી ધર્મપણું નથી. ૪૨.

વિ૦:—વેદમાં કહેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોને સ્વરૂપથીજ ધર્મપણું નથી, કેમકે તેમાં વિશિષ્ટપણું અર્થાત્ દેશકાલાદિનો સંબંધ રહેલો પણ જોવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે માત્ર યજ્ઞ કરવાથીજ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય એમ નહિ, કિંતુ તેમાં શાસ્ત્રમાં કહેલા યોગ્ય દેશ, કાલ ને પાત્રાદિનો સંબંધ રાખવાની પણ અપેક્ષા માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે વેદમાં કહેલા સર્વે પદાર્થો અતીન્દ્રિય નથી-એકલા અદૃષ્ટ અર્થરૂપ નથી, કેટલાક દૃષ્ટ અર્થરૂપ પણ છે. વળી જોને વેદના શબ્દોના અર્થોનું જોઈએ એવું જ્ઞાન નથી તે પણ જ્યારે વેદમાં કહેલું કાર્ય યથાયોગ્ય કરીને ઇચ્છિત ફલને પામે છે, ત્યારે તેને (વેદને) અનાપ્ત, અપ્રમાણ ક્રિયા ભ્રાંતિવાક્ય કહી શકાય નહિ. ૪૨.

વૃદ્ધમ્ભવહારાદિક્ષ્ણા પણ વૈદિકશબ્દોની જે પોતાના અર્થોમાં રહેલી અનાદિ શક્તિ છે તેનુંજ જ્ઞાન થાય છે એમ સિદ્ધાંતી પ્રતિપાદન કરે છે:-

નિજશક્તિવ્યુત્પત્ત્યા વ્યવચ્છિયતે ॥ ૪૩ ॥

અયં શબ્દોઽત્ર વાચકત્વેન મુખ્યોઽત્ર ગૌણ इति व्यव-
च्छिद्यते ॥ ૪૩ ॥

સૂ૦:—પોતાની શક્તિ વ્યુત્પત્તિવડે ભિન્ન કરાય છે. ૪૩.

વિ૦:—વ્યુત્પત્તિનું અર્થાત્ લૌકિકશબ્દની શક્તિનું જ્ઞાન વેદના શબ્દોની શક્તિનો માત્ર વ્યવચ્છેદ (વિભાગ) કરી બતાવે છે, અર્થાત્ તે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનો બોધક છે, અને અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં મુખ્ય તે અમુક અર્થમાં ગૌણ છે, એવી રીતનો માત્ર નિશ્ચય કરાવે છે. વેદના શબ્દોમાં લૌકિક નવા શબ્દોની નવીન શક્તિની પેઠે નવીન શક્તિ ઉપજતી નથી. ૪૩.

શબ્દોના અર્થોના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે બાજીવામાં આવે છે તે કહે છે:—

योग્યાयोग્યેષુ પ્રતીતિजनकत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ૪૪ ॥

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनकत्वात्
व्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—યોગ્યાયોગ્યમાં પ્રતીતિના જનકપણાથી તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૪૪.

વિ૦:—લૌકિક તે વૈદિક બધા શબ્દો પ્રાયશઃ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ એ બે પ્રકારના પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થનો પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે સમજી શકે એવા શ્રોતાના અંતઃકરણમાં બોધ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દો પણ સ્વપ્રતિપાદ યોગ્યાયોગ્ય (પ્રત્યક્ષને યોગ્ય અને પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય) ઉભયપદાર્થનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન ઉપજાવે

છે. એવી રીતે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય અને પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય પદાર્થોમાં સમ્પ્રદાના જ્ઞાનના જનકપણાથી સમ્પ્રદાના અર્થના જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. ૪૪.

હવે પૂર્વભીમાંસકોએ માનેલા વેદના નિત્યપણાનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન નિત્યત્વં વેદાનાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતિસ્તાવત્ “ નાહરાસીન્ન રાત્રીરાસીત્ ” “ સ તપોઽતપ્યત તસ્માત્તપસ્તપનાત્રયો વેદા અજાયન્ત ” । અનુમાનં ચ કૃતકત્વાદિત્યાદિ । પ્રત્યક્ષેણાપ્યુચ્ચરિતપ્રધ્વાંસિનો વર્ણા इति गृह्यन्ते । यस्तु “ स एवायं कवर्ण ” इति प्रत्ययः स सामान्यविषयः ॥ ૪૫ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાની શ્રુતિથી વેદોનું નિત્યપણું નથી. ૪૫.

વિ૦:—વેદોના કાર્યપણાની (ઉત્પત્તિની) શ્રુતિથી વેદોનું નિત્યપણું નથી. “ સ તપોઽતપ્યત તસ્માત્તપસ્તપનાત્રયો વેદા અજાયન્ત ॥ ” (તે આદિપુરુષ સંકલ્પ કરવા લાગ્યા, અને તેમના સંકલ્પના બલથી ત્રણ વેદો ઉપજ્યા,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં વેદોની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેથી વેદ શબ્દરૂપે નિત્ય એટલે ઉત્પત્તિથી રહિત નથી, તાત્પર્યરૂપે બંને તે નિત્ય હોય. ૪૫.

વેદોને અનિત્ય માનવાથી તે વેદો પૌરુષેય થવા જોઇએ એમ પૂર્વભીમાંસક શકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન પૌરુષેયત્વં તત્કર્ત્તુઃ પુરુષસ્યાભાવાત્ ॥ ૪૬ ॥

નિરાકૃત ઈશ્વર इत्यभिसन्धिः ॥ ૪૬ ॥

સૂ૦:—તેના કર્તા પુરુષના અભાવથી [તેનું]
પૌરુષેયપણું નથી. ૪૬.

વિ૦:—કોઈ પણ પુરુષે જે વસ્તુ રચેલી હોય છે તે વસ્તુ પૌરુષેય કહેવાય છે. વેદો ઉત્પન્ન થયેલા છતાં પણ તે પૌરુષેય નથી,—અર્થાત્ કોઈ અમુક પુરુષદ્વારા તે ઉત્પન્ન થયા એમ માનવામાં આવતું નથી. વેદોનો કર્તા કોઈ પુરુષ મનુષ્યોને જ્ઞાત ન હોવાથીજ તે વેદો અપૌરુષેય કહેવાય છે, પૌરુષેય કહેવાતા નથી. ૪૬.

વેદોના કર્તા જે ઈશ્વર નહિ હોય તો બીજા કોઈ પુરુષ કે પુરુષો વેદોના કર્તા હશે એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાને દૂર કરે છે:—

મુક્તામુક્તયોરયોગ્યત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

મુક્તસ્ય નિઃસંગત્વાત્કર્તૃત્વાયોગાત્ , અમુક્તસ્ય યુગપદ્-
પાદાનાનભિન્નત્વાદિતિ ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—મુક્ત અને અમુક્તના અયોગ્યપણાથી [તે વેદોના કર્તા નથી.] ૪૭.

વિ૦:—આ જગતમાં પુરુષો બે પ્રકારના છે, મુક્ત ને અમુક્ત. તે મુક્ત અને અમુક્ત બંને પ્રકારના પુરુષો વેદોની રચના કરવામાં

અસમર્થ છે. મુક્ત પુરુષ અંતઃકરણથી રહિત નિઃસંગ છે, એટલે તેમાં અનુરાગ અથવા ઇચ્છા ન હોવાથી તેઓ વેદોની રચના કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે નહિ; અને અમુક્ત-મદ્-પુરુષ બ્રાંત અને અસર્વજ્ઞ છે, એટલે તેના દ્વારા પણ જ્ઞાનમય વેદોની રચના થવાનો સ્પષ્ટ અસંભવ છે. ૪૭.

વેદ જો અપૌરુષેય છે તો તે નિત્ય શામાટે ન ગણાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

નાપૌરુષેયત્વાન્નિત્યસ્વમંકુરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:-અપૌરુષેયપણાથી નિત્યપણું નથી, અંકુરાદિની પેઠે. ૪૮.

વિ૦:-જે પદાર્થનો કોઈ કર્તા ન હોય તે પદાર્થ નિત્ય હોવો જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આ જગતમાં અંકુરાદિ અનેક પદાર્થો અપૌરુષેય એટલે કર્તાપુરુષવિનાના છે, છતાં તેમની નિત્યતા કોઈ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. ૪૮.

અંકુરાદિ કાર્યરૂપ હોવાથી તે પૌરુષેય ગણવામાં જોઈએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:-

તેષામપિ તદ્યોગે દૃષ્ટવાધાદિપ્રસક્તિઃ ॥ ૪૯ ॥

અંકુરાદીનાં કર્તાપુરુષત્વાત્પ્રત્યક્ષવાધઃ । અયોગ્યશ્ચ

કર્તા નાસ્તીત્યુક્તમ્ । આદિશબ્દાદ્વ્યાપ્યત્વાસિન્નિર્લેખતા ॥૪૯॥

સૂ૦:—તેઓને પણ તેના સંબંધમાં દૃષ્ટના બાધાદિની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૪૯.

વિ૦:—અંકુરાદિનો કોઇ કર્તા છે, ને તે કર્તા અદૃશ્ય છે, એમ કહેવાથી દૃષ્ટના બાધરૂપ દોષ આવે છે. જે જે પદાર્થ પૌરુષેય હોય છે તે તે પદાર્થ કોઇ શરીરવાળા પુરુષથી ઉપજેલો હોય છે એવી રીતનો નિયમ જોવામાં આવે છે. જો અંકુર પૌરુષેય હોત તો અવશ્ય તેનો કોઇ શરીરવાળો કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવત, પણ તેવો કોઇ કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવતો નથી, તેથી તે અપૌરુષેય ગણાય છે. ૪૯.

આદિપુરુષે ઉચ્ચારેલા હોવાથી વેદો પૌરુષેય ગણાના જોઇએ એવી શંકાનું ખંડન કરવામાટે પૌરુષેયશબ્દનો બીજો અર્થ કહે છે:—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते

तत्પૌરુષેયઃ ॥ ૫૦ ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टेऽपीति कर्तर्यदृष्टेऽपि । न कार्यमात्रं सकर्तृकं, किंतु कार्यविशेषः ॥ ५० ॥

સૂ૦:—જે અદૃષ્ટમાં પણ કરેલાની બુદ્ધિ ઉપજે છે તે પૌરુષેય [છે.] ૫૦.

વિ૦:—જે પદાર્થ જોઈને તુરતજ જોનાર મનુષ્યના મનમાં એમ થાય કે આ પદાર્થ કોઈ પુરુષના બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા કાર્યરૂપ છે તે પદાર્થ પૌરુષેય કહેવાય છે. ઘટપટાદિ વસ્તુઓ પૌરુષેય છે, કેમકે તેમના બનાવનારા તેમની બુદ્ધિપૂર્વક રચના કરે છે, પણ વેદો પૌરુષેય નથી, કેમકે તે કોઈએ બુદ્ધિપૂર્વક રચેલા હોય એમ સાંભળવામાં આવતું નથી. તે આદિપુરુષના સુખમાંથી વિનાપ્રયત્નેજ નિઃશ્વાસની પેડે બહાર આવ્યા છે. તેમણે તે કવિઓનાં કાવ્યોની પેડે બુદ્ધિપૂર્વક રચેલા અથવા કરેલા નથી. “ તસ્યૈતસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતચદ્વગ્વેદો યજુર્વેદ-સ્સામવેદોઽથર્વા ॥ ” (તે આ મહાન્ દેવના નિઃશ્વાસરૂપ છે, આ જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદ છે તે,) આ શ્રુતિમાં પણ આદિપુરુષના નિઃશ્વાસથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદ વિનાપ્રયત્ને આવીર્ભાવ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે, માટે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦.

વેદનું પરતઃપ્રામાણ્ય-બીજા પ્રમાણની અપેક્ષાવડે પ્રમાણપાત્રું-નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્ ॥ ૫૧ ॥

નિજશક્તિજ્ઞાનજનકસામગ્રીમાત્રાધીનં પ્રામાણ્યમ્, ન. ત્વ-ધિકં ગુણમપેક્ષતે, ઉત્પત્તિપક્ષે । જ્ઞાનપક્ષેઽપ્યૌત્સર્ગિકી જ્ઞાન-ગ્રાહકાણાં પ્રામાણ્યબોધશક્તિઃ । તદભિવ્યક્તેઃ સ્વતઃ પ્રામાણ્યમ્, ક્ષાટિતિ પ્રવૃત્તેશ્ચ । યત્રાપિ શંકાનિવૃત્તયે પ્રામાણ્યજિજ્ઞાસાર્થે

પ્રમાણાનુસરણં, તત્રાપિ કારણદોષોત્સારણાય, ન ગુણાય ।
અતઃપ્રમાણમયં પરતઃ, તત્ર દોષસ્યાપિ કારણત્વાદિતિ ૫૧

સૂ૦:—પોતાની શક્તિની પ્રકટતાથી સ્વતઃપ્રમાણ-
પણું [છે.] ૫૧.

વિ૦:—વેદો અપૌરુષેય હોવા છતાં પણ પોપટના મુખમાંથી
નીકળેલાં વચનોની પેઠે તે અપ્રમાણ નથી. વેદવાક્યોમાં જે પોતાની
શક્તિ (પોતાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય) છે તે અભિવ્યક્ત થવાથી
તેનું પ્રમાણપણું પણ અભિવ્યક્ત થાય છે, એટલે વેદ ચક્ષુ આદિની પેઠે
સ્વતઃપ્રમાણ છે. જે પ્રમાણે વેદોના પ્રસિદ્ધ સકામ મંત્રોમાં અને આયુ-
ર્વેદમાં તેમની પોતાની શક્તિ સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત થતી જોવામાં આવે
છે તેજ પ્રમાણે વેદના અન્ય ભાગમાં પણ તેવી રીતની શક્તિ હોવાનું
અનુમાનપ્રમાણથી નક્કી થાય છે. વેદના પ્રસિદ્ધ સકામ મંત્રો અને
આયુર્વેદ જે ઇચ્છિત ફલ ઉપજાવે છે તે વિવેકીઓને જ્ઞાત છે, તેથી
તે વેદભાગ જેમ સ્વતઃપ્રમાણ-જેના પ્રમાણપણામાટે બીજા પ્રમાણની અ-
પેક્ષા નથી, પણ જે પોતેજ પોતાનાથી પ્રમાણરૂપ-છે એમ સિદ્ધ થાય
છે, તેમ વેદો બીજા ભાગ પણ સ્વતઃપ્રમાણરૂપ છે એમ જાણવું. ૫૧.

પદાર્થોને અસત્ માનનારાઓના મતમાં દ્વપણ
બતાવે છે:—

નાસતઃ સ્થ્યાનં નૃશૃંગવત્ ॥ ૫૨ ॥

હું રજતમિત્યસદેવ શુક્તિરજતતાદાત્મ્યં પ્રતિભાતિ । તન્ન,

અસતોર્થક્રિયાવિરહાત્ જ્ઞાનજનકત્વાનુપપત્તેઃ, યથા મનુષ્ય-
ગૃંહસ્ય ॥ ૫૨ ॥

સૂ૦:—મનુષ્યના શિંગડાની પેઠે અસત્તુ જ્ઞાન
[થતું] નથી. ૫૨.

વિ૦:—જે પદાર્થ અસત્ એટલે માણસનાં શિંગડાની પેઠે
મિથ્યા અથવા સ્વરૂપરહિત હોય તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાનો અસંભવ છે.
જેયતસ્વ અત્યંત મિથ્યા થવાથી જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ પણ મિથ્યા થાય.
છીપમાં જણાયેલું રૂપું, દોરડીમાં જણાયેલો સાપ, સ્વપ્નમાં પ્રતીત
થતા પદાર્થો, અને મનોરથના પદાર્થો પણ મનના પરિણામરૂપ હોવાથી
તેમનું અત્યંતમિથ્યાપણું નથી. “ નાભાવ ઉપલબ્ધે: ” (આલ્પપદાર્થોના
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી તેમનો અભાવ સંભવતો નથી,) આ વેદાંતદર્શનના
સૂત્રમાં પણ એમજ કહેલું છે. ૫૨.

બ્રાંતિના પદાર્થોને અને બ્રાંતિજ્ઞાનને સત્ય માનનાર
મૂળાકરના (પૂર્વમીમાંસાના એકદેશી અને પૂર્વમીમાંસાના
વાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટના શિષ્યના) મતમાં દૂષણ
અતાવે છે:—

ન સતો વત્યદર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

ઇદં રજતમિતિ ‘ઇદમિ’તિ પુરોવર્તિષિષ્યં, ‘રજતમિ’તિ
સ્મરણમ્ । દ્વે શ્મે સંવિત્તી । મદમ્ ॥ ૫૩ ॥ ન, અભેદ-

ગ્રહણાત્પટ્ટિદર્શનાત્, નેદં રજતમિતિ બાધાઽથ । ન ચ સમ્યગ્જ્ઞાન-
સ્ય બાધોઽસ્તિ । તથા સત્યયં ઘટ ઇતિ જ્ઞાને જાતે ‘ નાયં
ઘટ’ ઇતિ જ્ઞાનં સ્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦:—આધના દર્શનથી સત્તુ [જ્ઞાન] નથી. ૫૩.

વિ૦:—છીપને છેટેથી રૂપારૂપે જાણી હોય, પણ પાસે જઈને
જોતાં જ્યારે તે છીપ છે એમ જણાય છે ત્યારે પૂર્વે થયેલા રૂપાના
જ્ઞાનનો આધ થઈ જાય છે. જો તે સમ્યક્ જ્ઞાન હોય તો તેનો
ઉત્તરકાલે આધ નજ થવો જોઈએ. જેમ ઘડાને ઘડાને રૂપે જાણ્યો
હોય તો તેના જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં આધ થતો નથી તેમ. તાત્પર્ય કે
બ્રાંતિકાલે દેખાતી વસ્તુઓ અને તેમનાં જ્ઞાનો સત્ય નથી, જો તેમ
હોય તો તેમનો ઉત્તરકાલે આધ ન થવો જોઈએ. ૫૩.

બ્રાંતિજ્ઞાનના પદાર્થોને અને બ્રાંતિજ્ઞાનોને અનિર્વચ-
નીય માનનાર વેદાંતના મતમાં દ્વપણ બતાવે છે:—

નાનિર્વચનીયસ્ય તદભાવાત્ ॥ ૫૪ ॥

ઈદં રજતમિત્યસત્ત્વેષ્પરોક્ષજ્ઞાનાભાવાત્ સત્યત્વે બાધા-
ભાવાત્, અતઃ સદસદ્વિલક્ષણાનિર્વચનીયત્વમ્ । તથા ચ “ ન
સત્ત્વે બાધસંવિત્તિર્ન માનમસતોઽપિ ચ । ” ન દ્વયાત્મ વિરુદ્ધત્વા-
દતસ્તત્ત્વવાન્તરં કુતઃ ॥ માયામયત્વસિદ્ધૌ તુ પ્રપંચસ્ય પ્રમાણતઃ
। પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાનાં પ્રાપાપ્યં વ્યાવહારિકમ્ ॥ અદ્વૈતાગમ-

વાક્યં તુ તત્ત્વાવેદનલક્ષણમ્ । પ્રમાણભાવં ભજતે વાધવૈધુર્યદેતુ-
તઃ ॥ તસ્માન્માયામયત્વેઽપિ યુક્તા બ્રહ્મણિ માનતા । અદ્વૈતા-
ગમવાક્યાનામિતિ તાવદ્વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ” તન્ન, इदं रजत-
मित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात्, ‘न सन्नासन्नि’त्यनिर्वचनीयत्वेन
निर्वचनाच्च ॥ ૫૪ ॥

સૂ૦:—અનિર્વચનીયતું [જ્ઞાન થતું] નથી, તેના
અભાવથી. ૫૪.

વિ૦:—જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન સત્સૂપ પણ ન કહેવાય, અને
જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન અસત્સૂપ પણ ન કહેવાય, તેને અનિર્વચની-
ય કહે છે. એવો અનિર્વચનીય પદાર્થ આ જગતમાં ક્યાંય પણ
જોવામાં આવતો નથી. દૃષ્ટ પદાર્થને અનુસારજ અદૃષ્ટ પદાર્થની
કલ્પના કરવી જોઈએ. જગત્ અને તેમાંના પદાર્થો વ્યાવહારિકસત્ છે,
અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સિદ્ધ થતું બ્રહ્મ પારમાર્થિકસત્ છે, એટલે જગતમાં
પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં અનિર્વચનીયપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૫૪.

અન્યથાઋયાતિ માનનારા ન્યાયના મતમાં દૂષણ
બતાવે છે:—

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ૫૫ ॥

इदं रजतमिति शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति । न ।
अन्यदन्यात्मनावभासत इति संवद्विच्छन् ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦:—સ્વવચનના વ્યાધાતથી અન્યથાખ્યાતિ [પણ] નથી. ૫૫.

વિ૦:—તાર્કિકો અન્ય વસ્તુનું અન્યરૂપે જ્ઞાન થવાને અન્યથાખ્યાતિ કહે છે. તાર્કિકોનો એ મત અયોગ્ય છે. સસલાના શિંગડાના જેવી જે વસ્તુ અસતરૂપ હોય તેનું ખીજે રૂપે એટલે સતરૂપે કરીને ભાન કેમ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. જે અસત વસ્તુનું સતરૂપે ભાન થાય તો માણસનાં શિંગડાં આદિનું પણ સતરૂપે ભાન થવું જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. અસતરૂપ જગતનું સતરૂપથી ભાન થાય છે એમ કહેવામાં વદતોવ્યાધાતદોષ આવે છે. કોઈ માણસ અન્ય માણસની સમીપ આવીને કહે કે “ મારા મોઢામાં જીભ નથી ” તે કથનમાં જેમ વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે તેમ અસતનું સતરૂપથી ભાન થવાનું કહેવામાં પણ વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે. કહેલા ઉદાહરણમાં જે બોલનારના મુખમાં જીભ નથી, તો તે બોલ્યો શાથી ? એમ બોલનાર પોતે પોતાનીમેજે પોતાને જુદો પાડે તે જગાએ વદતોવ્યાધાતદોષ થાય છે. ૫૫.

હવે પોતાનો મત કહે છે:—

સદસત્સ્વ્યાતિર્વાધાવાધાત્ ॥ ૫૬ ॥

इदं रजतमिति पुरोवर्तिविषयतया सत्, अबाधनात् ।
रजतविषयतया त्वसत्, बाधात् । तस्मात्सदसती तत्त्वम् ॥ ५६ ॥

સૂ૦:—બાધ ને અબાધથી સદસત્ખ્યાતિ [છે.] ૫૬.

વિ૦:—મહત્તત્વાદિ પ્રકૃતિનાં કાર્યો પરિણામી છતાં કારણરૂપે

નિત્ય હોવાથી સ્વરૂપવડે તેમનો બાધ સંભવે નહિ, તેથી પ્રતીત થતું આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિરૂપે સત્ છે. ચૈતન્યમાં દોષ પણ દૃશ્યવસ્તુનો વાસ્તવિકસંબંધ ન હોવાથી ચૈતન્યમાં આ જગત્નો બાધ થાય છે, તેથી આ જગત્ અસત્ પણ છે, માટે આ જગત્માં સદસત્બ્યાતિ માનવી એજ યોગ્ય છે. જોકે સદસદ્ઉભયરૂપ પદાર્થ માનવામાં પરસ્પર-વિરુદ્ધધર્મોનો એક ધર્મમાં સમાવેશ સંભવે નહિ એ દોષ આવે છે, તોપણ જેમ રાતાપણું બિંબરૂપે સત્ છે, અને સ્પષ્ટિકગત પ્રતિબિંબરૂપે તે અસત્ છે; તથા જેમ સોનીના હાટ આદિમાં રહેલું રૂપું સત્ છે, અને છીપમાં અધ્યસ્તરૂપે પ્રતીત થતું રૂપું અસત્ છે; તેમ રૂપ-ભેદથી એકજ જગત્ને કારણરૂપે સત્ ને કાર્યરૂપે અસત્ એમ સદસદ્-ઉભયરૂપ માનવામાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી, તેથી તેમ માનવું નિર્દોષ છે. ૫૬.

બ્યાકરણને અનુસરનારાઓએ માનેલા સ્ફોટનું નિરા-કરણ કરે છે:—

પ્રતીત્યપ્રતીતિભ્યાં ન સ્ફોટાત્મકઃ શબ્દઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રતીતિર્વર્ણેષુ, અપ્રતીતિઃ સ્ફોટે । તસ્માન્ન સ્ફોટાત્મકઃ શબ્દઃ । યદિ વર્ણાઃ કિંચિદપિ ન પ્રતિપાદયન્તિ, સ્ફોટપ્રતિપાદ-નમપિ કુતઃ । અથ પ્રતિપાદયન્તિ, કિમન્તર્ગદુના સ્ફોટેન, વર્ણા એવ પ્રતિપાદકાઃ સન્તુ । નાનાત્યાદપિ ન સ્ફોટસિદ્ધિઃ ૫૭

સૂ૦:—પ્રતીતિથી ને અપ્રતીતિથી શબ્દ સ્ફોટરૂપ નથી. ૫૭.

વિઃ—શબ્દના અવયવમૂલ પ્રત્યેક અક્ષરમાં વસ્તુનું જ્ઞાન ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય નથી, ક્ અન્ અશ્ અ એ બધા અક્ષરો જ્યારે આનુપૂર્વીના ક્રમથી ઉચ્ચારણ થાય ત્યારે તેમાંથી એક “ કલશ ” એવી રીતના આકારનો અખંડશબ્દ સ્ફુટિત અર્થાત્ અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્ત થયેલો તે સ્ફોટરૂપ શબ્દજ ધડાનો બોધક થાય છે. આવી રીતનો વ્યાકરણવાળા આદિનો મત છે, પણ સાંખ્યાચાર્યો એ મતને સ્વીકારતા નથી. તેઓ કહે છે કે વર્ણોવડે (વર્ણોના સમુદાયવડે) સ્ફોટ (અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારો શબ્દ) ઉપજે, ત્યારપછી તે સ્ફોટદ્વારા અર્થનો બોધ થાય એવી રીતની કલ્પના કરવાના કરતાં વર્ણના ક્રમદ્વારાજ-ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારેલા વર્ણોના સમૂહથીજ-પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે એ કલ્પના ઉત્તમ છે. ૫૭.

પૂર્વે વેદોના નિત્યપણાનું ખંડન કર્યું છે, હવે સર્વ શબ્દોના નિત્યપણાનું ખંડન કરે છે:—

ન શબ્દનિત્યત્વં કાર્યતાપ્રતીતિઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રત્યક્ષાદેઃ શબ્દશ્રવણાનન્તરં નાસ્તીતિ પ્રતીતિઃ । અન્યથા ઘટસ્યાપિ નિત્યત્વં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

સૂઃ—કાર્યપણાની પ્રતીતિથી શબ્દનું નિત્યપણું નથી. ૫૮.

વિઃ—ઘટાદિ શબ્દ નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે. અમુક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો તથા અમુક નષ્ટ થયો છતાંદિ પ્રતીતિથી શબ્દોનું

કાર્યપણું તથા વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યભિગ્રાથી (આગળ એક વાર સાંભળેલા શબ્દના પુનઃ શ્રવણથી) શબ્દોમાં નિત્યપણું માનવાની અગત્ય નથી, કારણકે તે પ્રત્યભિગ્રા તો તે શબ્દની જાતિને અર્થાત્ ઘટાદિ શબ્દની ઘટત્વાદિ જાતિને વિષય કરવાથી પણ સંભવી શકે છે, જે એમ નહિ માનીએ તો પ્રત્યભિગ્રાથી ઘડા આદિ નાશવાળા પદાર્થોને પણ નિત્ય માનવા પડશે, જે સર્વથા અયોગ્ય છે. ૫૮.

એ કથનમાં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે:-

પૂર્વસિદ્ધસત્ત્વસ્યાભિવ્યક્તિર્દીપેનેવ ઘટસ્ય ॥૫૯॥

યથાન્ધકારસ્થો ઘટો દીપેનાભિવ્યજ્યતે, તથા વર્ણા ધ્વનિભિર્વ્યજ્યન્તે । તદ્ભાવાન્ન સન્તીતિ પ્રતિભાનં, ન ત્વસત્ત્વાત્ ૫૯

સૂ૦:-પૂર્વસિદ્ધ વસ્તુની અભિવ્યક્તિ [થાય છે,] જેમ હીવાવડે ઘટની [તેમ.] ૫૯.

વિ૦:-દીવો જેમ અંધારામાં રહેલી ઘટાદિ વસ્તુઓને પ્રકાશવાળા કરે છે તેમ વાણી આદિથી થતો ધ્વનિ પણ પૂર્વસિદ્ધ અક્ષરને અને શબ્દને વ્યક્ત (પ્રકટ) કરે છે. તે ધ્વનિના નાશથી શ્રોતાને અક્ષરના તથા શબ્દના નાશની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ વાસ્તવિકરીતે તે અક્ષરને તથા શબ્દને નાશ થતો નથી. આમ છે, માટે શબ્દને અનિત્ય માનવો એ યોગ્ય નથી. ૫૯.

પૂર્વપક્ષીની એ શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

સત્કાર્યસિદ્ધાંતશ્ચેત્સિદ્ધસાધનમ્ ॥ ૬૦ ॥

અભિવ્યક્તિમાશ્રિત્ય નિત્યત્વમુચ્યતે, તતઃ સત્કાર્યસિદ્ધા-
ન્તશ્ચેત્, સિદ્ધસાધનમ્ ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦:—[જો] સત્કાર્યસિદ્ધાંત [માનો] તો
સિદ્ધસાધન [થાય છે.] ૬૦.

વિ૦:—એવી રીતે (પૂર્વસૂત્રના વિવેચનમાં કહેલી રીતે)
કહેવાથી પુનઃ અમારા સત્કાર્યસિદ્ધાંતનો (કાર્ય પોતાના ઉપાદાનકારણમાં
સદ્રૂપે રહે છે એ સિદ્ધાંતનો) સ્વીકાર થાય છે, એટલે સિદ્ધસાધનદોષ
(જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તેને સાધનરૂપ ગણવાનો દોષ) ઉપજે છે. અના-
ગતાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દની વર્તમાનાવસ્થાને
જો તમે અભિવ્યક્તિ કહેશો તો તેમ કહીને તમારે શબ્દની નિત્યતા
પ્રતિપાદન કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે તેવી રીતની નિત્યતા
તો સર્વ કાર્યમાં છે. ૬૦.

હવે અદ્વૈતવાદનું પંડન કરે છે:—

નાદ્વૈતમાત્મનો લિંગાત્તદ્વેદપ્રતીતેઃ ॥ ૬૧ ॥

જરામરણાદિલિંગનિયમાત્ ॥ પૂર્વત્ર સિદ્ધવદુક્તં, ઇદાનીં
સાધ્યત્ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—લિંગથી તેના (આત્માના) ભેદની પ્રતીતિથી
આત્માનું અદ્વૈત નથી. ૬૧.

વિ૦:—સર્વ પુરુષોનો અત્યંત અભેદ નથી, કેમકે જરા,

મરણુ, જન્મ, બંધ ને મોક્ષાદિના સંબંધમાં પુરુષોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. પુરુષોની આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિથી પુરુષોની ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે, તેમનું એકપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૬૧.

આત્મા અને અનાત્માનો અભેદ માનવામાં પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણુ બાધક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાનાત્મનાઽપિ પ્રત્યક્ષબાધાત્ ॥ ૬૨ ॥

ન અનાત્મના ઘટાદિના આત્મન એકત્વં, ઘટાદીનાં વાહ્ય-ત્વેન ભેદદર્શનાત્ । એકત્વે ઘટાદીનામાત્મત્વમાત્મનશ્ચ પરિ-ણામિત્વમિતિ ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યક્ષના બાધથી જડથી પણ [આત્માનો અભેદ] નથી. ૬૨.

વિ૦:—જો તમે આત્માનો અનાત્માની (જડની) સાથે અભેદ માનશો તો ઘટનો તથા પટનો આત્માથી અભેદ થવાથી તેમનો પણ પરસ્પર અભેદ થશે. આમ થાય તો પછી મનુષ્યોને તેમનું જે પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન થાય છે તે ન થવું જોઈએ. આત્માનો ને અનાત્માનો અભેદ માનતાં આમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુની સાથે વિરોધ આવે છે, માટે તેમનો અભેદ સ્વીકારી શકાય નહિ. ૬૨.

એ વિષયને દૃઢ કરવામાટે સિદ્ધ થયેલા અર્થને પણ પુનઃ કહે છે:—

નોભાભ્યાં તેનૈવ ॥ ૬૩ ॥

અવાધિતમત્યયેનૈવ બેદદર્શનાત્ ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦:—તેથીજ બંનેની [સાથે અભેદ] નથી. ૬૩.

વિ૦:—પૂર્વોક્ત હેતુથીજ જડરૂપપ્રકૃતિની ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોની સાથે આત્માનો અભેદ અસિદ્ધ છે. ૬૩.

ત્યારે “ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ” (આ સર્વ આત્માજ છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સર્વ વસ્તુઓને આત્મરૂપ કહેલી છે તેની શી વ્યવસ્થા થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અન્યપરત્વમવિવેકાનાં તત્ર ॥ ૬૪ ॥

અન્ધાનાં તચ્છત્તેરન્યપરત્વં સામાન્યપરત્વમ્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦:—તેમાં અવિવેકીઓનું અન્યપરપણું (ઉપાસના-પરપણું) [કહ્યું છે.] ૬૪.

વિ૦:—અદ્વૈતનું કથન કરનારી જે શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે તે શ્રુતિઓ વિવેકજ્ઞાન નહિ પામેલા પુરુષોના અન્યસાધનભાટે એટલે કે તેમને કરવાયોગ્ય ઉપાસનાભાટે કહેવામાં આવેલી છે, અર્થાત અભેદભાવનાના અભ્યાસવડે તેમના અંતઃકરણના રાગદ્વેષ શ્ચમાવવાભાટે કહેવામાં આવી છે, એમ સમજવું. ૬૪.

વળી એક આત્મા માનવામાં આ જગતનું ઉપાદાન-

કારણ પણ કેઈ સંભવે નહિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

નાત્માઽવિધ્ય નોભયં જગદુપાદાનકારણં

નિઃસંગત્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

કૂટસ્થત્વાન્નાત્મા કારણમ્ । અવિધ્યાયા અસત્યત્વાન્ના
કારણત્વમ્ । સત્યત્વેઽદ્વૈતહાનિઃ । સંવંધાભાવાન્નોભયં કારણમ્ ૬૫

સૂ૦:-નિઃસંગપણાથી જગત્તનું ઉપાદાનકારણ આત્મા
[કે] અવિધા નથી, [તેમ] બંને [પણ] નથી. ૬૫.

વિ૦:-આત્મા અસંગ હોવાથી તે આત્મા આ જગત્તનું
ઉપાદાનકારણ સંભવી શકે નહિ. તે અસંગ હોવાથી અવિધાદ્વારા પણ
તે આત્મામાં આ જગત્તની ઉપાદાનકારણતા સંભવતી નથી. અસંગસ્વ-
ભાવવાળા પુરુષરૂપ ચૈતન્યનો અવિધાની સાથે સંબંધ સંભવતો નથી.
એ અર્થ પૂર્વે પ્રતિપાદન થઈ ગયો છે. અસત્યપણાથી અવિધા પણ આ
જગત્તનું ઉપાદાનકારણ સંભવે નહિ. આત્મા અસંગ હોવાથી તે આત્મા
અને અવિધા એ બંને મળીને પણ આ જગત્તનાં ઉપાદાનકારણ થઈ
શક્તાં નથી. ૬૫.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું
છે, તેથી “પ્રજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” એ શ્રુતિવડે આત્માના આનંદ-
સ્વરૂપની પણ સિદ્ધિ થવી જોઈએ, એમ શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરે છે:-

નૈકસ્યાનંદચિદ્રૂપત્વે દ્વયોર્ભેદાત્ ॥ ૬૬ ॥

आनन्दः सुखम् । चित् ज्ञानम् । आनन्दचिद्रूपत्वे द्वैतत्वा-
 पत्तिः । न च 'आनन्दो न विषयजं सुखम्, चितिर्वा वृत्तिज्ञानम्,
 किंत्वन्यदेवालौकिकमि'ति वाच्यं, अलौकिकत्वेनाप्रामाणिक-
 त्वात् । प्रामाणिकत्वे प्रमाणसत्त्वेनैव द्वैतत्वम् । किंच, आत्मन
 आनंदरूपत्वं आनंदधर्मत्वं वा । आनंदधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः,
 निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधश्च । आनंदरूपत्वे संसारावस्थायां कथ-
 मानंदो नानुभूयते । अविद्यातिरोधानादिति चेत्, अमूर्त-
 त्वादविद्याया न तया कुड्यवत्तिरोधानसंभवः । अयाभिभव-
 स्तिरोधानशब्दार्थः । नित्यस्य विभुनो नाभिभवः । अविद्याया
 मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वान्नानयोः संबंधः, वस्त्ववस्तुनोः
 संबंधाभावात्, संबंधे वा निःसंगादिश्रुतिविरोधः । आनंदानु-
 भवे च कर्मकतृविरोधः । किंचानंदात्मत्वे किं प्रमाणम् । किं
 प्रमाणानुसरणेन, स्वयमेव प्रमाणरूपत्वादात्मन इति चेत्,
 तन्न, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात् । प्रमेयाभावात्किं
 प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम् । प्रमित्युपधानाभावाच्च प्रमाणत्वमेव
 नास्ति ॥ चिद्रूपत्वं च नानंदरूपत्वं, द्वयोर्भेदात् । तयोरलौकिक-
 त्वेनाभेदसिद्धिरित्यपि न, अलौकिकत्वादेव व्याप्तिग्रहणाभावात् ।
 ततो नात्मनो द्विरूपत्वमिति । यदि च मुक्तावानंदो नानुभूयते,
 किं तेन । अनुभूयते चेत्, अनुभविज्ञानुभवानुभवनीया वाच्याः

। યથા ચ યાવદ્દેહભાવિત્વેનાત્મસાક્ષાત્કારાદપિ સમાધિરિત્યુ-
ચ્યતે, દેહપાતાનન્તરમાત્મનઃ સ્થિતિરિતિ ક્વ સમાધિઃ । તથા
ચ “ સમાધૌ સકલદુઃખાનિવૃત્તોરાનન્દલાભ ” ઇત્યભિમન્યતે ।
દેહાભાવાત્સમાધિનાશે ક્વાનન્દાનુભવઃ । એવં ચ મુક્તાવાનન્દા-
નુભવો ભ્રાંત ઇતિ ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦:—અંતેના ભેદથી એકનું આનંદરૂપપણું ને
ચિદ્રૂપપણું નથી. ૬૬.

વિ૦:—પુરુષને દુઃખના જ્ઞાનકાલમાં સુખનો અનુભવ થતો
નથી, તેથી સુખ અને જ્ઞાન એ અંતેના ભેદ સિદ્ધ થાય છે. વળી
આત્મરૂપ એકધર્મીમાં આનંદરૂપતા અને ચૈતન્યરૂપતા એ અંતે વિરુદ્ધ-
ધર્મોનું સાથે રહેવું સંભવતું નથી. જ્ઞાનવિશેષસુખરૂપ (એક પ્રકારના
જ્ઞાનરૂપ સુખ એ) આત્મા છે એમ કહેવું પણ આત્મા
અખંડ હોવાથી સંભવે નહિ. આત્મા અખંડ હોવાથી ચૈતન્ય-
ના અનુભવકાલમાં સુખસ્વરૂપર આવરણ હોવાથી આત્માના
સુખસ્વરૂપનું ભાન નથી થતું એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. આત્માના
આનંદસ્વભાવપર તમે જે કાલમાં આવરણ માનશો તે કાલમાં હું
દુઃખને જાણું છું એવી પ્રતીતિ આત્મા અખંડ હોવાથી સંભવી શકશે
નહિં. આનંદના આવરણકાલમાં જો તમે ચૈતન્યનું ભાન માનશો તો
આત્માના અંશ માનવા પડશે, ને તેથી આત્મા સાવચવ થશે, અને
તેમ થવાથી તે અનિત્ય થશે. આત્માના આનંદરૂપપણાનો બોધ કરનારી
શ્રુતિની સાથે વિરોધ થવાથી પૂર્વોક્ત તર્કોને અસત્ તર્કો માનવા એ

પણુ યોગ્ય નથી, કારણુ “ નાનંદં ન નિરાનંદં ” (બ્રહ્મ આનંદરૂપ પણુ નથી, ને દુઃખરૂપ પણુ નથી,) એ શ્રુતિમાં તથા “ અદુઃસમસુખં બ્રહ્મ મૂતમવ્યભવાત્મકમ્ ” (દુઃખથી ભિન્ન, સુખથી ભિન્ન, ને ભૂત, જાવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન તે બ્રહ્મ છે,) એ સ્મૃતિમાં બ્રહ્મ આનંદથી ભિન્ન છે એમ પણુ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬૬.

હવે આત્માના આનંદરૂપપણાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા કરે છે:—

દુઃખનિવૃત્તેર્ગોણઃ ॥ ૬૭ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦:—દુઃખની નિવૃત્તિથી [આનંદ] ગૌણ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—આત્મા આનંદમય છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો તે (આત્મા આનંદરૂપ છે એ) પ્રયોગ ગૌણ છે, અર્થાત્ આત્મામાં ત્રણુ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનો લક્ષ્ય કરીને અથવા આત્મામાં ઔપાધિક (અંતઃકરણમાં વધેલા સત્ત્વગુણરૂપ ઉપાધિથી ઉપજતા) આનંદનો લક્ષ્ય કરીને શ્રુતિઓમાં આત્માને આનંદમય કહ્યો છે. સાંખ્યમતમાં વસ્તુના અભાવને તે વસ્તુના અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, તેથી ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ આત્મરૂપજ છે, તેનાથી ભિન્ન નથી. ૬૭.

શ્રુતિમાં એવો ગૌણ પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન બતાવે છે:—

વિમુક્તિપ્રશંસા મંદાનામ્ ॥ ૬૮ ॥

મન્દાનાં તામસાનામ્ । વિમુક્તિપ્રશંસા પ્રવર્તનાર્થે પ્રોત્સાહ-
નમિતિ ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦:—અવિવેકીઓમાટે મુક્તિની પ્રશંસા [છે.] ૬૮.

વિ૦:—ત્રિવિધદુઃખના અત્યંતાભાવશ્ચ આત્માનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ
જે મુક્તિ, તે મુક્તિની સુખરૂપતાના પ્રતિપાદનનું, મુક્તિની સ્તુતિના
પ્રતિપાદનદ્વારા સુખેચ્છુ અવિવેકી પુરુષોને મુક્તિ મેળવવાના તેમના
પ્રયત્નમાં પ્રોત્સાહન કરવું, એ પ્રયોજન છે, આત્મા વસ્તુતાએ આનંદ-
સ્વરૂપ છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. ૬૮.

મનનું વ્યાપકપણું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન વ્યાપકત્વં મનસઃ કરણત્વાદિદ્રિયત્વાત્ ૬૯

યજ્ઞ 'શિરસિ મે વેદના, પાદે મે સુસ્વમિ'તિ જ્ઞાનં મનસો
વિમુત્ત્વં પ્રતિપાદયતિ, તદાશુસંચારિત્વાત્ક્રમાગ્રહણાનેમિત્તમ્ ।
નાનેન વિમુત્ત્વસિદ્ધિઃ ॥ ૬૯ ॥

સૂ૦:—કરણપણાથી અથવા ઇન્દ્રિયપણાથી મનનું
વ્યાપકપણું નથી. ૬૯.

વિ૦:—જેમ કુવાડો આદિ કરણ અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય
વ્યાપક નથી, પણ પરિચ્છિન્ન છે, તેમ મન કરણ હોવાથી અને
ઇન્દ્રિય હોવાથી તે મન પણ વ્યાપક નથી, પરંતુ પરિચ્છિન્ન છે.

શંકા:—મનને દૂર રહેલા પદાર્થોનું તુરત જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે મન વ્યાપક હોવું જોઈએ.

સમાધાન:—મનની ગતિ અતિવેગવાળી છે, તેથી તેને તુરત દૂરના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. એમ થવાથી તેનું વ્યાપકપણું હશે એમ અવિવેકીઓના વિચારમાં આવે છે, પણ તેનું વ્યાપકપણું નથી. મનનું મધ્યમપરિમાણ (શરીરજેવકું પરિમાણ) છે, જે પૂર્વે પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. વાયુથી, વીજળીથી ને પ્રકાશથી પણ મનનો વેગ વધારે છે. ૬૯.

તેના સંબંધમાં હેતુ કહે છે:—

સક્રિયત્વાદ્ગતિશ્રુતેઃ ॥ ૭૦ ॥

સક્રિયત્વાદિત્યનુમાનં દર્શિતમ્ । ગતિશ્રુતેરિતિ શબ્દો
દર્શિતઃ ॥ ૭૦ ॥

સૂઠ:—સક્રિયપણાથી [ને] ગતિની શ્રુતિથી [તે ક્રિયાવાળું છે.] ૭૦.

વિદ:—મન ક્રિયાવાળું છે, તે એક વિષયનો ત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી, જે જે એક વિષયનો પરિત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તે તે ક્રિયાવાળું હોય છે, જેમ નેત્ર, આ અનુમાનપ્રમાણથી મન ક્રિયાવાળું છે એમ નક્કી થાય છે; અને શ્રુતિરૂપ શબ્દપ્રમાણથી પણ તે ગતિરૂપ ક્રિયાવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “ મનસો જવીયઃ ॥” (પરમાત્મા મનથી વધારે વેગવાળા

છે,) એ શ્રુતિમાં મનને ગતિવાળું કહેલું છે. એવી રીતે ઇન્દ્રિયોની સાથે મળીને ક્રિયા કરવાથી તથા વૃત્તિવડે દૂરદેશપર્યંત જવાથી મન વ્યાપક નથી, પણ પરિચ્છિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦.

મન નિત્ય નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન નિર્ભાગત્વં તદ્યોગાદ્ ઘટવત્ ॥ ૭૧ ॥

ન નિર્ભાગત્વં નાકારણત્વમ્ । તદ્યોગાત્ ભાગયોગાત્ ।
કિમસ્ય કારણમ્ । અહંકારઃ । પદ્મેન યુગપદ્યોગાત્પરમાણૂર્ના
સભાગત્વસિદ્ધિઃ । તસ્માદ્ઘટાદિવદનિત્યં મનઃ ॥ ૭૧ ॥

સૂ૦:—[મનતું] અવયવરહિતપણું નથી, તેના
(ઇન્દ્રિયોના) સંબંધથી, ઘડાની પેઠે. ૭૧.

વિ૦:—મન નિર્ભાગ અર્થાત્ નિરવયવ (અવયવરહિત)
નથી. આ સિદ્ધાંતપ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી થયેલી છે, અને
બહારના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા તે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધવાળું
થાય છે, માટે તે સાવયવ હોવાથી ઘટાદિની પેઠે અનિત્ય છે, નિત્ય
નથી. મન જો નિરવયવ એટલે આશુજેવડું હોય તો અવયવરહિત
આશુપરિમાણુવાળાનો ખીજની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ. ૭૧.

નિત્ય ને અનિત્યનો વિભાગ બતાવે છે:—

પ્રકૃતિપુરુષયો ન્યત્સવંમનિત્યમ્ ॥ ૭૨ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૭૨ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન સર્વ અનિત્ય [છે.] ૭૨.

વિ૦:—આ વિશ્વમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષવિનાની બીજી સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, તે બેથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નિત્ય નથી. ૭૨.

દિશા ને કાલ આદિ નિત્ય હોવાથી બીજી સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન ભાગલાભો ભોગિનો નિર્ભાગત્વશ્રુતેઃ ॥ ૭૩ ॥

ન ભાગલાભો ભોગિનો જગત્કારણસ્ય પ્રધાનસ્ય, નિર્ભાગત્વશ્રુતેઃ “લોકારણત્વાભાસ્ય કારણાન્તરામે”તિ શ્રુતેઃ ૭૩.

સૂ૦:—નિરવયવપણાની શ્રુતિથી પ્રકૃતિપુરુષને અવયવની પ્રાપ્તિ નથી. ૭૩.

વિ૦:—પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેજ તત્ત્વ નિરવયવ અને નિત્ય છે. તે વિનાનાં બીજાં તત્ત્વો ને અન્ય સર્વ વસ્તુઓ સાવયવ અને અનિત્ય છે. દિશા ને કાલ આદિ પૃથક્ તત્ત્વ નથી એ આગળ (૨-૧૨ માં) કહેવાઈ ગયું છે, એટલે તે બધામાં નિત્ય અને અનિત્ય એવો વિભાગ થતો નથી. પ્રકૃતિમાં તથા પુરુષમાં સાવયવપણું નથી, પણ તે બંને નિરવયવ છે એમ “ નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાંતં ” (નિરવયવ, ક્રિયારહિત ને શાંત;) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ જણાવેલું છે. ૭૩.

આત્મામાં આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મોક્ષ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાનંદાભિવ્યક્તિર્મુક્તિર્નિર્ધર્મત્વાત્ ॥ ૭૪ ॥

મુક્તૌ ધર્મધર્મિભાવાભાવાત્ । સાભિવ્યક્તિઃ કિં સર્વદાસ્તિ ।
સંસારદશાયાપિ મુક્તિપ્રસંગઃ । અથ મુક્તૌ ક્રિયતે । કાર્ય-
ભાવસ્યાવશ્યં નાશાત્પુનરનિર્મોક્ષ ઇતિ ॥ ૭૪ ॥

સૂ૦:—[આત્માના] ધર્મરહિતપણાથી આનંદની
અભિવ્યક્તિ [તે] મુક્તિ નથી. ૭૪.

વિ૦:—આત્મામાં આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મુક્તિ
એમ માનવું યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે આત્મા નિર્ધર્મક-સર્વધર્મરહિત-છે,
એટલે તેમાં આનંદરૂપ અથવા તેની અભિવ્યક્તિરૂપ ધર્મ હોવાનો વા
ઉપજવાનો સંભવ નથી. ૭૪.

આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મુક્તિ નથી
એમ કહે છે:—

ન વિશેષગુણોચ્છિન્નિત્તિસ્તદ્વત્ ॥ ૭૫ ॥

વિશેષનિષેધાત્સામાન્યગુણસ્વીકારઃ । તથા ચ ગુણયોગા-
દનિર્મોક્ષઃ ॥ ૭૫ ॥

સૂ૦:—તેવી રીતે [આત્માના] વિશેષગુણોનો
નાશ [તે પણ મુક્તિ] નથી. ૭૫.

વિ૦:—ધર્મરહિત અસંગ આત્મામાં કોઈ પણ જાતનો ધર્મ

હોવાનો સંભવ નથી એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. તે કારણથી તેના સર્વ વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મોક્ષ નથી, કેમકે તેના વિશેષધર્મના નિષેધથી તેના સામાન્યધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે, જે અસંગ અને ધર્મરહિત આત્મામાં સંભવી શકે નહિ. ૭૫.

પૃથિવીની ઉપરના લોકોમાં ગતિ થવી એ પણ આત્માની મુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

न विशेषगतेर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

નોર્ધ્વગત્યા મુક્તિઃ, “નિર્ગુણનિષ્ક્રિયનિર્ધર્મક આત્મે”તિ શ્રુતેઃ । કુતો મુક્તિઃ, હસ્તિકૃમિદેહપરિણામિત્વેન સંકોચવિકાસાભ્યાં સાવયત્વેનાનિત્યથ સ્યાત્ ॥ ૭૬ ॥

સૂ૦:—નિષ્ક્રિયની વિશેષગતિ [સંભવતી] નથી. ૭૬.

વિ૦:—ૐર્ધ્વગતિ લિંગદેહની થઈ શકે, પણ અક્રિય આત્માની ૐર્ધ્વગતિ થઈ શકે નહિ. આત્મા સ્વભાવથીજ સર્વ ક્રિયાથી રહિત છે. લિંગદેહના સંબંધવડે જો આત્માની ૐર્ધ્વગતિ માનવામાં આવે તો તે નિરતિશયમોક્ષ નથી, પણ સાતિશય (ન્યૂનાધિક્તારૂપ અતિશયવાળો) ક્રમમોક્ષ છે. ૭૬.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ માનેલી મુક્તિમાં દૂષણ દેખાડે છે:—

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ७७

સ કિમાકારો જ્ઞાનસ્વરૂપઃ । તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપ્યુચ્છેદ
 इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात्सर्वदा तन्नाशे
 संसारिणामपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात्तदा न मुच्य-
 ते, वासनोच्छित्तिरेव मोक्षोऽस्तु, किमाकारोपरागोच्छित्त्या ॥
 आदिशब्दात्स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि नश्वरत्वात्કસ્ય મુક્તિ-
 રિતિ ॥ ૭૭ ॥

સૂ૦:—ક્ષણિકપણાદિના દોષથી [વિષયના] આ-
 કારના ઉપરાગનો (વાસનાનો) નાશ [તે મોક્ષ]
 નથી. ૭૭.

વિ૦:—ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ પામનારું ક્ષણિકવિજ્ઞાનજ્ઞ આત્મા
 છે. તેનો જે ઘટપટાદિરૂપ વિષયાકાર થવો તે તેને ખંધ છે, ને તે
 વિષયાકારપણાની વાસનારૂપ પ્રતીત થતા સંબંધનો નાશ થવો એ
 મોક્ષ છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીનો તે મત અયોગ્ય છે, કારણકે જો સર્વ
 વસ્તુઓ તેમણે ક્ષણિક માની તો તેમણે માનેલો મોક્ષ પણ ક્ષણિકજ્ઞ
 થયો. જો મોક્ષ ક્ષણિક હોય તો પછી આવો ક્ષણિક મોક્ષ મેળવવામાટે
 વિવેકી પુરુષોની કેમ પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે ? નહિજ થઈ શકે. ૭૭.

હવે અભાવવાદીના મોક્ષનું ખંડન કરે છે:—

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૭૮ ॥

સૂ૦:—અપુરુષાર્થપણાદિરૂપ દોષથી સર્વનો નાશ
[તે મુક્તિ] નથી. ૭૮.

વિ૦:—પુરુષોની ઇચ્છાના અવિષયપણા આદિરૂપ દોષથી
સર્વનો નાશ એ મુક્તિ નથી. પોતાના આત્માના નાશની ઇચ્છા
કોઈ પણ વિવેકી પુરુષ કરે નહિ, તેથી જ્ઞાનરૂપ આત્માના સર્વથા
સ્વરૂપનાશને મોક્ષ કહેવો એ અયોગ્ય છે. ૭૮.

શૂન્ય પણ મુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:--

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

અપુરુષાર્થત્વાદેઃ । આદિશબ્દાદનુષ્ઠાનાભાવઃ સૂચિતઃ ।
યદાત્મા સ્વીક્રિયતે, તદા તત્પરિપન્થિનિ દ્વેષઃ, તદનુકૂલે ચ
સ્નેહ इति तयोर्बन्धहेतुत्वादनिमोक्षः स्यात् । मैवम् । न हि
रागद्वेषमात्राद्बन्धः, किंतु तद्विशेषात् । यथा बौद्धपक्ष एव न
संवित्संतानमात्राद्बन्धः, स्वच्छसंवित्संतानस्य मोक्षांगत्वात्,
तथा कैवल्यात्मपरिपन्थिनि द्वेषाभिरुपहितात्मस्थितौ रागाश्च
बन्धः, प्रत्युत मोक्षहेतुत्वमेवेति ॥ ७९ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે શૂન્ય પણ [મોક્ષ નથી.] ૭૯.

વિ૦:—જ્ઞાતા, જેય ને જ્ઞાનરૂપ સર્વ સંસારના વિનાશરૂપ જે
શૂન્ય તે પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. પોતાના સ્વરૂપના વિનાશની
ઇચ્છા કોઈ પણ સમજીતુ મનુષ્ય કરે નહિ, આ વાત લોકપ્રસિદ્ધજ છે. ૭૯.

ઉત્તમદેશાદિના લાભથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

**સંયોગાશ્ચ વિયોગાન્તા ઇતિ ન
દેશાદિલાભોઽપિ ॥ ૮૦ ॥**

દેશસંયોગસ્ય વિયોગાન્તત્વાત્પુનઃ સંસારઃ । આદેશબ્દા-
ત્કાલકર્મણોરપિ પરિગ્રહઃ । કાલયોગસ્યાપ્યેવમ્ । કર્મણશ્ચ
ક્ષયિત્વાત્પુનઃ સંસાર ઇતિ ॥ ૮૦ ॥

સૂ૦:—અને સંયોગો વિયોગરૂપ અંતવાળા [છે,]
માટે દેશાદિનો લાભ [મોક્ષ] નથી. ૮૦.

વિ૦:—ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ દ્રવ્ય, ને ઉત્તમ દારાદિના સ્વામીપણુની
પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. જે વસ્તુનો મનુષ્યની સાથે સંયોગ
થાય છે તે વસ્તુનો અવશ્ય તેનાથી વિયોગ પણ થાય છે, કેમકે
સંયોગો વિયોગરૂપ અંતવાળા છે, તેથી ઉત્તમ દેશાદિના સ્વામીપણુની
પ્રાપ્તિ પણ વિનાશી હોવાથી વાસ્તવિક મોક્ષરૂપ નથી. ૮૦.

જીવનો ઈશ્વરમાં લય થાય એ પણ મુક્તિ નથી
એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન ભાગિયોગો ભાગસ્ય ॥ ૮૧ ॥

ન બ્રહ્મણો ભાગો જીવાત્મા, બ્રહ્મણો ભાગાભાવાત્ ।

યોગસ્ય વિયોગાન્તત્વાત્પુનર્વન્ધપ્રસંગઃ । અથ સંસારકારણા-
ભાવાન્ન વિયોગ ઇતિ, એવં ચ સ ઇવાસ્તુ, કિં ભાગયોગ-
કલ્પનયા ॥ ૮૧ ॥

સૂ૦:—અંશનો અંશીમાં લય [પણ મોક્ષ] નથી. ૮૧.

વિ૦:—પુરુષનો જેની સાથે સંયોગરૂપ લય થાય તેની સાથે
પરિણામે અવશ્ય તેનો વિયોગ પણ થવાનોજ, વળી પોતાના સ્વરૂપના
લયની ઇચ્છા કોઈ સમજી પુરુષમાં હોય પણ નહિ, તેમજ પૂર્વે
પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે નિત્ય ઇશ્વરની અસિદ્ધિ છે, આ કારણોથી
ઇશ્વરના અંશરૂપ જીવનો અંશિરૂપ ઇશ્વરમાં લય તે મોક્ષ એમ માનવું
યોગ્ય નથી. ૮૧.

અણુમાદિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ
નથી એમ કહે છે:—

નાણિમાદિયોગોઽપ્યવશ્યંભાવિત્વાત્
તદુચ્છિત્તેરિતરયોગવત્ ॥ ૮૨ ॥

તેષામાપિ કાર્યત્વાદનિત્યત્વમ્ । આદિશબ્દાલ્લુપિમા
ગરિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યમીશિત્વં વશિત્વં યત્રકામાવસાયિત્વ-
મિતિ ॥ ૮૨ ॥

સૂ૦:—અન્યની પ્રાપ્તિની પેઠે તેના નાશના અ-

વશ્યંભાવીપણથી અણિમાદિની પ્રાપ્તિ પણ [મુક્તિ] નથી. ૮૨.

વિઃ—અણિમાદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, કેમકે તે સિદ્ધિઓ કાર્યરૂપ હોવાથી અવશ્ય અનિત્ય છે, એટલે બીજા સંબંધોનો જેમ અવશ્ય વિનાશ થાય છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓનો પણ અવશ્ય વિનાશ થાય છે, પુરુષનો ને તેમનો સંબંધ અનંતકાલપર્યંત રહેવો સંભવિત નથી. ૮૨.

ઇંદ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી એમ જણાવે છે:—

નેન્દ્રાદિપદયોગોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૮૩ ॥

અનિત્યત્વાદ ॥ ૮૩ ॥

સૂઃ—તેવી રીતે ઇંદ્રાદિના પદનો લાભ પણ [મુક્તિ] નથી. ૮૩.

વિઃ—અણિમાદિ સિદ્ધિઓની પેઠે વિનાશી હોવાથી ઇંદ્રાદિના ઐશ્વર્યવાળા અધિકારની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. જેમ રાજાનું ઐશ્વર્ય વિનાશી છે તેમ ઇંદ્રાદિનું ઐશ્વર્ય પણ વિનાશી છે. ૮૩.

કેટલાક વાદીઓ ઇંદ્રરૂપ આત્માના સંબંધવાળી ઇંદ્રિયોને ભૌતિક માને છે તેમના મતનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન ભૂતપ્રકૃતિત્વમિન્દ્રિયાણામાં કાલત્વશ્ચુતેઃ ૮૪

તથા ચ, “ ઇતસ્માજ્જાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ
ચ । સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપશ્ચ પૃથ્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ”
ભૂતપ્રકૃતિત્વમિતિ તુ યેનેન્દ્રિયેણ યદ્ભૂતકારણમ્ તન્માત્રં
ગૃહ્યતે, તસ્ય તત્પ્રકૃતિત્વાભિમાનાદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૮૪ ॥

સૂ૦:—અહંકારના કાર્યપણાની શ્રુતિથી ઇન્દ્રિયોમાં
ભૂતનું કારણપણું નથી. ૮૪.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ને વાગાદિ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક (પાંચ ભૂતોના
કાર્યરૂપ) નથી, કારણકે આગળ કહેલી શ્રુતિમાં તેમની અહંકારમાંથી
ઉત્પત્તિ થઇ છે એમ કહેલું છે. ૮૪.

દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી
નથી એમ કહે છે:—

ન ષટ્પદાર્થનિયમસ્તદ્બોધાન્મુક્તિઃ ॥ ૮૫ ॥

“ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યાવેશેષસપ્તાયા ઇતિ । પૃથિવ્યપ્તેજો-
વાય્વાકાશકાલદિગાત્મમનાંસીતિ દ્રવ્યાણિ । રૂપરસગન્ધ-
સ્પર્શાઃ સંખ્યા પાંચાણાં નિ પૃથક્ત્વં સંયોગવિભાગૌ પરત્વાપર-
ત્વે બુદ્ધયઃ સુખદુઃખે રચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નશ્ચ ગુરુત્વદ્રવત્વસ્નેહ-
સંસ્કારધર્માધર્મશબ્દા ગુણાઃ । ઉત્ક્ષેપણાપક્ષેપણાકુંચનપ્રસારણ-
કર્માણિ । પરમપરં ચ સામાન્યમ્ । નિત્યદ્રવ્યદૃશ્યત્તો-

જ્ઞત્યા વિશેષાઃ । અયુતસિદ્ધાનાં યઃ સંબંધ હૃદયત્યયદેતુઃ
સમવાય ” ઇતિ નાસ્તિ નિયમોઽનિયતપદાર્થવાદિત્વાત્સાંખ્યા-
નામ્ । ન ચ તદ્વોધાન્મુક્તિઃ, આત્મજ્ઞાનાદેવ મુક્તેઃ ॥૮૫॥

સૂ૦:—છ પદાર્થનો નિયમ નથી, [ને] તેના
જ્ઞાનથી મુક્તિ [નથી.] ૮૫.

વિ૦:—દ્રવ્ય,^૧ ગુણ,^૨ કર્મ,^૩ સામાન્ય,^૪ વિશેષ^૫ અને

૧ ક્રિયાવાળું ને ગુણવાળું હોય તથા સમવાયિકારણ (ઉપાદાનકારણ)
હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેના નવ પ્રકાર છે:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ,
આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન. ૨ દ્રવ્યમાં રહેનાર, ગુણરહિત,
સંયોગ તથા વિભાગમાં અકારણ, અને ખીજા ગુણની અપેક્ષા નહિ
કરનાર ગુણ કહેવાય છે. તેના બહુધા ચોવીસ પ્રકાર છે:—રૂપ, રસ,
ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ,
અપરત્વ, બુદ્ધિ, (જ્ઞાન,) સુષ્પ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ગુરુત્વ,
દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ. ૩ એક દ્રવ્ય જેનો
આધાર હોય, જે ગુણરહિત હોય, ને જે સંયોગવિભાગમાં અપેક્ષારહિત
કારણ હોય તે કર્મ કહેવાય છે. અથવા ચક્ષુરૂપ તે કર્મ છે. તેના
પાંચ પ્રકાર છે:—ઉત્ક્લેષણ, અવક્લેષણ, આકુંચન, પ્રસારણ ને ગમન.
૪ દ્રવ્ય, ગુણ ને કર્મમાં રહેલો એક, નિત્ય, ને સાધારણ ધર્મ સામાન્ય
વા જાતિ કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે:—પર (અતિવ્યાપક)
અને અપર. (ન્યૂનવ્યાપક.) ૫ નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલા તે પરસ્પર
વ્યાવર્તક ધર્મો તે વિશેષો કહેવાય છે. પૃથિવી જલ તેજ ને વાયુ આ
ચાર ભૂતોનાં પરમાણુ અને આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા ને મન

સમવાય આ છજ પદાર્થો છે, અને તેના યથાર્થજ્ઞાનથી પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ વૈશેષિકોનો સિદ્ધાંત પણ શક્તિ આદિ ખીન્ન પદાર્થો વિદ્યમાન હોવાથી અસંગત છે. વળી પ્રકૃતિ પણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ છે, માટે ગંધાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી તે પૃથિવી આદિરૂપ નથી, તેથી પૃથિવીત્વ આદિ જાતિ પણ ધટત્વાદિ જાતિની જેઠે કાર્યમાત્રમાં રહે છે, કારણમાં રહેતી નથી, માટે પ્રધાન પણ છ પદાર્થોથી અતિરિક્ત (બિન્ન) હોવાથી છજ પદાર્થોનો નિયમ સંભવતો નથી, ને તેથી તે છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. ૮૫.

ન્યાયદર્શનમાં કહેલા સોળ પદાર્થોને જાણવાથી પણ વાસ્તવિક મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

ષોડશાદિષ્વપ્યેવમ્ ॥ ૮૬ ॥

“પ્રમાણપ્રમેયસંશયપ્રયોજનદૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતાવયવતર્કનિર્ણય-

સદ્જલ્પાદિતઘટેત્વાભાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાના-

આ નિત્યદ્રવ્યો છે. વિશેષોના ધણા પ્રકાર છે. ૬ જાતિ ને વ્યક્તિ, ગુણ ને ગુણી, ક્રિયા ને ક્રિયાવાન, અવયવ ને અવયવી, અને નિત્ય-દ્રવ્ય ને વિશેષ એ સાથે રહેનારાઓમાં રહેનારો નિત્યમંત્રંધ સમવાય કહેવાય છે. તે એક છે. ૭ જોડે સૂત્રમાં છજ પદાર્થો કહેલા છે, તેપણુ વૈશેષિકો એ છને ભાવરૂપ પદાર્થો માની તેનાથી બિન્ન અભાવનામના સાતમા પદાર્થનો પણ સ્વીકાર કરે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે:—પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ ને અત્યંતાભાવ.

क्षिःश्रेयसाधिगम इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणा-
नि । आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखा-
पवर्गाः प्रमेयम् । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रातिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-
लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । यमर्थमधिकृत्य
प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि-
साम्यं स दृष्टान्तः । तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः
। स चतुर्विधः, स तद्व्याप्यतद्व्याधिहरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांतर-
भावात् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनमन्यवयवाः । अवि-
ज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थः हस्तकः । विमृश्य
पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपपत्त्युपेक्षो जल्पः ।
स प्रतिपक्षस्थान्तरांशो वितण्डा । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरण-
समसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः । वचनविघातोऽर्थविकल्पो-
पपत्त्या छलम् । तत्त्रिविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं
च । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्यो-
त्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगमतिदृष्टान्ता-
नुत्पत्तिसंशयप्रकरणे त्वर्थापत्त्याविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धि-
नित्यानित्यकार्यसमाः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ।

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરં પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસો હેત્વ-
 ન્તરમર્થાન્તરં નિરર્થકમવિજ્ઞાતાર્થમપાર્થકમપ્રાપ્તકાલં ન્યૂનપાધિકં
 પુનરુક્તમનનુભાષણમજ્ઞાનમપ્રતિભા વિક્ષેપો મતાનુજ્ઞા પર્યનુયો-
 જ્યોપેક્ષણં નિરનુયોજ્યાનુયોગોઽપાસિદ્ધાન્તો હેત્વાભાસાશ્ચ નિ-
 ગ્રહસ્થાનાનિ । ઇયન્તે ઇતિ ન નિયમઃ, ન વા તદ્વોધાન્મુક્તિઃ ।
 આદિશબ્દાદન્યેઽપિ નિયતપદાર્થા નિરાકાર્યાઃ ॥ ૮૬ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે સોળ આદિમાં પણ [સમજવું.] ૮૬.

વિ૦:—સોળ આદિ પદાર્થોમાં પણ એમજ જાણવું. પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ ને નિગ્રહસ્થાન એ સોળ પદાર્થો ન્યાયદર્શનમાં કહ્યા છે. તે પદાર્થોનું ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષાવડે યથાર્થજ્ઞાન થવાથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થવાથી ચિત્તદોષ (રાગદ્વેષ) મટે છે, ચિત્તદોષના નાશથી રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ અટકે છે, તે પ્રવૃત્તિ અટકવાથી જીવાત્માનો નવો જન્મ થતો નથી, અને જીવાત્માનો નવો જન્મ મટવાથી તેનાં એકવીસ પ્રકારનાં દુઃખોની આત્યંતિકનિવૃત્તિ થાય છે, એમ તે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, પણ પ્રકૃતિ આદિ બીજા પદાર્થો હોવાથી એ સોળ પદાર્થોનો નિયમ સંભવતો નથી, અને તેથી તેમના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. સાંખ્યમતમાં તો પ્રકૃતિપુરુષ એ બે પદાર્થો નિત્ય માન્યા છે, અને નિત્યાનિત્યસાધારણ પદાર્થો પચીસ માન્યા છે. એ પચીસ

૧ એ સોળ પદાર્થોની ટુંકી સમજ નીચે પ્રમાણે છે:—

પદાર્થોમાંજ ગુણ, કર્મ, સામાન્ય ને શક્તિ આદિક અન્ય પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. ૮૬.

૧ પ્રમાણું જે કરણ તે પ્રમાણ. તેના ચાર પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. ૨ એ ચાર પ્રમાણમાંના કોઈ પણ એક પ્રમાણવડે સિદ્ધ થનાર વસ્તુ તે પ્રમેય. તેના બાર પ્રકાર છે, આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, (વિષય,) બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, (રાગ-દ્વેષાદિ,) પ્રેત્યભાવ, (પુનઃ ઉત્પત્તિ,) ફલ, દુઃખ ને અપવર્ગ. (મોક્ષ.) ૩ એકજ ધર્મોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ઘણા ધર્મોના વિશિષ્ટપણાને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે સંશય. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય, અસાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય ને વિપ્રતિપત્તિવાક્યરૂપ. અહિં વિપર્યયનો પણ સંશયમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૪ જેની ઇચ્છાવડે પુરુષો પ્રવર્તે છે તે પ્રયોજન. તેના બે પ્રકાર છે, દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. ૫ વ્યાપ્તિજ્ઞાન થવામાટે જે ઉદાહરણ જોવાની અગત્ય છે, અર્થાત્ જે પદાર્થમાં લોકિકોનો ને પરીક્ષકોનો સમાન નિશ્ચય છે, તે દૃષ્ટાંત. તે સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય બેદે કરીને બે પ્રકારનાં છે. ૬ પ્રામાણિકતાવડે અભ્યુપગત અર્થ એટલે સંશયોદિરહિત યથાર્થજ્ઞાનરૂપ જે નિશ્ચય તે સિદ્ધાંત. તેના ચાર પ્રકાર છે, સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર, અધિકરણ ને અભ્યુપગમ. ૭ પરાર્થાનુમાનવાક્યનો એકદેશ તે અવયવ. તેના પાંચ પ્રકાર છે, પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. ૮ વ્યાખ્યાના આરોપમાં વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. તેના અગિયાર પ્રકાર છે, વ્યાધાત, આત્માશ્રય, ધતરેતરાશ્રય, ચક્રકાશ્રય, અનવસ્થા, પ્રતિબંધિ-કૃષ્ણના, લાઘવકૃષ્ણના, ગૌરવ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ ને વૈજનત્ય. ૯ યથાર્થ અનુભવ એ જેનો પર્યાય છે એવી જે પ્રભિતિ તે નિર્ણય. તે

કિંતાકેએ માનેલા પરમાણુના નિત્યપણાનું ખંડન કરે છે:—

પ્રમા અથવા પ્રમાતિના ચાર ભેદ છે, પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમાતિ ને શાબ્દી. ૧૦ તત્ત્વનો નિર્ણય જેનું શ્લ છે એવું કથોપકથન તે વાદ. ૧૧ પરસ્પર જિતવાને ઇચ્છનારની ઉભયસાધનવતી કથા તે જલ્પ. ૧૨ સ્વપક્ષસ્થાપનાહીન પરદોષકથનરૂપ કથાવિશેષ તે વિતંડા. ૧૩ અસાધક છતાં પણ જેને હેતુપણાવડે વિવાદમાં વાપરી લીધો હોય તે હેત્વાભાસ. તેના પાંચ પ્રકાર છે, સવ્યભિચાર, (અનૈકાંતિક,) વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ અને આધિત. ૧૪ અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની રચનાએ પ્રતિબંધનો હેતુ તે છલ. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, અભિધાન, તાત્પર્યોપચાર અને વ્યત્યયવૃત્તિ. ૧૫ સ્વપક્ષનો વ્યાધાત કરનારું ઉત્તર તે જાતિ. તેના ચોવીશ પ્રકાર છે, સાધર્મ્યસમા, વૈધર્મ્યસમા, ઉત્કર્ષસમા, અપકર્ષસમા, વર્ણ્યસમા, અવર્ણ્યસમા, વિકલ્પસમા, સાધ્યસમા, પ્રાપ્તિસમા, અપ્રાપ્તિસમા, પ્રસંગસમા, પ્રતિદષ્ટાંતસમા, અનુત્પત્તિસમા, સંશયસમા, પ્રકરણુસમા, અહેતુસમા, અર્થાપત્તિસમા, અવિશેષસમા, ઉપપત્તિસમા, ઉપલબ્ધિસમા, અનુપલબ્ધિસમા, નિત્યસમા, અનિત્યસમા અને કાર્યસમા. ૧૬ પરાજયનું જે નિમિત્ત તે નિઘ્નસ્થાન છે. તેના આવીશ પ્રકાર છે, પ્રતિગ્રાહાનિ, પ્રતિગ્રાંતર, પ્રતિગ્રાવિરોધ, પ્રતિગ્રાસંન્યાસ, હેત્વંતરોક્તિ, અર્થાતરોક્તિ નિરર્થકોક્તિ, અવિગ્રાતાર્યોક્તિ, અપાર્થકોક્તિ, અપ્રાપ્તકલોક્તિ, ન્યૂનોક્તિ, અધિકોક્તિ, પુનરુક્તિ, અનનુભાવણુ, અગ્રાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મતાનુગ્રા, પર્યંતુયોજ્યાનુયોગ, (પર્યંતુયોજ્યોપેક્ષણુ,) નિરંતુયોજ્યાનુયોગ, અપસિદ્ધાંત ને હેત્વાભાસ. એ સોળે પદાર્થોના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણુ માટે શ્રીગૌતમભગવત્પ્રણીત ન્યાયદર્શન તે ઉપરના વાત્સ્યાયનભાષ્ય સહિત જેમને ઇચ્છા થાય તેમણે જેવું.

નાણુનિત્યતા તત્કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૮૭ ॥

“પ્રધાનાત્સર્વમજાયત,” “પ્રકૃતિપુરુષાદન્યત્સર્વમનિત્ય-
મિતિ” શ્રુતેઃ કાર્યત્વાત્પરમાણૂનાં ન નિત્યત્વં કારણ-
ત્વં વા ॥ ૮૭ ॥

સૂ૦:—તેના કાર્યપણીની શ્રુતિથી અણુનું નિત્યપણું
નથી. ૮૭.

વિ૦:—પૃથ્વી આદિ ભૂતોનાં પરમાણુઓનું નિત્યપણું સંભવતું
નથી, કેમકે શ્રુતિમાં તેનું કાર્યપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. જોકે હમણાં
એ શ્રુતિની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તોપણ “અણ્વ્યો માત્રા વિનાશિન્યાં
દશાર્ધાનાં ચ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥”
(પાંચ ભૂતોનાં જે પરમાણુઓ છે તે વિનાશી છે, તે સહિત સર્વ
જગતની ઉત્પત્તિ ક્રમપૂર્વક થાય છે,) આ શ્રીમનુસ્મૃતિના વચનથી
તે ઉચ્છેદ પામેલી શ્રુતિના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. વળી
“પ્રકૃતિપુરુષાદન્યત્સર્વમનિત્યમ્” (પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન અન્ય સર્વ
અનિત્ય છે,) એ શ્રુતિથી પણ જણાય છે કે પરમાણુઓમાં નિત્યપણું
કે આ જગતનું હોયું કારણપણું નથી. ૮૭.

પરમાણુઓ નિરવયવ હોવાથી તે ઠાઈનું કાર્ય હોઈ
શકે નહિ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન નિર્ભાગત્વં કાર્યત્વાત્ ॥ ૮૮ ॥

યત્કાર્યં ન તન્નિર્ભાગિ, યથા પટ ઇતિ ॥ ૮૮ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાથી [તેનું] નિરવયવપણું નથી. ૮૮.

વિ૦:—પરમાણુ કાર્યરૂપ છે, માટે તેની નિરવયવતા સંભવતી નથી, તેથીજ તેની ઉત્પત્તિ તન્માત્રાથી માનેલી છે. ૮૮.

દ્રવ્યમાત્રના સાક્ષાત્કારમાં રૂપ એ હેતુ છે, ને પ્રકૃતિપુરુષ એ રૂપરહિત દ્રવ્ય છે, માટે તેમનો સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

ન રૂપનિબન્ધનાત્પ્રત્યક્ષનિયમઃ ॥ ૮૯ ॥

“ રૂપાણાં પક્ષી ” ત્યાકાશસ્ય પ્રત્યક્ષત્વાદ્વચ્ચભિચારાદુદ્-
ભૂતરૂપનિબંધનાન્ન પ્રત્યક્ષત્વનિયમઃ । અલૌકિકે ચ સમાધિ-
વલજે યોગિપ્રત્યક્ષે ન પર્યનુયોગોઽસ્તિ ॥ ૮૯ ॥

સૂ૦:—રૂપના નિમિત્તથી પ્રત્યક્ષનો નિયમ નથી. ૮૯.

વિ૦:—જો વસ્તુમાં રૂપ હોય તોજ તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય, ને જો તેમાં રૂપ ન હોય તો તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન થાય, એવો કાંઈ નિયમ નથી, જેમ રૂપરહિત આકાશનું તથા રૂપરહિત દુઃખસુખનું પ્રત્યક્ષગ્ન થાય છે તેમ રૂપરહિત પ્રકૃતિપુરુષનું પણ પવિત્ર, એકાગ્ર ને સાંખ્ય-
શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળા ચિત્તથી પ્રત્યક્ષગ્ન થાય છે. ૮૯.

હવે પરિમાણનો નિર્ણય કરે છે:—

ન પરિમાણચારુવિધ્યં દ્વાભ્યાં તચોગાઃ ॥ ૯૦ ॥

મહદણુભ્યાં કાર્યકારણયોગાદ્યવહારસિદ્ધેઃ । એતત્પ્રભેદા
 એવાન્વે પરિમાણભેદા इति ॥ ૯૦ ॥

સૂ૦:—એવડે તેના (પરિમાણના) સંબંધથી
 પરિમાણનું ચતુર્વિધપણું નથી. ૯૦.

વિ૦:—આણુ, મહાન, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એવા પરિમાણના
 ચાર પ્રકાર નથી, પરંતુ પરિમાણના એજ પ્રકાર છે, આણુ અને
 મહાન. આણુમાં હ્રસ્વનો, અને મહાનમાં દીર્ઘનો સમાવેશ થઈ શકે
 છે. જો એમ ન માનીએ તો વક્રાદિરૂપ અનંત પ્રકારનાં પરિમાણો
 કહેવાં પડે. સાંખ્યમતમાં આણુપરિમાણ મૂલકારણ સત્વાદિગુણોમાં રહે
 છે, અને ખીજા પદાર્થોમાં મધ્યમપરિમાણથી માંડીને પરમમહત્ત્વપર્યંત
 પરિમાણ રહે છે, તે બધા મહત્પરિમાણનાજ અવાંતરભેદો છે. ૯૦.

જાતિ નહિ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:—

અનિત્યત્વેઽપિ સ્થિરતાયોગાત્પ્રત્યભિજ્ઞાનં

સામાન્યસ્ય ॥ ૯૧ ॥

યથા ‘ સોઽયં દેવદત્ત ’ इति न सामान्यविषया प्रत्य-
 भिज्ञा, तथा अनित्यत्वेऽपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्यात् ज्वाला-
 दिषु प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ૯૧ ॥

સૂ૦:—અનિત્યપણામાં પણ સ્થિરપણાના સંબંધથી
 જાતિનું પ્રત્યભિજ્ઞાન [થાય છે.] ૯૧.

વિ૦:—ઘટ૩૫ વ્યક્તિ અનિત્ય છતાં પણ તેઓમાં રહેલી ઘટત્વજાતિ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે. જાતિના સ્થિરપણાના યોગથીજ ‘ આ તે ઘડો ’ એવી રીતની ઘડાની ને તેની જાતિ ઘટત્વની પ્રત્યભિજ્ઞા મનુષ્યોને થાય છે, માટે જાતિના સદ્ભાવનું ખંડન જે વાદીઓ કરે છે તે અસંગત છે. ૯૧.

ન તદપલાપસ્તસ્માત્ ॥ ૯૨ ॥

ન સામાન્યાપલાપઃ, પ્રત્યભિજ્ઞાત્ પરોક્તયુક્તેઃ પ્રત્યક્ષ-
વાધાત્ ॥ ૯૨ ॥

સૂ૦:—તેથી તેનો (જાતિનો) અભાવ નથી. ૯૨.

વિ૦:—ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલા જાતિના પ્રત્યભિજ્ઞા૩૫ હેતુથી જાતિનો (સામાન્યનો) અભાવ સંભવતો નથી. ૯૨.

પોતાનાથી ભિન્ન બીજાનું પૃથક્પણું કરવામાટે પૂર્વોક્ત પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવી શકે છે, તેથી વ્યક્તિથી ભિન્ન જાતિ નથી, એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

નાન્યનિત્તિરૂપત્વં ભાવપ્રતીતેઃ ॥ ૯૩ ॥

અભાવરૂપત્વે પ્રતિયોગિસ્મરણાર્ધનં જ્ઞાનં લભ્યેત, ન
તુ વિધિમુશ્વતયેતિ ॥ તથા ચ “ સિદ્ધશ્ચાગૌરપોદ્ધેત ગોનિષેથા-
ત્પક્વશ્ચ સઃ । તન્ન ગૌરેવ વક્તવ્યો નચા યઃ પ્રતિષેધ્યતે । ગવ્યસિદ્ધે-
ત્વગૌર્નાસ્તિ તદભાવે ચ ગૌઃ કુતઃ ” ॥ ૯૩ ॥

સૂ૦:—ભવતી પ્રતીતિથી [તે] અન્યના નિવૃત્તિ-
રૂપપણારૂપ નથી. ૯૩.

વિ૦:—“ આ તે ઘડો ” એવી રીતની પ્રત્યભિગ્ના ઘટથી
ભિન્ન ખીજા પદાર્થનું પૃથક્પાઠ્ય કરવારૂપ સામાન્ય નથી, કેમકે તે
પ્રત્યભિગ્ના ભાવરૂપ પ્રતીત થાય છે, જો તેમ ન હોય તો “ આ
અઘડો (ઘડાથી જલદું) નહિ ” એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ, પણ
તે વેદા તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. ૯૩.

સાદૃશ્ય ભિન્ન તત્ત્વ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન તત્ત્વાંતરં સાદૃશ્યં પ્રત્યક્ષોપલબ્ધે: ॥ ૯૪ ॥

મૂયોઽવયવસામાન્યયોગઃ સાદૃશ્યં, ન તત્ત્વાંતરં, પ્રત્યક્ષેણૈવ
વહુતરતથાવયવગ્રહણાત્ “તત્સદૃશોઽયમિ”તિ જ્ઞાનોત્પાદાત્ ૯૪

સૂ૦:—પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સાદૃશ્ય તત્ત્વાંતર (અન્ય
તત્ત્વ) નથી. ૯૪.

વિ૦:—સાદૃશ્ય એ ભિન્ન પદાર્થ નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનદ્વારા
તેના જેવું એમ સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થઈ શકે છે, ને પદાર્થના અધિક
અવયવાદિ ધર્મોથી ભિન્ન સાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. ૯૪.

તેનું અન્ય પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તિર્વા વૈશિષ્ટ્યાત્તદુપલબ્ધે: ૯૫

અસ્તિ પદાર્થાનાં નિજા શક્તિઃ । સા તુલ્યાપ્ખન્તર-

દર્શનાદભિવ્યક્તા વિશિષ્ટા સતી “ સદૃશોઽમમિ”તિ સાદૃશ્યો-
પલબ્ધેઃ કારણં, ન તુ તત્ત્વાન્તરં સાદૃશ્યમ્ ॥ ૯૫ ॥

સૂ૦:—અથવા વિશિષ્ટપણુથી તેની ઉપલબ્ધિથી
પોતાની શક્તિની અભિવ્યક્તિ [તે સાદૃશ્ય.] હપ.

વિ૦:—અથવા તે વસ્તુમાં રહેલી અમુક પ્રકારની શક્તિની અભિ-
વ્યક્તિથી ભિન્ન બીજું કંઇ સાદૃશ્ય નથી. તે શક્તિ સરખાપણુવાળી
વસ્તુના જોયા પછી અભિવ્યક્ત-વિસ્પષ્ટ-થાય છે, એટલે તે વિશેષવાળી
બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેથી “ આ વસ્તુ અમુકના જેવી ” એવી રીતનું
જ્ઞાન જોનારને ઉપજે છે. તાત્પર્ય કે સાદૃશ્ય એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષની
અંતર્ગત છે, તેનાથી બહાર નથી. હપ.

ઘટાદિ શબ્દોનું વાચકપણું અને ઘટાદિ પદાર્થોનું
વાચ્યપણું એ તેમનામાં સાદૃશ્ય છે એમ શંકા થાય તો
તે શંકાનું છેદન કરે છે:—

ન સંજ્ઞાસંહિસમ્બન્ધોઽપિ ॥ ૯૬ ॥

ન સંબંધજ્ઞાનહેતુઃ સાદૃશ્યં, વ્યભિચારાત્, અન્યત્રાપ્યુપ-
દેશાદેઃ સંજ્ઞાસંહિસંબંધનિશ્ચયાત્ । કરણવ્યુત્પત્ત્યા વિષયિણો
જ્ઞાનસ્યોપલક્ષણમ્ ॥ ૯૬ ॥

સૂ૦:—વાચકવાચ્યનો સંબંધ પણ [સાદૃશ્ય]
નથી. હફ.

વિ૦:—શબ્દનો અને અર્થનો જે વાચકવાચ્યભાવરૂપ સંબંધ છે તે પણ સાદસ્ય નથી, કેમકે વાચકવાચ્યભાવરૂપ સંબંધના જ્ઞાનથી સાદસ્યનું જ્ઞાન વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. જેને શબ્દના તથા અર્થના પરસ્પરના સંબંધના જ્ઞાનનું જ્ઞાન નથી એવા પુરુષને પણ કોઈની સાથે મળતી આવતી વસ્તુ જોઈને તેમાં સાદસ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ૯૬.

શબ્દનો અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન સમ્બન્ધનિત્યતોભયાનિત્યત્વાત્ ॥૯૭॥

શબ્દાર્થયોરનિત્યત્વાત્કથં સંબંધો નિત્યઃ સ્યાત્ ॥ ૯૭ ॥

સૂ૦:—જંનેના અનિત્યપણાથી સંબંધનું નિત્યપણું નથી. ૯૭.

વિ૦:—શબ્દ અને અર્થ એ જંને અનિત્ય હોવાથી તેમનો સંબંધ પણ અનિત્ય છે, તેથી વાચકવાચ્યના સંબંધને સાદસ્ય માનવામાં કોઈ અતીતવસ્તુનું કોઈ વર્તમાનવસ્તુમાં જે સાદસ્ય તેની પ્રતીતિ નહિ સંભવે. ૯૭.

તે વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પત્તિવિનાનો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નાજઃ સંબંધો ધર્મિગ્રાહકમાનવાઘાત્ ॥ ૯૮ ॥

સંયોગો ભવન્કર્મજો ભવેત્, ન ચ નિત્યસ્ય વ્યાપકસ્ય

ક્રિયાસ્તિ । મહદાદયશ્ચાનિત્યાઃ, કથં તત્સંયોગો નિત્યઃ ।
આત્મનાં ચ નિર્ધર્મત્વાન્ન તૈઃ પ્રધાનેન સંયોગોઽસ્તિ । કિં-
ચ, યેન પ્રમાણેન વસ્તુ ગૃહ્યતે તેનૈવ સંયોગગ્રહણમિતિ ધર્મિગ્રાહ-
કપ્રમાણબાધઃ ॥ ૯૮ ॥

સૂ૦:—ધર્મીના અહક પ્રમાણના બાધથી સંબંધ
નહિ ઉપજેલો નથી. ૯૮.

વિ૦:—આ જગતમાં કોઈ પણ સંબંધ ઉત્પત્તિરહિત નથી,
કેમકે તેમાં ધર્મીને અહણ કરનારા પ્રમાણનો બાધ આતે છે. ધર્મીને
અહણ કરનારું પ્રમાણ એટલે ધર્મી તથા ધર્મના સંબંધનો નિશ્ચય
કરાવનારું પ્રમાણ. મહદાદિ પદાર્થો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી તેમનો
પોતાના ધર્મની સાથેનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિવાળો છે. જે પદાર્થ
ઉત્પત્તિવાળો હોય તેનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિવાળોજ હોય એમ અનુ-
માનપ્રમાણથી પણ નક્કી થાય છે. ૯૮.

સમવાયસંબંધનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન સન્નિવૃત્ત્યોઽસ્તિ પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૯૯ ॥

સમવાયઃ સંબદ્ધોઽસંબદ્ધો વા । અસંબદ્ધત્વે કથમન્યં
સંબન્ધિનં કુર્યાત્ । સંબંધિત્વેઽન્યસંબંધસ્યાસંભવાત્ સમવાય
एव वक्तव्यः । तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थानाच्चास्ति
સમવાયઃ । યસ્ત્વવિભાગેન સંપ્રતિભાસઃ સ સંયોગવિશેષવૈચિત્ર્યા-

ત, યથા તપ્તાયઃપિણ્ડે વહેઃ ॥ ૯૯ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણના અભાવથી સમવાય [પણ] નથી. ૯૯.

વિ૦:—કોઇ વાદીઓ કહે છે કે સમવાયસંબંધ છે, પરંતુ તે સમવાયસંબંધ નથી, કેમકે સમવાયસંબંધ હોવાનું કોઇ પણ પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી. ૯૯.

રૂપવાળો ઘડો છે ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ હોવાથી, અને દડવાળો પુરુષ છે એ પ્રતીતિની પેઠે રૂપવાળો ઘડો છે એ પ્રતીતિ પણ વિશેષણવિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરે છે, વિશિષ્ટપ્રતીતિરૂપ હોવાથી, ઇત્યાદિ અનુમાન-પ્રમાણવડે સમવાયસંબંધની સિદ્ધિ થાય છે, એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा १००

उभयत्रापि तादात्म्येनैवोपपत्तेः, अन्यथा सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ १०० ॥

સૂ૦:—ઉભયમાં (પ્રત્યક્ષમાં ને અનુમાનમાં) પણ અન્યથા સિદ્ધિથી, પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાન નથી. ૧૦૦.

વિ૦:—રૂપવાળો ઘડો એમાંના વિશેષણવિશેષ્યનું પ્રત્યક્ષ અને તે વિશેષણવિશેષ્યનું અનુમાન એ બંને અન્યપ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકે

છે, અર્થાત્ તે વિશેષણવિશેષ્ય તાદાત્મ્યરૂપેજ (અભેદભાવેજ) પ્રતીત થાય છે, તેમનો સમવાયસંબંધ છે માટે તે એવી રીતે પ્રતીત થાય છે એમ કહેવું એ શ્રાંતિ છે. ૧૦૦.

પ્રકૃતિમાં ક્રિયા થવાથી પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ થાય છે, ને ત્યારપછી આ જગત્ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. ત્યાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી આવી શંકા કરે છ કે કેાઈ પણ વસ્તુમાં ક્રિયા સંભવતી નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, એટલે જ્યાં કેાઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંજ તે વસ્તુ નાશ પામે છે, તેથી માત્ર અનુમાનવડે તેના દેશાંતરના સંયોગથી ક્રિયાની સિદ્ધિ થતી નથી. પૂર્વપક્ષીની એ શંકાનું સૂત્રકારશ્રી સમાધાન કરે છે:--

**નાનુમેયત્વમેવ ક્રિયાયા નેદિષ્ટસ્ય તત્તદ્વતોરેવા-
પરોક્ષપ્રતીતેઃ ॥ ૧૦૧ ॥**

નિકટસ્થસ્ય ક્રિયાક્રિયાવતોરેવાપરોક્ષપ્રતીતેઃ । અન્યથા સિદ્ધસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય બાધાદિ સંયોગવિભાગાભ્યાં કર્માનુમીયતે, તયોરુભયવૃત્તિત્વાદ્દૃક્ષમૂલાદગ્રં ગચ્છતિ પુરુષે વૃક્ષેઽપિ કર્માનુમીયેત । નનુ પુરુષકર્મણા સંયોગવિભાગસિદ્ધૌ કિમર્થં વૃક્ષે કર્મ સ્વીકર્તવ્યમ્ । ઉત્પત્તૌ ભવેદેવં, અવ્યભિચારાણુ સંયોગ-

વિભાગાભ્યાં દૃષ્ટે કર્માનુમાને ન નિવર્તેતે, કિંચ, અન્ધકારે
“ ધ્રુજાગ્રં મે કમ્પતે ” इत्यादौ कम्पमात्रज्ञानं भ्रान्तिः । सूर्य-
क्रियानुपलम्भश्चातिदूरादिदोषात् ॥ १०१ ॥

સૂ૦:—નિકટવાળાને તેની (ક્રિયાની) [અને]
તે વાળાની (ક્રિયાવાળાની) પ્રત્યક્ષપ્રતીતિથી ક્રિયાનું
અનુભેયપણુંજ નથી. ૧૦૧.

વિ૦:—કોઈ પણ ગતિવાળા વસ્તુના સમીપના દેશમાં રહેલા
દ્રષ્ટાને આ વસ્તુ ચાલે છે એવી પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુથી થાય છે. તે
કારણથી નક્કી થાય છે કે કોઈ પણ વસ્તુના દેશાંતરના સંયોગથી
ગતિરૂપ ક્રિયાની માત્ર અનુમાનવડેજ પ્રતીતિ થાય છે એવો નિયમ
નથી. આમ હોવાથી ક્રિયાશક્તિવાળા પ્રકૃતિનો પુરુષની સાથે સંબંધ
સંભવી શકે છે, ને તેથી સંસારની ઉત્પત્તિ પણ સંભવી શકે છે. ૧૦૧.

હવે સ્થૂલશરીર કેટલા ભૂતોનું બનેલું છે તેનો
નિર્ણય કરે છે:—

न पांचभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-
योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां
निमित्तत्वमस्त्येव । तेन च पांचभौतिकत्वमुच्यत इति ॥ १०२ ॥

સૂ૦:—અહુના ઉપાદાનના અસંભવથી પાંચ ભૂતોનું
બનેલું શરીર નથી. ૧૦૨.

વિઃ—પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિ પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોમાંથી થઇ છે એમ કહેવું એ યુક્તિવાળું નથી, કેમકે તે ભૂતો વિજ્ઞાતીય છે, સંજ્ઞાતીય નથી, માટે સ્થૂલશરીરનું સંજ્ઞાતીય જે પૃથ્વી-તત્ત્વ છે તેજ સ્થૂલશરીરનું ઉપાદાનકારણ છે. ખીજાં ચાર ભૂતોનું તેમાં સાહાય્યકપણું હોવાથી ઉપચારથી પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોનું બનેલું સ્થૂલશરીર કહેવાય છે. ૧૦૨.

પ્રતીત થતા સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન અન્ય શરીર નથી એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:—

**ન સ્થૂલમિતિ નિયમ આતિવાહિકસ્યાપિ
વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૦૩ ॥**

મનસો નિરાશ્રયસ્ય ગત્યભાવાન્મરણે દેહપ્રાપ્તયે મનસ આશ્રયો વક્તવ્યઃ । સ एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीरमिति । શ્રુતિરપિ “ અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચર્કર્ષ બલાદ્યમઃ । ” પુરિ સ્થૂલશરીરે જ્ઞેત્ત્વમિતિ પુરુષઃ સૂક્ષ્મદેહઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સૂઃ—સૂક્ષ્મના પણ વિદ્યમાનપણાથી સ્થૂલ [છે છે] એવો નિયમ નથી. ૧૦૩.

વિઃ—અહાં શરીરો સ્થૂલ એટલે નેત્રાદિ દ્રવિયોના પ્રત્યક્ષ-પણાને યોગ્ય છે એવો નિયમ નથી, કેમકે આતિવાહિક (લિંગ અથવા સૂક્ષ્મ) શરીર પણ છે, ને તેજ શરીરથી પોતાના કર્માનુસાર જીવનું એક લોકમાંથી વા દેહમાંથી ખીજાં લોકમાં વા દેહમાં જવું થાય છે.

એ સૂક્ષ્મશરીર સ્થૂલશરીરમાં રહેલું છે. ૧૦૩.

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સંબંધવિનાના પદાર્થને પ્રકાશ કરતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

નાપ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમિન્દ્રિયાણામપ્રાપ્તે:

સર્વપ્રાપ્તેર્વા ॥ ૧૦૪ ॥

નાપ્રાપ્તાર્થપ્રકાશકત્વં યત્પ્રાપ્તપ્રકાશકત્વમ્ । શ્રોત્રં વૃત્તિ-
દ્વારેણ શબ્દેન સહ સંબध्यતે । કાચાદયસ્તુ સ્વચ્છત્વાન્ન ચક્ષુઃ-
પ્રસારં પ્રતિબ્ધનંતિ । દૂરેચ વૃત્તિદ્વારેણ વસ્તુગ્રહણમ્ । યદ્યપ્રાપ્તે-
ર્ન ગૃહ્ણાતિ, કુઢ્યવ્યવહિતત્ત્વ દૂરત્વેનાપ્રાપ્તેરવિશેષાદવ્યવ-
હિતમાપિ ન ગૃહ્યેતેતિ । અથાપ્રાપ્તેરપિ ગૃહ્ણાતિ । અવિશેષાઙ્ગ-
દુરવૃત્તિ સર્વં ગૃહ્ણીયાદિતિ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂ૦:-અપ્રાપ્તિથી ઇન્દ્રિયોમાં અપ્રાપ્તનું પ્રકાશકપણું નથી, અથવા સર્વની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.] ૧૦૪.

વિ૦:-પ્રકાશસ્વભાવવાળા દીવા આદિમાં પોતાના સંબંધવિનાના પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી તેમ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં પણ પોતાના સંબંધવિનાના પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી. જો ઇન્દ્રિયોમાં સંબંધવિનાના પદાર્થોનું પ્રકાશકપણું આપણે માનીએ તો વ્યવહિત (અંતરાય-વાળા) અને અવ્યવહિત (અંતરાયવિનાના) બધા પદાર્થોનું પ્રકાશકપણું ઇન્દ્રિયોમાં જોઈએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. જ્યારે

ઇન્દ્રિયની વૃત્તિનો પદાર્થની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારેજ તે ઇન્દ્રિય તે પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકે છે. વચ્ચે ભીંત આદિ અંતરાય હોવાથી કિંવા પદાર્થ અતિદૂર હોવાથી જો ઇન્દ્રિયની વૃત્તિનો અને તે પદાર્થનો સંબંધ ન થાય તો ઇન્દ્રિય તેને શી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ? નજ ગ્રહણ કરી શકે. ૧૦૪.

જેમ સૂર્યાદિક પદાર્થો તૈજસ (તેજસ્તત્ત્વના કાર્ય-રૂપ) છે તેથી તેનું કિરણરૂપે શીઘ્ર દૂરદેશમાં ગમન જોવામાં આવે છે તેમ ચક્ષુ પણ, તેના તેજનું શીઘ્રગમન જોવામાં આવે છે માટે, તૈજસ છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

ન તેજોપસર્પણાતૈજસં ચક્ષુર્વૃત્તિતસ્તત્સિદ્ધેઃ ૧૦૫

તૈજસ ઇવાપસર્પણાદૂરેઽપિ પ્રકાશકત્વાતૈજસમિત્યભિમાનઃ
। વસ્તુતસ્તુ વૃત્તિદ્વારેણ સંબંધાત્તત્સિદ્ધેઃ પ્રમેયસિદ્ધેઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સૂઃ—તેજની ગતિથી ચક્ષુ તૈજસ નથી, વૃત્તિવડે તેની સિદ્ધિથી. ૧૦૫.

વિઃ—જેમ સ્થૂલશરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના મુખ્યપ્રાણ પોતાની પ્રાણવૃત્તિવડે નાસિકાના અગ્રભાગથી બહાર થોડે દૂર ગમન કરે છે તેમ ચક્ષુ પણ સ્થૂલદેહનો ત્યાગ કર્યા વિના પોતાના વૃત્તિરૂપ પરિણામવિશેષથી પોતાનાથી છોટે રહેલા સૂર્યાદિકપ્રતિ શીઘ્ર ગમન કરે છે. એવી રીતે પ્રાણની વૃત્તિની પેઠે ચક્ષુની વૃત્તિનું ગમન જોવાથી

ચક્ષુને તૈજસરૂપતા સિદ્ધ થતી નથી, નહિ તો પ્રાણને પણ તૈજસપણું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. ૧૦૫.

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ બતાવે છે:—

પ્રાસાર્થપ્રકાશલિંગાદૃત્તિસિદ્ધિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂ૦:—પ્રાપ્ત વસ્તુના પ્રકાશના હેતુથી વૃત્તિની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૧૦૬.

વિ૦:—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનેજ પ્રકાશ કરે છે, પ્રાપ્ત નહિ થયેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરતી નથી, એ હેતુદ્વારા (પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાન થવારૂપ હેતુવડે) નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦૬.

હવે તે વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જણાવે છે:—

ભાગગુણાભ્યાં તત્ત્વાંતરં વૃત્તિઃ સંબંધાર્થ

સર્પતીતિ ॥ ૧૦૭ ॥

કાર્યાનુમેયા વૃત્તિસ્તત્ત્વાંતરમાહંકારિકં, અનિયતઃ પદાર્થો યતઃ । અસંવદ્ધસ્ય જ્ઞાનાયોગાત્ તદર્થં સર્પતિ । તથા ચ “વૃત્તયઃ પ્રસરદ્રૂપાઃ સ્ફારિતાક્ષસ્ય યત્ર ચ । અદૃષ્ટાનુગ્રહાત્તત્ર સંવદ્ધા-

ર્યાચબોધિકાઃ ” ॥ ૧૦૭ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિ ભાગ તથા ગુણથી ભિન્ન તત્ત્વ [છે, ને તે] સંબંધભાટે પ્રસરે છે. ૧૦૭.

વિ૦:—બળતા અગ્નિના તણખાની પેઠે ઈંદ્રિયોથી તેમની વૃત્તિઓ વિભાગ પામીને પૃથક્ પડતી નથી, એટલે તે ભાગરૂપા નથી. વળી તે વૃત્તિઓ ઈંદ્રિયોના ગુણરૂપ પણ નથી. જો તેઓ ગુણરૂપ હોય તો તેઓ પોતાના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને વિષયદેશસુધી જઈ શકે નહિ. ત્યારે તે વૃત્તિઓ શું છે એમ શંકા થતાં તેના સમાધાનમાં કહે છે કે વૃત્તિઓ એ ભાગ તથા ગુણથી ભિન્ન અન્ય તત્ત્વ એટલે અહંકારતત્ત્વના કાર્યરૂપ છે, અને તેઓ પોતાના વિષયના સંબંધની સિદ્ધિભાટે પ્રસારણરૂપવાળી થાય છે. ૧૦૭.

આકારરહિત વૃત્તિમાં પ્રસારણક્રિયા કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

ન દ્રવ્યનિયમસ્તદ્યોગાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

અનિયતત્વાત્પદાર્થાનાં ન દ્રવ્ય એવ ક્રિયાનિયમઃ, કિંતુ યત્ર પ્રમાણં દૃશ્યતે તદનુમન્યામહે । વૃત્તૌ ચ ક્રિયા દૃષ્ટા, અન્યથા વસ્તૂપલમ્બાભાવાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

સૂ૦:—તેમાં [ક્રિયાના] સંભવથી દ્રવ્યનો નિયમ નથી. ૧૦૮.

વિ૦:—આકારવાળા પદાર્થમાંજ ક્રિયા થાય, અને આકારવિનાના પદાર્થમાં ક્રિયા ન થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી, માટે વૃત્તિ આકારરહિત પદાર્થ છતાં પણ તેમાં પ્રસાર પામવાની ક્રિયા થાય છે એવું અનુમાન મનુષ્યને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિવડે બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેથી થાય છે. ૧૦૮.

સ્વર્ગાદિ લોકના ભેદવડે કોઈ લોકમાં ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પણ હશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન દેશભેદેऽપ્યન્યોપાદાનતાઽસ્મદાદિવન્નિયમઃ ૧૦૯

સ્વશરીર એવ વ્યાપ્તિર્ગૃહીતા । આહંકારિકાર્ણીન્દ્રિયાણ ।

તદ્વચ્ચભિચારે ધૂમોઽપ્યગ્નિં વ્યભિચરેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

સૂ૦—દેશભેદે પણ અન્યનું ઉપાદાનપણું નથી, અસ્મદાદિની (આપણા લોકની) પેઠે નિયમ [છે.] ૧૦૯.

વિ૦:—સ્વર્ગલોકાદિ દેશના ભેદથી પણ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ અહંકારવિના અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ બધા લોકમાં આ ભૂલોકની પેઠે અહંકારજ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ છે, આકાશાદિ ભૂતો તેમનું ઉપાદાનકારણ નથી. ૧૦૯.

હવે ઇન્દ્રિયોના ભૌતિકપણાને કહેનારી શ્રુતિની વ્યવસ્થા કરે છે:—

નિમિત્તવ્યપદેશાત્તદ્વચ્ચપદેશઃ ॥ ૧૧૦ ॥

પંચોપાદાનતા નિષિદ્ધા, ન નિમિત્તતા । તેન પાંચભૌતિક-
મિતે વ્યપદેશઃ ॥ ૧૧૦ ॥

સૂ૦:—નિમિત્તના કથનથી તેનું કથન [છે.] ૧૧૦.

વિ૦:—કોઈ વસ્તુના નિમિત્તકારણમાં પણ કોઈ વેલા તેના
પ્રધાનપણાના હેતુથી ઉપાદાનકારણપણાનો વ્યવહાર થાય છે, જેમ
લોકમાં લોકડું અગ્નિનું ઉપાદાનકારણ નહિ છતાં પણ લોકડામાંથી
અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ તેજ આદિ
ભૂતો ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપ નહિ છતાં પણ તેજ
આદિ ભૂતોનું ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને સાહાય્ય કરનારપણું હોવાથી તે
ઇન્દ્રિયોમાં પણ ભૌતિકનો-ભૂતના કાર્યનો-વ્યવહાર શ્રુતિ આદિમાં
થાય છે. ૧૧૦.

પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોના અત્રાંતરભેદોનો નિર્ણય
કરે છે:—

ઝઞ્મજાંડજજરાયુજોદ્રિજ્જસાંકલ્પિકસાંસિદ્ધિકં
ચેતિ ન નિયમઃ ॥ ૧૧૧ ॥

ઝઞ્મજો દન્દશૂકાદિઃ । અઞ્ડજાઃ પક્ષિસર્પાદયઃ । જરાયુ-
જો મનુષ્યાદિઃ । ઝદ્રિજ્જા વૃક્ષાદયઃ । સંકલ્પજો મન્ત્રાદિઃ ।
સાંસિદ્ધિકો મંત્રૌષધાદિસિદ્ધઃ । ચત્વાર્યેવેતિ ન નિયમઃ ૧૧૧

સૂ૦:—[ત્રણ વા ચાર] એવો નિયમ નથી; સ્વેદન,

અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ, સાંકલ્પિક ને સાંસિદ્ધિક
[શરીરો છે.] ૧૧૧.

વિઃ—પ્રાણીઓના સ્થૂલશરીરના પરસેવા આદિમાંથી જૂ આદિનાં સ્થૂલશરીરો ઉપજે છે. ઇંડામાંથી મગરાદિ જલચરોનાં, સર્પાદિ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓનાં, ને પક્ષી આદિનાં સ્થૂલશરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. ઓરમાંથી મનુષ્યોનાં તથા પશુઓનાં સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પૃથ્વી આદિનું ભેદન કરીને વૃક્ષાદિરૂપ શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. સનકોદિનાં સ્થૂલશરીરો સંકલ્પથી ઉપજેલાં છે. શિખંડી આદિનાં સાંસિદ્ધિક સ્થૂલશરીરો તપ ને મંત્રાદિની સિદ્ધિથી થયાં છે. આવી રીતે 'જિષ્મજ, (સ્વેદજ,) અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ, સાંકલ્પિક અને સાંસિદ્ધિક એ છ પ્રકારનાં સ્થૂલશરીરો છે, તેથી પ્રથમની ત્રણ જાતનાંજ કિંવા ચાર જાતનાંજ સ્થૂલશરીરો છે એવો નિયમ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૧.

સ્થૂલશરીર પૃથિવીરૂપ એકભૂતનું કાર્ય છે એમ જે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું વિશેષરૂપથી નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વેષુ પૃથિવ્યુપાદાનમસાધારણ્યાત્તદ્યપદેશઃ
પૂર્વવત્ ॥ ૧૧૨ ॥

સર્વેષ્વિતિ બાહુલ્યેન, “સૂર્યાદિલોકે તૈજસં શરીરમિ”તિ શ્રુતેઃ । તત્રાપિ બહુતરપાર્થિવાવયવાવસ્થાકૃત્વં, અલ્પત્વે ચાનુ-

પમે.ગાત્ર । પૂર્વવદિતિ સર્વમેવોક્તમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

સૂ૦:—અધિકપણથી સર્વેમાં પૃથ્વી ઉપાદાન [છે,]
તેનું કથન પૂર્વની પેઠે [જાણવું.] ૧૧૨.

વિ૦:—અમી જાતનાં પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે, કેમકે સર્વે પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોમાં પૃથ્વીનું અધિકપણું જોવામાં આવે છે. પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરો પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે એવો વ્યવહાર તો ઇન્દ્રિયોમાં ભૌતિકવ્યવહારની પેઠે બીજાં ચાર ભૂતો સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં સાહાય્ય કરનાર હોવાથી સંભવી શકે છે. ૧૧૨.

સ્થૂલશરીરમાં પ્રાણુ પ્રધાન હોવાથી પ્રાણુનેજ દેહનો આરંભક માનશું એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન દેહારંભકસ્ય પ્રાણત્વમિન્દ્રિયશક્તિ-

તસ્તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ભૌતિકવાયોર્દેહારંભકત્વં, ન તુ પ્રાણવાયોર્ભૌતિકત્વં,
“પ્રાણાત્સર્વમજાયતે”તિ શ્રુતેઃ । યાવદેહભાવિત્વે ચારંભકત્વ-
ભ્રમઃ । સર્વેન્દ્રિયશક્ત્યા પ્રાણો ધાર્યતે इति યાવાદેન્દ્રિયં
તાવત્તત્સિદ્ધિઃ પ્રાણધારણસિદ્ધિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂ૦:—ઇન્દ્રિયશક્તિથી તેની સિદ્ધિથી દેહારંભકનું પ્રાણુપણું નથી. ૧૧૩.

વિઃ—સ્થૂલદેહમાંનો પ્રાણુવાયુ એ સ્થૂલદેહનો આરંભક નથી, કેમકે સ્થૂલદેહ એ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાંથી થાય છે, ને ઈદ્રિયોની મજેલી શક્તિથી પ્રાણુની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઈદ્રિયોની અવ્યંતરની સાધારણવૃત્તિ-રૂપ પ્રાણુ ઈદ્રિયોના વિયોગકાલમાં સ્થૂલશરીરમાં સ્થિત રહેતો નથી, તેથી મરેલા સ્થૂલશરીરમાં ઈદ્રિયોના અભાવથી પ્રાણુનો પણ અભાવ પ્રતીત થાય છે. ૧૧૩.

જે પ્રાણુને સ્થૂલદેહનું કારણ નહિ માનો તે પ્રાણુ-વિના સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એમ શંકા થાય તે એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

**મોક્તુરધિષ્ઠાધાનાદ્ભોગાયતનનિર્માણમન્યથા
પૂતિભાવપ્રસંગાત્ ॥ ૧૧૪ ॥**

સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સૂઃ—લોકતાના અધિષ્ઠાનથી ભોગના સ્થાનની (શરીરની) રચના [થાય છે,] બીજી રીતે દુર્ગંધપણુની પ્રાપ્તિથી. ૧૧૪.

વિઃ—ભોક્તારૂપ આત્માના અધિષ્ઠાનના હોવાથી ભોગાયતનની (સ્થૂલશરીરની) ઉત્પત્તિ થાય છે, નહિતો તેના અભાવે મરેલા સ્થૂલ-શરીરની પેઠે સ્થૂલશરીરના હેતુભૂત ને ગર્ભાશયમાં રહેલાં શુક્રશોણિતમાં દુર્ગંધપણું ઉપજે, ને જીવનવાળાં રહી વૃદ્ધિ ન પામે. વળી જીવાત્માને અભાવે તથા પ્રાણુને અભાવે રસ ને લોહી આદિનું સંધનપણું ન

ઘવાથી સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ પણ ન થાય, તેથી ભોક્તાના ઉપભોગ-
માટે રસાદિના સંચારાદિ વ્યાપારવિશેષોએ કરીને પ્રાણ એ સ્થૂલદેહનો
ધારણ કરનાર છે, માટે શરીરના અસ્તિત્વના નિમિત્તકારણરૂપ તે છે,
ઉપાદાનકારણરૂપ તે નથી. ૧૧૪.

પ્રાણ વ્યાપારવાળો હોવાથી તેનેજ સ્થૂલશરીરના
અધિષ્ઠાનરૂપ માનવો ભેઈએ, આત્મા નિર્વિકાર હોવાથી
આત્માને અધિષ્ઠાનરૂપ માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, એમ
શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

મૃત્યુદ્વારા સ્વામ્યધિષ્ઠિતિર્નૈકાંતાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

જડે મૃત્યેજ્વલમ્બિની સર્વત્ર સ્વસ્થિતિર્યથા, તથા જડસ્ય
પ્રધાનસ્યાધિષ્ઠાનાન્ન પૂતિભાવાવિરોધઃ ॥ ૧૧૫ ॥

સૂ૦:—દાસદ્વારા સ્વામીનું અધિષ્ઠાનપણું [છે,]
સાક્ષાત્ નથી. ૧૧૫.

વિ૦:—જેમ નગરની રચના કરવામાં સેવકોદ્વારા રાજાને તેનું
અધિષ્ઠાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સ્થૂલશરીરની રચનામાં પણ પ્રાણરૂપ
સેવકદ્વારા ચૈતન્યરૂપ સ્વામીને અધિષ્ઠાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સાક્ષાત્
અધિષ્ઠાનપણું નથી, અર્થાત્ પ્રાણને સ્થૂલશરીરનું સાક્ષાત્ અધિષ્ઠાતાપણું
છે, અને પુરુષને પ્રાણના સંયોગદ્વારા સ્થૂલશરીરનું અધિષ્ઠાતાપણું છે.
તે પ્રાણ ભોક્તાને માટે સ્થૂલદેહનું નિર્માણ કરે છે, માટેજ પૂર્વસૂત્રમાં
ભોક્તાને અધિષ્ઠાનપણું કહેલું છે. ૧૧૫.

પુરુષર્તુ રૂપ જે નિત્યમુક્તપણું તે આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે તેને હવે સુદૃઢ કરે છે:—

સમાધિસુષુપ્તિમોક્ષેષુ બ્રહ્મરૂપતા ॥ ૧૧૬ ॥

બ્રહ્મણા સહ તુલ્યરૂપતા, સર્વત્ર બાહ્યાસંવેદનાત્, ન તુ
બ્રહ્મરૂપતા ॥ ૧૧૬ ॥

સૂ૦:—સમાધિ, સુષુપ્તિ ને મોક્ષમાં બ્રહ્મરૂપપણું
[છે.] ૧૧૬.

વિ૦:—અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ, ગાઢસુષુપ્તિ અને વિદેહકૈવલ્ય આ ચિત્ત-
ની ત્રણ અવસ્થાઓમાં પુરુષને બ્રહ્મરૂપપણું થાય છે—ચિત્તની વૃત્તિઓનો
વિક્ષય થવાથી પુરુષના પોતાના સ્વરૂપમાં પરિચ્છિન્નબુદ્ધિનો અભાવ
થવાને લીધે પુરુષના સ્વરૂપની પૂર્ણતા થાય છે. જેમ ઘડારૂપ પરિ-
ચ્છિન્ન ઉપાધિના નાશથી ઘટાકાશની પૂર્ણતા થાય છે તેમ. ઔપાધિક
પરિચ્છિન્નતાથી રહિત પરિપૂર્ણ સમાન ચૈતન્યને આ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ
કહે છે. સર્વ પુરુષોની સ્વાભાવિક બ્રહ્મરૂપતા છે, માત્ર ચિત્તવૃત્તિના
સંબંધથી તેમનામાં પરિચ્છિન્નતા તથા દુઃખાદિની પ્રતીતિ જણાય છે.
તે સર્વ ઉપાધિના ધર્મો હોવાથી પુરુષ નિત્યમુક્ત છે. ૧૧૬.

સુષુપ્તિથી તથા સમાધિથી મોક્ષમાં શું વિશેષપણું
છે તે જણાવે છે:—

દ્વયોઃ સર્વીજત્વમન્યત્ર તદ્ભૂતિઃ ॥ ૧૧૭ ॥

દ્વયોઃ સમાધિસુષુપ્ત્યોઃ સર્વીજત્વં સંસ્કારવત્ત્વં, અન્ય-
સ્ય મોક્ષસ્ય બીજદાનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

સૂ૦:—એનું સખીજપણું [ને] અન્યમાં તેને
નાશ [છે.] ૧૧૭.

વિ૦:—સમાધિમાં તથા સુષુપ્તિમાં પુરુષના ચિત્તમાં વાસના-
ઉત્થાનનું ખીજ-ખંધના સંસ્કારો-રહે છે, અને મોક્ષાવસ્થામાં તેને
નાશ થાય છે. સમાધિનો અને સુષુપ્તિનો ભંગ થયા પછી પુનઃ
ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય થાય છે, પણ મોક્ષાવસ્થામાં તો પુરુષના ચિત્તમાંના
સર્વ સંસ્કારો નાશ (અતીતાવસ્થાને) પામી જાય છે, માટે તે ચિત્તવૃત્તિનો
પુનઃ ઉદય થતો નથી. સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં સર્વ સંસ્કારો ચિત્તરૂપ
ઉપાધિમાં રહે છે, પણ પુરુષમાં તેમનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, અને
બ્યવહારમાં તો પુરુષમાં તેમનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ૧૧૭.

સુષુપ્તિ અને સમાધિ મનુષ્યના અનુભવમાં આવે
છે, પરંતુ અદૃષ્ટ હોવાથી મોક્ષમાં કોઈ પ્રમાણ નથી,
એવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

દ્વયોરિવ ત્રયસ્યાપિ દૃષ્ટવાન્ન તુ દ્વૌ ॥ ૧૧૮ ॥

ત્રયસ્યાપિ મોક્ષસ્યાપિ દૃષ્ટવાન્ શ્રુત્યનુમાનપ્રતિપાદના-
ત્કૃતકૃત્યતા, ન તુ દ્વૌ સુષુપ્તિસમાધી । સર્વીજત્વાત્તયોઃ કૃત-
કૃત્યતા ગૌણીતિ ॥ ૧૧૮ ॥

સૂ૦:—બેની પેડે ત્રણના પણ હૃદયપણથી બેજ નથી. ૧૧૮.

વિ૦:—જેમ સુષુપ્તિ તથા સમાધિ એ બે ચિત્તની અવસ્થામાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો હવ થતો જોવામાં આવે છે તેમ તે ત્રીજી મોક્ષાવસ્થામાં પણ ચિત્તવૃત્તિઓનો હવ થયાનું શ્રુતિપ્રમાણથી તથા અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ, સમાધિ ને મોક્ષ એ ત્રણેનો સદ્ભાવ છે, માત્ર બેનોજ સદ્ભાવ નથી. એ ત્રીજી અવસ્થા નિર્બીજતાને લીધે પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, અન્ય બે અવસ્થા એવી રીતની નથી. ૧૧૮.

રાગાદિ બંધના હેતુ છે, પણ વાસના શી રીતે બંધનો હેતુ થાય છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

**વાસનયાઽનર્થરૂપાપનં દોષયોગેઽપિ નિમિત્તસ્ય
પ્રધાનબાધકત્વમ્ ॥ ૧૧૯ ॥**

ન દોષાદેવ બન્ધ ઇતિ વક્તવ્યમ્ । વાસનયાનર્થરૂપાપન-
મવશ્યં કર્તવ્યમ્ । દોષાણામેવ નિમિત્તસ્ય પ્રધાનસ્ય મુક્તૌ
બાધકત્વં વક્તવ્યમ્ । મુખ્યં ચ વાસનેતિ ॥ ૧૧૯ ॥

સૂ૦:—દોષના સંબંધમાં પણ વાસનાવડે અનર્થનું કથન [છે,] જોણું મુખ્યને બાધ કરનારપણું નથી. ૧૧૯.

વિ૦:—કેવલ રાગાદિદોષજ અંધનું કારણ છે એમ નથી, કિંતુ રાગાદિદોષોની વાસના વિશેષરૂપે અનર્થનું ભાન કરાવે છે. જે નિમિત્ત-અમુખ્ય-હોય તે કદીપણ મુખ્યને બાધિત કરી શકે નહિ, માટે રાગદ્રોષાદિની વાસનાજ મુક્તિની મુખ્ય પ્રતિબંધક છે, ને રાગાદિ ગૌણ પ્રતિબંધક છે. ૧૧૯.

જે સંસ્કારથી કર્મ અને કર્મથી સંસ્કાર એ પ્રમાણે હોય તો અનેક સંસ્કારોથી અનેક ક્રિયાઓ થવી જોઈએ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

**एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥**

एकसंस्कारपक्षे इषोर्नृपात् इत्युक्तम् । परिणामपक्षे च एकस्यैव मंदतरादिपरिणामात्पात् इति बहुकल्पनायां गौरव-
मिति ॥ १२० ॥

સૂ૦:—ક્રિયાને સિદ્ધ કરનારો સંસ્કાર એક [છે,] પણ બહુની કલ્પનાના પ્રસંગથી પ્રત્યેક ક્રિયામાં સંસ્કારના ભેદો નથી. ૧૨૦.

વિ૦:—સ્થૂલશરીરની પ્રાપ્તિ ને તેવડે થનારા ભોગનો આરંભ કરનાર પ્રધાન (મુખ્ય) સંસ્કાર એક છે, બહુ નથી. વળી તે એક સંસ્કાર તે સ્થૂલશરીરથી સાધ્ય એવા સમસ્ત ભોગોની સમાપ્તિ કરનારો

છે. કર્મોની પેઠે ભોગની સમાપ્તિએ તે સંસ્કાર નાશ પામે છે,—અતીતા-
વસ્થાને પામે છે. ભાવાર્થ કે સ્થૂલશરીરના ભોગનો આરંભથી સમાપ્તિસુધી
એકજ ક્રિયાપ્રવાહ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. અંતર્ગત ક્રિયાઓ અનેક છતાં
પણ તેમના હેતુભૂત પ્રધાનસંસ્કાર એકજ છે, જે મરણકાલે પૂરો
થાય છે. ૧૨૦.

ઉદ્દલિજ્જશરીરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન પૂર્વે કરવામાં
આવ્યું છે, તેમાં વાદી એવી શંકા કરે છે કે “ ઉદ્દલિજ્જ-
શરીરોમાં બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતું, માટે તે
શરીર નથી. ” વાદીની તે શંકાનું સમાધાન ભગવાન્
સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છે:—

**ન બાહ્યબુદ્ધિનિયમો વૃક્ષગુલ્મલતૌષધિવનસ્પતિ-
તૃણવીરુધાદીનામપિ ભોક્તૃભોગાયતનત્વં
પૂર્વવત્ ॥ ૧૨૧ ॥**

યથા સદિતિ પ્રત્યયોડ્વાધિતઃ, તથા ઘટપટાદિપ્રત્યયોડપિ
। સદિતિ પ્રત્યયશ્ચ સામાન્યાવેષયઃ । તસ્માન્ન બાહ્યબુદ્ધાવેક-
સ્યૈવેતિ નિયમઃ । પૂર્વવદિતિ ભોગાયતનત્વાત્પાંચભૌતિકમ્ ।
ભોગાયતનત્વં ચ જન્માન્તરીયક્રિયાવિશેષાત્ “ જીવાત્માન एव
સ્થાવરાશ્રયતામુપગच्छन्ती”ति श्रुतेः ॥ ૧૨૧ ॥

સૂ૦:—[શરીરમાં] બાહ્યજ્ઞાનનો નિયમ નથી;

વૃક્ષ, ગુહમ, લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તૃણ ને વીરુધાદિનું
પણુ ભોક્તાપણું ને ભોગાયતનપણું પૂર્વની પેઠે [છે.] ૧૨૧.

વિઃ—જે શરીરમાં રહેલા જીવને બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન
થાય છે તેજ શરીર કહેવાય એવો કાંઈ નિયમ નથી, કિંતુ અંતર્ગતવાળાં
વૃક્ષ, ગુહમ, (ધણાં થડોવાળો છોડ,) લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ,
(ફૂલ આવ્યા વિના જેમાં ફલ આવે એવાં વૃક્ષો,) તૃણ તથા વી-
રુધાદિને (બહુ ફેલાઈ જનારા વેલા આદિને) પણ તેમાં રહેલા
જીવરૂપ ભોક્તાનું શરીરપણું છે. ભોક્તારૂપ અધિક્ષાનવિના મનુષ્યાદિના
શરીરમાં દુર્ગંધવાળાપણા આદિની પ્રાપ્તિની પેઠે વૃક્ષાદિમાં સૂકાપણું આવે છે,
તેમાં રહેલા ભોક્તાની અને પોતાના શરીરરૂપની પ્રતીતિ કરાવે છે.
“ અસ્ય ચદેકાં શાસ્ત્રાં જીવો જહાતિ અથ સા શુષ્યતિ ” (વૃક્ષના
જે જે અવયવમાંથી જીવનો વિયોગ થાય છે તે તે અવયવ તે વૃક્ષનો
સૂકાઈ જાય છે,) આ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. ૧૨૧.

સ્મૃતિમાં પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:-

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧૨૨ ॥

વ્યક્તમ્ । તથા ચ “ અભિવાદિતશ્ચ યો વિપ્ર આશિષં
ન પ્રયચ્છતિ । શ્મશાને જાયતે વૃક્ષો મૃદ્ધકંકનિષેવિતઃ ॥
શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ । વાચિકૈઃ પક્ષિમૃગતાં
માનસૈરન્યજાતિતામ્ ” ॥ ૧૨૨ ॥

સૂઃ—સ્મૃતિથી પણ [એમ સિદ્ધ થાય છે.] ૧૨૨.

વિ૦:—સ્મૃતિથી પણ વૃક્ષાદિ જીવનાં શરીરો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “ શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ । વાચિકૈઃ પાક્ષિ-
મૃગતાં માનસૈરન્ત્યજાતિતામ્ ॥ ” (શરીરનાં પાપકર્મોથી મનુષ્ય
વૃક્ષાદિ સ્થાવરપ્રાણીના દેહને પામે છે, વાણીના પાપથી મનુષ્ય પક્ષીના
તથા મૃગાદિ પશુના દેહને પામે છે, અને માનસિકપાપથી તે ચાંડાલા-
દિના દેહને પામે છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં વૃક્ષાદિક શરીરોમાં
રહેલા ભોક્તાને પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૧૨૨.

વૃક્ષાદિકને દેહરૂપ માનવાથી તેમાં રહેલા જીવને
શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોના અધિકારની પ્રાપ્તિ થશે એમ
શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન દે:માત્રતઃ કર્માધિકારિત્વં વૈશિષ્ટ્યશ્રુતેઃ ॥૧૨૩॥

જીવદેહો આપે ચાળડાલાદયો ન કર્માધિકારિણઃ, કિં
પુનઃ સ્થાવરા इति, વિશિષ્ટદેહસ્ય કર્માધિકારિત્વાત્ ॥૧૨૩॥

સૂ૦:—વિશિષ્ટપણાની શ્રુતિથી દેહમાત્રથી કર્માધિ-
કારીપણું નથી. ૧૨૩.

વિ૦:—દેહ હોવાથીજ તેમાં રહેલા જીવને કર્મના અધિકારની
પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રાહ્મણાદિ શરીરવાળા
મનુષ્યનેજ શાસ્ત્રીયકર્મનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરેલો છે. વૃક્ષાદિ સ્થાવર-
દેહની વાત તો દૂર રહી, પણ મનુષ્યદેહમાં પણ મ્લેચ્છચાંડાલાદિ
અયોગ્ય દેહને અભ્યુદયના હેતુભૂત વૈદિકકર્મને માટે અયોગ્ય કહ્યા છે. ૧૨૩.

શરીરના લેહવડે કર્મનો અધિકાર દેખાડવામાટે ત્રણ પ્રકારનાં શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે:—

**ત્રિધા ત્રયાણાં વ્યવસ્થા કર્મદેહોપભોગદેહો-
ભયદેહાઃ ॥ ૧૨૪ ॥**

વીતરાગાણાં ફલસંન્યાસેન કર્મકરણાત્કર્ષદેહઃ । પશ્વા-
દીનામુપભોગદેહઃ । ભોગિનાં કર્માધિકારિણાં કર્મોપભોગ-
દેહઃ ॥ ૧૨૪ ॥

સૂ૦:—ત્રણની ત્રણ પ્રકારે વ્યવસ્થા [છે;] કર્મ-
દેહ, ઉપભોગદેહ ને ઉભયદેહ. ૧૨૪.

વિ૦:—ત્રણ જાતના સ્થૂલદેહની ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, તે આવી રીતે:—કર્મદેહ, ઉપભોગદેહ અને ઉભયદેહ. ઋષિઓના દેહો તે કર્મદેહો કહેવાય છે, દેવતાઓના અને પશ્વાદિના દેહો તે ઉપભોગદેહો કહેવાય છે, અને રાજર્ષિઓના અને કર્માધિકારી ભોગિજનોના દેહો તે ઉભયદેહો કહેવાય છે. વિવેકી ઋષિઓ આ લોકના વા પરલોકના ભોગની ઇચ્છા કરતા નથી, અને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરે છે; દેવતાઓ અને પશ્વાદિ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરતાં નથી, માત્ર પૂર્વ કરેલાં પુણ્યપાપકર્મોનાં શ્લોકો ઉપભોગ કરે છે; અને રાજર્ષિઓ તથા કર્માધિકારી ભોગિજનો શાસ્ત્રોક્ત કર્મો પણ કરે છે, અને કર્મના શ્લેષે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો પણ ભોગવે છે. ૧૨૪.

હવે સર્વ અધિકારથી રહિત ચોથો દેહ કહે છે:—

ન કિંચિદપ્યનુશયિનઃ ॥ ૧૨૫ ॥

“ વિદ્યાદનુશયં દ્વેષે પશ્ચાત્તાપાનુબન્ધયોઃ ” શાશ્વતઃ ।

અનુશયિનો યોગિનો ન કિંચિદપિ સર્વાનધિકારાત્ ॥૧૨૫॥

સૂ૦:—યોગીએને [તેમાંનું] કાંઈ પણ નથી. ૧૨૫.

વિ૦:—અનુશયીએનો-યોગીએનો-દેહ આ ત્રણ પ્રકારના દેહોમાંના કોઈ પણ પ્રકારના દેહોમાં આવતો નથી, કેમકે તેઓ અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મવાળા છે. જેઓ હિંસાદિ પાપકર્મ કરતા નથી, અને જપાદિ શુભકર્મ કોઈ પણ પ્રકારની કામના રાખ્યા વિના કરે છે, તેઓ અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મવાળા કહેવાય છે. ઇચ્છા થાય તો એની વિશેષ સમજમાટે શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની ગુજરાતી ટીકા જુઓ. ૧૨૫.

બુદ્ધિ આદિના નિત્યપણાનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન બુદ્ધ્યાદિનિત્યત્વમાશ્રયવિશેષેऽપિ

વહ્નિવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

વ્યાપ્તિસ્વરૂપસ્ય વ્યભિચારે સર્વત્રાનાશ્વાસઃ । તથા
ચાશ્રયવિશેષે ચન્દનપ્રભવસ્ય વહેરનુષ્ણત્વમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

સૂ૦:—અશ્રયવિશેષમાં પણ બુદ્ધ્યાદિની નિત્યતા નથી, અગ્નિની પેઠે. ૧૨૬.

વિ૦:—ઈશ્વર૩૫ આશ્રયવિશેષયે પણ બુદ્ધ્યાદિને નિત્યપણું

સંભવતું નથી. જેમ ચંદનને આશરે રહેલો અગ્નિ શીતલ થતો નથી તેમ ઇશ્વરને આશરે રહેલી બુદ્ધિ નિત્ય થઇ શકતી નથી. જે વિકલ્પરૂપે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનીએ તોપણ મનુષ્યની બુદ્ધિની એટલે જ્ઞાનની પેઠે ઇશ્વરનાં જ્ઞાનાદિક પણ જ્ઞાનપણા આદિ હેતુઓથી અનિત્યજ સિદ્ધ થશે, નિત્ય સિદ્ધ નહિ થાય. ૧૨૬.

તેમાં બીજું દૂષણ બતાવે છે:—

આશ્રયાસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૧૨૭ ॥

ईश्वरस्यासत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृतिधर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनामनित्यत्वात् । न चानित्याश्रया धर्मा नित्या भवितुमर्हन्ति, तस्मान्नित्यबुद्धेराश्रयो नास्ति ॥ १२७ ॥

સૂ૦:—અને આશ્રયની અસિદ્ધિથી [પણ એમજ નક્કી થાય છે.] ૧૨૭.

વિ૦:—વળી નિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય પણ અસિદ્ધ છે,—આગળ જણાવેલાં કારણોથી નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ ઇશ્વરની અસિદ્ધિ છે, અને આત્માનું નિર્ધર્મકપણું છે, એટલે કોઇ પણ આત્મા નિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય નથી. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પણ તે પરિણામધર્મવાળી છે, સર્વદા એકરૂપે રહેનારી નથી, અને પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં મહત્ત્વાદિ કાર્યો પરિણામી ને અનિત્ય છે. આવી રીતે નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયનું નિત્યપણું ને અપરિણામીપણું સિદ્ધ ન થવાથી જ્ઞાન પણ અનિત્યજ ઠરે છે, નિત્ય સિદ્ધ થતું નથી. ૧૨૭.

જેમ લોકમાં મણિ, મંત્ર ને ઔષધિના પ્રભાવથી ઉપજતી સિદ્ધિ જેવામાં આવે છે, તેમ યોગથી ઉત્પન્ન થતી સિદ્ધિ જેવામાં આવતી નથી, માટે તે અસત્ છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

યોગસિદ્ધયોઽપ્યૌષધાદિસિદ્ધિવન્નાપલપનીયા:૧૨૮

અણિમાદિસિદ્ધિકાયવ્યૂહપરપુરપ્રવેશાદયો દૃષ્ટાઃ, તે ચ મંત્રાદિભ્યઃ ક્ષુદ્રસિદ્ધિપ્રદેભ્યોઽસંભવન્તો યોગમેવાવલમ્બન્ત इति નાપલપનીયાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સૂ૦:—યોગની સિદ્ધિઓ પણ ઔષધાદિની સિદ્ધિની પેઠે [સત્ય છે,] મિથ્યા ગણવાયોગ્ય નથી. ૧૨૮.

વિ૦:—લોકમાં જેવામાં આવતી ઔષધાદિની સિદ્ધિની પેઠે યોગની સિદ્ધિઓ પણ પુણ્યવાન વિવેકીઓના જેવામાં આવે છે, માટે તે સિદ્ધિઓનો અભાવ છે, એમ કહી શકાય નહિ. મણિ, મંત્ર ને ઔષધિ આદિથી ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ ઉપજે છે, અને યોગના પરિપાકથી યોગીને અણિમાદિ મહાસિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તેનો અભાવ માનવો યોગ્ય નથી. ૧૨૮.

પાંચ ભૂતોને ચૈતન્ય માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:—

ન ભૂતચૈતન્યં પ્રત્યેકાદૃષ્ટે: સાંહત્યેઽપિ ચ સાંત્યઽપિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने पंचमः पर-
पक्षनिर्जयाध्यायः ॥ ૫ ॥

યસ્ય સ્વલ્પા શક્તિરસ્તિ, તસ્ય સમુદાયાન્મહચ્છત્તિર્જાયિ-
તે, યથા તંતૂનાં સ્વલ્પશક્તિમતાં સમુદાયાદ્ગજબન્ધનશક્તિર્દૃશ્ય-
તે । ન તથા ભૂતાનાં પૃથક્ ચૈતન્યં દૃષ્ટં, યેન સાંહત્યે ચૈતન્યો-
દ્ભવઃ સ્યાત્ । સંહતત્વાવિશેષાન્મૃતદેહસ્યાપિ ચૈતન્યપ્રસંગઃ ।
તસ્માદન્ય એવ ચેતનઃ ॥ ઉક્તમપ્યર્થે પ્રસંગાનુપ્રસંગેન વ્યવહૃત-
મિતિ સ્મારિતં, તેન ન પુનરુક્તમ્ । સાંહત્યે ચેતિ વીપ્સાધ્યાય-
પરિસમાપ્તૌ ॥ ૧૨૯ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्जयाध्यायः पंचमः ॥ ५ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યેક[ભૂત]માં [ચૈતન્યના] અ-
દર્શનથી ભૂતમાં ચૈતન્ય નથી, અને મળેલાં[ભૂતો]માં
પણ [ચૈતન્ય નથી,] અને મળેલામાં પણ [નથી.] ૧૨૯.

વિગ્રહ—પૃથિવી આદિ ભૂતોના વિભાગકાલમાં પૃથિવી આદિ
એક એક ભૂતમાં ચૈતન્ય જોવામાં આવતું નથી, તેથી મળેલાં ચાર
વા પાંચ ભૂતોમાં પણ ચેતનપણું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. જે સ્વભાવ
એક એક ભૂતમાં પ્રકટ કે અપ્રકટ ન હોય તે સર્વ ભૂતોના મળવાથી
પણ ઉપજી શકે નહિ. ‘ સાંહત્યેઽપિ ચ ’ એ પદોનું સૂત્રમાં જે એ
વાર કથન છે તે આ પાંચમા અધ્યાયની સમાપ્તિજણાવવામાટે છે. ૧૨૯.

इति श्रीमन्नथुरामचर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्वाख्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां पंचमः परपक्षनिर्जयाध्यायः ॥ ५ ॥

ૐ

॥ ૬. તંત્રાર્થસંક્ષેપાધ્યાય ॥

ગયા પાંચમા અધ્યાયમાં સાંખ્યથી ભિન્ન વાદોઓના પક્ષોનું ખંડન કરી હવે મુમુક્ષુઓને દૃઢબોધ થવામાટે આ છઠ્ઠા અધ્યાયવડે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પહેલા સૂત્રવડે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે:-

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येनात्मन्यविप्रतिपत्तिः ॥ १ ॥

સૂ૦:—[આત્માના] નહિપણના હેતુના અભાવથી આત્મા છે. ૧.

વિ૦:—સદ્રૂપ ને ચેતનરૂપ આત્માના અભાવનું સાધક કોઈ પણ શાસ્ત્રીય પ્રમાણ ન હોવાથી હું એવા શબ્દવડે ને જ્ઞાનવડે પ્રસિદ્ધ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. હું નથી એમ પોતાના અભાવને કોઈ પણ બ્રાંતિરહિત માણસ કહેતું નથી, પણ હું છું એમ પોતાના અસ્તિત્વને સૌ બ્રાંતિરહિત માણસો જણાવે છે, એટલે સર્વ મનુષ્યોને આત્માનું સામાન્યજ્ઞાન છે, માત્ર તેમને તેના વિશેષજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે એમ જણાય છે. ૧.

હવે આત્માનું વિશેષજ્ઞાન મેળવવાના સાધનરૂપે અનુ-
માનપ્રમાણને કહે છે:—

દેહાદિવ્યતિરિક્તોઽસૌ વૈચિત્ર્યાત્ ॥ ૨ ॥

દેહાભેદપક્ષે બાલ્યકૌમારયૌવનવાર્ધકદેહભેદાદનેકાત્મત્વ-
પ્રસક્તઃ, મૃતે દેહે નાશાત્ તસ્ય જન્માન્તરવૈચિત્ર્યાનુપપત્તિઃ ।
શ્રુતિશ્ચ “અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ
ઘૃણોત્યકર્ણઃ । સ વેત્તિ સર્વં નહિ તસ્ય વેત્તા તમાહુરગ્ર્યં પુરુષં
પુરાણમ્ ” ॥ ૨ ॥

સૂ૦:—વિચિત્રપણાથી આ દેહાદિથી ભિન્ન [છે.] ૨.

વિ૦:—સ્થૂલશરીર, લોહી, મગજ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રકૃતિ
એ સર્વ જડ પદાર્થોથી ચેતનરૂપ આત્મા પૃથક્ છે, તેમાંનું કોઈ એક
કે તે સર્વ આત્મા નથી. જો આત્મા સ્થૂલશરીરાદિથી પૃથક્ ન હોય
તો સ્થૂલશરીરનો નાશ થયા પછી પુનર્જન્મ કોનો થાય? ને જો આત્માનું
જન્માંતર ન હોય તો આવી રીતની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જો આપણે પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણથી જોઈએ છીએ તે કેમ થઈ શકે? નજ થઈ શકે, માટે
સ્થૂલશરીરાદિથી ભિન્ન પૂર્વજન્મવાળો ને પુનર્જન્મવાળો આત્મા છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨.

તેને માટે અન્ય પ્રમાણ કહે છે:—

ષષ્ઠીવ્યપદેશાદપિ ॥ ૩ ॥

મમ દેહ इति જ્ઞાનમસ્તિ, ભેદે ચ ષષ્ઠી શ્રૂયતે । સ્થૂલો-

ઽહમિતિ સામાનાધિકરણ્યમસ્તીતિ चेत्, न, देहे प्रत्युभोगा-
त्तान्नामित्तोऽयं गौणः प्रत्ययः ॥ ३ ॥

સૂ૦:—છઠ્ઠી [વિભક્તિ]ના વ્યવહારથી પણ [આત્મા
ભિન્ન છે.] ૩.

વિ૦:—મારું શરીર, મારી ઇંદ્રિયો, મારું મન, ને મારી બુદ્ધિ
ઇત્યાદિ રીતે લોકોના છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગદ્વારા પણ શરીરાદિથી
આત્માના પૃથક્પણાની સિદ્ધિ થાય છે. જો આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન
ન હોય તો હું શરીર, ને હું મન, ઇત્યાદિ રીતનો લોકોને અનુભવ
થવો જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ કોઈ અબ્રાંત મનુષ્યને થતો નથી.
હું સ્થૂલ છું, ને હું ગોરો છું, ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ “ અસ્થૂલમનુ”
(આત્મા સ્થૂલ નથી, અણુ નથી,) ઇત્યાદિ આત્માના સ્થૂલરૂપાદિનો
નિષેધ કરનારી શ્રુતિઓવડે બાધિત થવાથી તે બ્રાંતિવાળી પ્રતીતિઓથી
આત્માની દેહાદિરૂપતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. ૩.

આ શિલાપુત્રનું (મોટા પથ્થરના કડકાનું) શરીર
છે એવી રીતનો લેહવ્યવહાર તેમનો અલેહ છતાં પણ
થાય છે તેમ આ મારું શરીર છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર પણ
આત્માનો અને શરીરનો અલેહ છતાં કેમ ન થઈ શકે
એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

ન, તત્ર પ્રત્યક્ષેણૈવાભેદપ્રતીતેઃ ષષ્ઠી બાધિતેતિ ગૌણઃ

પ્રયોગઃ । મુખ્યસંભવાદ્ગૌણોઽન્ન નાસ્તિ ॥ ૪ ॥

સૂ૦:—ધર્મીને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણના બાધથી શિલાપુત્રની પેઠે [અભિન્ન] નથી. ૪.

વિ૦:—શિલાપુત્ર-મોટા પથ્થરનો કડકો. શિલાપુત્રનું શરીર અને રાહનું માથું એ સ્થલોમાં જોમ બનેનો અભેદ બતાવનારો છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ છે તેમ મારું શરીર, અને મારું મન, તે સ્થલો છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ નથી, કેમકે શિલાપુત્રનું શરીર ઇત્યાદિ સ્થલોમાં અભેદગ્રાહક પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તેના ભેદનો બાધ થવાથી તેને વિકલ્પવૃત્તિરૂપપાત્રું પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે પ્રયોગ તેમના ભેદનો સાધક થઈ શકતો નથી. શરીરાદિથી આત્માના ભેદના ગ્રાહક છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા લૌકિક વ્યવહારનું કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી, તેથી તે વ્યવહાર યથાર્થ હોવાથી શરીરાદિથી આત્માના ભેદને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. ૪.

સુખનો ઉત્કર્ષ થવાથી પુરુષને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

અત્યંતદુઃખનિવૃત્ત્યા કૃતકૃત્યતા ॥ ૫ ॥

સુખોત્કર્ષસ્યાપિ ક્ષયિત્વાન્ન કૃતકૃત્યતા । અત્યન્તદુઃખ-
નિવૃત્તિસ્તુ તથા, અપુનરાવૃત્તેઃ ॥ ૫ ॥

સૂ૦:—દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિવડે કૃતાર્થપણું [છે.] ૫.

ચિ૦:—તથા પ્રકારનાં દુઃખોની આત્મંતિક નિવૃત્તિદ્વારાજ પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, સુખની પરાકાષ્ટાને પામવાથી તે કૃતકૃત્ય થતો નથી, કેમકે પ્રાપ્ત થયેલા મોટામાં મોટા વિષયસુખનો પણ વિનાશ થવાનો સંભવ છે. ૫.

મોક્ષમાં સુખના અભાવના વિધમાનપણાને લીધે મોક્ષમાં અપુરુષાર્થપણું આવશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

**યથા દુઃખાત્ કલેશઃ પુરુષસ્ય ન તથા
સુખાદભિલાષઃ ॥ ૬ ॥**

સુખે દુઃખસ્યાવશ્યંભાવાત્ । યદિ સુખે સતિ દુઃખમ-
વશ્યં ભવેત્, કઃ સુખમભિલષેત્ । તસ્માદુઃખબહુલત્વાદુઃખ-
નિવૃત્તિરેવ પુરુષાર્થઃ ॥ ૬ ॥

સૂ૦:—દુઃખથી પુરુષને જેવો કલેશ [છ] તેવી સુખમાં અભિલાષા નથી. ૬.

વિ૦:—સર્વ પુરુષોનો દુઃખપ્રતિ જેવો બલવાન દ્વેષ જેવામાં આવે છે તેવી તેમની સુખબણી બલવાળી અભિલાષા જેવામાં આવતી નથી. દુઃખી પુરુષ જે પરિભ્રાણુમાં મારા દુઃખનો નાશ થાઓ, મને દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવી રીતે પ્રાપ્તદુઃખની નિવૃત્તિની કામના કરે છે તે પરિભ્રાણુમાં મને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ એવી રીતે તે સુખની પ્રાપ્તિની

કામના કરતો નથી, માટે પુરુષમાં દુઃખભણીનો દ્રેષજ બલવાન છે, અને તે દુઃખભણીનો દ્રેષ સુખેચ્છાને નિવૃત્ત કરી દુઃખના નાશની ઇચ્છાને જામત કરે છે, તેથી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ એજ મોક્ષ અથવા પુરુષાર્થ-પુરુષની ઇચ્છાનો મુખ્ય વિષય-છે. ૬.

વિષયસુખનું હેયપણું બતાવે છે:—

કુત્રાપિ કોઽપિ સુખીતિ ॥ ૭ ॥

સ્વયમેવ ચિન્ત્યતામ્ ॥ ૭ ॥

સૂ૦:— [વિષયના સુખથી] કોઈ પણ સ્થલે કોઈ પણ સુખી એમ [અનુભવ કર્યો છે ?] ૭.

વિ૦:—પુષ્પમાલા, ચંદન ને વનિતા ઇત્યાદિ ભોગ્યપદાર્થના ઉપભોગદ્વારા શું કોઈ પણ પુરુષે કોઈ પણ સમયમાં દુઃખરહિતપણાનો સ્થાયી અનુભવ કર્યો છે ? નથીજ કર્યો. તાત્પર્ય કે વિષયસુખ વિવેકી પુરુષને ઉપાદેય એટલે મેળવવાયોગ્ય નથી, પણ હેય એટલે પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૭.

મનોરૂ વનિતાદિમાં તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સુખનું હેતુપણું જણાય છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

તદપિ દુઃસ્વશબલમિતિ દુઃસ્વપક્ષે નિક્ષિપંતે

વિ-ચ્છાનઃ ॥ ૮ ॥

સગાર્દિદાદર્શન ક્ષયાદૌ ચ દુઃસ્વામિતિ સ્વસંવેદનમેવ
પ્રમાણમિતિ ॥ ૮ ॥

સૂ૦:—તે [સુખ] પણ દુઃખથી મિશ્ર [છે,]
માટે વિવેકીઓ [તેને] દુઃખના પક્ષમાં નાંખે છે. ૮.

વિ૦:—મનને પ્રસન્ન કરનારી સ્ત્રી આદિ દૃશ્ય વિષયોવડે પ્રાપ્ત
થતાં બધાં સુખો દુઃખથી મિશ્ર છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં
સુખના કરતાં દુઃખનો ભાગ અધિક છે, માટેજ વિવેકિજનો અવિવેક-
ક્રમે મનોહર જણાતા બધા દૃશ્ય વિષયોને ઝેર મેળવેલા મિષ્ટાન્નસમાન
દુઃખરૂપ જણે છે. ૮.

સુખ એજ પરમપુરુષાર્થ છે, દુઃખનો અભાવ એ
પરમપુરુષાર્થ નથી, એમ શંકા કરી તે શંકાનું સમાધાન
કરે છે:—

સુખલાભાભવાદરુષાર્થત્વમિતિ चेन्नैवं
वैचित्र्यात् ॥ ९ ॥

रागिणां सुखं, वीतरागाणां दुःखाभाव इति ॥ ९ ॥

સૂ૦:—સુખના લાભના અભાવથી અપુરુષાર્થપણું
એમ [જો કડો] તો [પુરુષની ઇચ્છાના] વિચિત્રપણાથી
એમ નથી. ૯.

વિ૦:—આ જગતમાં પુરુષોની ઇચ્છા વિચિત્ર એટલે બહુ

- પ્રકારની છે. કેટલાક પુરુષો માત્ર સુષ્પને પણ ધ્રુવે છે, અને કેટલાક પુરુષો માત્ર દુઃખની નિવૃત્તિને પણ ધ્રુવે છે. જેઓ વિષયાનુરાગી છે તેઓ વિષયસુષ્પને ધ્રુવે છે, અને જેઓ વીતરાગી એટલે વિષય-તૃષ્ણારહિત છે તેઓ વિષયસુષ્પની ધ્રુવ કરતા નથી, પણ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનેજ તેઓ ધ્રુવે છે. કોઈ પ્રતમાં દૈચિધ્યાત્ને સ્થાને દૈચિધ્યાત્ એવો પાઠ જોવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ જે પ્રકારપણાથી એવો થાય છે, અર્થાત્ માણસોને જેમ દુઃખની નિવૃત્તિમાં પ્રીતિ છે તેમ સુષ્પની પ્રાપ્તિમાં પણ પ્રીતિ છે એમ બંને પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ૯.

આત્માના વિશેષગુણોના નાશને મુક્તિ કહી શકાય નહિ એમ જણાવે છે:—

નિર્ગુણત્વમાત્મનોઽસંગત્વાદિશ્રુતેઃ ॥ ૧૦ ॥

વિશેષગુણનિષેધાત્સામાન્યગુણસ્વીકારઃ । તથા ચાસક્કા-
દિશ્રુતિવિરોધઃ સ્યાદ્ ॥ ૧૦ ॥

સૂ૦:—અસંગપણાદિની શ્રુતિથી આત્માનું નિર્ગુણપણું
[છે.] ૧૦.

વિ૦:—આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ થયા પછી તે આત્મામાં સામાન્ય ગુણો રહે છે એમ કહેવું એ અયુક્ત છે, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ-સર્વ પ્રકારના ધર્મોથી રહિત-છે, એટલે તેમાં વિશેષ કિંવા સામાન્ય કોઈ પણ ગુણોનું એટલે ધર્મોનું અસ્તિત્વજ નથી, ને તેથીજ

શ્રુતિમાં તેનું અમંગલપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી આત્માના વિશેષગુણોના નાશને મોક્ષ કહી શકાય નહિ. ૧૦.

એ પુરુષ અસંગતસ્વભાવવાળો હોય તો તેને ધર્મથી સ્વર્ગની અને અધર્મથી નરકની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કેમ કહી છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

પરધર્મસ્તેऽપિ તત્તિસદ્ધિરવિવેકાત્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રકૃતિધર્મત્વેઽપિ પ્રકૃતિપુરુષાદિવેકાત્પણ્યાપસ્યાડ-
ત્મનઃ સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિરિત્યધિમાનઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂ૦:—પરધર્મપણ્યામાં પણ અવિવેકથી તેની (સ્વર્ગ-
નરકની પ્રાપ્તિની) સિદ્ધિ [છે.] ૧૧.

વિ૦:—પુરુષના ને બુદ્ધિના અવિવેકથી ધર્માધર્મ બુદ્ધિના ધર્મ
છતાં પણ તે અવિવેકી પુરુષને તે ધર્માધર્મ પોતાના ધર્મો પ્રતીત
થાય છે, ને તે દ્વારા તેને સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિનું બાન થાય છે. ધર્મ ને
અધર્મ બુદ્ધિના ધર્મો છે, પણ તેની સાથે પુરુષને બ્યાંસુધી અવિવેકથી
એકપણાનું અભિમાન રહે છે ત્યાંસુધી તેના પ્રતિબિંબદ્વારા પોતાને
સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિ થયાનું તે અવિવેકી પુરુષને અભિમાન થાય છે. ૧૧.

અવિવેક કોઈ વેદા ઉપજાય છે કે અનાદિ છે એ
વાતનો નિર્ણય કરે છે:—

અનાદિરવિવેકોऽન્યથા લાચયપ્રસક્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

યદિ સાદિરવિવેકો ભવેત્, તદુત્પત્તેઃ પૂર્વે મોક્ષઃ સ્યાત્
તદુત્પત્તૌ ચ બન્ધ ઇતિ મુક્તસ્ય બન્ધ ઇત્યેકો દોષઃ । અવિવેક-
પ્રાગભાવસ્યાપિ વિદ્યમાનત્વાન્મુક્તિસિદ્ધિર્વાવિવેકનાસાર્યમ્ પ્ત્વાનં
વ્યર્થમિતિ દ્વિતીયો દોષઃ ॥ ૧૨ ॥

સૂ૦:—અન્યથા જે દોષની પ્રાપ્તિથી અવિવેક
અનાદિ [છે.] ૧૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો વા બુદ્ધિનો ને આત્માનો અવિવેક અનાદિ
છે, જે તેને ઉત્પત્તિવાળો કહીએ તો તેમાં જે પ્રકારના દોષની પ્રાપ્તિ
થાય, એક આત્માશ્રયદોષની ને બીજી અનવસ્થાદોષની. જે અવિવેકની
પોતાનીમેળે ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિ થશે,
ને પોતાનામાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આત્માશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ
પણ થશે; અને જે અવિવેકની કર્મથી ઉત્પત્તિ માનશે તો તે કર્મની
ઉત્પત્તિભાટે તમારે અન્ય અવિવેકનો સ્વીકાર કરવો પડશે, વળી તે
અવિવેકની સિદ્ધિભાટે ત્રીજો અવિવેક માનવો પડશે. એવી રીતે અ-
વિવેકની ધારાનો સ્વીકાર કરવાથી અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે. વળી
અવિવેકને ઉત્પત્તિવાળો માનવાથી તેનો પ્રાગભાવ પણ અવશ્ય માનવો
પડે, ને અવિવેકના તે પ્રાગભાવકાલે સર્વ પુરુષોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ
હોવી જોઈએ, તથા જેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેને કારણુવિના
બંધ માનવો તે અયોગ્ય છે, તેમજ તેને પછીથી અવિધાનો નાશ
કરનાર ધ્યાનાદિનું અનુક્રાન કરવું એ પણ પિષ્ટપેષણની પેઠે વૃથાજ
છે. અવિવેકની ઉત્પત્તિ માનતાં આવા દોષો આવે છે, ભાટે અવિવેકને
અનાદિ માનવો એજ યોગ્ય છે. ૧૨.

જો અવિવેકને અનાદિ માનશે તો તેને નિત્યતાની પ્રાપ્તિ થશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ન નિત્યઃ સ્યાદાત્મવદન્યથાઽનુચ્છિન્નિતિઃ ॥ ૧૩ ॥

નિત્યો દ્વિધા, કૂટસ્થનિત્ય આત્મા, પરિણામિનિત્યા પ્રકૃતિઃ । ન દ્વયમપ્યવિવેકઃ, કિંત્વનિત્ય એવ નાશાત્ । અન્યથા નિત્યત્વેઽનુચ્છિન્નિતિઃ । આત્મવદિત્યુપલક્ષણં પ્રકૃતિ-વદિત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

સૂ૦:—[અવિવેક] આત્માની જેઠે નિત્ય નથી, નહિ તો [તેનું] નાશરહિતપણું [થાય.] ૧૩.

વિ૦:—અવિવેક અનાદિ છતાં પણ તે પ્રકૃતિપુરુષની જેઠે સ્વરૂપથી નિત્ય નથી, કિંતુ તે પ્રવાહરૂપથી અનાદિ ને સાંત છે. જો તે સ્વરૂપ-થીજ વાસ્તવિક નિત્ય હોય તો તેનો નાશ કોઈ પણ કારણથી કદી-પણું સંભવે નહિ. ૧૩.

તે અવિવેકનો નાશ કયા સાધનથી થાય છે તે કહે છે:—

પ્રતિનિયતકા ળનાશ્યસ્વમસ્ય ધ્વાન્તવત્ ॥ ૧૪ ॥

યથા ધ્વાન્તસ્ય નાશકઃ પ્રકાશ્ચ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્ર:—આત્મ પ્રતિનિયતકારણથી નાશ થવા યોગ્યપણું
[છે,] અંધારાની પેઠે. ૧૪.

વિઠ:—જેમ અંધારાના ચોક્કસ વિરોધી પ્રકાશથીજ અંધારાની તુરત નિવૃત્તિ થાય છે તેમ અવિવેકના ચોક્કસ વિરોધી વિવેકવડેજ તે અવિવેકની તુરત નિવૃત્તિ થાય છે, અન્ય સાધનવડે અવિવેકની નિવૃત્તિ થતી નથી. ૧૪.

આ વાત રજ્જુસર્પાદિ સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

અત્રાપિ પ્રતિનિયમોઽન્વયઘટિરેકાત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યભિચારાદિવેદ્ય ઇષ નાશક હતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્ર:—અહિ' પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રતિ-
નિયમ [છે.] ૧૫.

વિઠ:—જેવી રીતે અન્વય ને વ્યતિરેકથી રજ્જુસર્પાદિ (દોરડી આદિમાં જણાયેલા સાપ આદિ) સ્થલોમાં તે તે વસ્તુના વિવેકજ્ઞાન-નેજ આંતિની નિવૃત્તિ કરવાપણું છે તેવી રીતે બંધના બ્રમની નિવૃત્તિ-માં પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિપુરુષનું વિવેકજ્ઞાનજ કારણ છે. પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકના હોવાથી બંધની નિવૃત્તિનું હોવું તે અન્વય કહેવાય છે, અને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનના નહિ હોવાથી બંધની નિવૃત્તિનું ન હોવું તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. ૧૫.

અવિવેકથીજ પુરુષને બંધ થાય છે એમ કેમ કહે.

વાય ? અંધનું કારણ કોઈ અન્ય પણ હોઈ શકે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

પ્રકારાંતરાસંભવાદવિવેક એવ બંધઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂ૦:—પ્રકારાંતરના અસંભવથી અવિવેકજ અંધ [છે.] ૧૬.

વિ૦:—અવિવેકી પુરુષના અંધનું અવિવેકથી ભિન્ન કોઈ અન્ય કારણ હોવાનો અસંભવ પ્રતીત થાય છે, માટે સિદ્ધ થાય છે કે અવિવેકજ અવિવેકી પુરુષના અંધનું કારણ છે. અસંગ પુરુષને અવિવેકથી ભિન્ન દેશ, કાલ ને કર્મ અંધ ઉપગમી શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે. ૧૬.

મુક્તિને કાર્યપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેના વિનાશો-પણાથી મુક્તને પણ પુનઃ અંધ થવો જોઈએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે:—

ન મુક્તસ્ય પુનર્બંધયોગોઽપ્યનાવૃત્તિશ્રુતેઃ ॥૧૭॥

શ્રુતિશ્ચ “આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ પ્રકૃતિતો વિવેક્તવ્યો ન પુન-રાતર્તત ” ઇતિ । ન્યાયશ્ચ “ ભાવકાર્યસ્ય નાશાત્ ” દુઃસ્વ-નિવૃત્તિસ્ત્વભાવરૂપેતિ ॥ ૧૭ ॥

સૂ૦:—અનાવૃત્તિની શ્રુતિથી મુક્તને પુનઃ અંધની પ્રાપ્તિ પણ [થતી] નથી. ૧૭.

વિ૦—અવિવેકરૂપ હેતુના અભાવથી મુક્તપુરુષને પુનઃ અંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી “ ન સ પુનરાવર્તતે ” (જે પુરુષ મુક્ત થાય છે તેનું આ સંસારમાં પુનરાગમન થતું નથી,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ મુક્તપુરુષની અનાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭.

બીજી રીતે માનવામાં દોષ બતાવે છે:—

અપુરુષાર્થત્વમન્યથા ॥ ૧૮ ॥

વિવેકઃ પુરુષાર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

સૂ૦:—અન્યથા અપુરુષાર્થપણું [થાય.] ૧૮.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે મુક્તિ થયા પછી પણ જો તે મુક્તપુરુષને પાછી પુનરાવૃત્તિ થાય તો પછી પુનરુત્પત્તિવાળા પ્રલયની પેડે મોક્ષને પરમપુરુષાર્થપણું નહિ સંભવે, અને એવા પુનરાવૃત્તિવાળા મોક્ષની ઇચ્છા પણ કોઈ નહિ કરે. ૧૮.

એના સંબંધમાં બીજું દ્વયણ ઠહે છે:—

અવિશેષાપત્તિરુભયોઃ ॥ ૧૯ ॥

સંસારિમુક્તયોર્બન્ધયોગાવિશેષાત્ ॥ ૧૯ ॥

સૂ૦:—અંતેને સમાનપણાની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૧૯.

વિ૦:—જો અવિવેકી પુરુષને અને વિવેકી પુરુષને બાવિઅંધની પ્રાપ્તિ સમાન થાય તો પછી બદ્ધપુરુષ તથા મુક્તપુરુષ એ અંતેમાં કાંઈ પણ વિશેષપણું ન રહ્યું, ને તથી મોક્ષ એ પરમપુરુષાર્થ છે એમ સિદ્ધ પણ ન થયું. ૧૯.

બદ્ધપુરુષમાં તથા મુક્તપુરુષમાં જો વિશેષપણું
માનશે. તો પુરુષને પૂર્વે કહેલી નિત્યમુક્તતા નહિ સિદ્ધ
થાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

કિરન્તરાયધ્વસ્તેર્ન પરઃ ॥ ૨૦ ॥

ધર્માન્તરપક્ષે કૂટસ્થત્વપ્રચયવ ઇતિ ॥ ૨૦ ॥

સૂ૦:-અંતરાયના નાશથી મુક્તિ [છે, તેથી]
ભિન્ન નથી. ૨૦.

વિ૦:-સ્વભાવથી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી રહિત પુરુષનું બુદ્ધિના
દુઃખાદિ ક્ષર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિદ્યનથી નિવૃત્ત થવું એજ મોક્ષ વા
મુક્તિ છે, તેથી ભિન્ન મોક્ષ વા મુક્તિ નથી. બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના તે
દુઃખાદિરૂપ ક્ષર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિદ્યનથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણાની
વાસ્તવિક હાનિ થતી નથી. બંધ ને મોક્ષ એ બંને વ્યાવહારિક છે,
પારમાર્થિક નથી, તેથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણામાં કંઈ વિરોધ આવતો
નથી. જો મોક્ષકાલે આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં
આવે તો આત્માના અવિકારીપણાની હાનિ થાય, પણ મોક્ષકાલે
આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સ્વીકાર કરવામાં
આવતો નથી. ૨૦.

જો મોક્ષને યથાર્થ નહિ માનો તો તેમાં પુરુષાર્થ
પણું નહિ ગણાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું
સમાધાન કરે છે:-

તત્રાપ્યવિરોધઃ ॥ ૨૧ ॥

भवतु धर्मयोगः, तथापि न काचित्क्षतिः । मुक्तावना-
वृत्तिरुक्ता, सा धर्मान्तरयोगेऽप्यस्तीति ॥ २१ ॥

સૂ૦:—તેમાં પણ અવિરોધ [છે.] ૨૧.

વિ૦:—દુઃખનો સંબંધ અને તેનો વિયોગ એ બંને પુરુષમાં કલ્પિત છે, પરંતુ પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખનો ભોગ અને પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખની નિવૃત્તિ એ પુરુષમાં કલ્પિત નથી, માટે ત્રિવિધ દુઃખોના પ્રતિબિંબરૂપ ભોગની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ વ્યવહારપક્ષે યથાર્થજ છે, ને તેથી તેમાં પુરુષાર્થપણાની હાનિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૧.

મોક્ષશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન એ ત્રણે બધા અધિકારી પુરુષોમાટે સાધારણ છે કે નહિ એમ આશંકા થાય તો તે આશંકાની નિવૃત્તિ કરે છે:—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियतः ॥ २२ ॥

त्रिविधास्त्वधिकारिणो बहुमध्याधिमात्राः । अधिमात्रस्य
श्रवणमात्रान्मुक्तिः, मध्यमस्य द्वाभ्यां, मंदस्य त्रिभिः । न
सर्वे सर्वस्य ॥ २२ ॥

સૂ૦:—અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી નિયત નથી. ૨૨.

વિ૦:—મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારા અધિકારીના ઉત્તમ, મધ્યમ

અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર છે, માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાર મોક્ષશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિયમ નથી. ઉત્તમાધિકારીને મોક્ષશાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, મધ્યમાધિકારીને તેના શ્રવણમનનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને કનિષ્ઠાધિકારીને તેના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૨.

તેમાં બીજો પક્ષ કહે છે:—

દાढर्यारुथमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

उत्तरेषां मंदानां दारुयारुथं साधनत्रयमुक्तः । श्रुतिरपि
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य-
श्चे”ति ॥ २३ ॥

સૂ૦:—પછીનાઓનો દઢપણામાટે [નિયમ છે.] ૨૩.

વિ૦:—અથવા પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનને દઢ કરવામાટે મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારા બધા અધિકારી પુરુષોએ શ્રવણ કર્યા પછી બહુધા મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કરવાં જોઈએ. ૨૩.

યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલાં સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી કયા આસનનું મુમુક્ષુએ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

स्थिरः स्वमासनामिति न नियमः ॥ २४ ॥

સ્થૈર્યર્થે સુત્વાર્થે ચાસનાનુષ્ઠાનં, તદેવાસ્તુ વ્યાપક-
ત્વાદિતિ ॥ ૨૪ ॥

સૂ૦:—સ્થિરસુખ [તે] આસન [છે,] તેથી
નિયમ નથી. ૨૪.

વિ૦:—યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલાં સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી મુમુક્ષુએ
અમુક આસનનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ
જે આસનવડે મુમુક્ષુનું શરીર સ્થિર રહે,—ડોલે નહિ, અને જે આસન
તેના મનને સુખજનક હોય, દુઃખ ઉપજાવનારું ન હોય, તેજ આસનનો
તેણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ૨૪.

હવે જ્ઞાનના મુખ્યસાધન ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ધ્યાનં નિર્વિષયં મનઃ ॥ ૨૫ ॥

સમાધાવત્ર ધ્યાનશબ્દ इति ॥ ૨૫ ॥

સૂ૦:—વિષયરહિત મન [તે] ધ્યાન [છે.] ૨૫.

વિ૦:—મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના મનને શબ્દાદિ વિષયોના તથા
તેનાં સાધનોના ચિંતનથી રહિત કરવું એ ધ્યાન કહેવાય છે. તે
ધ્યાન ચિંતની એકાગ્રતાશ્વ હોવાથી વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્યસાધન
ગણાય છે. ૨૫.

સુષુપ્તિમાં તથા સમાધિમાં વૃત્તિના નિરોધનું સમાનપણું
છે, તો પહેલી અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં શું વિશેષપણું

છે એમ સંદેહ કરી તેનું નિવારણ કરે છે:-

उभयथाऽप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः २६

उपरागो विषयवासना । तन्निरोधः समाधाविति शेषः ॥ २६ ॥

સૂ૦:—જંને પ્રકારે પણ સમાન [છે એમ જો કહેા] તેા એમ નથી, સંબંધના નિરોધથી વિશેષ [છે.] ૨૬.

વિ૦:—સુષુપ્તિમાં જોકે જાગૃતમાં તથા સ્વપ્નમાં ઊડતી ચિત્તની વૃત્તિઓ રૂંધાયેલી રહે છે, તોપણ તેમાં (સુષુપ્તિમાં) ઉપરાગની (તમોગુણના ને વાસનાના સંબંધની) નિવૃત્તિ થતી નથી, અને સમાધિમાં ઉપરાગની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલી સુષુપ્તિથી સમાધિમાં વિશેષતા છે. તાત્પર્ય કે સુષુપ્તિમાં મન તમોગુણનું અવલંબન કરીને વિષયવાસનાનાં બીજોસહિત રહે છે, અને સમાધિમાં મન શુદ્ધસત્ત્વગુણનું ઉપાધિરૂપે અવલંબન કરીને નિર્બીજ (અગ્નિરહિત) સ્થિતિમાં રહે છે. ૨૬.

અસંગ આત્મામાં તમોગુણના ને વિષયવાસનાઓના સંબંધની પ્રાપ્તિ થાથી થાય છે તે કહે છે:-

निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात्प्रकृत्युपरागेणात्मोपराग इत्यभिमानः
॥ २७ ॥

સૂ૦:—અસંગમાં પણ અવિવેકથી સંબંધ [છે.] ૨૭.

વિ૦:—આત્મા અમંગસ્વભાવવાળો છતાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધે તે ઉપરાગ પામેલાના જેવો પ્રતીત થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓના તથા વાસનાઓના પુરુષમાં પડતા પ્રતિબિંબને ઉપરાગ કહે છે. ૨૭.

પુરુષમાં એ ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

જપાસ્ફટિકયોરિવ નોપરાગઃ કિંત્વભિમાનઃ ૨૮

તયોઃ સંસર્ગાદુપરાગો યુક્તઃ । આત્મનસ્ત્વસંસર્ગાન્નોપરાગઃ,
કિંત્વભિમાનઃ આત્મન્યહંકારાધ્યાસાદુપરાગાધ્યાસઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂ૦:—જમ્બુદ્વી ને સ્ફટિકની પેઠે સંબંધ નથી, કિંતુ અભિમાન [છે.] ૨૮.

વિ૦:—તે ઉપરાગ જમ્બુદ્વીના પુષ્પ તથા સ્ફટિકની પેઠે ચિત્તના ને પુરુષના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયો નથી, કિંતુ તે ઉપરાગ પુરુષમાં ઉપજેલું માત્ર એક પ્રકારનું અભિમાનજ છે. તાત્પર્ય કે જમ્બુદ્વીના પુષ્પનો સ્ફટિકની સાથે પ્રકાશવડે ને સમીપપણાવડે સંબંધ થવાથી તે સ્થલે સ્ફટિકમાં જમ્બુદ્વીના પુષ્પનો વાસ્તવિક ઉપરાગ થઈ શકે છે, કિંતુ આત્મા તો અસંસર્ગસ્વભાવવાળો છે, માટે તેમાં ચિત્તના ધર્મેના વાસ્તવિક ઉપરાગ થવાનો સર્વથા અશક્ય છે, તેથીજ કહેવામાં આવ્યું કે તે ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી, કિંતુ માત્ર અભિમાનજ છે. ૨૮.

તે અભિમાનનો નાશ શી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ધ્યાનધારણાભ્યાસવૈરાગ્યાદિભિસ્તન્નિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

આદિશબ્દાત્સમાધિગ્રહણમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂ૦:—ધ્યાન, ધારણા, અભ્યાસ ને વૈરાગ્યાદિથી તેનો નિરોધ [થાય છે.] ૨૯.

વિ૦:—સંપ્રસાતસમાધિદ્વારા પુરુષનું ધ્યાન એ અસંપ્રસાત-સમાધિનું કારણ છે. તે ધ્યાનની સિદ્ધિ ધારણાદ્વારા થાય છે. પોતાના યોગવિત્ સમર્થ સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલાં યોગસાધનોનું આદરપૂર્વક પુનઃ પુનઃ અનુશાન કરવારૂપ અભ્યાસથી ધારણાની સિદ્ધિ થાય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના અભ્યાસની સુસ્થિરતા વિષયવૈરાગ્યવડે થાય છે, અને વિષયોમાં કરેલું સુદૃઢ દોષદર્શન તથા યમનિયમાદિ એ વિષય-વૈરાગ્યમાં હેતુ થાય છે. આવી રીતે ક્રમથી અસંપ્રસાતસમાધિદ્વારા તે ઉપરાગનો નિરોધ થાય છે. ૨૯.

ઉપર જણાવેલા અર્થમાં પૂર્વાચાર્યોની સંમતિ છે એમ જણાવે છે:—

લયવિક્ષેપયોર્વ્યાવૃત્ત્યેત્યાચાર્યાઃ ॥ ૩૦ ॥

લયઃ સુષુપ્તિઃ, વિક્ષેપો જાગરિતમ્ । તયોર્વ્યાવૃત્ત્યાહંમાન-
વિનાશઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂ૦:—લયની ને વિક્ષેપની નિવૃત્તિવડે [સંબંધ દૂર થાય છે] એમ આચાર્યો [કહે છે.] ૩૦.

વિ૦:—આ સાંખ્યશાસ્ત્રના પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે લયનો (નિદ્રાવૃત્તિનો) અને વિક્ષેપનો (પ્રમાણાદિ જાગૃત્તી વૃત્તિઓનો)

ચિત્તને સ્થિર કરવાના અભ્યાસવડે તથા વૈરાગ્યવડે નિરોધ કરવાથી પુરુષમાં પ્રતીત થતા ઉપરાગની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું વિશેષ નિરૂપણ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા દીકામાં કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦.

ધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવામાં ગુહાદિ સ્થાનોનો નિયમ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

ન સ્થાનનિયમશ્ચિત્તપ્રસાદાત્ ॥ ૩૧ ॥

यत्र चित्तप्रसादो न भवति, तत्र न कर्तव्यमनुष्ठानम् ॥ ૩૧ ॥

સૂ૦:—ચિત્તની પ્રસન્નતાથી સ્થાનનો નિયમ નથી. ૩૧.

વિ૦:—જે પવિત્ર ને એકાંત સ્થાનમાં યોગાભ્યાસીનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તે પવિત્ર ને એકાંત સ્થાનમાં તેણે આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો. યોગાભ્યાસીના ચિત્તની પ્રસન્નતા જળવાય એવા સ્થાનમાંજ ધ્યાનાદિક સુસિદ્ધ થઈ શકે, માટે ગુહાદિક સ્થાનોમાંજ ધ્યાનાદિ કરવાં જોઈએ એવો નિયમ નથી. પવિત્ર, નિર્જન તથા નિરુપાધિક સ્થાન યોગાભ્યાસીના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે છે, માટેજ યોગશાસ્ત્રોમાં પવિત્ર ને જંતુઓરહિત ગુહાદિ સ્થાનોને આત્મધ્યાનાદિમાટે ઉપયોગી માન્યાં છે, છતાં તેવા ગુહાદિ સ્થાનની કોઈ યોગાભ્યાસીને અપ્રાપ્તિ હોય, કિંવા ત્યાં તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા ન રહેતી હોય, તો તેણે કોઈ અન્ય સ્થલે જ્યાં પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેવાનો સંભવ જણાય ત્યાં રહી આત્મધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવો. ૩૧.

અહંકારાદિ તત્ત્વો આ જગત્તું ઉપાદાનકારણ સંભવે છે, પણ પ્રકૃતિ આ જગત્તું ઉપાદાનકારણ સંભવે નહિ,

એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

પ્રકૃતેરાદ્યોપાદાનતાઽન્યેષાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ ॥ ૩૨ ॥

અહંકારાદીનાં કાર્યત્વશ્રુતેઃ તેષામપિ કારણં પ્રકૃતિરિત્ય-
સકૃદાવેદિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

સૂ૦:—અન્યોના કાર્યપણાની શ્રુતિથી પ્રકૃતિનું પ્રથમ
ઉપાદાનપણું [છે.] ૩૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાંજ આ પ્રતીત થતા જગતનું આદિ ઉપાદાન-
કારણપણું છે, કારણકે પ્રકૃતિથી ભિન્ન અહંકારાદિક સર્વનું કાર્યપણું
“મહતો વૈ અહંકારસ્તસ્માદેવાહંકારાત્પંચ તન્માત્રાણિ” (મહત્તત્ત્વથી
અહંકાર ને તે અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ ઉપજી,) એ શ્રુતિમાં
જણાવ્યું છે. ૩૨.

પુરુષ કોઈ પણ કાર્યનું ઉપાદાનકારણ નથી એમ
પ્રતિપાદન કરે છે:—

નિત્યત્વેઽપિ નાત્મનો યોગ્યત્વાભાવાત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવચ્ચસંસર્ગિત્વે કારણયોગ્યતા, સા ચાત્મનિ નાસ્તીતિ
પ્રકૃતિઃ કારણમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂ૦:—નિત્યપણામાં પણ આત્માના યોગ્યપણાના
અભાવથી [તેમાં ઉપાદાનકારણપણું] નથી. ૩૩.

વિ૦:—ગુણવાળામાં અને સંસર્ગવાળામાં આ જગતના ઉપાદાન-
કારણપણાની યોગ્યતા છે. પુરુષ નિત્ય છતાં પણ તેમાં આ જગતના
ઉપાદાનકારણપણાની યોગ્યતા નથી, કારણકે તે નિર્ગુણ અને અસંગ

છે, માટે પુરુષ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી, પણ પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. ૩૩.

પુરુષ ચેતનરૂપ હોવાથી તેમાં જેમ ભોક્તાપણું છે, ને જડસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિમાં ભોક્તાપણું નથી, તેમ જગતની ઉપાદાનકારણતા પણ પુરુષમાંજ જોઈએ, પ્રકૃતિમાં તે ન જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

શ્રુતિવિરોધાન્ન કુતર્કાપસદસ્યાત્મલાભઃ ॥ ૩૪ ॥

વ્યક્તમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિના વિરોધથી કુતર્કવાળાને આત્મલાભ [થતો] નથી. ૩૪.

વિ૦:—પુરુષની અસંગતતાનું ને નિર્ગુણતાનું પ્રતિપાદન કરનારી “અસંગો હ્યયં પુરુષઃ” (આ આત્મા અસંગજ છે,) ને “કેવલો નિર્ગુણઃ” (આત્મા કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓની સાથે પુરુષને આ જગતનું ઉપાદાનકારણ માનવાના તર્કનો વિરોધ થવાથી કુત્સિત તર્ક કરનાર વાદીઓને આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, કારણકે અર્તાદ્રિય વિષયમાં તર્કનું સ્થિરપણું નથી, માટે શ્રુતિસિદ્ધ વાતમાં વિવેકી મનુષ્યે કુતર્ક ન કરવો જોઈએ. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને સમજવામાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રુતિને અનુસરતા સુતર્કોનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ૩૪.

શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો તેમાં પ્રકૃતિનું કારણપણું

શી રીતે છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું નિવારણ કરે છે:—

પારંપર્યેऽપિ પ્રધાનાનુવૃત્તિરણુવત્ ॥ ૩૫ ॥

યથા ઘટાદર્શનત્વિકાર્યત્વેऽપિ પારંપર્યેન પરમાણુપાદાનત્વં,
તથાગ્રાપીતિ ॥ ૩૫ ॥

સૂ૦:—પરંપરામાં પણ અણુની પેઠે પ્રધાનનું અનુ-
ગમન (કારણરૂપે આવવું) [છે.] ૩૫.

વિ૦:—જેમ ઘડાનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનકારણ માટી છતાં પણ
તાર્કિકો તે ઘડાને પરમાણુનું કાર્ય માને છે તેમ અમારા સાંખ્યમતમાં
મહત્તત્ત્વાદિદ્વારા પરંપરાએ પ્રકૃતિને આકાશાદિ બૂતોનું કારણ માનવામાં
આવે છે. પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોમાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે પરાવાદને રહેલી
છે, માટે તે પોતાનાં સર્વ કાર્યોના કારણરૂપ ગણાય છે. ૩૫.

હવે પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું કહે છે:—

સર્વત્ર કાર્યદર્શનાદિભુત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

સ્પષ્ટમ્ ॥ ૩૬ ॥

સૂ૦:—સર્વત્ર કાર્યના દર્શનથી [પ્રકૃતિનું] વ્યાપકપણું
[છે.] ૩૬.

વિ૦:—આ જગતમાં સર્વત્ર પ્રકૃતિનાં કાર્યોની પ્રતીતિ થવાથી
પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું સિદ્ધ થાય છે. જે તે પરિચિન્ન હોય તો તેનાં
કાર્યો સર્વત્ર જોવામાં આવે નહિ. ૩૬.

પ્રકૃતિ પરિચ્છિન્ન હોય તોપણ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યાં તે પ્રકૃતિનું ગમન થવાથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે એમ જો શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

ગતિયોગેऽપ્યાદ્યકારણતાદ્વાનિરણુવત્ ॥ ૩૭ ॥

ગતિઃ ક્રિયા । તદ્યોગો યસ્યાસ્તિ તદવ્યાપકમ્ । પ્રકૃતે-
ર્ગતિમત્ત્વે કાર્યત્વં પરમાણુવત્, ન ત્વાદ્યકારણતા ॥ ૩૭ ॥

સૂ૦:—ગતિના સ્વીકારમાં પણ મૂલકારણપણ્યાનો અણુની પેઠે હાનિ [થાય છે.] ૩૭.

વિ૦:—જો વસ્તુમાં ગતિ અથવા ક્રિયા રહે તે વસ્તુ અવ્યાપક હોય છે. પ્રકૃતિમાં ક્રિયા માનવાથી તે પરમાણુની પેઠે અવ્યાપક-પરિચ્છિન્ન-થાય, ને તેથી તેને કાર્યપણ્યાની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેમ થવાથી તેના આદિકારણપણ્યાને હાનિ પહોંચે. અથવા જોમ તાર્કિકોના મતમાં પરમાણુઓમાં ક્રિયા થવા છતાં પણ તેના આદિકારણપણ્યાને હાનિ પહોંચતી નથી તેમ વ્યાપક પ્રકૃતિમાં જમતલી ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ ક્ષોભનામની ક્રિયા થવા છતાં પણ પ્રકૃતિના મૂલકારણપણ્યાને હાનિ પહોંચતી નથી. ૩૭.

જો અહિં પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોજ જોવામાં આવે છે તો પૃથ્વીપણ્યાદિથી રહિત પ્રકૃતિ દ્રવ્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

પ્રસિદ્ધાધિક્યં પ્રધાનસ્ય ન નિયમઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રસિદ્ધદ્રવ્યેભ્યોઽધિકં પ્રધાનં, અનિયતત્વાત્પદાર્થસ્ય ।
ઉપાદાનકારણતા ચ ન સમવાયિકારણતા, કિંતુ પ્રધાનતા,
વૈશેષિકસમવાયસ્યાનભ્યુપગમાત્ ॥ ૩૮ ॥

સૂ૦:—પ્રધાનનું પ્રસિદ્ધથી અધિકપણું [છે, માટે
નવ એવો] નિયમ નથી. ૩૮.

વિ૦:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા,
આત્મા ને મન આ પ્રસિદ્ધ નવ દ્રવ્યોથી પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવાથી દ્રવ્યના
નવજ પ્રકાર છે એવો નિયમ સંભવી શકતો નથી. પ્રકૃતિ સંયોગ,
વિભાગ ને પરિણામાદિક ગુણુવાળી હોવાથી તે પણ દ્રવ્યજ છે. ૩૮.

પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણરૂપ છે કે ત્રણ ગુણરૂપ ધર્મવાળી
છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું નિવારણ કરે છે:—

સત્ત્વાદીનામતદ્ધર્મત્વં તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

• તાદાત્મ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વાદિને તેનું (પ્રકૃતિનું) ધર્મપણું નથી,
તદ્રૂપપણુથી. ૩૯.

વિ૦:—સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો
નથી, કિંતુ એ ત્રણ ગુણરૂપજ પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિરૂપ દ્રવ્યમાં પરિ-
ણામીપણું આદિ ગુણો રહેલા છે. ૩૯.

પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન કહે છે:—

અનુપભોગેઽપિ પુમર્થે સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્યોષ્ટ્રકુંકુમ-
વહનવત્ ॥ ૪૦ ॥

કૃતવ્યાખ્યાનમેતત્તૃતીયેઽધ્યાયે 'પ્રધાને'ત્યાદિસૂત્રે ॥૪૦॥

સૂ૦:—ઊંટના કેસરના વહનની પેઠે ઉપભોગવિના
પણ પુરુષમાટે પ્રધાનની સૃષ્ટિ [છે.] ૪૦.

વિ૦:—મહદાદિ૩પે પરિણામ પામવામાં પોતાને સુખાદિ૩પ
ઉપભોગની પ્રાપ્તિ નહિ થતાં છતાં પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગભોક્ષમાટે
મહદાદિ૩પે પરિણામ પામી આ જગતની ઉત્પત્તિમાં હેતુ૩પ થાય છે.
જેમ કેસરનો ભાર ઊઠાવવામાં ઊંટની કેવલ પોતાના સ્વામીમાટે પ્રવૃત્તિ
થાય છે તેમ આ જગત રચવામાં પ્રકૃતિની માત્ર પુરુષના ભોગભોક્ષ-
માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪૦.

પ્રકૃતિ એક છતાં તેમાંથી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ કયા
કારણથી થાય છે તે કહે છે:—

કર્મવૈચિત્ર્યાત્સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ ॥ ૪૧ ॥

ઉપાદાનાભેદેઽપિ નિમિત્તભેદેન ભેદઃ, યથા સુવર્ણાભેદેઽપિ
મુતઃપ્રૈવેયકાદિભેદઃ ॥ ૪૧ ॥

સૂ૦:—કર્મના વિચિત્રપણાથી સૃષ્ટિનું વિચિત્રપણું
[છે.] ૪૧.

વિ૦:—ઉપાદાનકારણ૩પ પ્રકૃતિ એક છતાં પણ તેના કાર્ય૩પ
ચિત્તમાં રહેલા ધર્માધર્મ૩પ કર્મના સંસ્કારોના ભેદ૩પ નિમિત્તકારણથી

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિવાળી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉપજે છે. ૪૧.
હવે પ્રલયનું કારણ કહે છે:-

સામ્યવૈષમ્યાભ્યાં કાર્યદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥

સામ્યાત્પ્રકૃતેઃ સદૃશપરિણામાત્ પ્રલયઃ । વૈષમ્યાત્પ્રકૃતે-
ર્મહદાદિભાવેન વિસદૃશપરિણામાત્સૃષ્ટિઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂ૦:-સમપણાથી અને વિષમપણાથી બે કાર્ય
[છે.] ૪૨.

વિ૦:-સત્વાદિ ત્રણ ગુણોની ન્યૂનાધિક્તારૂપ વિષમતાથી
આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાથી
(સમાનતાથી-ન્યૂનાધિક્તાના અભાવથી) આ જગતનો પ્રલય થાય
છે. તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિના સમપણારૂપ અને વિષમપણારૂપ પરિણામવડે
ક્રમથી આ જગતનો પ્રલય તથા આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૨.

જગતને ઉત્પન્ન કરવું એ પ્રધાનનો સ્વભાવ હોવાથી
તે પ્રધાન પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થમા પછી પણ તે
પુરુષને સંસારી કેમ નહિ કરે એમ શંકા થાય તો તે
શંકાનું નિવારણ કરે છે:-

વિઃ ક્ત્વોધાન્ન સૃષ્ટિઃ પ્રધાનસ્ય લોકવત્ ॥ ૪૩ ॥

યથા લોકો બન્ધમોક્ષાર્થં યતતે, મુક્તબન્ધશ્ચ કૃતાર્થત્વા-
દુદાસ્તે, તથા પ્રધાનમપિ ॥ ૪૩ ॥

સૂ૦:—[કૃતાર્થપણાથી] વિમુક્તાપ્રતિ જ્ઞાનથી
પ્રધાનની સૃષ્ટિ નથી, લોકની પેઠે. ૪૩.

વિઃ—જેમ લોકમાં સેવકાદિ પોતાના સ્વામી આદિના કાર્યને
સમાપ્ત કરીને પછી તે કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રકૃતિ પણ મુક્ત-
પુરુષના ભોગભોક્ષરૂપ કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પછી તે મુક્તપુરુષમાટે
પુનઃ પ્રવૃત્ત થતી નથી. ૪૩.

નાન્યોપસર્પણેऽપિ મુક્તોપભોગો નિમિત્તાભાવાત્ ॥ ૪૪ ॥

ભવેદેવં, યદ્યન્યસ્ય પ્રધાનસ્ય ઉપસર્પણમાત્રમુપભોગ-
નિમિત્તં સ્યાત્ । ન ચૈવં કિંતૂપભોગ્યનિમિત્ત ઉપભોગઃ । સ ચ
મોક્ષે નાસ્તીતિ ॥ ૪૪ ॥

સૂ૦:—[પ્રકૃતિની] અન્યપ્રતિ ગતિમાં પણ
નિમિત્તના અભાવથી મુક્તને ઉપભોગ નથી. ૪૪.

વિઃ—પ્રકૃતિ પોતાના સંબંધવાળા પુરુષના અવિવેકરૂપ
નિમિત્તથી અવિવેકી એટલે બદ્ધપુરુષોભણી તેમના ભોગભોક્ષમાટે પ્રવૃત્ત
થાય છે. મુક્તપુરુષમાં અવિવેકરૂપ નિમિત્તનો અભાવ છે, માટે તેને
તે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધની પ્રાપ્તિ કરે નહિ. ૪૪.

બંધભોક્ષાદિની વ્યવસ્થામાટે પુરુષોનું બહુપણું સિદ્ધ
કરે છે:—

પુરુષબહુત્વં વ્યવસ્થાતઃ ॥ ૪૫ ॥

एतत्प्रथमाध्याये जन्मादिसूत्रे वर्णितम् । तथा च
“ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां
सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
र्मजोऽन्यः ” ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—[જન્માદિની] વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું
[છે.] ૪૫.

વિ૦:—આ જગતમાં પુરુષોનાં જન્મમરણ તથા અંધમોક્ષાદિની
જે વ્યવસ્થા જેવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થાની સિદ્ધિમાટે પુરુષોનું
બહુપણું માનવું યોગ્ય છે. જે ધણા પુરુષો ન માનીએ તો અમુકને
જન્મ થયો, અમુકનું મરણ થયું, અમુક બદ્ધ છે, અમુક મુક્ત થયો,
અમુક સુખી છે, ને અમુક દુઃખી છે, આવો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર સંભવી
શકે નહિ. ૪૫.

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી પણ એ વ્યવસ્થા
સંભવતી નથી એમ જણાવે છે:—

· ઉપાધિश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतो भेदसिद्धिः
। सत्यत्वे तु तेनैव पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

સૂ૦:—[જે] ઉપાધિ [સ્વીકારો] તો તેની સિદ્ધિમાં
પુનઃ દ્વૈત [થાય છે.] ૪૬.

વિ૦:—જે આત્માથી ભિન્ન અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને તમે

સત્ય માનશે તો તે ઉપાધિને લઇને તમારા અદ્વૈતમતમાં પુનઃ દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થશે. ૪૬.

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિએ અવિદ્યાજન્ય હોવાથી અમારા મતમાં દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જો અદ્વૈતવાદી કહે તો તેનું ખંડન કરે છે:—

દ્વાભ્યામપિ પ્રમાણવિરોધઃ ॥ ૪૭ ॥

સત્યાસત્યાભ્યામ્ । સત્યત્વેઽદ્વૈતસિદ્ધાંતહાનિઃ । અસત્ય-
ત્વે કુતો નાનાત્વવ્યવસ્થા ॥ ૪૭ ॥

સૂ૦:—એથી પણ પ્રમાણનો વિરોધ [આવે છે.] ૪૭.

વિ૦:—જો તમે અંતઃકરણોના કારણરૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનશે તો અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બેનો સ્વીકાર કરવાથી તમારા મતમાં અદ્વૈતશ્રુતિરૂપ પ્રમાણનો વિરોધ આવે છે. ૪૭.

વળી તેમાં બીજું દ્વપણ જણાવે છે:—

**દ્વાભ્યામપ્યવિરોધાન્ન પૂર્વમુત્તરં ચ સાધકા-
ભાવાત્ ॥ ૪૮ ॥**

અદ્વૈતશ્રુતેઃ સામાન્યપરત્વાત્પ્રશંસાપરત્વાદ્વાન્યાર્થત્વે ન
વિરોધઃ । ઉપાધિસત્યત્વે ચ ન દ્વૈતહાનિરિતિ નાસ્તિ વિરોધઃ ।
તસ્માન્ન પૂર્વમાત્મૈકત્વં નોત્તરં ચ શ્રુતિવિરોધઃ । અદ્વૈતત્વે
પ્રમાણાસત્ત્વાદ્ ન તત્ત્સિદ્ધિરિતિ ભિન્નોઽસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૪૮ ॥

સૂ૦:—એવડે પણ અવિરોધથી પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર-
પક્ષ નથી, સાધકના અભાવથી. ૪૮.

વિ૦:—જો તમે અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બેનો સ્વીકાર કરો
તો તમારો અમારી સાથે વિવાદજ સંભવતો નથી, કેમકે અમે પણ
પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. અદ્વૈતશ્રુતિનું
જાતિપર અથવા પ્રશંસાપર કથન માનવાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો અને દ્વૈત-
સિદ્ધાંતનો વિરોધ રહેતો નથી. ૪૮.

સ્વપ્રકાશ હોવાથી પ્રમાણુવિનાજ અદ્વૈત આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે એ પૂર્વપક્ષ કહી તેનું સમાધાન કરે છે:—

પ્રકાશતસ્તત્સિદ્ધૌ કર્મકર્તૃવિરોધઃ ॥ ૪૯ ॥

અક્તમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂ૦:—જ્ઞાનથી તેની સિદ્ધિમાં કર્મકર્તૃવિરોધ [આવે
છે.] ૪૯.

વિ૦:—પોતાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશદ્વારા આત્મરૂપ ચૈતન્યની
સિદ્ધિ થાય છે એમ જો તમે કહેશો તો તેમાં કર્મકર્તૃવિરોધ આવશે.
પોતાનાથી ભિન્ને ઘટાદિ પ્રકાશ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધ પામીને પ્રકાશ-
સ્વભાવવાળા સૂર્યાદિક તેમને પ્રકાશે છે, એટલે તેમાં પ્રકાશ કરનાર
અને પ્રકાશવાનો વિષય ભિન્ન જોવામાં આવે છે, તેથી તેમાં કર્મકર્તૃ-
વિરોધ આવતો નથી, અને આમાં તે બંને એક હોવાથી તે દોષ
આવે છે, અર્થાત્ પ્રકાશ્ય અને પ્રકાશક એકજ આત્મા થવાથી તેમાં
કર્મ અને કર્તા એ બે એક થવાનો દોષ આવે છે. અમારા સાંખ્યમતમાં
તો બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ પ્રમાણુ આત્મામાં અંગીકાર કરેલું છે, તેથી

જેમ જલદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ સૂર્યનો બિંબરૂપ સૂર્યથી સંબંધ થાય છે તેમ વૃત્તિદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ પુરુષનો બિંબરૂપ પુરુષમાં-પોતાના સ્વરૂપમાં-સંબંધ સંભવે છે. આત્માનું સ્વપ્રકાશપણું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનું, બીજાના પ્રકાશથી આત્માનો પ્રકાશ થતો નથી, એ અર્થ જણાવવામાં તાત્પર્ય છે. ૪૯.

જેમ તાર્કિકોના મતમાં પોતાનામાં ઉપજતા જ્ઞાન-ગુણદ્વારા આત્મા પોતેજ પોતાનો વિષય થાય છે એમ માનેલું છે તેમ આત્મા પોતાનામાં રહેલા જ્ઞાનધર્મદ્વારા પોતેજ પોતાને વિષય કરે છે એમ માનવાથી તેમાં કર્મ-કર્તૃવિરોધ નહિ આવે એમ વાઢી શંકા કરે તો તે શંકાનું નિરાકરણ કરે છે:—

જડવ્યાવૃત્તો જડં પ્રકાશયતિ ચિદ્રૂપઃ ॥ ૫૦ ॥

જઠાદન્યશ્ચિદ્રૂપો જડં પ્રકાશયતિ । જડવ્યાવૃત્તત્વેન પ્રકાશરૂપત્વં, ન તુ પ્રકાશધર્મત્વમુક્તમ્ । અત એવ “ સ એષ નેતિ નેતી ” ત્યુચ્યતે, ન તુ વિધિમુલ્લતયેતિ ॥ અથા-લૌકિકપ્રકાશરૂપત્વમ્ । તત્ર વ્યાસિગ્રહણાભાવાદ્દૃષ્ટાન્તાભાવઃ ॥ અથ યોગિગમ્યં તત્ । અસંપ્રજ્ઞાતયોગિનો જ્ઞાનચેષ્ટાભાવાલ્લિંગં નાસ્તિ । સંપ્રજ્ઞાતયોગિનશ્ચ વચનચેષ્ટાદિલિંગં, તેન ચ લૌકિક એવાર્થોઽનુબીયતે । ન ચ સોઽપ્યનુભવરૂપં ચૈતન્યં પ્રતિપાદયિતું શક્નોતિ । તથા ચ “ ઇક્ષુક્ષીરગુઢાદીનાં માધુર્યસ્યાન્તરં મહત્

। तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ ” एवमचेतन-
व्यावृत्तत्वाच्चेतन इत्युच्यते, न तु चितिसमवायश्चैतन्यरूप-
त्वं वा, असंप्रज्ञातावस्थायां निरुद्धवृत्तित्वेनापि “ अलौकिक-
चैतन्यमि”ति व्यवहारान्यथासिद्धेः । संप्रज्ञातावस्थायां तु
वृत्तिज्ञानेनैव “ चैतन्यमि”ति व्यपदेशः ॥ एवं दुःखनिवृत्ता-
वानंदरूपत्वमिति प्रयोगः । यदि भावात्मकमानंदरूपत्वं, तत्किं
सुखमात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्यादर्शनात्सुखं
तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति कुतोऽद्वैतम् । अथ सुखविशेषे आनंदव्यप-
देशः । सुखं च चैतन्यरूपं चेति न दृष्टम् । अविवेचकानामे-
वैतत् । विवेचकास्त्वेवं मन्यन्ते, दृष्टेनैव व्यावृत्तिरूपत्वेनोपपत्ता-
वदृष्टालौकिककल्पना गुर्वीति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्,
वस्तुसंवेदनमेव न स्यात् । मैत्रम् । यथालाबुवेणुतन्तूनां तथा-
विधसंयोगविशेषः शब्दकारणं, न तु त्रयाणां संयोगादति-
रिक्तं किंचिदस्ति, तथा पाञ्चभौतिकत्वाविशेषेऽपि जन्तुरूपेण
परिणतानां पिंडानां तथाविधात्संबंधाच्चैतन्यामिति । प्रकाशत्वे
चात्मनोऽप्यंशत्वेन जडत्वमिति ॥ ५० ॥

सू०:—[७] ७३थी भिन्न ७३ने प्रकाशे छ [ते]
चैतन्य ३५ [छ.] ५०.

वि०:—७ ७३ पदार्थोथी भिन्न हो३ने ७३ पदार्थोने प्रकाशे

છે તે ચેતનરૂપ આત્મા છે. તે આત્મા સૂર્યાદિની પેઠે પ્રકાશધર્મવાળો નથી, પરંતુ પ્રકાશરૂપ છે, માટેજ “ સ एष नेति नेति ” (તે આ આત્મા આ નહિ, આ નહિ,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં નિષેધમુખે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરી તેમાં સર્વ ધર્મોનો અભાવ કહેલો છે. ૫૦.
હવે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા કરે છે:--

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय

तत्सिद्धेः ॥ ૫૧ ॥

જહસ્ય ત્રિગુણાત્મકત્વેન રાગહેતુત્વાત્પ્રમાણાદયશ્ચ ત્રિગુણત્વેન હેયા ઇતિ । રાગોચ્છિત્તિશ્ચ કર્તવ્યેતિ । તત્સિદ્ધેઃ સ્વપ્રકાશશ્રુતેરન્યથાસિદ્ધેઃ ॥ ૫૧ ॥

સૂ૦:—રાગીઓના વૈરાગ્યમાટે તેની (અદ્વૈતશ્રુતિની) સિદ્ધિથી [અદ્વૈત] શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૫૧.

વિ૦:—વિષયાનુરાગી પુરુષોને ચેતનરૂપ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય ઉપજવવામાટે શ્રુતિમાં અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓનો અમારા મતની સાથે વિરોધ આવતો નથી. ૫૧.

પ્રતીત થતું જગત્ અત્યંત અસત્ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्-

बाधकाभावात् ॥ ૫૨ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशंखज्ञानम् । बाधकं च “नेदं
 रजतमि”ति ज्ञानम् । न चेदं तथा, प्रकृत्यादीनामदुष्टत्वात् ।
 “नेदं जगदि”ति प्रत्ययाभावाद्बाधकं च नास्ति ॥ संक्षेपाज्जग-
 दुच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति । अधो
 महातलरसातलतलातलपातालमुतलवितलातला इति । मध्ये
 जम्बुद्वीपः । तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पूर्वादितुर्दिक्षु मन्दरगन्ध-
 मादनविपुलसुपार्श्वनामानो विष्टंभपर्वताः । मेरुदक्षिणे भारत-
 वर्षहिमालयपर्वतकिंपुरुषवर्षहेमकूटपर्वतहरिवर्षनिषधपर्वताः ।
 मेरोरुत्तरे कुरुवर्षशृंगिपर्वतहिरण्यकवर्षश्वेतपर्वतरम्यकवर्षनील-
 पर्वताः । मेरुपूर्वे भद्राश्ववर्षमाल्यवत्पर्वतः । मेरुपश्चिमे केतुमाल-
 वर्षगन्धमादनपर्वतः । मेरोरध इलाहृतवर्षः । लक्षयोजनो
 जम्बुद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो लवणसमुद्रः । तद्वेष्टनेन तद्द्वि-
 गुणः शाकद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्य इक्षुरससमुद्रः । तद्वेष्टनेन
 तद्द्विगुणः कुशद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्वेष्टनेन
 तद्द्विगुणः क्रौंचद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो घृतसमुद्रः । तद्वेष्टनेन
 तद्द्विगुणः शाल्मलिद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो दधिसमुद्रः ।
 तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः प्लक्षद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो दुग्धसमुद्रः
 । तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः पुष्करद्वीपः । तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः स्वादु-
 दकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतवेष्टनेन ब्रह्मांडकटाहेन सर्वतः
 परिवृतं जगदिति ॥ ५२ ॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટ કારણથી ઉપજેલપણથી [ને]
બાધકના અભાવથી જગતનું સત્યપણું [છે.] પર.

વિ૦:—પ્રતીત થતું આ જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી, કેમકે
તે દોષવાળા કારણથી ઉપજેલું નથી, અને તેની સત્યતાને મિથ્યા
જણાવનારું કોઈ યોગ્ય પ્રમાણ પણ નથી. સ્વપ્નમાં દેખાયેલી
વસ્તુઓ જેમ નિદ્રાદિ દોષવડે ઉપજેલી હોવાથી જગતમાં મિથ્યા
થાય છે, અને જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી દોરડીની સત્યતાનો નિશ્ચય થતાં
સર્પ મિથ્યા થાય છે, તેમ આ જગતના સંબંધમાં થતું નથી, માત્ર
વિવેકિપુરુષોને પોતાની પુરુષનિષ્ઠતાને લીધે તેનું અદર્શન થાય છે,
તેથી જગત મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. પર.

ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ જગત અવ્યક્તરૂપે હોય
છે એમ કહે છે:—

પ્રકારાંતરાસંભવાત્સદુત્પત્તિઃ ॥ ૫૩ ॥

પ્રકારાંતરં ચ પૂર્વમેવ દૂષિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂ૦:—અન્ય પ્રકારના અસંભવથી સત્ની ઉત્પત્તિ
[થાય છે.] ૫૩.

વિ૦:—આગળ કહેવામાં આવેલી યુક્તિઓથી અસત જગત-
ની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી, માટે ઉત્પત્તિની (અભિવ્યક્તિની)
પહેલાં પણ જગત પોતાના કારણમાં સદ્રૂપે હોય છે. ૫૩.

અહંકારશબ્દથી આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, માટે આત્મા-
જ કર્તા છે, એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમા-
ધાન કરે છે:—

અહંકારઃ કર્તા ન પુરુષઃ ॥ ૫૪ ॥

પુરુષસ્યાપરિણામિત્વાત્ । કૃતિચૈતન્યયોઃ સામાનાધિ-
કરણ્યં ચ “ વૃક્ષસ્તિષ્ઠતી ” ત્યાદૌ વ્યભિચરતિ ॥ ૫૪ ॥

સૂત્ર:—અહંકાર કર્તા [છે,] પુરુષ [કર્તા]
નથી. ૫૪.

વિ:—અહંકૃતિનો વિષય જે આત્મા તે અહંકાર નથી, પણ
અભિમાનવૃત્તિવાળું જે અંતઃકરણ તે અહંકાર છે, અને તેજ સર્વ
કર્મનો કર્તા છે. અભિમાનવૃત્તિ ઉપજ્યા પછીજ સર્વ પુરુષોની કર્મમાં
પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેથી અભિમાનરૂપ વૃત્તિવાળો અહંકાર
કર્મનો કર્તા છે, અપરિણામી હોવાથી પુરુષ કોઇ કર્મનો કર્તા નથી. ૫૪.

જો પુરુષ કર્મ કરનારો નથી, તો તે તેના ફલનો
લોકતા કેમ સિદ્ધ થઈ શકશે એમ શંકા થાય તો તે
શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

ચિદવસાના ભુક્તિસ્તત્કર્માર્જિતત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

અવિવેકાત્કર્માર્જનં, તેન ચ ભુક્તિરિતિ । ચિદવસાના
આત્મજ્ઞાનાવસાન । વિવેકોત્પત્તૌ કાપરકર્માર્જનં, તદભાવાત્
કોપભોગઃ । કૃતક્રમેણ જ્ઞાનાદેવ નાશઃ । તથા ચ “ યથૈ-

ધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
મસ્મસાત્કુરુતે તથેતિ ॥ ૫૫ ॥

સૂ૦:—લોગ પુરુષમાં અંતવાળો [છે,] તેના
કર્મવડે સંપાદન કરેલપણાથી. ૫૫.

વિ૦:—છદ્રિયાદિ અન્યની સાથે મળીને કામ કરનાર હોવાથી
અહંકારનું પરાર્થપણું (પુરુષને માટે કર્મ કરનારપણું) સિદ્ધ થાય
છે. પરાર્થપણાને લીધે તે ભોક્તા નથી, કિંતુ તેના સ્વામી પુરુષજ
તેણે કરેલા કર્મનો ભોક્તા થાય છે. જે અહંકાર જે પુરુષમાં અહંતા-
મમતાના અભિમાનને સંપાદન કરે છે તે અહંકારના કર્મથી તે પુરુષ-
ને તેના ફલનો ભોગ થાય છે, આવો નિયમ માનવાથી અન્યના
કર્મથી અન્યને તેના ફલભોગની પ્રાપ્તિ થવાનો દોષ આવતો નથી.
પુરુષનો પોતાનો ઉપાધિ જે અહંકાર, તે અહંકારની સાથે કલ્પિત
અભિમાન જવાથી તે અહંકારનાં જે કર્મ તે કર્મ એ પુરુષનાં
કહેવાય છે. ૫૫.

સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષને કૃતાર્થપણું નહિ
થવાનો હેતુ કહે છે:--

ચંદ્રાદિલોકેઽપ્યાવૃત્તિર્નિમિત્તસન્નાવાત્ ॥ ૫૬ ॥

આદિશબ્દાદ્બ્રહ્મલોકાદયો ગ્રાહ્યાઃ ॥ ૫૬ ॥

સૂ૦:—નિમિત્તના સદ્ભાવથી ચંદ્રાદિ લોકમાંથી પણ
આવૃત્તિ [થાય છે.] ૫૬.

વિ૦:—પુરુષની પુનરાવૃત્તિનાં કારણો જે અવિવેકાદિ, તે રહે-

વાથી ચંદ્રાદિ લોકમાં મયેલા પુરુષનું પણ તે લોકમાંથી પુનઃ ભૂરાદિ લોકમાં આગમન થાય છે. ૫૬.

સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી માત્ર તેમના ઉપદેશના અવણથીજ મોક્ષ થશે, માટે મનનાદિનું શું પ્રયોજન છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:--

લોકસ્ય નોષદેશાત્સિદ્ધિઃ પૂર્વવત્ ॥ ૫૭ ॥

પૂર્વોક્તમેવોક્તમ્ । મંદાનાં ન શ્રવણમાત્રાન્મુક્તિઃ, કિંતુ મનનાદિના । અનેન યમનિયમાસનપાણાયામપ્રત્યાહારધારણા-ધ્યાનસમાધય ઉપલક્ષણીયાઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂ૦:—લોકને [માત્ર] ઉપદેશથી સિદ્ધિ [થતી] નથી, પૂર્વની પેઠે. ૫૭.

વિ૦:—શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા વિના કેવલ તેમના ઉપદેશમાત્રથી મંદ ને મધ્યમ અધિકારવાળા લોકોને આગળ કહેલી રીતે આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૫૭.

ત્યારે કોઈ શ્રુતિમાં શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી શ્રોતા પુરુષને મુક્તિ થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું સમાધાન કરે છે:—

પારંપર્યેણ તત્સિદ્ધૌ વિશ્વિક્તિશ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રથમભાવિત્વાચ્છ્રવણસ્ય પારંપર્યેણ કારણત્વસિદ્ધૌ વિશ્વિક્તિશ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

સૂ૦:—પરંપરાવડે તેની સિદ્ધિમાં [શ્રવણથી] મુક્તિની શ્રુતિ [છે.] ૫૮.

વિ૦:—પ્રથમ શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ, પછી તેનું મનન, અને ત્યારપછી તેનું નિદિધ્યાસન, એવી રીતે પરંપરાવડે શ્રવણથી વિવેકજ્ઞાનની સિદ્ધિ મંદ ને મધ્યમ અધિકારી પુરુષોને થાય છે, માટે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે એમ કોઈ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. ઉત્તમ અધિકારીને મનનનિદિધ્યાસન નામ-માત્ર કરવાં પડે છે. ૫૮.

વ્યાપક આત્માની લોકાંતરમાં ગતિ અને લોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

**ગતિશ્રુતેશ્ચ વ્યાપકત્વેડ્યુપાધિયોગાદ્ભોગદેશ-
કાલલાભો વ્યોમવત્ ॥ ૫૯ ॥**

યથા ઘટાદ્યુપાધિયોગાત્ ઘટે ગચ્છતિ ‘ ઘટાકાશં ગચ્છ-
તી’તિ જ્ઞાનં, તથા દેહાવચ્છેદેન તદ્વત્યાત્મગતિરિતિ । કર્મવશા-
દ્યત્ર દેશે ઉપભોગસ્તત્ર દેહગમનાદાત્મનો ભોગલાભઃ ॥
યદ્યાત્મા વ્યાપકશ્ચિદ્રૂપઃ, સર્વદા સર્વત્ર સર્વાર્થેષુ સમકાલં જ્ઞાનં
પ્રસજ્યેત, ન ચૈવં દૃશ્યેત । તન્ન । ભવેદેવં, યદ્યાત્મા વ્યાપક-
સ્વરૂપેણ વૃત્તિજ્ઞાનં જનયતિ । ન ચૈવં, કિંતુ દેહાદિપરિચ્છિન્ન
એવ । યથા સૂર્યઃ પ્રકાશસ્વભાવોડપિ મેરોર્દક્ષિણસ્થો નોત્તર-
ભાગં પ્રકાશયતિ, ઉત્તરસ્થો ન દક્ષિણભાગં, અવ્યાપકત્વાત્

॥ यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसंघातो
नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्य-
विकारित्वात्, किंतु स्वयमेव जगत्प्रकाशस्वरूपः ॥ यथा
चाकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादिसंबंधेन न मलिनं भवति
किंतु घटाद्यवच्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनमित्यनु-
मन्यते । तत्रापि नाकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किंत्व-
विवेचकानां मिथ्याभिमानमात्रं, घटभंगे तथाऽदर्शनात् । तथा-
त्मा-व्यापको, नास्य धर्मादिसंबंधो, नापि ज्ञानं, किंतु शरीरा-
वच्छेदेन मरुद्वाह्नियोगवज्जीवसंबंधेन मनोयोगाज्जीवात्मेत्यु-
च्यते । मनसाऽविनाभूता प्रकृतिरिति प्राकृतधर्माधर्मज्ञाना-
ज्ञानसुखदुःखाद्यहंकारेन्द्रियतद्विषयजन्मादिमानिव लक्ष्यते ।
सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिबिम्बित आत्मा
प्रकृतिकर्तृत्वादिकमात्मन्यंभिमन्यते। मिथ्याभिमानोऽपि प्रकृति-
प्रतिबिम्बिते आत्मनि, न त्वात्मनि, यथा निष्कम्पोऽपि
चन्द्रो जलप्रतिबिम्बितो जलकम्पात्कम्पत इति मिथ्याप्रत्ययः,
यथा वा मुखं निर्मलमापि मलिनदर्पणे प्रतिबिम्बितं मलिनमि-
त्यभिमन्यते॥ विवेचकास्तु कैवल्यदर्शिन् “आत्मनोऽपरिणामा-
दसंगत्वाच्च कर्तृत्वादिकं मिथ्ये”ति पश्यन्ति । यदा तु
ध्यानपरिपाकवशाद्वासनाह्रासक्रमेण मनोल्याद्वासनानाशाद्वह-

મંગેડન્યદેહાનુત્પાદઃ, તદા જીવાત્મનોડપિ પરમાત્મના સહૈક-
ત્વેન વ્યાપકત્વાત્ ક ધર્માધર્મયોગઃ કર્તૃત્વાદિકં વા । કિંત્વ-
વાગ્ગોચરત્વેડપરોક્ષબોધાનંદરૂપત્વામિતિ મળ્યતે, અન્યથા પ્રતિ-
પાદયિતુમશ્ક્યત્વાદિતિ ॥ ૫૯ ॥

સૂ૦:—[આત્માના] વ્યાપકપણામાં પણ ગતિની
શ્રુતિથી ને ઉપાધિના યોગથી [તેને] ભોગનો, દેશનો
ને કાલનો લાભ આકાશની પેઠે [થાય છે.] ૫૯.

વિ૦:—આત્મા વ્યાપક છે, પરંતુ ગતિની શ્રુતિથી ને આ-
કાશની પેઠે ઉપાધિના સંબંધથી તેને ભોગનો, દેશનો ને કાલનો લાભ
થઈ શકે છે. જેમ ઘડાંરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી ને ઘડાની ગતિથી
આકાશની એટલે ઘડાકાશની ગતિ કલ્પાય છે તેમ સૂક્ષ્મદેહની
લોકાંતરમાં થતી ગતિથી વ્યાપક આત્માની ગતિ પણ કલ્પાય છે.
પુરુષના શુભાશુભ કર્મપ્રભાણે તેના સૂક્ષ્મશરીરની જે સમયમાં જે ઠેકાણે
ગતિ થાય તે સમયે તે ઠેકાણે તે સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ઉપાધિવાળા પુરુષને
પોતાના કર્મના ફલભૂત સુખદુઃખરૂપ ભોગ થાય છે. ૫૯.

પુરુષરૂપ અધિષ્ઠાનથી રચૂલશરીરની રચના થાય છે
એવું જે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેનો વિસ્તાર કરે છે:—

અનધિષ્ઠિતસ્ય પૂતિભાવપ્રસંગાન્ન

તત્તિસદ્ધિઃ ॥ ૬૦ ॥

વ્યાપકસ્ય નિત્યસ્ય પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવાયોગાદેહોત્પત્તિસમ-

કાલમેવાધિષ્ઠાનાન્ન તત્તિસદ્ધિઃ નાનધિષ્ઠાનસિદ્ધિઃ । તતશ્ચ ન
પૂતિભાવ ઇતિ ॥ ૬૦ ॥

સૂ૦:—અધિષ્ઠાતાવિનાના [શુક્રાદિને] દુર્ગંધપણાના
પ્રસંગથી તેની (શરીરની) સિદ્ધિ નહિ [થાય.] ૬૦.

વિ૦:—ગર્ભાશયમાં રહેલા શુક્રમાં તથા લોહીમાં જો ભોક્તારૂપ
પુરુષનું અધિષ્ઠાનપણું અંગીકાર કરવામાં નહિ આવે તો તે શુક્રમાં તથા
લોહીમાં સડો તથા દુર્ગંધ ઉપજવાથી ત્યાં સ્થૂલશરીરની વૃદ્ધિની
સિદ્ધિ નહિ થાય. ૬૦.

તે પુરુષના અદૃષ્ટને લીધે ત્યાં સડો તથા દુર્ગંધ
નહિ ઉપજે એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ
કરે છે:—

અદૃષ્ટદ્વારા ચેદસંબદ્ધસ્ય તદસંભવાજ્જલા-
દિવદંતુરે ॥ ૬૧ ॥

નિરાશ્રયસ્યાદૃષ્ટસ્યાસામર્થ્યાદેહાસંબદ્ધત્વેન ન કાર્યકરણં,
યથા જલસ્ય નાંકુરજનકત્વમ્ । આદિશબ્દાદગ્નેર્ગ્રહણમ્ ॥ ૬૧ ॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટદ્વારા [એમ જો કહો] તો અસંબંધવાળાને
તેના અસંભવથી, અંકુરમાં જલાદિની પેઠે [થાય.] ૬૧.

વિ૦:—શુક્રની ને રુધિરની સાથે સંબંધરહિત પુરુષના સંસ્કારરૂપ અદૃષ્ટથી તે સ્થૂલશરીરનું જીવન ને વૃદ્ધિ સંભવે નહિ, માટે જેમ જલાદિકથી ખીજાદિકારા અંકુરાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સ્વાશ્રય-સંયોગસંબંધવડે તે શુક્રાદિમાં અદૃષ્ટની સ્થિતિ માનવી પડશે, ને એમ થવાથી અદૃષ્ટવાળા આત્માના સંબંધથીજ શરીરાદિની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઉક્ત કારણથી ભોક્તારૂપ પુરુષના અધિષ્ઠાનની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે. ૬૧.

કહેલા અદૃષ્ટનો આશ્રય કોણ છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણત્વાત્તદસંભવાદહંકારધર્મા હ્યેતે ॥ ૬૨ ॥

નિર્ગુણત્વાદાત્મનસ્તદ્ધર્મત્વાસંભવાદેતે ધર્માદયોઽહંકાર-ધર્માઃ । કાર્યકારણયોરભેદાદ્બુદ્ધિધર્મા એવાહંકારધર્મા इत्यु-ક્તम् ॥ ૬૨ ॥

સૂ૦:—નિર્ગુણપણથી તેના (આત્માના) [ધર્મના] અસંભવથી, તેઓ (ધર્માધર્મ) અહંકારનાજ ધર્મો [છે.] ૬૨.

વિ૦:—ધર્માધર્મના સંસ્કારો એ અહંકારના ધર્મો છે, અસંગ આત્માના તે ધર્મો નથી, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી તેના કોઈ ગુણો કે કોઈ ધર્મો સંભવતા નથી. ૬૨.

આત્માને ક્વરૂપથીજ જીવપણું છે કે તેને ખીજ

રીતે જીવપણું છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

વિશિષ્ટસ્ય જીવત્વમન્વયવ્યતિરેકાત્ ॥ ૬૩ ॥

સ્વરૂપેણ જીવત્વે કર્તૃત્વાદ્ભોક્તૃત્વાત્કૌટસ્થ્યહાનિઃ ।
અન્વયવ્યતિરેકાચ્ચ । દેહાવચ્છેદેન વાય્વપ્રિસંયોગાદિન્દ્રિયસં-
યોગેન વિશિષ્ટસ્ય જીવત્વમ્ ॥ ૬૩ ॥

સૂ૦:—અન્વય ને વ્યતિરેકથી વિશિષ્ટનું જીવપણું
[છે.] ૬૩.

વિ૦:—અન્વય તથા વ્યતિરેક એ એ પ્રકારની યુક્તિવડે વિ-
ચારતાં સિદ્ધ થાય છે કે અસંગ ને વ્યાપક આત્મા સ્વરૂપથી જીવ
નથી. પ્રાણોના ધારણ કરનારને જીવ કહે છે. પ્રાણોને ધારણ કરવાપણા-
રૂપ જે જીવપણું તે અંતઃકરણવિશિષ્ટચેતનમાંજ સંભવે છે, તેથી
અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથીજ આત્માને પરિચ્છિન્નપણું પ્રાપ્ત થાય છે.
અંતઃકરણના હોવાથી આત્માના જીવભાવનું હોવું તે અન્વય, ને
અંતઃકરણના ન હોવાથી આત્માના જીવભાવનું ન હોવું તે વ્યતિરેક
કહેવાય છે. ૬૩.

કમથી ત્રણ પ્રકારના અંતઃકરણના કાર્યને કહે છે:—

**અહંકારકર્ત્રધીના કાર્યસિદ્ધિર્નેશ્વરાધીના
પ્રમાણાભાવાત્ ॥ ૬૪ ॥**

પ્રમાણાભાવાદિતિ જગદુપાદાનજ્ઞાનાભાવાત્ । અવ્યાપક-
ત્વાદનેકેશ્વરકલ્પનાપિ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણના અભાવથી અહંકારરૂપ કર્તાને અધીન
કાર્યસિદ્ધિ [છે,] ઈશ્વરને અધીન નથી. ૬૪.

વિ૦:—જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર
બ્રહ્માનો અને જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગત્નો પ્રલય કરનાર રુદ્રનો
જે અહંકાર છે તે અહંકારરૂપ કર્તાથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિરૂપ તથા
લયરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. અહંકારથી રહિત ઈશ્વરથી ઉત્પત્તિપ્રલયરૂપ
કાર્યની સિદ્ધિ થવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી, તેમજ ઈશ્વરના સહભાવનું પણ
કોઈ પ્રમાણ નથી. ૬૪.

હવે અહંકારના કાર્યમાં નિમિત્ત કહે છે:—

અદૃષ્ટોદ્ભૂતિવત્સમાનત્વમ્ ॥ ૬૫ ॥

અદૃષ્ટોદ્ભૂતિવદકર્તૃકત્વાત્ । તસ્યાપિ સકર્તૃકત્વેઽદૃષ્ટોદ્ભૂત્ય-
ન્તરસ્ય સહકારિત્વં, તસ્યાસ્તસ્યા અપ્યન્યસ્યા હત્યનવસ્યા
। સાદિત્વાચ્ચ સંસારસ્ય નાનાદિતાપરિહારઃ ॥ ૬૫ ॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટની અભિવ્યક્તિની પેઠે સમાનપણું
[છે.] ૬૫.

વિ૦:—જેમ સર્જના (આ જગત્ની ઉત્પત્તિના) આદિકાલમાં
પ્રકૃતિમાં મહત્ત્વાદિરૂપે પરિણામ પામવારૂપ ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ

જીવોના સંસ્કારોના ઉદ્ભવરૂપ કાલવિશેષથી થાય છે, તેમ શ્રીબ્રહ્માનો ને શ્રીરુદ્રનો અહંકાર પણ જીવોના તેવા તેવા સંસ્કારોના ઉદ્ભવરૂપ કાલવિશેષથીજ થાય છે. ૬૫.

મહતોઽન્યત્ ॥ ૬૬ ॥

ન સ્વસ્ય કારણં કાર્યં ભવાતિ ॥ ૬૬ ॥

સૂ૦:—બીજું મહત્તત્ત્વથી [થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—આ જગત્ની ઉત્પત્તિથી અને આ જગત્ના પ્રલયથી ભિન્ન જે આ જગત્નું પાલન કરવારૂપ કાર્ય છે તે વિશુદ્ધસત્ત્વરૂપ (મહત્તત્ત્વરૂપ) ઉપાધિવાળા શ્રીવિષ્ણુથી થાય છે, તેઓમાં વિષયાનુરાગ કે અભિમાનાદિ દોષ નથી. જીવોપરના રાગદ્વેષરહિત અનુગ્રહથી તેઓ સર્વ જીવોનું પાલન કરે છે. ૬૬.

પ્રકૃતિપુરુષનો જે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે તે સ્વાભાવિક છે કે કોઈ નિમિત્તથી ઉપજેલો છે ? જો તે સ્વાભાવિક હોય તો સ્વભાવનો નાશ થવાનો અસંભવ હોવાથી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

કર્મનિમિત્તઃ પ્રકૃતેઃ સ્વસ્વામિભાવોઽપ્યના-
દિર્વીજાંકુરવત્ ॥ ૬૭ ॥

પ્રકૃતેરિત્યુપલક્ષણં, પુરુષસ્યેત્યાપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । કર્મણશ્ચ

સ્વસ્વામિસંબંધકારણત્વે, વિવેકાત્કર્મક્ષયે સ્વસ્વામિભાવસંબંધા-
ભાવાન્મુક્તિઃ । અનિત્યસ્ય સાદિત્વેન નાનાદિતાપરિહારો,
નિત્યસ્ય પુનરસ્તીતિ, અનાદિરિત્યુક્તમ્ ॥ ૬૭ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિનો [ને પુરુષનો] સ્વસ્વામિભાવ
કર્મરૂપ નિમિત્તવાળો [છતાં] પણ ખીજની ને અંકુરની
પેડે અનાદિ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષોના કર્મરૂપ
નિમિત્તવાળો છતાં પણ ખીજની ને અંકુરની પેડે અનાદિ છે. પુરુષના
બંધમાં તે સંબંધ નિમિત્તરૂપ છે. તે સંબંધમાં પુરુષોનાં કર્મો નિમિત્ત
છતાં પણ તે સંબંધ ખીજની તથા અંકુરની પેડે અનાદિ છે, આદિવાળો
નથી. તે સંબંધ ઉપર કહેલી રીતે નિમિત્તવાળો છે, સ્વાભાવિક નથી,
તેથી તેની વિવેકવડે નિવૃત્તિ પણ થઈ શકે છે. ૬૭.

તેના સંબંધમાં શ્રીપંચશિખાચાર્યનો મત કહે છે:—

અવિવેકનિમિત્તકો વા પંચશિખઃ ॥ ૬૮ ॥

સ્વસ્વામિભાવ इत्यनुवर्तते ॥ ૬૮ ॥

સૂ૦:—અથવા [તે] અવિવેકરૂપ નિમિત્તવાળો
[છે એમ] પંચશિખ [આચાર્ય કહે છે.] ૬૮.

વિ૦:—શ્રી પંચશિખાચાર્ય કહે છે કે પ્રકૃતિપુરુષનો એ સ્વસ્વામિ-
ભાવસંબંધ પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકથી ઉપજેલો છે, અને જ્યાંસુધી

પુરુષમાં તે અવિવેક રહે ત્યાંમુધી તે સંબંધ રહે છે. તેમના મતમાં પણ તે સંબંધ નિમિત્તવાળો ને અનાદિ (અમુક સમયે ઉપજ્યો એમ ન કહેવાય એવો) છે, સ્વાભાવિક નથી. ૬૮.

તેના સંબંધમાં શ્રીસનંદનાચાર્યનો મત કહે છે:—

લિંગશરીરનિમિત્તક ઇતિ સનંદનાચાર્યઃ ॥ ૬૯ ॥

લયનાલિંગમિતિ સૂક્ષ્મમાતિવાહિકશરીરમ્ । યાવત્સ્થૂલ-
શરીરે સૂક્ષ્મશરીરસ્ય ગમનમસ્તિ, તાવત્સ્વસ્વામિસંબંધાદ્બદ્ધ
इत्युच्यते ॥ ૬૯ ॥

સૂ૦:—લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તવાળો [છે એમ]
સનંદનાચાર્ય [કહે છે.] ૬૯.

વિ૦:—શ્રીસનંદનામના કોઈ સાંખ્યાચાર્ય કહે છે કે તે
સંબંધમાં લિંગશરીર નિમિત્ત છે, અને જેટલો કાલ લિંગશરીર હોય
છે, અથવા રહે છે, તેટલો કાલ પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ
હોય છે, અથવા રહે છે. તેમના મતમાં પણ તે સંબંધ નિમિત્તવાળો
ને અનાદિ છે, સ્વાભાવિક નથી. ૬૯.

હવે આ સાંખ્યશાસ્ત્રના અર્થની સમાપ્તિ કરે છે:—

**यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥**

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने षष्ठं स्तंत्रा-
र्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥

यद्वा तद्वेति कर्मक्षयाद्वा જ્ઞાનાદ્વાન્યતો વેતિ, સ્વસ્વામિ-
સંબંધોચ્છિન્ન્યા સંસારોચ્છિન્નિતિઃ પુરુષાર્થઃ ॥ તદુચ્છિન્નિતિઃ
પુરુષાર્થ ઇતિ વીપ્સાધ્યાયપરિસમાપ્તૌ ॥ ૭૦ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्र-
वचनसूत्रवृत्तौ तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

સૂ૦:—યદ્વા તદ્વા (ગમે તેમ હોય પણ) તેનો
નાશ [એ] પુરુષાર્થ [છે,] તેનો નાશ [એ]
પુરુષાર્થ [છે.] ૭૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષના કર્મરૂપ
નિમિત્તથી હોય, કિંવા અવિવેકરૂપ નિમિત્તથી હોય, અથવા લિંગ-
શરીરરૂપ નિમિત્તથી હોય, સર્વ પ્રકારથી તેને નિમિત્તવાળાપણું ને
અનાદિપણું છે, અને વિવેકજ્ઞાનવડે તે સંબંધનો ઉચ્છેદન (અત્યંત-
નિવૃત્તિન) પુરુષાર્થ છે. મૂલમાં “ તદુચ્છિન્નિતિઃ પુરુષાર્થઃ ” એ
પદોનું એ વાર કથન આ સાંખ્યપ્રવચનની સમાપ્તિ જણાવવા-
માટે છે. ૭૦.

इति श्रीमन्नयुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्वाक्यायां
गुर्जरभाषाटीकायां षष्ठं स्तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥

